AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
“NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ

E L M İ   Ə S Ə R L Ə R

(iqtisadiyyat, filologiya, tarix, coğrafiya, pedaqogika və psixologiya, riyaziyyat)

2024, № 1 (32)

NAXÇIVAN: “NUH”. 2024, № 1

“NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ. “ELMİ ƏSƏRLƏR”. *İqtisadiyyat, filologiya, tarix, coğrafiya, pedaqogika və psixologiya, riyaziyyat. 2024, № 1 (32)*

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 31.03.2017-ci il tarixli (Protokol № 06-R) qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlərin siyahısı”na daxil edilmişdir.

Jurnal 30 oktyabr 2015-ci il tarixdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir (MN-05/2015)

Baş redaktor: **Anar KAZIMOV**
“Naxçıvan” Universitetinin rektoru

Redaktor: **Zamin BABAZADƏ**

Məsul katiblər: **Könül BABAYEVA**

Redaksiya heyəti: Anar KAZIMOV, İsmayıl ƏLİYEV, İsmayıl HACIYEV, İbrahim Ethem ATNUR, Hacıfəxrəddin SƏFƏRLİ, Əbülfəz AMANOĞLU QULİYEV, Vəli BAXŞƏLİYEV, Nurlana ƏLİYEVA, Elbrus İSAYEV, Sədaqət HƏSƏNOVA, Sultan ƏLİYEV, Yaqub MƏMMƏDOV, Fərrux RÜSTƏMOV, Sifariz SƏBZƏLİYEV, Əlövsət QULİYEV, Mübariz BAĞIROV, Mehdi BAĞIROV, Xezer HÜSEYNOV, Həsən MƏMMƏDOV, Ceyhun MAHMUDOV, Leyla SƏFƏROVA, Lalə ALLAHVERDİYEVA, Əli HƏŞİMOV, Elnarə SEYİDOVA

MÜNDƏRİCAT

İQTİSADİYYAT

MEHDİ BAĞIROV - *QƏRBİ ZƏNGƏZUR ŞƏRGİ ZƏNGƏZURUN DAVAMI KİMİ: İQTİSADİ PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI* 9
İRADƏ BAĞIROVA, NƏVAİ VƏLİYEV - *AZƏRBAYCANDA TƏTBİQ EDİLƏN PUL SİYASƏTİ VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ*........ 15
BƏHRAM HƏSƏNOV - *DAVAMLI İNKİŞAFIN İDARƏ EDİLMƏSİNİN ƏSAS FƏRQLƏNDİRİCİ CƏHƏTLƏRİ*........ 24
HIKMƏT HƏSƏNOV - *İDXALƏVƏZLƏMƏ-İNKİŞAFDA OLAN ÖLKƏLƏRIN ƏSAS MAKROİQTISADİ STRATEGİYASI KİMİ*........ 29
ZAKİR MƏMMƏDOV, SEVİNC ƏMİRƏLİYEVA-*MÜASİR ŞƏRAİTDƏ REGİONAL BANK SİSTEMİNİN İNKİŞAFİ PROSESİ*........ 34
TEHRANƏ MƏMMƏDOVA-*RİSK ANLAYIŞININ MAHİYYƏTİ VƏ ONUN KATEQORİYALARI*........ 43
ELTUN İBRAHİMOV, YADULLA ZEYNALOV- *NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA SƏNAYENİN İNKİŞAFI XÜSUSİYYƏTLƏRİ*........ 49
İLAHƏ HÜSEYNOVA-*BİZNES KONSEPSİYALARI VƏ BİZNESİN STRATEJİ ƏMƏLLƏRİ*........ 52
KƏNAN SEYIDOV - *BANK MARKETİNQİNİN MAHİYYƏTİ, FUNKSİYALARI VƏ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ*........ 58
HÜSEYN EYVAZLI-*BANK ƏMƏLİYYATLARININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ KREDİT SİSTEMİNDƏ YERİ*........ 65
KLİMOV SERQEY - *AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ DİPLOMATİYANIN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF EDİLMƏSİ*........ 70
MƏRHƏMƏT BAYRAMOV - *KREDİT RİSKLƏRİNİN BANKLARIN GƏLİRLİLİYİNƏ TƏSİRİ*........ 75
ABBAS İSMAYILOV - *İNSAN KAPITALININ MÜƏSSISƏNIN FƏALIYYƏTINDƏ ROLU*........ 79
FƏRİD HACIYEV-*TORPAQ İDARƏETMƏSİNDƏ KADASTRIN TƏSIRLƏRİ*........ 82
EMİLYA ŞÜKÜROVA - *AZƏRBAYCANDA KONSERE SƏNAYƏSİNİN MÖVCUD VƏZIYYƏTI, PROBLEMLƏRİN VƏ İMKANLARIN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ*........ 89
KƏMİNƏ ORUCƏLİYEVA - *BANK FƏALİYYƏTİNDƏ STRATEJİ PLANLAŞDIRMA VƏ ONUN MONİTORİNQİ*........ 94
AYSUN CƏFƏROVA - *BİZNES FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİNDƏ BANK XİDMƏTLƏRİNİN YERİ VƏ ROLU*........ 99
OĞUZ CƏFƏROV - *MÜASİR İQTİSADİ ŞƏRAİTDƏ ƏMƏK BAZARININ İNKİŞAFI XÜSUSİYYƏTLƏRİ*........ 106

FİLOLOGİYA

SƏDAQƏT HƏSƏNOVA, ƏMINƏ ƏHMƏDOVA - *İLK AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİKLƏRİNDƏ“SİFƏT” MÖVZUSU*........ 112
İMAN CƏFƏROV- *AVROPA ROMANTİZM ƏDƏBİ CƏRƏYANI VƏ HÜSEYN CAVİD*........ 116
XURAMAN HACIZADƏ-*İSLAM SƏFƏRLİNİN ŞEİRLƏRİNDƏ FONETİK ƏVƏZLƏNMƏ*........ 124
ZEYNƏB HACIYEVA - *FRANSIZ DILINDƏ TAM MƏNALI VƏ KÖMƏKÇI FEİLLƏR* ………………… 129
SONGUL FARZALIYEVA - *AZƏRBAYCAN VƏ INGILIS DILINDƏ ƏDATLARIN LEKSIK-SEMANTIK XÜSUSIYYƏTLƏRI*........ 134
ÜLVİYYƏ ZAMANOVA -*“ARQON” ANLAYIŞININ ETİMOLOGİYASI*........ 139
CAVİD BABAYEV- *OMONİM, SİNONİM VƏ ANTONİMLƏRİN ÜSLUB İMKANLARI*........ 143
ƏLİ QASIMOV - *VAHİDLƏRİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLOJİ LİNQVİSTİK XÜSSUSİYYƏTLƏRİ*........ 146
OFELİYA MURADOVA - *NATİQ RƏSUL-ZADƏNİN REALİSTİK NƏSRİNDƏ QƏHRƏMANIN VƏ KONFLİKTİN MODİFİKASİYASI (“Bayramda yağış”; “Ulduzlar altında yollar”; “Tələ”; “Quş çəkirəm”)*........ 149

TARİX

HACIFƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ - *GÖRKƏMLİ DÖVLƏT XADİMİ BEHBUD AĞA ŞAHTAXTİNSKİ VƏ NAXÇIVANIN MUXTARİYYƏT MƏSƏLƏSİ*........ 155
VƏLİ BAXŞƏLIYEV, ZEYNƏB QULIYEVA - *NAXÇIVANIN ERKƏN DƏMİR DÖVRÜ MƏDƏNİYYƏTİ İLƏ BAĞLI YENİ TAPINTILAR: PAYA DƏRƏSİ NEKROPOLU*........ 160
XƏZƏR HÜSEYNOV, FƏXRİYYƏ HÜSEYNOVA - *NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLIKASINDA TƏHSILIN INKIŞAFI(2000-2005-CI ILLƏR)*........ 166
YAŞAR RƏHIMOV - *ERMƏNİLƏRİN NAXÇIVANA QARŞI ƏRAZİ İDDİALARI VƏ NAXÇIVANDA ERMƏNİ TƏCAVÜZÜNƏ QARŞI MÜBARİZƏ (1918-1920-Cİ İLLƏR)*........ 172
ELYAZ NOVRUZLU - *XX ƏSRIN ƏVVƏLLƏRINDƏ ERMƏNILƏRIN NAXÇIVANDA TÖRƏTDIKLƏRI SOYQIRIMLARIN YENI TƏDQIQAT METODLARI ƏSASINDA ÖYRƏNILMƏSI*..... 182
SARA HACIYEV - *XVIII-XIX ƏSRLƏRDƏ NAXÇIVAN DİYARINDA SOSİAL-İQTİSADİ* 186

VƏZİYYƏT...

NƏRGIZ NAĞIYEVA - *POSTKOLONİALİZMİN BEYNƏLXALQ MÜNAQİŞƏLƏR SİSTEMİNDƏ YERİ*.. **192**

MİNA ƏLİYEVA - *MODERNİZASİYA NƏZƏRİYYƏSİ AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ YENİ YANIM KİMİ*.. **198**

COĞRAFİYA

CABBAR NƏCƏFOV - *NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA ÜZVİ (ORQANİK ÜZÜMÇÜLÜYÜN AQROTEXNİKİ ƏSASLARI*.. **204**

MƏMMƏD SADIQOV, İLQAR MƏMMƏDOV, AYULDUZ ÖZAY - *KANYON TURİZMİ, TURİZMİN BİR NÖVÜ KİMİ*.. **208**

PEDAQOGİKA VƏ PSİXOLOGİYA

ABDULLA MUSTAFAYEV, MÜNƏVVƏR SÜLEYMANOVA, NAZLI SEYIDOVA - *AKTİV (FƏAL) TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİNİN NƏZƏRİ PRİNSİPLƏRİ*... **216**

VÜSALƏ ƏLİZADƏ - *YENİ PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ ZAMANI MÜƏLLİMİN METODİKİ FƏALİYYƏTİ*…………………………………………………………………………….……. **223**

SƏXAVƏT ƏLİYEVA - *KİŞİ VƏ QADININ PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ TƏSİR EDƏN BİOLOJİ MİLLƏR*.. **229**

RİYAZİYYAT

ELŞAD AĞAYEV, SAHIB ƏLIYEV,SƏFA ƏLIYEV-*ÜMUMILƏŞMIŞ MƏNADA TÖRƏMƏNIN RIYAZI ANALIZ KURSUNDA ƏLIMI*... **238**

DAŞQIN SEYİDOV- $\sum_3$ *YIĞILAN QÜVVƏT SIRALARI CƏBRİNİN REZONANSLI OLMAYAN ENDOMORFİZMLƏRİNİN SPEKTRAL XASSƏLƏRİ*... **243**

ДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИКА

МЕХТИ БАГИРОВ - *ЗАПАДНЫЙ ЗАНГЕЗУР КАК ПРОДОЛЖЕНИЕ ВОСТОЧНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА: ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ*...................... **9**
ИРАДА БАГИРОВА, НАВАЙ ВАЛЕВ - *ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНАЯ ПОЛИТИКА, ПРИМЕНЯЕМАЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ, И ЕЕ РЕЗУЛЬТАТЫ*.. **15**
БАХРАМ ГАСАНОВ - *ОСНОВНЫЕ ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ УПРАВЛЕНИЯ УСТОЙЧИВЫМ РАЗВИТИЕМ*... **24**
ХИКМЕТ ГАСАНОВ - *ИМПОРТОЗАМЕЩЕНИЕ-КАК ОСНОВНАЯ МАКРОЭКОНОМИЧЕСКАЯ СТРАТЕГИЯ РАЗВИВАЮЩИХСЯ СТРАН*..................................... **29**
ЗАКИР МАМЕДОВ, СЕВИНДЖ АМИРАЛИЕВА-*ПРОЦЕСС РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ*....................... **34**
ТЕХРАНА МАМЕДОВА - *СУЩНОСТЬ КАТЕГОРИИ РИСКА И ЕГО КАТЕГОРИИ*................. **43**
ЕЛТУН ИБРАГИМОВ, ЗЕЙНАЛОВ ЯДУЛЛА - *ХАРАКТЕРИСТИКА РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В НАХЧИВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ*............................ **49**
ИЛАХА ГУСЕЙНОВА-БИЗНЕС - *КОНЦЕПЦИИ И ОСНОВЫ БИЗНЕСОВОЙ СТРАТЕГИИ*... **52**
КАНАН СЕИДОВ - *СУЩНОСТЬ, ФУНКЦИИ И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ БАНКОВСКОГО МАРКЕТИНГА*... **58**
ГУСЕЙН ЭЙВАЗЛИ - *ХАРАКТЕРИСТИКА БАНКОВСКИХ ОПЕРАЦИЙ И МЕСТО В КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЕ*... **65**
СЕРГЕЙ КЛИМОВ - *СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ПУБЛИЧНОЙ ДИПЛОМАТИИ АЗЕРБАЙДЖАНА*.. **70**
МАРХАМАТ БАЙРАМОВ - *ВЛИЯНИЕ КРЕДИТНЫХ РИСКОВ НА ПРИБЫЛЬНОСТЬ БАНКОВ*... **75**
АББАС ИСМАЙЛОВ-*РОЛЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ*... **79**
ФАРИД ГАДЖИЕВ-*ЗНАЧЕНИЕ КАДАСТРА В ЗЕМЛЕУСТРОЙСТВЕ МЕХТИ БАГИРОВ ЗАПАДНЫЙ ЗАНГЕЗУР КАК ПРОДОЛЖЕНИЕ ВОСТОЧНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА: ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ*... **82**
ЭМИЛЬЯ ШУКУРОВА-*ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ КОНСЕРВНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА, ОЦЕНКА ПРОБЛЕМ И ВОЗМОЖНОСТЕЙ*.. **89**
КАМИНА ОРУДЖАЛИЕВА-*СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ В БАНКОВСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ЕГО МОНИТОРИНГ*.. **94**
АЙСУН ДЖАФАРОВА-*МЕСТО И РОЛЬ БАНКОВСКИХ УСЛУГ В ОРГАНИЗАЦИИ БИЗНЕС-ДЕЯТЕЛЬНОСТИ*.. **99**
ОГУЗ ДЖАФАРОВ-*ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ РЫНКА ТРУДА В СОВРЕМЕННЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ*... **106**

ФИЛОЛОГИЯ

САДАГАТ ГАСАНОВА, АМИНА АХМЕДОВА - *ТЕМА « ПРИЛАГАТЕЛЬНОЕ » В ПЕРВЫХ УЧЕБНИКАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА*.. **112**
ИМАН ДЖАФАРОВ - *ЛИТЕРАТУРНОЕ ТЕЧЕНИЕ ЕВРОПЕЙСКОГО РОМАНТИЗМА И ГУСЕЙН ДЖАВИД*... **116**
ХУРАМАН ГАДЖИЗАДЕ - *ФОНЕТИЧЕСКАЯ ЗАМЕНА В СТИХАХ ИСЛАМА САФАРЛИ*... **124**
ЗЕЙНАБ ГАДЖИЕВА - *ПОЛНЫЕ И ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЕ ГЛАГОЛЫ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ*.. **129**
СОНГУЛЬ ФАРЗАЛИЕВА - *ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЧАСТИЦ В АЗЕРБАИДЖАНСКОМ И АНГЛИИСКОМ ЯЗЫКЕ*... **134**
УЛЬВИЯ ЗАМАНОВА - *ЭТИМОЛОГИЯ ПОНЯТИЯ «СЛЕНГ»*.. **139**
ДЖАВИД БАБАЕВ - *СТИЛЕВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ОМОНИМОВ, СИНОНИМОВ И АНТОНИМОВ*... **143**
АЛИ ГАСЫМОВ - *ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЧЕТАНИЯХ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ*.............................. **146**
ОФЕЛИЯ МУРАДОВА-*МОДИФИКАЦИИ ГЕРОЯ И КОНФЛИКТА В РЕАЛИСТИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ НАТИГА РАСУЛ-ЗАДЕ («ДОЖДЬ В ПРАЗДНИК»; «ДОРОГИ ПОД ЗВЁЗДАМИ»; «ЛОВУШКА»; «РИСУЮ ПТИЦУ»)*..................................... **149**

ИСТОРИЯ

ГАДЖИФАХРЕДДИН САФАРЛИ - *ВОПРОС АВТОНОМИИ НАХЧЫВАНА И ВЫДАЮЩИЙСЯ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ БЕХБУД АГА ХТАХТИНСКИЙ*....... **155**
ВЕЛИ БАХШАЛИЕВ,ЗЕЙНЕБ ГУЛИЕВА-*НОВЫЕ НАХОДКИ О КУЛЬТУРЕ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНЕГО ВЕКА НАХЧЫВАНА: НЕКРОПОЛЬ ПАЯ ДЕРЕСИ*..................... **160**

ХАЗАР ГУСЕЙНОВ, ФАХРИЯ ГУСЕЙНОВА - *РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАНИЯ В НАХЧИВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ (2000-2005 годы)*.. **166**

ЯШАР РАГИМОВ-*РЕЗНЯ СОВЕРШЕННЫЕ СО СТОРОНЫ АРМЯН НА ОСНОВАНИИ ЗАЯВЛЕНИЙ СВИДЕТЕЛЕЙ И АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ В НАХЧЫВАНЕ (1917-1921ГГ.)*.. **172**

ЭЛЬЯЗ НОВРУЗЛУ - *ПОЛИТИЧЕСКИЕ МЕРЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ, СВЯЗАННЫЕ С НАХЧЫВАНОМ ИЗУЧЕНИЕ МАТЕРИАЛОВ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ОСНОВЕ СРАВНИТЕЛЬНЫХ МЕТОДОВ ИССЛЕДОВАНИЯ*.. **182**

САРА ГАДЖИЕВА - *СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В НАХЧИВАНСКОЙ ОБЛАСТИ В XVIII-XIX ВЕКАХ*.. **186**

НАРГИЗ НАГИЕВА - *МЕСТО ПОСТКОЛОНИАЛИЗМА В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ КОНФЛИКТОВ*.. **192**

МИНА АЛИЕВА - *ТЕОРИЯ МОДЕРНИЗАЦИИ КАК НОВЫЙ ПОДХОД К ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА*.. **198**

ГЕОГРАФИЯ

ДЖАББАР НАДЖАФОВ - *НАХЧИВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ АГРОТЕХНИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЧЕСКОГО ВИНОГРАДАРСТВА В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ*.. **204**

МАМЕД САДЫГОВ, ИЛЬГАР МАММАДОВ, АЙУЛДУЗ ОЗАЙ-*КАНЬОННЫЙ ТУРИЗМ, КАК ВИД ТУРИЗМА*.. **208**

ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

АБДУЛЛА МУСТАФАЕВ, ИЛЬГАР КЕНГЕРЛИ, НАЗЛИ СЕИДОВА, *ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ПРИМЕНЕНИЯ АКТИВНЫХ (АКТИВНЫХ) МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ*.. **216**

ВУСАЛА АЛИЗАДЕ - *ИЗ НОВЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ МЕТОДИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧИТЕЛЯ ВО ВРЕМЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ*……......... **223**

САХАВАТ АЛИЕВА - *ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ МУЖЧИН И ЖЕНЩИН БИОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ*.. **229**

МАТЕМАТИКА

ЭЛЬШАД АГАЕВ, САХИБ АЛИЕВ, СЕFA АЛИЕВ - *ОБУЧЕНИЕ ОБОБЩЕННЫХ ПРОИЗВОДНЫХ В КУРСЕ МАТЕМАТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА*.. **238**

ДАШГЫН СЕЙИДОВ - *СПЕКТРАЛЬНЫЕ СВОЙСТВА НЕРЕЗОНАНСНЫХ ЭНДОМОРФИЗМОВ АЛГЕБРЫ СХОДЯЩИХСЯ СТЕПЕННЫХ РЯДОВ* $\sum_3$ **243**

CONTAINS

ECONOMY

MEHDI BAGIROV-*WEST ZANGEZUR AS CONTINUED EAST ZENGEZUR: ECONOMIC PROBLEMS AND THEIR SOLUTIONS*……………………………………………… **9**
IRADA BAGIROVA, NAVAI VALYEV- *MONETARY POLICY APPLIED IN AZERBAIJAN AND ITS RESULTS*……………………………………………………………………………….. **15**
BAHRAM HASANOV-*THE MAIN DISTINCTIVE ASPECTS OF THE MANAGEMENT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT*………………………………………………………………………. **24**
HIKMAT HASANOV-*İMPORT SUBSTITUTION AS THE MAIN MACROECONOMIC STRATEGY OF DEVELOPING COUNTRIES*……………………………………………………….. **29**
ZAKIR MAMEDOV,SEVINGH AMIRALIEVA-*THE PROCESS OF DEVELOPMENT OF THE REGIONAL BANKING SYSTEM IN MODERN CONDITIONS*……………………… **34**
TEHRANA MAMMADOVA-*THE ESSENCE OF THE COCEPT OF RISK AND ITS CATEGORIES*……………………………………………………………………………………… **43**
ELTUN İBRAHİMOV, YADULLA ZEYNALOV -*CHARACTERISTICS OF DEVELOPMENT OF THE INDUSTRY IN THE NAKCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC*... **49**
ILAHA HUSEYNOVA-*BUSINESS CONCEPTS AND BUSINESS STRATEGIC BASICS*…… **52**
KANAN SEYIDOV-*NATURE, FUNCTIONS AND MAIN DIRECTIONS OF BANK MARKETING*... **58**
HUSEYN EYVAZLI-*CHARACTERISTICS OF BANKING OPERATIONS AND PLACE IN THE CREDIT SYSTEM*………………………………………………………………………… **65**
KLIMOV SERGEY-*FORMATION AND DEVELOPMENT OF PUBLIC DIPLOMACY IN AZERBAIJAN*………………………………………………………………………………… **70**
MARHAMAT BAYRAMOV-*THE EFFECT OF CREDIT RISKS ON THE PROFITABILITY OF BANKS*……………………………………………………………………………………. **75**
ABBAS ISMAILOV-*THE ROLE OF HUMAN CAPITAL IN ENTERPRISE ACTIVITY*………… **79**
FARID HAJIYEV-*IMPLICATIONS OF CADASTRE IN LAND MANAGEMENT*...................... **82**
EMILYA SHUKUROVA-*CURRENT SITUATION OF CANNING INDUSTRY IN AZERBAIJAN, ASSESSMENT OF PROBLEMS AND OPPORTUNITIES*………………………. **89**
KAMINA ORUJALIYEVA-*STRATEGIC PLANNING IN BANKING ACTIVITY AND ITS MONITORING*…………………………………………………………………………………… **94**
AYSUN JAFAROVA-*PLACE AND ROLE OF BANKING SERVICES IN THE ORGANIZATION OF BUSINESS ACTIVITIES*……………………………………………………… **99**
OGUZ JAFAROV-*CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF THE LABOR MARKET IN MODERN ECONOMIC CONDITIONS*…………………………………………… **106**

PHILOLOGY

SADAGAT HASANOVA, AMINA AHMADOVA -*TOPIC OF "ADJECTIVE" IN FIRST AZERBAIJAN LANGUAGE TEXTBOOKS*…………………………………………………………….. **112**
IMAN JAFAROV-*EUROPEAN ROMANTICISM LITERARY TREND AND HUSEYN JAVID*.... **116**
KHURAMAN HACIZADA -*PHONETIC SUBSTITUTION IN ISLAM SAFARLI'S POEMS*… **124**
ZEYNEB HACİYEVA-*COMPLETE AND AUXILIARY VERBS IN FRENCH*…………………. **129**
SONGUL FARZALIYEVA - *LEXICO-SEMANTIC FEATURES OF PARTICLES IN AZERBAIJAN AND ENGLISH LANGUAGES*……………………………………………………...... **134**
ULVIYYA ZAMANOVA- *ETYMOLOGY OF THE CONCEPT OF "SLANG"*………………..... **139**
JAVID BABAYEV-*STYLISTIC OPPORTUNITIES OF HOMONYMS, SYNONYMS AND ANTONYMS*……………………………………………………………………………………...... **143**
ALI GASIMOV- LINGUISTIC FEATURES OF PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES.. **146**
OFELIA MURADOVA-*MODIFICATIONS OF THE HERO AND CONFLICT IN THE REALISTIC PROSE OF NATIG RASUL-ZADE ("Rain on a holiday"; "Roads under the stars"; "Trap"; "Drawing a bird")*………………………………………………………………………… **149**

HISTORY

HAJIFAKHRADDIN SAFARLI-*PROMINENT STATESMAN BEHBUD AGHA SHAHTAKHTINSKI AND THE QUESTION OF AUTONOMY OF NAKHCHIVAN*................. **155**
VELI BAKHSHALIYEV,ZEYNEB GULIYEVA-*NEW FINDINGS OF THE EARLY IRON AGE CULTURE OF NAKHCHIVAN: NEKROLIS PAYA DERESI*………………………………… **160**
KHAZAR HUSEYNOV, FAHRIYA HUSEYNOVA-*DEVELOPMENT OF EDUCATION IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC (2000-2005 years)* **166**
YASHAR RAHIMOV-*THE MASSACRES COMMITED BY ARMENIANS IN NAKHCHIVAN AT THE WITNESS EXPRESSIONS AND ARCHIVAL DOCUMENTS (IN 1917TH-1921ST* - **172**

YEARS)……………………………………………………………………………………………

ELYAZ NOVRUZLU-*POLITICAL MEASURES OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC RELATED TO NAKHCHIVAN STUDY OF RESEARCH MATERIALS BASED ON COMPARATIVE RESEARCH METHODS* **182**

SARA HAJIYEVA-*SOCIO-ECONOMIC SITUATION IN NAKHCHIVAN REGION IN XVIII-XIX CENTURIES……………………………………………………………………………..* **186**

NARGIZ NAGIYEVA-*THE PLACE OF POSTCOLONIALISM IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL CONFLICTS..* **192**

MINA ALIYEVA-*MODERNIZATION THEORY AS A NEW APPROACH TO THE HISTORY OF AZERBAIJAN…………………………………………………………………………………….* **198**

GEOGRAPHY

JABBAR NAJAFOV-*NAKHCHIVAN STATE UNIVERSITY AGROTECHNICAL FUNDAMENTALS OF ORGANIC VINE GROWING IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC...* **204**

MAMMAD SADIGOV, ILQAR MAMMADOV, AYULDUZ OZAY-*CANYON TOURISM, AS A TYPE OF TOURISM...* **208**

PEDAGOGICS AND PSYCHOLOGY

ABDULLA MUSTAFAYEV,ILGAR KANGARLI,NAZLI SEYIDOVA-*THEORETICAL PRINCIPLES OF APPLICATION OF ACTIVE (ACTIVE) LEARNING METHODS...* **216**

VUSALA ALİZADE-*FROM NEW PEDAGOGİCAL TECHNOLOGİES METHODOLOGİCAL ACTİVİTY OF THE TEACHER DURİNG USE……………………………………………………..* **223**

SAKHAVAT ALİYEVA-*PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF MEN AND WOMENBIOLOGICAL FACTORS AFFECTING..* **229**

MATHS

ELSHAD AGAYEV , SAHIB ALIYEV , SEFA ALIYEV-*GENERALIZED DERIVATIVE OF TRAINING IN THE COURSE OF MATHEMATICAL ANALYSIS……………………………………* **238**

DASHQIN SEYIDOV-*SPECTRAL PROPERTIES OF NONRESONANCING ENDOMORPHISMS OF ALGEBRA CONVERGENT POWER SERIES* $\sum_3$ **243**

"NAXÇIVAN" UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
"NAKHCHIVAN" UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ "НАХЧЫВАН"/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, № 1

İQTİSADİYYAT

UOT:33

MEHDİ BAĞIROV
Iqtisad elmləri doktoru, professor
m.bağırov.edu@mail.ru
DOI: 10.5281/zenodo.10978871

QƏRBİ ZƏNGƏZUR ŞƏRGİ ZƏNGƏZURUN DAVAMI KİMİ: İQTİSADİ PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi *– Ölkəmizin iqtisadi inkişafında inftrastruktur-logistika imkanlarının genişləndirilməsi, onun təkamülündə açılması məqsədəuyğun hesab edilən Zəngəzur dəhlizinin oynayacağı rol və tutduğu yerin qiymətləndirilməsi.*

Tədqiqatın metodologiyası *– müşahidə, qruplaşdırma, müqayisəli təhlil, mütləq və nisbi kəmiyyətlər, balans metodlarından istifadə olunması.*

Tədqiqatın nəticələri *– Zəngəzur dəhlizinin ölkənin iqtisadi dövriyyəsinin aktivləşdirilməsində oynadığı rolun qiymətləndirilməsi, bu sırada istifadə olunan üsul və mexanizmlərinin tətbiq xüsusiyyətlərinə nəzər salınması*

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti *– təcrübi müstəvidə Zəngəzurda dəmir və avtomobil yollarının salınması və istifadə imkanlarına sistemli baxışın təmin edilməsi*

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi *– hələ də Ermənistanın istər de-yure, istərsə də de-fakto yurisdiksi-yasında olan, "Sovetlər" ölkəsinin rəhbərliyinin təcavüskar siyasəti nəticəsində 1921-ci ildə alınaraq Ermənistana birləşdirilən Zəngəzur mahalının ərazisinin mübahisəli ərazi kimi qiymətləndirilməsi, müvafiq ərazilərdən iyirminci əsrin əvvəlindən zorla köçürülən yüz mindən artıq əhalinin öz ata-baba yurdlarına qaytarılması üzrə tədbirlərin öyrənilməsi, bu sırada Qərbi Zəngəzur ərazilərinin iqtisadi imkanlarının qiymətləndirilməsi.*

Açar sözlər*: Qərbi Zəngəzur, Şərqi Zəngəzur, Bütöv Azərbaycan, iqtisadi problemlər, ölkənin iqtisadi vəhdəti*

GİRİŞ

Müstəqilliyimin əldə olunması ölkəmizin sosial-mədəni, siyasi-hüquqi və iqtisadi həyatında çoxsaylı təbii və süni problemlərin, mənfur qonşularımız tərəfindən Azərbaycan Respublikasına ərazi iddialarının ortaya çıxması, iqtisadi və sosial sferada transformasiya və yenilənmələrin həyata keçirilməsi ilə müşayət olunmuşdur. Bəhs olunan hadisə "mərkəzləri" spesifik iqtisadi məzmunlarla fərqlənmiş, ölkənin inkişafında özünəməxsus reallıqların formalaşmasına səbəb olmuşdur.

1828-ci ilin Türkmənçay müqaviləsi ilə Azərbaycan ərazisinə Livan, Suriya və digər ölkələrdən toplanaraq "azdırılan" ermənilər Rusiya və İranın dəstəyi ilə ölkəmizin müxtəlif aspektlərdə "tarazlanmasına", müstəqillik, suverenlik və ərazi bütölüyü hissələrinin, özünüidarəetmə fəaliyyətinin məhvinə hesablanmış genişmiqyaslı addımlar sırasında olmuşdur.

Ötən əsrin 1915-1920-ci illərində "Ermənistan" adlanan "qonşu" ölkənin genişaspektli müs-təvilərdə sərgilədiyi ərazi iddialarının mütəşəkkil şəkildə başlanılması, sonrakı dövrlərdə isə ona Sovetlər İttifaqının siyasi-hərbi yardımlarının edilməsi ölkəmizin zaman-zaman ərazilərinin itirilməsinə səbəb olmuşdur. 115 min km^2-dən 86,6 min km^2-ə enən ərazi həcmimiz 1988-ci ildə əlavə olaraq 4 min km^2 ərazisi olan o zamanki Dağlı Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisinin mərhələli şəkildə işğalı, sonradan isə buna Qarabağətrafı yeddi rayonun əlavə edilməsi nəticəsində ölkəmizin iqtisadi fəal ərazisinin əlavə olaraq 20%-dək ərazisinin azalmasına, həmin ərazilərin 2023-cü ilədək iqtisadi dövriyyədən çıxarılmasına meydan açmışdır. Məhsuldar torpaqların, zəngin təbii ehtiyatların uzun illərdən bəri hüquqi əsas olmadan mənfur qonşularımız və onların havadarları tərəfindən mənimsənilməsi, Qarabağ və ətraf rayonlardakı istehsal və xidmət, həmçinin infrastruktur və logistika vahidlərinin tamamilə viran qoyulması, muxtəlif sosial vahidlərin (məktəblər, ticarət və iaşə obyektləri kitabxanalar, qəbirstanlıqlar və s.) maddi və qeyri-maddi əmlakının mənimsənilməsi, mümkün olmadıqda isə dağıdılması Azərbaycan Respublikasına kifayət qədər zərərlər vurmuşdur. Bəzi hesablamamara görə vurulan ziyanın məbləği iki yüz milyard manat

həcmində müəyyən edilmiş, bəzilərinə görə isə səkkiz yüz milyard manata bərabər götürülməkdədir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI 1994-2023-CÜ İLLƏRDƏ: İQTİSADİ VƏ HƏRBİ-MÜDAFİƏ YANAŞMALAR

Müstəqilliyin əldə olunması ölkəmiz üçün bir çox müdafiə-mühafizə, təkmilləşdirmə və transfor-

masiya tədbirlərinin səfərbərliyə alınması ilə müşayət olunmuşdur. 1991-ci ildən başlayaraq 1993-cü ilin ilk yarısınadək ölkə rəhbərliyi tərəfindən edilən səhvlər, yol verilmiş nöqsanlar hər nə qədər Azərbaycan Respublikasının iqtisadi gücü və qüdrətini sarsıtsa da, onun tamamilə məhvi, yaxud parçalanması mümkün olmamışdır. Səriştəsiz rəhbərliyin əvəzlənməsi, yeni idarəetmə “komandasına” ölkə vətəndaşları tərəfindən etimadın göstərilməsi, çoxşaxəli iqtisadi və sosial planların hazırlanması və proqnozlaşdırma işlərinin həyata keçirilməsi 1991-1995-ci illəri əhatə edən geriləməni dayandırmış oldu. Məhs 1996-cı il Azərbaycanın iqtisadi həyataında həlledici zaman ifadəsi hesab edilməkdədir. Həmin dövrdən ölkəmizdə iqtisadi irəliləmə yönündə “hərəkətlənmələrin” təməli qoyuldu.

Ölkənin prioritet sahələrinin imkanlarının düzgün qiymətləndirilməsi iqtisadi bazanın möhkəmləndirilməsi, “açıq iqtisadi bazar” müstəvisinə keçid kimi addımların atılmasına şərait yaratdı. Təməli 1994-cü ildə ilk neft müqaviləsi ilə qoyulan və Azərbaycana xarici kapitalın nəhəng investisiyalar şəklində gəlişinin yolunu açan fəaliyyət əsaslandırılmış iqtisadi siyasət qısa zaman intervalında öz töhvələrini verməyə başladı.

Dünyanın aparıcı (iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş) ölkələrinin maraq və mənafelərinin Azərbaycan Respublikasında təmərküzləşdirilməsi, zəruri qarşılıqlı siyasi addımların atılması ölkə tərəfindən ilk mərhələdə yığım təyinatlı maliyyə vəsaitlərinin formalaşmasına şərait yaratdı. Hadisələrin məntiqi ardıcıllığı olaraq ölkədə sərbəst valyuta vəsaitlərinin yaranması və fiskal siyasətin həyata keçirilməsi təmin edilmişdir. Həmin vəsaitlərin məqsədyönlü və sistemli şəkildə xərclənməsi, onlar üzərində mütəmadi nəzarətin təmin edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Neft fondunun yaradılması mümkün olmuşdur.

İqtisadi imkanlar baxımından haliyədə “donor” ölkəyə çevrilən Azərbaycan 2000-2020-ci illərdə çoxsaylı beynəlxalq layihələrdə iştirak etmiş, xaricdə yaranan konsorsiumların mühüm oyunçusu kimi çıxış etmişdir. Məhs bunun nəticəsi olaraq “Bakı – Tiflis – Axalkalaki – Qars”, “Bakı – Tiflis – Ceyhan”, “Bakı – Tiflis - Ərzurum”, TAP, TANAP kimi iri maliyyə “yükləri” ilə fərqlənən layihələr gerçəkliyə çevrildi. Əldə olunan maliyyə imkanları ölkənin iqtisadi qüdrəti ilə yanaşı onun hərbi-müdafiə imkanlarını da genişləndirdi. Azərbaycanın hərbi imkanlarının yenidən nəzərdən keçirilməsi, mümkün “zəif” nöqtələrin gücləndirilməsi, müzəffər ordunun formalaşdırılması yönündə kompleks işlərin görülməsinin nəticəsi idi ki, uzun illərdən bəri işqal altında olan torpaqlarımızın mərhələli şəkildə azad olunması reallığa çevrilmişdir. Ən yeni tarixdə “Lələtəpə” (2016-cı il, 6 günlük), “Günnüt” (2018-ci il, 1 günlük), “İkinci Azərbaycan – Erməni savaşı” (2020-ci il, 44 günlük), “Antiterror əməliyyatı” (2023-cü il, 23 saat 51 dəqiqəlik) adı altında müzəffər Ordumuzun əməliyyatları ölkənin tammənalı müstəqilliyini günü-gündən yaxınlaşdırdı.Anlkavlar istisna olmaqla digər işqal olunmuş əraziləri tamamilə özünün yurisdiksiyasına keçmiş Azərbaycan bu gün də istər hüquqi, istərsə də hərbi-müdafiə müstəvilərində özünün mütəşəkkil fəaliyyətini davam etdirməkdədir. Haliyədə dünya orduları təsnifləşdirilməsində bir fakt nəzərdən yayınmamalıdır: qısa dövrdə Azərbaycan Respublikasının müzəffər ordusu 54-cü yerdən 26-cı yerə yüksəlmişdir. Bunun mühüm səbəblərindən biri kimi ölkədə bərqərar olmuş “Təcrübəli və qorxmaz Ali Baş Komandan – müzəffər ordu” tandemi hesab edilməkdədir.

ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR CARİ ZAMAN KƏSİYİNDƏ

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən yenilənmələr ölkə ərazisində iqtisadi və sosial aspektlərdə daha təkmil və müasir dövrün tələbləri ilə uyğunlaşan təşkilatlanma-idarəetmə təyinatlı işlərin icrasına yol açmışdır. Bu baxımdan iqtisadi rayonlar üzrə təkmilləşdirici addımların atılması, ölkə ərazisində iqtisadi rayonların sayının 10 rayondan 14 rayona qədər artırılması xüsusi

əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Yaradılan yeni iqtisadi rayonlar sırasında Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu özünəməxsusluğu ilə fərqlənməkdədir. Tərkibində olan inzibati rayonların əraziləri birbaşa və ya dolayısı ilə işğal faktorundan zərər çəkmişlər. Yaranmış vəziyyətdə ilk addımın – işğaldan azad olunmanın mümkün olması sonrakı mütəşəkkil hərəkətlər üçün zəmini formalaşdırmışdır. İşğal altından azad edilmiş torpaqların kifayət qədər böyük olmasına baxmayaraq Azərbaycan hökuməti tərəfindən məqsədyönlü işlərin görülməsi qanunauyğun hal kimi qiymətləndirilməlidir. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu da bu aspektdə istisna deyildir. Deyilənlər konkret nəticəsi kimi rəsmi statistikanın əlaqəli məlumatlarına müraciət etmək yerinə düşərdi. Müvafiq yöndə cədvəl 1-in məlumatlarına müraciət edək.

Cədvəl 1. 2021-ci ildə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun əsas social-iqtisadi göstəriciləri
(dəyər ifadəsində olan məlumatlar faktiki qiymətlərlə verilmişdir)

	Azərbaycan Respublikası üzrə	**Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu üzrə**					
		Cəmi	O cümlədən:				
			Cəbrayıl rayonu	Kəlbəcər rayonu	Qubadlı rayonu	Laçın rayonu	Zəngilan rayonu
Ərazi, min km^2	**86,6**	**7,47**	1,05	3,05	0,8	1,84	0,73
Əhalinin sayı, min nəfər	**10156,4**	**345,0**	82,5	95,3	42,0	79,7	45,5
Hüquqi şəxslər	**167140**	**1019**	297	131	128	406	57
Fiziki şəxslər	**1168921**	**3909**	558	899	383	1884	185
Muzdlu işçilərin sayı, min nəfər	**1709,1**	**22,2**	4,1	6,2	2,9	6,9	2,1
Muzdlu işçilərin orta aylıq nominal əməkhaqqı,manat	**732,1**	**482,7**	495,7	463,0	559,1	455,8	525,6
Əhalinin nominal gəlirləri, min man.	**57181500,2**	-	-	-	-	-	-
Əsas sahələr üzrə məhsulun ümumi buraxılışı, milyon man.	**105305,9**	**964,2**	255,3	240,0	110,3	143,5	215,1
Sənaye məhsulu, min man.	**55229080,8**	**7888,2**	4890,8	353,4	-	2644,0	-
Kənd təsərrüfatı məhsulu, min manat	**9163378,2**	**94448,9**	26648,1	41805,3	1883,9	21499,6	2612,0
o cümlədən:							
bitkiçilik	**4510983,9**	**11378,7**	8518,0	561,1	150,4	838,0	1311,2
heyvandarlıq	**4652394,3**	**83070,2**	18130,1	41244,2	1733,5	20661,6	1300,8
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, min man.	**44217510,7**	-	-	-	-	-	-
Əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar, min man.	**16815459,0**	**862228,9**	224048,6	200258,9	108265,7	116998,5	212657,2

Mənbə: www. stat.gov.az/source/regions/2_1

Qeyd etmək yerinə düşər ki, ölkə ərazisinin 8,6%-ni, əhalisinin isə 3,4%-ni təşkil edən iqtisadi rayonda 01.01.2022-ci il tarixə artıq 5 minə yaxın hüquqi və fiziki şəxs qeydiyyat keçmiş və fəaliyyətə
başlamışdır, artıq 22,2 min nəfər muzdlu işlə təmin olunmuşdur. Düzdür, bu regionda orta əmək haqqı səviyyəsi orta ölkə üzrə müvafiq gösəricidən 34% az olsa da, bu ilk növbədə iqtisadi bazanın ilkin formalaşma mərhələsində olması ilə izah olunmaqdadır.

Region üzrə əsas sahələrdə məhsul istehsalı faktı müvafiq yöndə fəaliyyətin "ölü" nöqtədən çıxması və tədricən artımla müşayət olunmasından xəbər verməkdədir. 2021-ci tarixə iqtisadi rayonda 964,2 milyon manatlıq məhsul istehsal olunmuşdur ki, bu da ölkə üzrə göstəricinin 1,0%-ni təşkil etməkdədir. Əsasən aqrar itehsal oriyentasiyası ilə fərqlənən region ölkənin sənaye məhsulunun 0,01%-ni (region üzrə ümumi məhsulun 0,8%-i), kənd təsərrüfatı məhsulunun isə 1,0%-ni (region üzrə ümumi məhsulun 9,8%-i) təşkil etməkdədir. Regionun aqrar sahəsində heyvandarlıq üstünlük təşkil etməkdədir. Belə ki, heyvandarlıq və bitkiçilik məhsulu üzrə bu nisbət müvafiq olaraq 88,0% və 12%-dir. Digər tərəfdən, məlumatlar bu regiona investisiyaların edilməsini təsdiqləməkdədir. Ölkənin investisiya həcminin Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonun payına

düşən hissəsi 5,1% təşkil etdiyi halda, onun regiondaxili inzibati rayonlar üzrə faktiki səviyyələri aşağıdakı ölçülərdə müəyyən edilmişdir: Cəbrayıl rayonu üzrə - 26,0%; Kəlbəcər rayonu üzrə - 23,2%; Qubadlı rayonu üzrə - 12,6%; Laçın rayonu üzrə -13,6% və Zəngilan rayonu üzrə - 24,7%. Cədvəl 1-in nəticələrinin araşdırılması istər haliyədə istehsal olunan məhsul, istərsə də regiona və onun inzibati vahidlərinə qoyulan investisiya xarakterli vəsaitlər baxımından hərəkətlilik mövcuddur.

Digər tərəfdən, tikinti-quruculuq işlərinin Şərqi Zəngəzurun inzibati vahidlərdə bu gün də davam etməkdədir ki, bu da təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilməlidir. Məsələn, Laçın rayonunun Ziyerçi kəndirndə işğaldan sonrakı dövrdə "Aqrar və Sənaye Parkının" açılması, burada fəaliyyət göstərməsi mümkün olmuş 5 müəssisədə ümumilikdə 430 nəfər işlə təmin olunacaqdır. Digər tərəfdən elə həmin inzibati rayonda I mərhələdə tikilməkdə olan 43 müəssisədə 100-dən çox məhsul çeşidinin istehsalı, həmçinin 1169 iş yerinin açılması da planlaşdırılan işlər sırasındadır. Analoji işlər Şərqi Zəngəzurun digər inzibati vahidləri üçün də nəzərdə tutulmuşdur.

QƏRBİ ZƏNGƏZUR ŞƏRQİ ZƏNGƏZURUN DAVAMI KİMİ

Müasir günlərdə müzakirəsi zəruri hesab edilən məsələlərdən birini də Azərbaycan adlı məmləkətin Sovet dönəmində "itirdiyi" torpaq bütövlüyünün təmin olunması hesab edilməkdədir. Belə ki, bu ittifaqa daxil olan zaman ölkəmiz iki reallığı da özü ilə sərgiləmş oldu: Azərbaycan Respublikası ADR-in varisidir, onun ərazisi ilə 115 min km^2-dir.

Lakin "Sovet" rəhbərliyinin ölkəmizə qarşı ərazi tənzimləmə tədirləri Zəngəzur viyətindən də kənar keçməmişdir. 1921-ci ildə (12 yanvar) o dövrdəki Mərkəzi hakimiyyətin təyziqi ilə AKP MK-nın Siyasi və Təşkilat büroları tərəfindən "Zəngəzurun müsəlman hissəsinin inzibati cəhətdən təşkili" adlı qərar qəbul olunur. Onun əsas müddəaları sırasında ümumi ərazisi 7824 km^2 olan Zəngəzurun parçalanması öz əksini tapır. Həmin qərara müvafiq olaraq 4505 km^2-lik Zəngərur ərazisi ermənilərə "bəxşiş" olunur. Ərazilər Mehri, Gorus, Qafan, Qarakilsə inzibati vahidlərini əhatə edir. Müvafiq sənədlə Naxçıvan regionu Azərbaycanın əsas ərazisindən kənarda qalır, türk dünyasının vahidliyinə xələl gətirilir. Haliyədə müzəffər ölkənin səy göstərməsi məqsədlərindən buiri kimi, "sovet" cəfəngiyatlarının aradan qaldırılması ölkəmiz tərəfindən prioritet məsələlərdən hesab olunmaqdaır. Ən qısa və "türk" yolu olan Azərbaycanın bu sahədə (yükdaşımalar və sərnişin hərəkəti baxımından) seçim variantı da mövcuddur. Lakin keçən əsrlərdə edilmiş "başbilənlərimiz" tərəfindən edilmiş "səhvlərin" aradan qaldırılması yönündə atacağımız addımlar bəllidir və əvəzolunmazdır.

Qərbi Azərbaycanın iqtisadi vəziyyətinə gəldikdə sadaladığımız bəndlərdəki inzibati vahidlərdə heç bir iqtisadi vahidə rast gəlinməməkdədir. Hətta tikilməkdə olan subyektlərin bu ərazilərdən köçürülməkdədir (məsələn, beton məmulatlarının istehsalı üzrə ixtisaslaşmalı olan Ermənistan – ABŞ birgə müəssisəsi). Onların məşğul əhali kateqoriyasında ancaq yerlərdəki dövlət orqanlarda fəaliyyət göstərənlər, həmçinin hüquq-inzibati orqanlarının nümayəndələri təmsil olunmaqdadır.

Perspektiv dövrlərdə Qərbi Zəngəzurun Azərbaycanın tabeçiliyinə keçirilməsi halında haliyədə digər inzibati rayonlarımızda (Laçın, Fizuli, Kəlbəcər, Zəngilan və s.) icra olunan tikinti-quraşdırma işlərinin, maliyyələşmə-investisiyalaşma proseslərinin, istehsal-xidmət təyinatlı subyektlərin yaradılmasının analoqları mərkəzləşdirilmiş büdcələrdən Qərbi Zəngəzurda da həyata keçiriləcəkdədir. Təsdiq və icra edilməli olan bir çox təşkilati-idarəetmə, tənzimləmə və digər proses və əməliyyatların proqnozlaşdırılmasının, planlaşdırılmasının və perspektiv icrasının mümkünlüyü məhs həmin dövrdə icra olunacaq monitorinqlərin nəticələri kimi ortaya çıxacaqdır.

NƏTİCƏ

Yuxarıdakı bəndlərdə qeyd olunanlar mövzu ilə bağlı bır sıra nəticələrə gəlinməsinə səbəb olmaqdadır. Bu sırada qeyd olunası məqamlardn biri – Qərbi Zəngəzur üzərində Azərbaycanın hakimiyyətinin təmin edilməsidir. Düşünürük ki, hazırki vəziyyətdə bu heç də asan olmayacaq, uzun vaxt aparacaq, ölkəmiz tərəfindən çoxsaylı hərbi, hüquqi, iqtisadi və digər istiqamətlərdəki sistemli fəaliyyətlərinin məcmu şəklində ifadəsi kimi çıxış edəcəkdir. Növbəti müharibənin

reallaşması Zəngəzur ərazisinin tamamlanması ilə yekunlaşmal olsa da, ölkəyə böyük təyziqlərlə, insan tələfatı ilə və nəhəng maliyyə resurslarının sərf olunması ilə müşayət olunacaqdır.

Azərbaycan Respublikası bərpa-quruculuq işlərində qısa dövrdə böyük təcrübə qazanmış, müvafiq proseslər bu gün də davam etməkdədir. Lakin Qərbi Zəngəzurun Azərbaycanın iqtisadi fəaliyyətində, dövriyyəsində iştirak etməsi üçün iqtisadi amillərlərin mövcudluğu ilə yanaşı hərbi, siyasi-hüquqi müstəvilərdə tərəfimizdən həlledici addımların atılmasının davamı zəruridir.

Nəqliyyat marşrutlarının diversifikassiyasına gəldikdə, İran İslam Respublikası ərazisindən alternativ yolun salınması və qısa dövrdə istismara verilməsi mümkün olacaqdır. Bu yöndə artıq hökümətlərarası razılaşmalar da artıq mövcuddur. Bu yol Avropanı Fars körfəzi ilə, Hindistanla və bir çox ərəb ölkəsi ilə əlaqələndirməklə yanaşı tranzit ölkə olan Azərbaycana da dividentlər gətirəcəkdir. Lakin maneəsiz Zəngəzur yollarından iqtisadi dövriyyədə istifadə olunması Ələt dəniz terminalından başlayan, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin birləşdirməklə Avropaya istiqamətləndirilmiş dəmir yolunun imkanlarını genişləndirəcək, yük dövriyyəsini optimallaşdıracaq, gücünə güc qatacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Atakişiyev M.C., Abbasov H.M., Abbasova N.M. Mikro və makroiqtisadiyyat. Bakı: Azərnəşr, 2010.
2. Bağırov M.S. Makroiqtisadi tarazlıq: problemlər, qiymətləndirmə və təhlil fəaliyyəti. Naxçıvan: Əcəmi, 2023.
3. Bağırov M.S. Statistikanın təməl bilikləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2020.
4. Böyük İqtisadi Ensiklopediya (akademik Z.Ə.Səmədzadənin ideya müəllifliyi və baş redaktorluğu ilə), IV cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2012.
5. Niftullayev V.M. Sahibkarlığın əsasları. Bakı: Zaman, 2002.
6. Quliyev T.Ə. Menecmentin (idarəetmənin) əsasları. Bakı: Qərənfil. 2006.
7. Hüseynov T.H. Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktika. Bakı: Elm, 2015.
8. Mahmudov C.İ., Bağırsoylu H.Q. Sosial-iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması. Naxçıvan: Əcəmi, 2019.
9. Халевинская Е.Д. Мировая экономика и международные экономические отношения. Учебник для высших учебных заведений. М: Экономисть, 2014.
10. Шумилова А.А. Макроэкономика и региональная экономика. КубГАУ. 2018.
11. www. stat.gov.az/source/regions.

РЕЗЮМЕ

МЕХТИ БАГИРОВ

ЗАПАДНЫЙ ЗАНГЕЗУР КАК ПРОДОЛЖЕНИЕ ВОСТОЧНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА: ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Цель исследования – расширение инфраструктурно-логистических возможностей в экономическом развитии страны, оценивание роли и места Зангезурского коридора, открытие которого считается целесообразным в усовершенствовании Азербайджана.

Методология исследования – использование методов наблюдения, группирования, сопоставительного анализа, абсолютных и относительных количеств, баланса.

Результаты исследования – оценивание роли Зангезурского коридора в активизации экономического оборота страны, в этом ряду оказание внимания на особенности использованных способов и механизмов их применения.

Практическое значение исследования – обеспечение системного подхода на постройку и возможности дачи в эксплуатацию железнодорожных и автомобильных путей в Зангезуре.

Оригинальность и научная новизна исследования – оценивание Зангезурских территорий, как спорной, потому как они сегодя пока-что являются де-юре и де-факто в юрисдикции в Ерменистане и являются следствием захватнической и шовинистской политики руководства страны «Советов» в 1921-ом году путем присоединения этих территорий соседней «стране», изучение мероприятий по возвращению насильно переселенного населения численностью более ста тысяч в свои отцовские территориальные пределы, а также рассмотрение экономических возможностей в Западном Зангезуре в территориальном плане.

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, Восточный Азербайджан, целостный Азербайджан, экономические проблемы, экономическая целостность страны*

SUMMARY

MEHDI BAGIROV

WEST ZANGEZUR AS CONTINUED EAST ZENGEZUR: ECONOMIC PROBLEMS AND THEIR SOLUTIONS

The purpose of the study - is to expand the infrastructural-logistics possibilities in the economic development of our country, to evaluate the role and the place occupied by the Zangezur corridor, which is considered appropriate to open in its evolution.

Research methodology - observation, grouping, comparative analysis, absolute and relative quantities, use of balance methods.

The results of the research - evaluation of the role played by the Zangezur corridor in the activation of the country's economic cycle, consideration of the application features of the methods and mechanisms used in this process.

The practical importance of the research – providing a systematic overview of the construction and use of railways and roads in Zangezur at the practical level.

The originality and scientific novelty of the research - the territory of Zangezur district, which is still under the de jure or de facto jurisdiction of Armenia, was taken as a disputed territory in 1921 and joined to Armenia as a result of the aggressive policy of the leadership of the "Soviet" country. -revival, study of measures for the return of more than a hundred thousand people who were forcibly relocated from the relevant areas to their ancestral homelands from the beginning of the twentieth century, while evaluating the economic opportunities of the Western Zangezur areas.

Key words: *Western Zangezur, Eastern Zangezur, Whole Azerbaijan, economic problems, economic of the country unity.*

(İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent C.Mahmudov tərəfindən təqdim edilmişdir)

"NAXÇIVAN" UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
"NAKHCHIVAN" UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ "НАХЧЫВАН"/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT:33

İRADƏ BAĞIROVA
"Naxçıvan" Universiteti
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
iradebagirova@yahoo.com

NƏVAİ VƏLİYEV
"Naxçıvan" Universiteti
"Bank işi" ixtisası üzrə magistrant
nevai3685@gmail.com
DOI: 10.5281/zenodo.10978901

AZƏRBAYCANDA TƏTBİQ EDİLƏN PUL SİYASƏTİ VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ

XÜLASƏ

Tədqiqatımızın məqsədi Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının yaranma tarixini, Respublika müstəqillik əldə etdikdən sonra Mərkəzi Bankın restrukturizasiyasını, onun təşkilati strukturunu, həyata keçirdiyi pul siyasətini və onların nəticələrini qiymətləndirməkdir.

Pul siyasəti dedikdə ağlımıza ilk gələn mərkəzi bankdır. Tarix boyu mərkəzi banklar ölkələrin pul siyasətində mühüm yer tutmuşdur. Doğru zamanda və düzgün şəkildə həyata keçirilən pul siyasəti ölkə iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərir. Bu səbəbdən bir çox ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da pul siyasətinə nəzarət qanunla mərkəzi banka məxsusdur.

Açar sözlər: *Mərkəzi Bankçılıq, Pul siyasəti, Azərbaycan Bank Sistemi, Azərbaycan Mərkəzi Bankı*

GİRİŞ

Mərkəzi Bank - pul siyasətinə, ödəniş sisteminin fəaliyyətinə, bəzi hallarda isə milli iqtisadiyyatda və ya bir qrup ölkələrdə maliyyə sektorunun tənzimlənməsi və nəzarətinə cavabdeh olan qurumdur. Mərkəzi bank son instansiya kreditoru adlanır, çünki o, kommersiya bankları təklif çatışmazlığını ödəyə bilmədikdə ölkə iqtisadiyyatına vəsaitlərin verilməsinə cavabdehdir. Başqa sözlə, mərkəzi bank ölkənin bank sisteminin çökməsinin qarşısını alır. Mərkəzi bankların əsas məqsədi qiymət sabitliyini təmin etməkdir. Mərkəzi bank həmçinin ölkənin pul siyasətini tənzimləmək və idarə etmək üçün məsuliyyət daşıyır. Dövriyyədə olan əskinas və sikkələrin çapı və ixracı səlahiyyətinə malik olan mərkəzi bank ölkənin yeganə təchizatçısı və çapçısıdır.

Tarixən 1694-cü ildə İngiltərə Bankının yaradılmasından sonra mərkəzi bankın rolu və əhəmiyyəti artmışdır. Bununla belə, müasir mərkəzi bank konsepsiyası məhz 20-ci əsrdə kommersiya bank sistemlərindəki problemlərə cavab olaraq yaranmışdır.

Aydındır ki, dövlətin son məqsədi işsizliyi aşağı salmaq, davamlı iqtisadi artım və qiymət sabitliyini təmin etməkdir. Bu məqsədyönlü nəticələrə nail olmaq üçün dövlət bəzi iqtisadi siyasətlərdən istifadə edir. Bu iqtisadi siyasətlərdən biri də pul siyasətidir. İqtisadi nəzəriyyədə iqtisad məktəblərinin pul siyasətinə baxışları fərqlidir. Xüsusilə, monetar və fiskal siyasətin iqtisadi fəaliyyətə təsir edib-etməməsi ilə bağlı müzakirələr hələ də davam edən məsələdir. Klassik iqtisadçılar iqtisadiyyatın həmişə tam məşğulluğa çatdığını iddia edirlər. Onlar pulun real iqtisadiyyata təsir etməkdə səmərəsiz olduğu, yalnız ümumi qiymət səviyyəsinə təsir etdiyi fikrini dəstəkləyirlər. Keynsçi iqtisadçılar deyirlər ki, pul həm real iqtisadiyyata, həm də ümumi qiymət səviyyəsinə təsir göstərə bilər. Bu gün iqtisad məktəbləri arasında ümumi mübahisə bu istiqamətdədir. Onlar müxtəlif şərtlər altında pul siyasətinin iqtisadi artıma necə təsir etdiyini araşdırmağa çalışırlar.

Azərbaycan Respublikasında pul-kredit siyasətini həyata keçirmək məqsədilə 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı yaradılmışdır. Əsas məqsəd inflyasiyaya nəzarət etməklə davamlı iqtisadi artımı təmin etmək və qiymət sabitliyini qorumaq olub. Azərbaycan Mərkəzi Bankı açıq bazar əməliyyatları, məcburi ehtiyat norması, uçot dərəcəsi və məzənnə kimi

müxtəlif pul siyasəti alətlərindən istifadə etməklə daraldıcı və ya genişləndirici pul siyasəti həyata keçirməyə çalışır. Həyata keçirdiyi bu siyasətlərlə ümumi təklifə, ümumi tələblərə və ticarət balansına təsir etməyi hədəfləyir.

Neft ehtiyatlarının bolluğu nəticəsində son illər ölkənin neft ixracı xeyli artmışdır. Nəticədə bu, ölkədə ÜDM-in ildən-ilə artmasına səbəb olub və ölkədə iqtisadi şərait xeyli yaxşılaşmış və bir neçə il ərzində əhəmiyyətli iqtisadi artım müşahidə edilmişdir. Bununla belə, beynəlxalq bazarda neftin qiymətinin aşağı düşməsi və Covid-19 epidemiyası Azərbaycan iqtisadiyyatına da mənfi təsir göstərib. Bu hadisələr nəticəsində iqtisadiyyatda tənəzzül yarandı. Bu gün iqtisadiyyatda arzu olunan iqtisadi artıma nail olmaq üçün Azərbaycan Mərkəzi Bankı həm pul, həm də fiskal siyasət həyata keçirir.

Müasir qlobal çağırışlar birbaşa və dolayısı ilə iqtisadiyyatın ən müxtəlif sahələrinə təsir göstərir. Azərbaycan iqtisadiyyatının ümumi xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda o, xarici şoklara həssas idi və bu, mütləq bank sisteminə təsir etdi. Eyni zamanda, iqtisadiyyatın daxili və xarici şəraitinin sürətli dəyişməsi, eləcə də yaranan xarici amillərin təsiri dövr ərzində Azərbaycanın bank sektorunun inkişafı ilə bağlı problemlərin daha da öyrənilməsi üçün bəzi ilkin şərtlər yaratmışdır. Azərbaycanda bank sektorunun hərtərəfli modernləşdirilməsinə olan obyektiv ehtiyac yeni qanunların qəbuluna səbəb oldu. Bu, Azərbaycan banklarının fəaliyyətinin effektivliyinin artırılmasına mane olan əsas problemlərin müəyyənləşdirilməsinə və onların həlli yollarının tapılmasına yönəlmiş araşdırmadır.

1. Azərbaycan Mərkəzi Bankının 1994-2020-ci illərdə həyata keçirdiyi pul siyasəti və onların nəticələri.

1994-cü ildən sonra Azərbaycanda həyata keçirilən pul və məzənnə siyasəti.

1992-1994-cü illərdə (sovet dövründən sonra) hazırlanmış iqtisadi planlar silsilə islahatlar həyata keçirməklə Azərbaycanda makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək məqsədi daşıyırdı. Bu baxımdan müsbət nəticələr əldə etmək üçün sərt pul siyasəti həyata keçirildi. Bu tətbiq qısa müddətdə nəticə göstərdi.

Sovet İttifaqından yenicə ayrılmış Azərbaycan sosializm mərkəzli iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid zamanı istehsalın azalması, inflyasiyanın artması, milli valyutanın sürətlə ucuzlaşması, insanların sosial vəziyyətinin pisləşməsi ilə üzləşdi. Bu vəziyyət keçmiş Sovet İttifaqı ölkələrində uzun illər davam edən qeyri-sabitliyə, beynəlxalq münasibətlərin pozulmasına, bəzi bölgələrdə siyasi problemlərə və hərbi münaqişələrə gətirib çıxaracaq mühit yaratdı. 1992-1994-cü illərdə Azərbaycanda orta inflyasiya 1600-1800 faiz civarında olub. Digər tərəfdən, Azərbaycan manatı ABŞ dollarına nisbətdə dəfələrlə dəyər itirib.

İnflyasiya təzyiqlərinin artması və pik həddə çatmasının səbəbi tamamilə monetar səbəblərlə bağlı deyildi. Bu vəziyyətin əsas səbəbi hökumətin büdcə kəsirinin Mərkəzi Bankın kreditləri hesabına ödənilməsi olub. Digər tərəfdən, ölkədəki kommersiya banklarının kredit portfelində çoxlu sayda problemli kreditlər var idi. Ölkənin maliyyə sistemi pisləşdikcə hökumətin inkişaf səviyyəsi də aşağı düşmüşdü. Təəssüf ki, Azərbaycanda müasir bazar iqtisadiyyatına uyğun pul bazarı yox idi.

2000-ci ildən sonra Azərbaycan Mərkəzi Bankının pul siyasəti və yeni Əsasnamələri.

2000-ci ildə ölkədə pul dövriyyəsinin yüksək olması mühüm nailiyyət hesab olunurdu. Bunun səbəbini Mərkəzi Bankın pul və valyuta bazarlarında təcrübəli və diqqətli siyasəti və bank sektorunu təkmilləşdirməsi ilə izah etmək olar. Həmin ildə inflyasiya 2-3% təşkil etmiş, manatın məzənnəsi 1995-ci illə müqayisədə 12% artmışdır. Valyuta bazarının tənzimlənməsi, qiymətlərin dayanıqlı liberallaşdırılması, xarici ticarətin həcminin 5 il ərzində iki dəfə artaraq 3,1 milyard dollara çatdırılması investisiyaların artmasına səbəb olmuş və beləliklə, həmin dövrdə ölkəyə 5,6 milyard dollar sərmayə qoyulmuşdur. (2, s.85)

ECB 2000-ci ildən bəri banklararası kredit bazarını təkmilləşdirmək və inkişaf etdirmək üçün mühüm addımlar atmışdır. Bu addımların nəticəsi olaraq 2002-ci il martın 27-də fəaliyyətə başlayan 20-dən çox bankın iştirakı ilə “Birgə Banklararası Kredit Bazarı” yaradıldı. Köklü modernləşməyə ehtiyacı olduğu düşünülən Azərbaycan iqtisadiyyatında dövlət ilk növbədə infrastruktur problemlərini həll etməli, qonşu və digər dövlətlərlə xarici ticarət, maliyyə, vergi, gömrük, digər sahələrdəki qanun və qaydalardakı çatışmazlıqları aradan qaldırmalı idi. Bu çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün yeni proqramlar hazırlanmalı idi. Mərkəzi Bank ölkənin pul-kredit siyasətinə mənfi təsir göstərə biləcək və daxili qiymətlərin sabitliyini poza biləcək xarici təsir və təzyiqlərdən qorunmaq üçün səlahiyyətləri daxilində bütün vasitələrdən istifadə edir. Pul siyasətinin son məqsədi aşağı inflyasiyaya nail olmaq, işsizliyi azaltmaq, ÜDM-ni artırmaq və sabit maliyyə bazarını optimallaşdırmaqdır. Mərkəzi Bankın məlumatlarına nəzər salsaq görərik ki, 2000-ci illərdən sonra Azərbaycanda inflyasiyanın aşağı düşməsində və ÜDM-in 8,2%-ə yüksəlməsində həyata keçirilən pul siyasəti mühüm rol oynayıb. Bu inkişafların nəticəsi olaraq “İqtisadi inkişafa və yoxsulluğun azaldılmasına töhfə” proqramı çərçivəsində BVF Azərbaycana 10 ildən artıq ödəmə müddəti ilə 100 milyon dollar kredit ayırmışdır.

2003-cü ildə ECB inflyasiyanın qorunması, bank sisteminin gücləndirilməsi, milli valyutanın məzənnəsinin sabitliyinin təmin edilməsi, valyuta ehtiyatlarının beynəlxalq standartlara uyğun saxlanılması və iqtisadiyyatın pul tələbatının ödənilməsi istiqamətində mühüm pul-kredit siyasəti həyata keçirmişdir. Həmin ildə inflyasiya 2,2% civarında idi.

1999-cu ildən həyata keçirilən sərt pul siyasətinin yumşaldılması ilə 1998-1999-cu illərdə deflyasiya yaşayan ölkədə 2000-ci ildən sonra ümumi qiymət səviyyəsində artım müşahidə olundu. 2004-cü ildə 10,4 % olan inflyasiya il ərzində avronun regionda bahalaşması və neftin bahalaşması ilə izah olunur.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2004-cü ildə inflyasiya əvvəlki illə müqayisədə 8,2% yüksək olmuşdur. Yeni dövrdə daha yüksək iqtisadi artım və genişmiqyaslı sosial-iqtisadi proqramların həyata keçirilməsi pula tələbatı artırdı. Bu səbəbdən 2004-cü ildə pulun həcmi əvvəlki ilə nisbətən 31,8% artaraq 3,1 trilyon manata çatıb. Pul kütləsinin artım tempi ÜDM-in artım tempindən 22% yüksək olmuşdur. Həmin il Mərkəzi Bankın sterilizasiya siyasəti çərçivəsində 100 milyon manat (20 milyon dollar) dəyərində qısamüddətli veksellər (qiymətli kağızlar) buraxmışdır.

2005-ci ildə Mərkəzi Bankın qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biri inflyasiyanın birrəqəmli səviyyəsinə nail olmaq idi. İllik baza inflyasiyası 2005-ci ildə 5-7%-ə çatmış və kafi hesab edilmişdir. Mərkəzi Bank mütəmadi olaraq “baza inflyasiyası” ilə bağlı araşdırmalar aparmış, pul siyasətini makroiqtisadi səviyyəyə uyğun saxlamağa çalışmışdır. 2005-ci ilin iyulunda Mərkəzi Bank Azərbaycanın bütün kredit təşkilatlarına mühüm tövsiyə ilə çıxış etdi. Bu təklifə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 7 fevral tarixli 189 nömrəli “Pul orderlərinin nominal dəyərinin və valyutasının ölçülməsinin dəyişdirilməsi haqqında” 173 nömrəli fərmanı daxil idi. Fərmana əsasən;

- 2006-cı il yanvarın 1-dən Azərbaycan Respublikasının milli valyutası Manatla əvəz olunacaq və 1 yeni Manat köhnə valyutada 5000 manata bərabər olacaq;
- 2006-cı il yanvarın 1-dən bir il müddətində köhnə pullar yeni pullarla birlikdə bazarda istifadə olunacaq;
- Maliyyə Nazirliyi və İqtisadi İnkişaf Nazirliyi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının təhlilini və 2006-cı il dövlət büdcəsini yeni manata uyğun hazırlayıb həyata keçirsinlər;
- Ölkədə fəaliyyət göstərən bütün banklar köhnə pulları komissiyasız yeni pullarla əvəz edəcəklər.

2009-cu ildə Qlobal Böhrandan sonra Azərbaycan Mərkəzi Bankının məqsədləri.

2009-cu ildə baş verən qlobal böhran kapital bazarlarının səmərəliliyinin azalmasına və dünya iqtisadiyyatında maliyyə böhranlarına səbəb oldu. Bu şəraitdə bir çox ölkələr qlobal tələbi

dəstəkləmək üçün çoxsaylı maliyyə sabitləşdirmə və iqtisadi yardım proqramları həyata keçirmişlər. Bununla belə, qlobal iqtisadiyyatda canlanma çox ləng gedir və risklər qalır. Bu vəziyyət dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmuş Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün böyük risklər yaradıb. Azərbaycan Mərkəzi Bankı güclü sabitlik siyasəti qurmaqla özünü böhrandan qorumağa çalışıb. Qlobal böhran valyuta bazarında, bank və maliyyə sektorlarında mənfi gözləntilərə səbəb olub, ölkə iqtisadiyyatlarını makroiqtisadi sabitliyin əldə olunmaması, inflyasiyanın artması və iqtisadi durğunluq kimi risklərə məruz qoyub. Bu risklər qarşısında Azərbaycan Mərkəzi Bankı inflyasiyanın aşağı səviyyədə saxlanılması, manatın məzənnəsinin sabitləşdirilməsi, bank-maliyyə sektorunda sabitliyin təmin edilməsi kimi məqsədlər qoyub.

Mərkəzi Bank 2010-cu ildən etibarən manatın sabitliyi ilə bağlı lazımi siyasətin həyata keçiriləcəyini bəyan edib. Neftin qiymətinin arzuolunmaz həddə düşdüyü bir vaxtda belə, manatın dəyərini qorumaq ən mühüm məqsədlərdən biri olub. Eyni zamanda, məzənnə siyasəti çərçivəsində beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin qorunub saxlanması da nəzərə alınıb.

2016-cı ildə Azərbaycanda pul siyasəti.

2015-ci ildə dünya iqtisadiyyatında qeyri-müəyyənliklər və qlobal maliyyə bazarlarında qeyri-sabitlik artmış, bəzi inkişaf etməkdə olan və iri iqtisadiyyatlarda iqtisadi artım zəifləmiş, qlobal risklər artmışdır. Bu şərtlər daxilində neft qiymətləri də daxil olmaqla Dünya bazarında əmtəə qiymətlərinin azalması, o cümlədən qiymət artımı sürətlənib və əmtəə ixrac edən ölkələrin milli valyutalarının ucuzlaşması sürətlənib.

Qlobal və regional səviyyədə mürəkkəb iqtisadi proseslər dünya iqtisadiyyatı ilə sıx inteqrasiya olunmuş Azərbaycan iqtisadiyyatına da öz təsirini göstərmişdir. Neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşması valyuta gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına və tədiyə balansının profisitinə səbəb olub. Bu kontekstdə milli iqtisadiyyatın dayanıqlığının gücləndirilməsi daha da aktuallaşdı və buna uyğun olaraq zəruri fiskal və pul siyasəti həyata keçirildi.

Bütün bunlar neftin qiymətinin yüksək olduğu dövrdə valyuta bazarında tarazlığı kökündən dəyişərək manatın məzənnəsinə təzyiqi artırıb. Eyni zamanda, tərəfdaş ölkələrdə baş verən silsilə devalvasiyalar milli iqtisadiyyatın beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyində ciddi risklər yaradıb. Yeni vəziyyət məzənnə rejiminə yenidən baxılmasını tələb edirdi. Mərkəzi Bank uzunmüddətli xarici iqtisadi şokların güclənməsini nəzərə alaraq tədiyə balansını tarazlaşdırmaq, ölkənin valyuta ehtiyatlarını kritik səviyyədə qorumaq və rəqabətqabiliyyətliliyini təmin etmək məqsədilə "üzən məzənnə rejimi"nə keçmək qərarına gəlib. ölkə iqtisadiyyatının. Bu keçid taktiki cəhətdən makroiqtisadi manevr idi və strateji cəhətdən milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi strategiyasını dəstəkləməyə yönəlmişdi.

Yeni qlobal və yerli iqtisadi şəraitdə bank sektorunda artan risklər maliyyə sabitliyinin qorunması vəzifəsini daha da vacib edib. Mərkəzi Bank bank sektorunun restrukturizasiyasına, sektorun maliyyə dayanıqlığının gücləndirilməsi üçün tədbirlər həyata keçirməyə və risklərin idarə edilməsi təcrübəsinə başlamışdır. Eyni zamanda, ölkədə maliyyə infrastrukturunun gücləndirilməsi, o cümlədən ödəniş sistemlərinin genişləndirilməsi tədbirləri davam etdirilib.

2016-cı ildə pul siyasətinin hədəfi və çərçivəsi

2016-cı ildə pul siyasəti qərarları iqtisadi artım tarazlığının və inflyasiya risklərinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Mərkəzi Bank öz səlahiyyətləri çərçivəsində qiymət sabitliyini dəstəkləməyə çalışıb. Mərkəzi Bank ilk növbədə inflyasiyanın idarə edilməsinə yönəlmiş siyasət yürüdürdü. Mərkəzi Bank pul siyasəti çərçivəsinin birbaşa inflyasiyanın hədəflənməsi rejiminə uyğunlaşdırılması istiqamətində səylərini davam etdirmişdir. İnflyasiya hədəflənməsinə keçid şərtlərinin həyata keçirilməsi ilə yanaşı, pul siyasətinin dizaynında dəyişikliklər və mərkəzi bankların alətlərinin çeşidinin genişləndirilməsi də nəzərə alınıb.

Ölkə üzən məzənnə rejiminə keçdiyi bir vaxtda Mərkəzi Bank alternativ əməliyyat hədəfləri vasitəsilə monetar inflyasiya amillərinə təsir göstərməyə çalışıb. O, pul siyasətinin səmərəli həyata keçirilməsində əsas mexanizm olan banklararası pul bazarının inkişafının sürətləndirilməsini vurğulamış, faiz dərəcələrinin faiz dəhlizi sisteminə inteqrasiyası imkanlarını qiymətləndirmişdir.

Mərkəzi Bank 2016-cı ildə ümumilikdə 114 pul hərracı keçirib. Bu hərraclarda iqtisadiyyatın valyuta tələbi və təklifi əhəmiyyətli dərəcədə qarşılanıb. 2016-cı il ACDPF-nin məlumatına görə, hərraclarda 4,9 milyard dollar dəyərində xarici valyuta satılıb ki, bu da 2015-ci illə müqayisədə 37,5% azdır. AXCP-nin dövlət büdcəsinə transferinin pik həddə olduğu 2013-cü illə müqayisədə AXCP-nin valyuta satışı 3 dəfə azalıb. Valyuta təklifinin azalması neft gəlirlərinin kəskin azalması ilə əlaqədar həyata keçirilən fiskal konsolidasiya siyasəti çərçivəsində baş vermişdir. (9)

2017-ci ildə Azərbaycanda pul siyasəti

2014-cü ilin ikinci yarısından etibarən dünya iqtisadiyyatı yeni dövrəyə qədəm qoyub, qlobal iqtisadi artıma və tələbatın zəifləməsinə səbəb olub, əmtəə qiymətlərinin, xüsusilə də neftin qiymətlərinin ucuzlaşmasına səbəb olub. Dünya enerji bazarlarında neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşması bütün neft ixrac edən ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatına da mənfi təsir göstərib. Bu şəraitdə ixrac gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması və xarici borclar və öhdəliklər üzrə xarici valyutada ödənişlərin artması tədiyə balansında böyük kəsirin yaranmasına səbəb olub.

2017-ci ildə pul siyasətinin hədəfi və çərçivəsi

Mərkəzi Bank Maliyyə Sabitliyi Şurasının sərəncamında olan pul alətlərindən istifadə etməklə dövlətlə sıx əlaqələndirilmiş pul proqramını həyata keçirmiş, inflyasiya risklərinə operativ reaksiya vermişdir. Pul siyasəti qərarlarının inflyasiyaya təsirinin müəyyən müddət tələb etdiyini nəzərə alan Mərkəzi Bank fəaliyyətini qabaqlayıcı şəkildə davam etdirməyə çalışmışdır. 2017-ci ildə inflyasiyanın məqbul səviyyədə saxlanılması üçün razılaşdırılmış pul proqramı çərçivəsində pul kütləsi qəsdən saxlanılıb. Pul proqramı pul təklifi kanallarına effektiv nəzarəti təmin etdi. Pul bazasının məqsədyönlü idarə olunmasında müvafiq iqtisadi qurumların dəstəyi ilə Mərkəzi Bankda yaradılmış likvidliyin monitorinqi və qısamüddətli proqnozlaşdırma sistemi mühüm rol oynamışdır.

Valyuta bazarında tələb-təklif nisbətindən asılı olaraq manatın məzənnəsinin dinamikası il ərzində bir neçə dəfə dəyişmişdir. Yanvar və fevralın ilk yarısında dəyər qazanan ABŞ dolları fevralın ikinci yarısında dəyər itirməyə başlayıb. 01.02.17-də ABŞ dolları maksimum həddə - 1.9200 AZN-ə qalxıb, 14.07.17-də isə minimum səviyyəsinə - 1.7000 AZN-ə düşüb. 2017-ci ilin sonunda ABŞ dolları ilin əvvəlindən manata nisbətdə 4% dəyər itirib. İl ərzində bir ABŞ dollarının manata qarşı orta günlük rəsmi məzənnəsi 1,7206 manat təşkil edib.

2017-ci ildə makroiqtisadi sabitliyin əldə edilməsi qeyri-neft sektorunda iqtisadi artımın canlanmasına şərait yaradıb. 2017-ci ildə ölkədə ümumi daxili məhsul əvvəlki illə müqayisədə 0,1 faiz artaraq 70 135,1 milyon manata çatıb. Qrafik 10-dan göründüyü kimi, ümumi daxili məhsulun 55,5 faizi iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda, 37,2 faizi isə neft-qaz sektorunda istehsal olunub. ÜDM istehsalının 40,1 faizi sənaye, 10,4 faizi ticarət və avtomobil təmiri, 9,5 faizi tikinti, 6,8 faizi nəqliyyat, 5,6 faizi kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 2,3 faizi turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, 1,6 faizi informasiya və rabitənin payına düşür. 16,4 %-i isə digər sahələrdə. Məhsul və idxal xalis vergiləri ÜDM-in 7,3%-ni təşkil etmişdir.

2017-ci ildə iqtisadi artımda daxili tələblə yanaşı, xarici tələbat da mühüm rol oynayıb. Dövlət büdcəsinin xərcləri daxili tələbata təsir edən mühüm amillərdən biri olmuşdur.

2018-ci ildə Azərbaycanda pul siyasəti.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2018-ci ildə həyata keçirəcəyi pul siyasəti aşağı və sabit inflyasiyanın təmin edilməsi yolu ilə milli iqtisadiyyatda qiymət sabitliyinin təmin edilməsi, yaşayış və biznes fəaliyyəti üçün əlverişli sosial-iqtisadi mühitin yaradılması məqsədi daşıyır.

Son illər yeni qlobal iqtisadi reallıqlara uyğun həyata keçirilən davamlı sabitlik tədbirləri nəticəsində ölkədə makroiqtisadi sabitliyin və dayanıqlığın əsasları qoyulmuşdur. Tədiyyə balansı sabitləşmiş, valyuta ehtiyatlarına təzyiq azalmış, milli valyutanın xarici dəyəri sabitləşmiş, inflyasiya gözləntiləri azalmışdır. Bu müsbət nəticələr dərin makroiqtisadi manevrlər və çevik makroiqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində mümkün olmuşdur.

2018-ci ildə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına xarici şərait böyük təsir göstərib. 2017-ci illə müqayisədə dünya bazarlarında neftin qiymətinin artması (35%) iqtisadi artımı dəstəkləmiş və tədiyyə balansını təmin etmişdir.

Qlobal iqtisadi artım yüksək olsa da, Beynəlxalq Valyuta Fondu cari və gələn il üçün qlobal iqtisadi artımın azalacağını (0,2%) proqnozlaşdırmışdı. Mərkəzi Bank 2018-ci ildə iqtisadiyyatda pul tələbinin ödənilməsi və likvidliyin effektiv idarə olunması üçün müxtəlif açıq bazar əməliyyatlarından istifadə edib. Mərkəzi Bank milli valyutada sərbəst vəsaitlərin cəlb edilməsi üzrə 55 depozit tenderi, veksellərin satışı üzrə 51 tender təşkil etmişdir. Depozit əməliyyatları vasitəsilə vəsait 14 gün müddətinə çıxarılıb, vekselər isə 28 gün saxlanılıb. Mərkəzi Bank tərəfindən depozit hərracları və istiqrazların yerləşdirilməsi vasitəsilə çıxarılan vəsaitlərin həcmi 11 ayda 9,7% azalaraq dövrün sonunda 1,75 milyard manata çatıb. Xarici sektorda müsbət meyillər 2018-ci ilin son rübündə də davam edib. 2018-ci ilin ilk 11 ayında xarici ticarət balansında 8 milyard dollarlıq müsbət saldo yaranıb. 11 ayda əmtəə ixracı, o cümlədən qeyri-neft ixracı ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 43,3 faiz artıb. Bu dövrdə əmtəə idxalı 32,2 faiz, o cümlədən qeyri-neft idxalı 32,7 faiz artıb. Milli valyutaların kəskin ucuzlaşdığı Türkiyə və Rusiyadan qeyri-neft idxalının ümumi qeyri-neft idxalında xüsusi çəkisi 2017-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə müvafiq olaraq 1,3% və 3,8% azalmışdır. (8)

Tədiyyə balansının profisiti ölkənin strateji valyuta ehtiyatlarının artmasına imkan verib. Strateji ehtiyatlar ilin əvvəli ilə müqayisədə 7% (2,9 milyard dollar) artaraq 44,8 milyard dollara çatıb. Strateji ehtiyatlar 31 aylıq mal və xidmətlərin idxalı üçün kifayət idi və ölkənin xarici borcunu 3 dəfə artırdı212.

2019-cu ildə Azərbaycanda pul siyasəti

2019-cu ildə Mərkəzi Bankın pul siyasətinin əsas məqsədi ölkə iqtisadiyyatında qiymət sabitliyini təmin etmək olub. Aşağı və sabit inflyasiya əhalinin və biznesin maliyyə resurslarına çıxışını yaxşılaşdırmaq və milli valyutaya inamı artırmaq üçün əsas şərtlərdən biridir. Cari il ərzində BVF 2019-cu il üçün qlobal iqtisadi artım proqnozunu 4 dəfə azaldaraq, ümumilikdə 0,5 bənd azaldaraq 3 faizə endirib. O cümlədən, inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə iqtisadi artım proqnozu 0,3 bənd azalaraq 1,7%-ə, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün isə 0,6 bənd azalaraq 3,9%-ə endirilib. GU-da yavaşlama ABŞ-Çin ticarət gərginliyi, Brexit qeyri-müəyyənliyi və bəzi sektorlardakı durğunluqla əlaqədar idi. Mərkəzi bankların faiz dərəcələrini azaltmaq siyasəti iqtisadi aktivliyin azalmasına müəyyən qədər məhdudlaşdırıcı təsir göstərmişdir. (9)

2019 pul siyasətinin nəticələri

2019-cu ildə Azərbaycanın tədiyə balansında cari əməliyyatlar hesabının profisiti (4 milyard dollar və ya ÜDM-in 11,6%-i) yaranıb. Tədiyyə balansının profisiti əsasən xarici ticarət balansının müsbət saldosu hesabına baş vermişdir. Yanvar-noyabr dövründə xarici ticarətdə 5,9 milyard dollarlıq müsbət saldo yaranıb. Qeyri-neft ixracı 16,3% artaraq qeyri-neft idxalını 7,1% üstələmişdir. 2019-cu ildə turizm xidmətləri balansında da profisit yaranmışdır.

2019-cu ilin ilk 9 ayında kapital və maliyyə hesabı kəsiri əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 7,2 dəfə azalaraq 344 milyon dollara çatıb. Kəsirin azalması əsasən kommersiya kreditləri və avans ödənişlərinin azalması ilə bağlı olub. (8)

Tədiyyə balansında profisit yarandığı halda strateji valyuta ehtiyatları ilin əvvəlindən 13,7% artaraq Ümumi Daxili Məhsulu üstələyərək 50,9 milyard dollara çatıb. Bu il tarixdə ilk dəfə olaraq Dövlət Neft Fondunun aktivləri 40 milyard dollara çatıb. 2019-cu ilin son dövründə Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatları 11% artaraq 6,2 milyard dolları ötüb.

2020-ci ildə Azərbaycanda pul siyasəti.

Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi aktiv pul və məzənnə siyasəti qiymət sabitliyinin və inflyasiya gözləntilərinin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Bir sıra mühüm daxili və xarici inflyasiya amillərinin neytrallaşdırılması, iqtisadi fəallığın və məşğulluğun dəstəklənməsi məqsədilə monetar mühitin ardıcıl normallaşdırılması artım və sabitlik baxımından balanslaşdırılmış nəticələrin əldə olunmasına imkan yaradıb.

Mərkəzi Bankın 2020-ci ildə həyata keçirəcəyi pul siyasəti qiymət sabitliyi və aşağı birrəqəmli inflyasiya ilə bağlı əldə olunan nəticələri gücləndirmək məqsədi daşıyır. Bu zaman Mərkəzi Bank iqtisadi dinamikaya və xüsusən də qiymət sabitliyinə təsir edən əsas xarici və daxili amillərə diqqət yetirəcək. Pul siyasəti ərzaq məhsullarının dünya qiymətlərinin artması, enerji qiymətlərinin dinamikası, kredit aktivliyinin, xüsusilə istehlak kreditlərinin artım tempi, fiskal siyasət və digər amillər nəzərə alınmaqla həyata keçiriləcək.

2020-ci ildə bəzi qlobal və ölkəyə xas risklər inflyasiya hədəfinə nail olmağa təsir göstərə bilər. Qlobal risklər, ilk növbədə, dünya iqtisadiyyatının gözləniləndən daha yavaş artımı, proteksionizm meyllərinin davam etməsi və geosiyasi gərginlik şəraitində neft qiymətlərində mümkün dalğalanmalarla bağlıdır. Ümumiyyətlə, hazırda dünyada iqtisadi qeyri-müəyyənlik indeksi rekord səviyyəyə çatıb. (16, s.125)

Bundan əlavə, uzunmüddətli qiymətli kağızların gəlirlərinin qısamüddətli qiymətli kağızlardan daha aşağı olması və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə maliyyə sistemi üçün risklərin artması orta müddətli böhran gözləntilərini artırıb. Xarici riskin digər mənbəyi dünya ərzaq bazarlarında qiymət artımının davam etməsi, ticarət tərəfdaşlarında inflyasiya və valyuta məzənnələrinin dəyişməsi nəticəsində inflyasiyanın artması potensial təhlükədir.

NƏTİCƏ

Mərkəzi bankların yaranmasının bir çox səbəbləri var. Bu səbəblər iqtisadi zərurətdən və prioritetlərdən asılıdır. Mərkəzi bankçılıq Avropada ilk dəfə olaraq pul çap etmək və emissiya etmək səlahiyyətini bir əldə cəmləşdirmək, pula inamı təmin etmək üçün özəl banka müəyyən imtiyazlar verməklə ödənişləri asanlaşdırmaq üçün yaradılmışdır. Əvvəlcə mərkəzi bank statusu 1694-cü ildə yaradılmış İngiltərə Bankına, sonra isə 1664-cü ildə yaradılmış İsveç Riskbankına verildi. Bu gün hər bir ölkənin mərkəzi bankı var. Bu səbəbdən mərkəzi bankçılıq indi universal anlayışa çevrilib.

İlk mərkəzi banklar daha sadə fəaliyyət göstərən, əskinasların çapı və dövriyyəsi və ictimai kəsirlərin və müharibələrin maliyyələşdirilməsi ilə məşğul olan qurumlar olsalar da, bugünkü mərkəzi banklar mürəkkəb iqtisadi mühitlərdə daha çətin vəzifələri öz üzərinə götürmüşlər. Odur ki, bir tərəfdən mərkəzi bankların ağır taleyi, digər tərəfdən də kritik məsuliyyətləri nəzərə alınmaqla, hər bir böhran şəraitində mərkəzi bankların geniş şəkildə müzakirə edilməsi təbii və zəruridir.

Mərkəzi bankların tarixi inkişafına nəzər saldıqda bu qurumların ümumiyyətlə siyasətçilərin təsiri altında olduğu görünür. Mərkəzi bankların siyasi hakimiyyətdən asılılığı iqtisadiyyatdakı problemləri daha da ağırlaşdırdı. Hökumətlərin iqtisadi siyasətdən öz maraqları üçün istifadə etməsi iqtisadi sabitliyin əldə olunmasına mane olan ən əsas və mühüm səbəbdir. Xüsusilə, hökumətlər pul çap etmə gücündən istifadə edərək mərkəzi banklara büdcə kəsirlərini bağlamaq üçün təzyiq göstərirlər ki, bu da yüksək inflyasiya riskini gətirir. Mərkəzi bank resursları həmişə hökumətlər üçün öz güclərini saxlamaq üçün ən asan yol olub.

Mərkəzi bankların məqsədi, alətləri və institusional strukturu ölkə prioritetlərinə uyğun olaraq dəyişir. Bu səbəbdən qlobal meyarlardan çox, ölkələrin daxili dinamikası və prioritet məsələləri mərkəzi bankın məqsədini, alətlərini və institusional strukturunu müəyyən edən ən mühüm amil olmalıdır. Digər tərəfdən, bugünkü konsensual pul siyasəti strategiyası artım, ölkələrin iqtisadi prioritetləri, inflyasiyanın hədəflənməsi, maliyyə sabitliyi, inkişaf və s. Onun, o cümlədən hədəflərin yenidən işlənib hazırlanması iqtisadi problemlərin daha geniş şəkildə həllinə kömək edəcək və bu çərçivədə hazırlanacaq siyasətləri daha funksional edəcək.

Pul iqtisadiyyat üçün çox vacib elementdir. Çünki pul siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Pul siyasəti ilə pul kütləsi tənzimlənir, artıq pul kütləsi dövriyyədən çıxarılır, iqtisadiyyat tənzimlənir və ölkədə iqtisadi sabitlik əldə edilir. Bu baxımdan düzgün məqsədlər müəyyən edilməli və həyata keçirilməlidir. Pul siyasətinin həyata keçirilməsində qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün bir sıra alətlər mövcuddur. Bu müəyyən edilmiş məqsədlərə çatmaq üçün istifadə olunacaq vasitələrin ölkələrin iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq dəyişib-dəyişməməsi həmişə iqtisadi mütəfəkkirlər arasında müzakirə mövzusu olub. Pul siyasəti aləti olan məcburi

ehtiyat normaları açıq bazar əməliyyatları, redikont siyasətindən istifadə üsulları və iqtisadiyyata təsirləri baxımından da fərqlənir.

Azərbaycanda pul siyasəti rejimi özünəməxsus xüsusiyyətləri olan iqtisadiyyata, maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsinə, bank sektorunun iqtisadiyyatda roluna, tədiyə balansının strukturuna və fiskal siyasətə əsaslanır. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin mərkəzi banklarında olduğu kimi, qiymət sabitliyinin təmin edilməsi və saxlanılması Azərbaycan Mərkəzi Bankının əsas məqsədidir. Azərbaycan Mərkəzi Bankı əsas məqsədinə çatmaq üçün məcburi ehtiyat norması, açıq bazar əməliyyatları, yenidən uçot dərəcəsi və faiz dəhlizi kimi pul siyasəti alətlərindən istifadə edir.

Azərbaycan Respublikasında pul təklifi Mərkəzi Bank tərəfindən tənzimlənir. Müstəqilliyin ilk illərində pul kütləsinin düzgün tənzimlənməməsi nəticəsində qiymətlər yüksəlmiş, milli valyuta devalvasiyaya uğramış, iqtisadi inkişaf geri qalmış, iqtisadiyyatdakı qeyri-sabitlik səbəbindən ölkəyə investisiya qoyuluşu azalmışdır. 1995-ci ildən sonra sərt pul-kredit siyasəti nəticəsində iqtisadiyyatın bərpası başlandı.

1991-ci ildə müstəqilliyini əldə edən Azərbaycan ölkədə iqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün bir çox yeni qurumlar yaratmağa başladı. Onlardan biri də Azərbaycan Mərkəzi Bankı idi. 1992-ci ildə yaradılan Azərbaycan Mərkəzi Bankı ilk illərdəki təcrübələri ilə uğur qazanmasa da, sonrakı illərdə həyata keçirdiyi pul siyasəti ilə qiymətləri artırdı.

Əslində, 1990-1994-cü illərdə dördrəqəmli inflyasiya 1996-cı ildən sonra azalmağa başlamış, 2000-ci illərdən sonra isə birrəqəmli səviyyələrə çatmışdır. Eyni zamanda, həyata keçirilən pul-kredit siyasəti kommersiya banklarının etimadını artırdı və əhalinin bu banklara olan inamsızlığını aradan qaldırdı. Nəhayət, 2009-cu ildə başlayan qlobal maliyyə böhranının təsirləri Azərbaycan Mərkəzi Bankının yürütdüyü pul siyasəti ilə bank sektorunda böyük böhran yaratmadan aradan qaldırılmağa çalışıldı.

Tədqiqatda izah edildiyi kimi, son illər həm dünyada, həm də Azərbaycanda mühüm iqtisadi və maliyyə hadisələri baş verib. 2014-cü ilin sonundan başlayan neftin qiymətinin aşağı düşməsi ixracı neftdən asılı olan hər bir ölkədə olduğu kimi Azərbaycanda da mənfi nəticələrə səbəb olub. Azərbaycan Mərkəzi Bankı 2015-ci il fevralın 21-dək Manatı qorumağa çalışsa da, artıq onun səyləri yetərli olmayıb. 21 fevral 2015-ci ildə Mərkəzi Bank manatı devalvasiya etdi. Bu da manatın dollar qarşısında 35% dəyər itirməsinə səbəb olub. Bu tarixə qədər 1 dollara qarşı 0,78 AZN (manat) ilə aparılan əməliyyatlar 1 dollara qarşı 1,05 AZN (manat) səviyyəsində aparılırdı. Bu devalvasiya iqtisadiyyata böyük təzyiq yaratdı. İqtisadiyyatda depressiyaya səbəb olan bu vəziyyət xüsusilə bank sektoruna ziyan vururdu. Daha sonra Azərbaycan Mərkəzi Bankı 21 dekabr 2015-ci il tarixində iqtisadiyyatla bağlı daha bir qərar qəbul edib. Artıq Azərbaycanda məzənnə sistemi üzən olacaq. Belə ki, yeni məzənnəyə əsasən, manat dollar qarşısında 55% dəyər itirib. 2014-cü illə müqayisədə manat dollar qarşısında öz dəyərini düz 100% itirib. (7) Pul siyasəti təkcə makroiqtisadi sabitlik naminə deyil, istehsalın stimullaşdırılmasına və gücləndirilməsinə və bütövlükdə iqtisadi sistemin təkmilləşdirilməsinə kömək etməlidir. Manatın sabitliyini təmin edən və inflyasiyanı məhdudlaşdıran sərt pul siyasəti onun iqtisadiyyata mənfi təsirini minimuma endirəcək şəkildə aparılmalıdır. Bu gün uğurlu iqtisadi islahatların aparılması üçün sabit valyuta (manat) və aşağı inflyasiya vacibdir. Buna nail olmaq üçün pul siyasəti iqtisadi siyasətin digər sahələri ilə əlaqə saxlamalı və bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyət göstərməsinə xidmət etməlidir. Beləliklə, Mərkəzi Bank bütün ölkə üzrə sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsinə dəstək verməlidir, O, siyasətin əlaqələndirilməsində fəal iştirak etməli, eyni zamanda əsas inflyasiyanın saxlanmasına və maliyyə sabitliyinin qorunmasına yönəlmiş pul siyasətini həyata keçirməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Başirov Rafiq: Bank işi, Bakı, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2007.
2. Mammadov, Z.F., Bank fəaliyyetinin əsasları, Bakı, Azər Nəşriyat, 2013, s. 154-155
3. Aliyev M.: Bankların inkişaf istiqametleri, Bakı, Şərq-Qərb Yayınevi,2011.
4. Azerbaycan Merkez Bankası Yayınları: İllik Hesabat 2004, Azerbaycan Respublikası Milli Bankının 2005-cü il üçün pul siyasetinin esas istiqametleri barede beyanatı, Bakı, 2005.
5. Bağırov, M.M.: Banklar ve Bank Emeliyyatları,Bakü, Nurlan Yayınevi, 2003
6. "Azerbaycanın BankSistemi": Azerbaijan.az.: https://azerbaijan.az/related-information/279, Erişim: 23 Ocak 2020.

7. Azərbaycan Dövlətstatistika Komitəsi: “Maliyyə və Bank”,: https://www.azstat.org/portal/tblInfo/TblInfoList.do#994_010
8. “Azərbaycan İqtisadiyyatı HaqqındaÜmumi Məlumat”: Azerbaijan.az,: https://azerbaijan.az/information/401: 26 yanvar 2020.
9. Azerbaycan Merkez Bankası Yayınları: Azerbaycan Resbuplikasının Milli Bankı 1992-2002, Milli bank sisteminin formalaşması ve inkişafı, Bank nezaretinin tekmilleşdirilmesi, Bakü, 2002
10. Akdiş, M.: Azerbaycan'da Bankacılık ve Mali Kurumlar, İstanbul, TürkDünyası Araştırmalar Dergisi, (1995).
11. Абрамова, М. А., Национальная денежная система. Теория, методология исследования, концепция развития в условиях модернизации современной экономики, 2014, КУРС, Инфра-М, s. 377
12. Белоглазова Г. Н., Банковское дело. Организация деятельности коммерческого банка, 2014, Санкт-Петербургский государственный экономический университет (г. Санкт-Петербург), s. 115
13. Mankiw, N. Gregory, Macroeconomics, New York, 2012, Worth Publishers, s. 406-412.
14. Stephanie, Schmitt, Grohe ve Martin, Uribe, Optimal simple and implementable monetary and fiscal rules, Journal of Monetary Economics 54, 2007, s. 1703-1705.
15. Mukhtarov, S., Does Monetary Policy Boost Economic Growth? The Case of Small Open Economy,
16. Research in World Economy, Vol. 11, No. 3, 2020, s. 216-217

SUMMARY

IRADA BAGHIROVA, NAVAI VALIYEV

MONETARY POLICY APPLIED IN AZERBAIJAN AND ITS RESULTS

The purpose of our examine is to assess the historic historical past of the Central Bank of the Republic of Azerbaijan, the restructuring of the Central Bank after the Republic received its independence, its established order structure, the monetary policies carried out and their results.

When it comes to monetary policy, the primary element that comes to mind is the central bank. In the historical process, central banks have had an important place in the monetary policy of countries. Monetary policies applied at the right time and in the right way affect the country's economy positively. For this reason, the control of monetary policies in Azerbaijan, as in many countries, belongs to the central bank by law.

Key Words: *Central Banking, Monetary Policy, Azerbaijan Banking System, AzerbaijanCentral Bank.*

(İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent C.Mahmudov tərəfindən təqdim edilmişdir)

“NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT:33

BƏHRAM HƏSƏNOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti
DOI: 10.5281/zenodo.10979105

DAVAMLI İNKİŞAFIN İDARƏ EDİLMƏSİNİN ƏSAS FƏRQLƏNDİRİCİ CƏHƏTLƏRİ

Burada davamlı inkişaf anlayışı, onun əsas komponentləri, məqsədləri araşdırılaraq real mənzərə göstərilmişdir. Hazırkı zamanın tələblərini ödəyən, lakin gələcək nəsillərin öz şəxsi tələbatlarını ödəməyi təhlükə altına qoymayan və bu zaman digər ölkələrin milli suverenliyinə təhlükə yaratmayan inkişaf davamlı ikişaf adlanır və bunun dayanıqlılığın təmin edərək optimal nəticə əldə etmək dovlətin strategiyasını müəyyənləşdirir.

Prinsip etibarı ilə, ölkə regionlarının davamlı, sürətli inkişafının reallaşması təkcə iqtisadi deyil, həm də mənəvi məsələdir. Başqa sözlə, burada insan amili öz həlledici təsirini göstərir, insanların sosial-iqtisadi fəallığı və təşəbbüskarlığı mühüm rol oynayır. Müvafiq məqamlar regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı qəbul edilən hər iki Dövlət Proqramında ciddi nəzərə alınıb. Burada bölgələrdə işgüzar sahibkarlıq təşəbbüslərinin yüksək səviyyədə dəstəklənməsi, regionlarda ən yeni texnologiyalara söykənən aqrar-sənaye komplekslərinin yaradılması, yüngül sənayenin, qida sənayesinin inkişaf etdirilməsi, yoxsulluğun, işsizliyin tam aradan qaldırılması, əhalinin yüksək məşğulluğun təmin edilməsi nəzərdə tutulub.

Davamlı inkişafın əsas ünsürlərindən biri insan amili olduğundan problemin həllində kadr potensialının təkmilləşdirilməsi sahəsində görüləsi işlər xülasə şəklində verilmişdir. Yekunda tövsiyyə olunmuşdur ki, davamlı inkişaf naminə kadr hazırlığı məsələsi prioritet hesab olunmalı, həm dövlət, bələdiyyələr, həm də sahibkarlar tərəfindən dəstəklənməlidir.

Açar sözlər: *Davamlı inkişaf, indikatorların seçilməsi, ümumtəhsil səviyyəsi, treyninq, əmək ehtiyatları, idarəetmə kadrları*

GİRİŞ.

Hazırda bir çox ölkələrin və regionların inkişafı ictimai istehsalın strukturundakı dəyişikliklərlə müşahidə olunur, xüsusi halda sənaye cəmiyyətindən tədricən postsənaye cəmiyyətinə keçid baş verir. İşləyən əhalinin getdikcə daha çox hissəsi qeyri-maddi sektorda, az hissəsi isə bilavasitə sənaye və kənd təsərrüfatında çalışır. Baza sahələri adlandırılan sahələr artıq bu rolu oynaya bilmir və bundan sanra heç vaxt da oynaya bilməyəcəklər. İstehlak fərdiləşir, isehsalın tarazlılığı aşağı düşür, istehsalın kütləviliyinin itməsi prosesi baş verir. İstehsalın intellektuallaşdırılması dərinləşir, informasiya resursları əsas istehsal amilinə çevrilir. Əlavə dəyər əsasən qeyri-maddi sferada yaradılır, bu vaxt isə əmək yeni cizgilər əldə edir: əməkdə yaradıcılıq funksiyaları üstünlük təşkil etməyə başlayır, üstünlük təşkil edən işçi tipi öz işinə bağlı olan və işinə yeni elementlər gətirməyə çalışan yaradıcı şəxslər olur.

Həmçinin, davamlı inkişafın idarə olunmasında yerli ekoloji, iqtisadi və sosial cəhətlər də diqqətə alınmaqla, ərazinin bu sferalarında indikatorlarının işlənib hazırlanaraq, kriteriyalar müəyyənləşdirməklə, optimal indikatorların seçilməsi, onların tətbiqi və monitorinqi çox vacib və əhəmiyyətlidir.

1. Davamlı inkişafın idarə olunmasının məqsədləri.

Davamlı inkişafı təmin etmək üçün həll olunmalı məcburi tələblər siyahısına əhali sayının artırılması; yerli özünüidarəetmə sisteminin inkişaf etdirilməsi; kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi; xidmət sahələrinin inkişafı; əhalinin peşə və ümumtəhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi; milli mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi; regionlararası münaqişələrin yolverilməzliyi və s. aid etmək olar. Davamlı inkişaf əhalinin çox hissəsinin gəlir səviyyəsinin aşağı olması; xidmətlərdə aşağı keyfiyyət; işsizliyin mövcudluğu; sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının həcminin azlığı və rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması; bir çox müəssisələrin maliyyə imkansızlığı və s. kimi neqativ meyllərin və amillərin aradan qaldırılmasını tələb edir.

Davamlı inkişafın idarə olunmasının məqsədləri kimi gəlirlərin artırılması, təhsilin, qidalanmanın və səhiyyənin yaxşılaşdırılması, yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, imkanların bərabərliyi, şəxsi azadlıqların genişləndirilməsi, mədəni həyatın zənginləşdirilməsi göstəricilərdən istifadə olunur.

Odur ki, davamlı inkişafin idarə olunması əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, əsas dövlət xidmətlərinin yaxşılaşdırılması, ətraf mühitin çirklənməsi, təbiəti mühafizə məsələlərinin sosial tərəfdaşlıq və kooperativ yanaşma ilə milli sosial şəbəkə çərçivəsində həllini nəzərdə tutur. Korporativ davamlılıq öz mahiyyəti etibarilə biznes strukturlarının rentabelli olmaqla bərabər ətraf mühiti qorumaq, iqtisadi inkişaf, sosial ədalət kimi davamlı inkişaf məsələlərində aktiv fəaliyyətidir.

Davamlı inkişafın idarəolunmasının əsas alətləri kimi konsepsiya və proqramlardan istifadə olunur. Bu konsepsiya sosial, iqtisadi və ekoloji istiqamətlərin üzlaşması ilə xarakterizə olunmalı, tarazlı inkişafı təmin etməlidir.Burada 4 vacib cəhət xüsusi əhəmiyyət daşıyır:

- sosial, iqtisadi və ekoloji sferalarda olan problemlərin həllində – məsuliyyətin artırılması, uğurlu həllində lazımi bacarıqların verilməsi, təlimlər vasitəsilə dövlət və özəl sektor arasında qarşılıqlı əlaqənin yaxşılaşdırılması baxımından təhsil;
- bütün maraqlı tərəflərin iştirakı ilə davamlı inkişaf indikatorlarının işlənib hazırlanması və ona nail olunması baxımından sosial– tərəfdaşlıq;
- davamlı inkişaf baxımından yerli icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının səmərəli fəaliyyəti, yeni proqramların– işlənib hazırlanması və tətbiqi ilə bağlı idarəetmə bacarıqlarının təkmilləşməsi;
- davamlı inkişafda elmin rolu; Belə ki, davamlı inkişaf ideyaları– ilə bağlı konfransların, seminarların, diskussiyaların, dəyirmi masaların, elmi məqalələrin dərci və sair praktik olaraq göstərilməsi baxımından tətbiq olunması.

2. Elm və təhsil davamlı inkişafın idarə olunmasında əsas vasitədir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi davamlı inkişaf ideyalarının tətbiqi, sosial, iqtisadi və ekoloji sferalarda olan problemlərin həllində məsuliyyətin artırılması, uğurlu həllində lazımi bacarıqların verilməsi, təlimlər vasitəsilə dövlət və özəl sektor arasında qarşılıqlı əlaqənin yaxşılaşdırılması baxımından baxımından elmin və təhsilin önəmli rolu danılmazdır.

Ümumiyyətlə, hər hansı bir ölkənin sosial institutlarının gələcək inkişafı elm – təhsil – istehsal üçlüyü arasında əlaqə zəncirinin möhkəmliyi və elastikliyindən çox asılıdır.

Ən qədim zamanlarda belə cəmiyyətin inkişafında və tərəqqi tapmasında elmin böyük rolu olmuşdur. Bəşər tarixinin bütün mərhələlərində – ictimai iqtisadi formasiyalarda, formasiyalararası dövrlərdə insan cəmiyyəti həmişə elmə arxalanmışdır və onun nəticələri ilə bəhrələnmişdir. Elmin ən xırda kəşflərinin köməyi ilə zaman keçdikcə ictimi iqtisadi formasiyalar bir-birini əvəz etmişlər.

İnsanın əməli və nəzəri fəaliyyətini cəmləşdirən elm hər vaxt cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafına, ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə böyük təsir göstərmişdir və bir çox inkişaf mərhələləri keçmişdir.

Qədim Şərq ölkələrində Babilistanda, Misirdə, Hindistanda, Çində toplanmış ilk biliklər elmin ilkin şərtlərini hazırlamışdır. Qədim yunan mütəfəkkirləri Aristotel, Teofrast, Strabon və başqaları həyat haqqında abstrakt fikirlər irəli sürmüş, dünyanın yaranmasının təbii qanunauyğunluqlarını dərk etməyə çalışmışlar. Həmin dövrlərdə ayrı-ayrı bilik sahələri yaranmağa başlanılmışdır. Elminizm dövründə həndəsə (Evklid tərəfindən), mexanika (Arximed tərəfindən), Astranomiya (Ptolomey tərəfindən) yaranmışdır.

Davamlılıq üçün təhsildə – bilik və bacarıqlar, perspektivlər, qiymətləndirmə, insanlara rəhbəlik və motivəetmə, demokratik cəmiyyətdə iştirak, davamlı yaşam məsələləri öyrənilir.

Təhsil birbaşa davamlı inkişafa 3 aspektdə təsir edir:

-Davamlı inkişafın təmin olunmasında (təhsilli vətəndaşlar davamlı inkişafın təmin olunmasında cox vacib rol oynayırlar);

-Səmərəli qərar qəbulunda (bu qərarların sosial, iqtisadi və ekoloji rifaha təsir etməsi də təhsilli, kreativ vətəndaşlardan asılıdır);

- Həyat səviyyəsinin yüksəlməsində (təhsil həyat səviyyəsinin yüksəlməsində cox vacib cəhət daşıyır. Belə ki, ailə statusunu yüksəldir, ölüm səviyyəsini azaldır, savadlılıq artır və sair).

Davamlılıq üçün təhsil komponentləri:

- Baza təhsilinin təkmilləşməsi;

-Davamlı inkişafla bağlı təhsil istiqamətləri;
- Maarifləndirmə;
-Treyninq;
- Formal, qeyri formal təhsil .

3. Davamlı inkişafın idarə olunmasında sosial tərəfdaşlıq əsas cəhətlərdən biridir.

Sosial tərəfdaşlığın başlıca məqsədi əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsindən, bütün tərəfdaşlar üçün geniş və bərabər inkişaf imkanlarının yaradılmasından ibarətdir. Belə ki, davamlı inkişafa sosial tərəfdaşlıq çərçivəsində hakimiyyət orqanlarının, biznesin və yerli icmaların qarşılıqlı əməkdaşlığı nəticəsində nail olmaq mümkündür.

Bu gün dövlət hakimiyyət orqanları ilə yanaşı öz inkişaf siyasətini formalaşdırmaq hüququna malik yerli özünüidarəetmə orqanlarından və biznes strukturlarından ibarət yeni subyektlər meydana gəlmişdir. Buradaəsas vəzifələrdən biri bu subyektlərin maraqlarının razılaşdırılmasından ibarət olmalıdır. Bu məsələnin həlli dövlət siyasətinin bələdiyyələri və təsərrüfat subyektlərinin siyasəti ilə əlaqələndirilməsini təmin edəcək xüsusi institutların və proseduraların işlənib hazırlanması ilə bağlıdır.

Sosial əməkdaşlığın digər predmetləri istehlak, təhsil, səhiyyə, ekologiya, sosial təminat, ictimai təhlükəsizlik və regional inkişafın digər istiqamətlərində də aşkara çıxarılır.

Regional inkişaf strategiyasının işlənib hazırlanması zamanı əsas strateji tərəfdaşlar aşağıdakılar ola bilər:
- mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları (İqtisadi İnkişaf Nazirliyi);
- yerli icra hakimiyyəti orqanları;
- yerli özünüidarəetmə orqanları;
- sahibkarlar və özəl sektorun nümayəndələri;
- regionda yaşayan sakinlər, müxtəlif ictimai təşkilatlar, təşəbbüskarlar;
- elm və informasiya dairələri, kütləvi informasiya vasitələri.

Nümunə olaraq, strateji inkişaf istiqamətləri kimi aşağıdakılar qəbul oluna bilər:
- İnvestisiya fəaliyyətinin inkişafı;
-Əmək ehtiyatlarının inkişafı;
- Sosial tərəfdaşlıq orqanlarının rolunun artırılması;
- Dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin artırılması;
- Həmkarlar ittifaqlarının rolunun artırılması;
- Sahibkarlar (iş verənlər) birliyinin rolunun artırılması.

4. Davamlı inkişafın təmin edilməsində proqram məqsədli yanaşma.

Hazırkı dövrdə davamlı inkişaf regional siyasət prinsiplərindən olmaqla, onun məqsədlərinə nail olmaqda ən vacib yerlərdən birini məqsədli regional inkişaf proqramlarının işəlnib hazırlanması və həyata keçirilməsi tutur və belə proqramların işlənib hazırlanması region ərazisində onun rəqabət üstünlüklərindən istifadə etmək və regional asimmetriya kimi qiymətləndirilən mənfi meyllərinin qarşısını almaq yolu ilə vahid və səmərəli iqtisadi məkanın formalaşdırılmasına kömək edir. Davamlı regional inkişafla bağlı bu problemləri isə yalnız bazar iqtisadiyyatının tələb və qanunauyğunluqlarını nəzərə almaqla, möhkəm nəzəri əsaslara, dünya təcrübəsinin hərtərəfli təhlilinə əsaslanan səmərəli regional siyasətin həyata keçirilməsi yolu ilə həll etmək mümkündür.

Regional inkişaf proqramlarının ən vacib xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar prioritet inkişaf istiqamətlərinin tərkibinin iqtisadi və sosial məqsədəuyğunluğunu, əhəmiyyətini və proqram tədbirlərinin dövlət, regional və ya bələdiyyə səviyyəsində maliyyələşdirilmə imkanını nəzərə almaqla müəyyənləşdirilir. Praktika göstərir ki, məqsədli proqramlar regionda sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinin idarəolunmasında səmərəli istifadə oluna bilərlər. Proqram məqsədli metodun xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, bu metod eyni vaxtda sosial-iqtisadi və elmi-texniki proseslərin inteqrasiyasının iki tipini reallaşdırmağa:

- müxtəlif sahələrə, regionlara və ya mülkiyyət formaların məxsus subyektlərin səylərini birləşdirmək tələb olunduqda məkanca ineqrasiyaya;

- proqramda nəzərdə tutulmuş son məqsədə doğru ümumi hərəkət prosesinin müxtəlif mərhələlərinin dəqiq ardıcıllığına və vəhdətinə nail olmaq tələb olunduqda zamanca inteqrasiyaya imkan verir.

Regional inkişaf proqramı kimi mürəkkəb alətin tətbiqi heç də bütün problemlərin həlli üçün məqbul hesab oluna bilməz. Onun seçilməsi və istifadəsi üçün əsas zəruri şərtlər aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

- kompleks yanaşma və sistem daxilində müxtəlif subyektlərin, idarəetmə səviyyələrinin razılaşdırılmış fəaliyyətinin tələb edildiyi mürəkkəb, əhəmiyyətli və müddətinə görə prioritet hesab olunan təxirəsalınmaz məsələ və problemlərin mövcudluğu;
- problemlərin obyektiv sahələrarası xarakter daşıması. Bu, mövcud sahə strukturları çərçivəsindən çıxmaqla səylərin və resursların əlaqələndirilməsini, yuxarı hakimiyyət subyektlərinin və idarəetmə səviyyələrinin iştirakını tələb edir;
- problemin uyğun zaman müddəti ərzində həll olunası və maksimal faydalı (optimal) nəticənin əldə olunmasına güclü real tələbatın olması;
- problemin həlli üçün tələb olunan bütün resursların səfərbər edilməsinə, onların düzgün bölüşdürülməsinə və istifadəsinə zərurətin yaranması.

Nəticə.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, idarəetmə sistemində calışan kadrların hazırlığı, yenidən hazırlığı və peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi təmin edilməli işi daimi aparılmalıdır. Bu isə təhsil səviyyəsindən, iş təcrübəsindən, təlimin məqsədlərindən, məzmunundan və ona çəkilən xərclərdən asılı olaraq, müxtəlif təlim yanaşmaları və formalarından istifadə olunmasını tələb edir. Odur ki, davamlı inkişaf naminə kadr hazırlığı məsələsi prioritet hesab olunmalı, həm dövlət, bələdiyyələr, həm də sahibkarlar tərəfindən dəstəklənməlidir.

Ölkədə təsərrüfatçılıq kadrlarının fasiləsiz peşə təhsili sistemi yaradılmalıdır. Bu sistemə sahibkarlar, təsərrüfatçılıq subyektlərinin kadrları (dövlət, bələdiyyə, özəl), dövlətin iqtisadi idarəetmə orqanlarının kadrları cəlb olunmalıdır. Sosial infrastruktur xidmətləri daha cox birbaşa insan potensialına istiqamətləndiyindən və bu sahələr kifayət qədər əmək tutumlu olduğundan belə müəssisələrin yaradılması prossesində həm kadrların yüksək ixtisasına fıkir verilməli, həm də onların məhsuldarlıq göstəricilərinə diqqət artırılmalıdır. Sosial xidmətlərin intensivliyi və keyfiyyət göstəricilərinin artırılması tətbiq olunan texnologiyadan kifayət qədər asılı olduğundan belə obyektlərin yaradılması zamanı bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə ki, idarəetmədə iştirak edən kadrlar elmi-texniki yenilikləri kifayət qədər tez mənimsəməlidirlər, yüksək intellektə malik olmalıdırlar.

ƏDƏBIYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı. 2017
2. Ələkbərov U. Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilzasianın əsasları. Ali məktəblər üçün Dərslik.Bakı, «Təhsil» 2013, 244 s.
3. Əliyev M., Həmidov H. «İnsan resurslarının idarə edilməsi» Bakı, 2002
4. Baxşəliyev R. Strateji Yol Xəritəsi Azərbaycanın davamlı inkişaf modelinə keçid konsepsiyasıdır. Azərbaycan qəzeti, 29.01.2017
5. «2015-2025-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin İnkişaf Strategiyası»nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 26 yanvar 2015-ci il
6. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, «MBM», 2012., 408 s

РЕЗЮМЕ

БАХРАМ ГАСАНОВ

ОСНОВНЫЕ ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ УПРАВЛЕНИЯ УСТОЙЧИВЫМ РАЗВИТИЕМ

Здесь рассмотрена концепция устойчивого развития, ее основные составляющие и цели и показана реальная картина. Развитие, отвечающее требованиям настоящего времени, но не угрожающее удовлетворению личных потребностей будущих поколений и не угрожающее национальному суверенитету других стран, называется устойчивым развитием, а достижение оптимальных результатов путем обеспечения его стабильности определяет стратегия.

В принципе, реализация устойчивого и быстрого развития регионов страны является не только экономической, но и моральной задачей. Иными словами, здесь свое решающее влияние проявляет человеческий фактор, важную роль играет социально-экономическая активность и инициатива людей. Соответствующие моменты серьезно рассмотрены в обеих принятых Государственных программах социально-экономического развития регионов. Здесь планируется на высоком уровне поддержать инициативы делового предпринимательства в регионах, создать в регионах агропромышленные комплексы на базе новейших технологий, развивать легкую, пищевую промышленность, полностью ликвидировать бедность и безработицу, обеспечить высокий уровень занятости населения. население.

Поскольку одним из основных элементов устойчивого развития является человеческий фактор, работа, которую необходимо провести в области повышения кадрового потенциала при решении проблемы, представлена в виде краткого изложения. В итоге было рекомендовано ради устойчивого развития вопрос подготовки кадров считать приоритетным и поддерживать как со стороны государства, муниципалитетов, так и предпринимателей.

Ключевые слова: *Устойчивое развитие, выбор показателей, общеобразовательный уровень, подготовка кадров, трудовые ресурсы, управленческий персонал.*

SUMMARY

BAHRAM HASANOV

THE MAIN DISTINCTIVE ASPECTS OF THE MANAGEMENT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Here, the concept of sustainable development, its main components and goals are examined and a real picture is shown. The development that meets the requirements of the present time, but does not threaten to meet the personal needs of future generations and does not threaten the national sovereignty of other countries, is called sustainable development, and achieving optimal results by ensuring its stability determines the state's strategy.

In principle, the realization of sustainable and rapid development of the country's regions is not only an economic, but also a moral issue. In other words, here the human factor shows its decisive influence, people's socio-economic activity and initiative play an important role. Relevant points were seriously considered in both adopted State Programs regarding the socio-economic development of the regions. Here, it is planned to support business entrepreneurship initiatives in the regions at a high level, create agro-industrial complexes based on the latest technologies in the regions, develop light industry, food industry, completely eliminate poverty and unemployment, and ensure high employment of the population.

Since one of the main elements of sustainable development is the human factor, the work to be done in the field of improving the personnel potential in solving the problem is given in the form of a summary. In the end, it was recommended that for the sake of sustainable development, the issue of personnel training should be considered a priority and should be supported by both the state, municipalities, and entrepreneurs.

Keywords: *Sustainable development, selection of indicators, general education level, training, labor resources, management personnel.*

(İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent C.Mahmudov tərəfindən təqdim edilmişdir)

"NAXÇIVAN" UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
"NAKHCHIVAN" UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ "НАХЧЫВАН"/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT:33

HIKMƏT HƏSƏNOV
"Naxçıvan" Universitetini
hikmet_71@mail.ru
DOI: 10.5281/zenodo.10979144

İDXALƏVƏZLƏMƏ-İNKIŞAFDA OLAN ÖLKƏLƏRIN ƏSAS MAKROİQTISADİ STRATEGİYASI KİMİ

Muasir dövürdə idxalın həcminin artması ölkənin nəinki iqtisadi təhlükəsizliyinə, bütövlükdə milli təhlükəsizliyinə təhdidlər yaradır.Belə bir şəraitdə idxaləvəzləmə siyasətinin dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi zəruridir.Məqalədə idxaləvəzləmə kateqoriyasının şərhinə dair müxtəlif yanaşmalar sistemləşdirilmişdir. İdxaləvəzləmə prossesinə xas olan bir sıra fərqli xüsusiyyətlər müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər*: idxaləvəzləmə, idxal. idxaləvəzləmə siyasəti, iqtisadi inkişaf, iqtisadi təhlükəsizlik***.**

Hələ 19-cu əsrdə alman alimi Fridrix List qeyd etmişdir ki, ölkədə iqtisadi artıma nail olmaq və daxili bazarın tələbatını tam ödəmək üçün istehsal sisteminin yaradılması zəruridir. O, həmçinin iddia edirdi ki, ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatı öz qanunlarına uyğun inkişaf edir və buna görə də hər bir ölkənin "milli iqtisadiyyatı" vardır və onun vəzifəsi müəyyən bir xalqın məhsuldar qüvvələrinin inkişafı üçün ən əlverişli şərtləri müəyyən etməkdir.

Qeyd etrmək lazımdır ki,"idxaləvəzləmə" temrini inkişafda olan ölkələrin iqtisadi siyasətlərini müəyyən etmək üçün 20 əsirdə yaranmışdır **(1).**

V.K.Falçmana görə idxaləvəzləmə-təbii inkişaf və iqtisadi artımdır, modernləşmədir, elmi və texnoloji geriliyin aradan qaldırılmasıdır və yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması prossesidir **(2).**

O.B.Berezinskaya öz əsərlərində qeyd edir ki, idxaləvəzləmə-idxal olunan xammalın, materialın, alınmış məhsulların ardıcıl olaraq daha aşağı istehsal səviyyəsinə dəyişdirilməsi prossesidir **(3).**

E.F. Baranova görə isə idxaləvəzləmə-müəyyən əmtəələrin idxalının azaldılması və ya dayandırılmasıdır və ölkənin daxili bazarında oxşar yerli əmtəələrlə əvəz edilməsi prossesidir (4**).**

Yuxarıda əks etdirilən müxtəlif baxışları tədqiq və müqayisə etdikdən sonra "idxaləvəzləmə" iqtisadi kateqoriyasını başa düşmək üçün iki əsas yanaşmanı qeyd etmək olar:

- İdxaləvəzləmə-ölkə daxilində istehsalın artmasıdır;
- İdxaləvəzləmə-idxalın məhdudlaşdırılmasıdır.

Milli iqtisdi inkişafın stimulyatoru hesab edilən idxaləvəzləmə siyasətinin əsas xüsusiyyətlərini qeyd edək:

1. İqxaləvəzləmə siyasəti iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsi üçün münbit şərait yaradır;
2. İqxaləvəzləmə siyasəti vasitəsilə iqtisadi inkişafda keyfiyyətli dəyişikliklər baş verir, belə ki, milli istehsalçıların rəqabət qabiliyyəti artır və milli iqtisadiayyatın strukturunda təkminləşmə baş verir.
3. İdxaləvəzlənmə siyasəti ölkənin innovativ inkişafına kömək edir, belə ki, mütərəqqi inkişafa nail olmaq üçün idxaləvəzləmə siyasəti milli bazar üçün yüksək əlavə dəyərli istehsal sahələrinin yaradılmasında təməl formalaşdırmalıdır, həmçinin qabaqçıl elmi nailiyyətlərin istifadə edilməsi və elmi-texniki geriləmələrin aradan qaldırılması məqsədilə texnolo-jiyaların transfertini təşkil etməlidir **(5).**

Yuxarıda qeyd edilən fikirləri nəzərə alsaq, idxaləvəzləmənin tam tərifini vermək olar.

İdvaləvəzləmə-milli iqtisadiyyatın inkişafının elə bir vəziyyətidir ki, ölkədə istehsal olunan əmtəələr idxal olunan əmtəələrlə müqayisədə daxili bazarda daha yüksək rəqabət üstünlüyünə malikdir (7).

Müasir mərhələdə idxaləvəzləmənin aktuallığını qeyd etmək zəruridir, çünki məhz bu siyasətin köməyilə dövlət davamlı iqtisadi inkişaf templərinə, iqtisadi təhlükəsizliyə və ölkənin dünya birliyində mövqelərini möhkəmləndirməsinə nail olur.

İdxaləvəzləmə strategiyasının ən mühim vəzifəsi stimullaşdırma obyektinin seçilməsidir. Stimulaşdırma obyektinin iki variantını qeyd edək:

1. Zəif inkişaf etmiş istehsal sahələrinin stimullaşdırılması;
2. Xarici rəqiblərlə mübarizə apara bilən inkişaf etmiş istehsal sahələrinin stimullşadırılması.

Birinci variantda xarici istehsalçılarla mübarizə apara bilməyən istehsal sahələrinin inkişafı nəzərdə tutulur. Bu strategiya daxili bazarda milli məhsulun payının artırılmasına yönəldilibdir.

İkinci variantda isə əsas məqsəd inkişaf etmiş sahələrdə istehsal olunan əmtəələrin rəqabətliyinin yüksəldilməsidir, həmçinin onların xarici bazarlarda təsirlərinin genişləndirilməsidir.

İdxaləvəzləmə strategiyasını üç növə təsnifləşdirmək olar:

1. Dövlət tərəfindən milli iqtisadiyyatda yeni istehsal sahələrinin yaradılması strategiyası. Bu strategiyanı həyata keçirərkən məlum olur ki, yeni sahə-lərdə fəaliyyət göstərən şirkətlərin dövlət dəstəyinə ehtiyacları vardır, belə ki, yeni sahələrdə istehsal olunan əmtəələrin qiymət üstünlüyünə nail olmaq üçün idxal olunan anoloji əmtəələrin gömrük rüsumları artırılmalıdır.Əsas məqsəd milli bazarın milli məsullarla zənginləş-dirilməsidir, dünya bazarına çıxış isə gələcəkdə nəzərdə tutulubdur.Yeni sahələrin inkişafının ikinci mərhələsində dövlət yalnız rəqabət qabiliyyətli şirkətləri dəstəkləyir,digər şirkətlər isə dövlətin dəstəyi olmadan fəaliyyət göstərirlər və nəticədə bir çoxları iflasa uğrayırlar.Üçinci mərhələdə isə dövlət dəstəyi tamamilə kəsilir.Bu vaxta qədər rəqabət qabiliyyətli şirkətlər gəlirli istehsalın qurulmasını başa çatdırmalıdırlar.Bir vaxtlar bu strategiya Şərqi Asiya ölkələrində geniş istifadə edilirdi;
2. Bu və ya digər səbəbdən (iqtisadi, geosiyasi, iqlim) ölkədə istehsal oluna bilməyən əmtəələrdən başqa digər əmtəələrin idxalına qadağaların qoyulması sstrategiyası. Dövlət çalışır ki, hər növ məsullar istehsal etsin. SSRİ, Çin, Cənubi Amerika ölkələri bu strategiyadan geniş istifadə edirdilər;
3. Uğurlu sahələrin stimullşadırılması strategiyası.

Sənaye siyasətinin əsas elementi hesab edilən idxaləvəzləmənin köməyilə ölkəyə tədbiq edilən iqtisadi sanksiyaların mənfi təsirləri minimuma endirilir. İdxaləvəzləmə strategiyasının əsas məqsədləri Şəkil 1 əks etdirilibdir

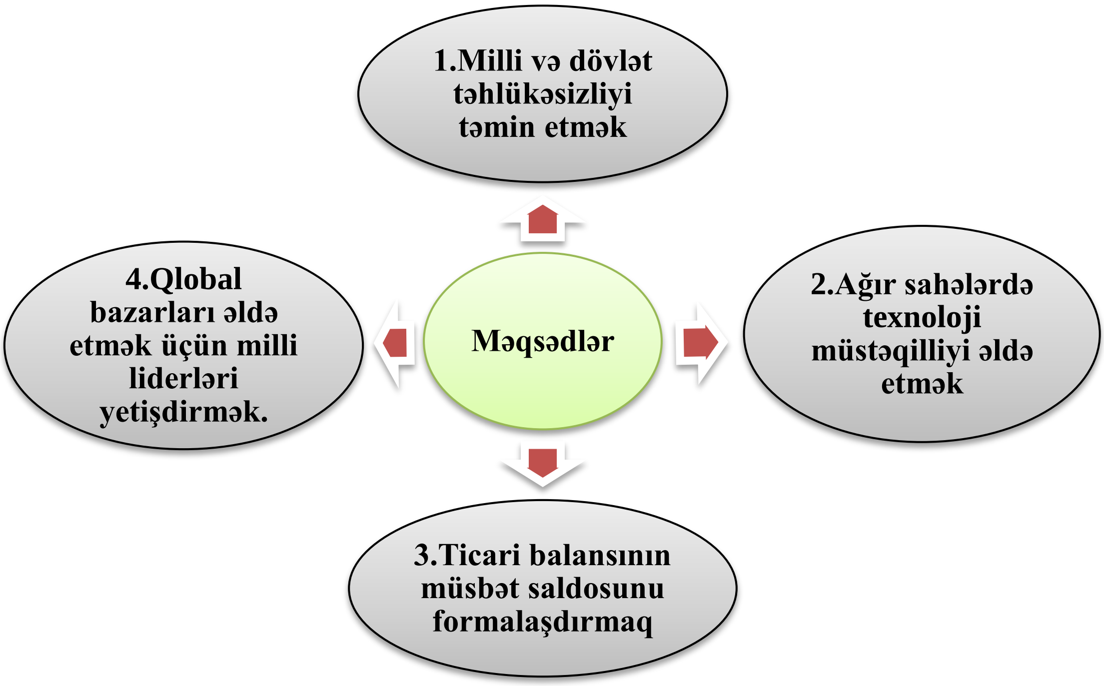

Şəkil1:İdxaləvəzləmənin təməl məqsədləri

İdxaləvəzləmə siyasətinin müsbət təsirləri nəticəsində aşağıdakı dəyişikliklər baş verir:

1. Əhalinin məşqulluğu artır, nəticədə işsizliyin səviyyəsi aşağı düşür və insanların yaşayış səviyyəsi yüksəlir;
2. ETT aktivləşir və təhsilin səviyyəsi yüksəlir;
3. Ölkənin iqtisadi və hərbi təhlükəsizliyi möhkəmlənir;
4. Milli istehsal məhsullarına tələbat artır;
5. İstehsal gücləri genişlənir **(6).**

Siyasi və maliyyə qeyri-sabitliyi ilə xarakterizə olunan dünya vəziyyətini nəzərə alsaq, məlun olur ki, əksər ölkələr iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edə bilmirlər.İqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizlik sisteminin əsas komponentidir, buna görədə milli maraqlar iqtisadi imkanlar, stabil iqtisadi artım və iqtisadi inkişaf hesabına həyata keçirilməlidir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi nəinki onun müstəqilliyinin zəamanətidir, həmçinin cəmiyyətin rifahıdır. Bu fikirləri nəzərə alsaq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin eidlməsi hər bir ölkə üçün mütləq vəzifədir.

İqtisadi təhlükəsizlik iqtisadiyyatın normal fəaliyyətini pozan və əhalinin həyat səviyyəsini aşağı salan amillərdən milli iqtisadiyyatı qorumaqdır .Milli iqtisadiyyata təhlükə yaradan əsas hadisələr isə şəkil 2 təsnifləşdirilibdir.

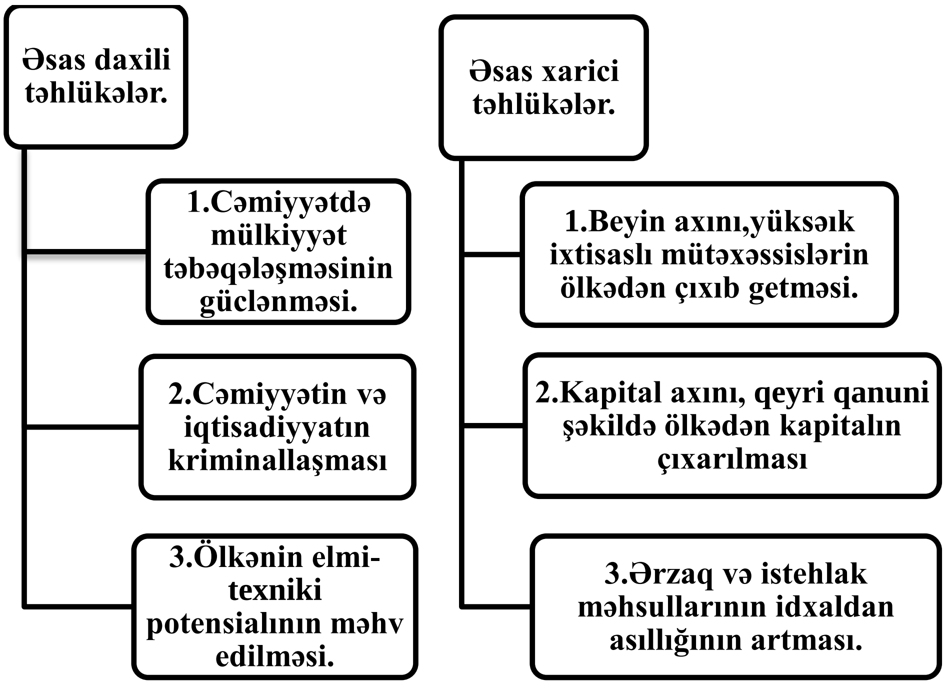

Şəkil 2.Milli iqtisadiyyat üçün əsas daxili və xarici təhlüklər (8.)

Həddindən artıq idxal, dövlətin liberal siyasəti və idxal olunan məhsulların yüksək rəqabət qabiliyyəti daxili bazarda idxalın böyük təsirinə gətirib çıxardır və nəticədə yerli istehsalçılar daxili bazara girmək üçün çətinlik çəkirlər.Lakin dövlətin səriştəli idxaləvəzləmə siyasətində və müəyyən idxal məhdudiyyətlərinin (tarif və qeyri tarif məhdudiyyətləri) həyata keçirilməsində xarici istehsalçılarla milli istehsalçılar arasında rəqabəti güclənir,milli istehsalçılar istehsal texnologiyalarını təkmilləşdirirlər və nəticədə daxili bazara keyfiyyətli məhsullar çıxarırlar.

Ölkənin idxaləvəzləmə siyasətinə toxunarkən qeyd etmək lazımdır ki, heç bir ölkə idxaldan tamamilə imtina edə bilməz və öz ərazisində bütün sahələrdə səmərəli istehsal yarada bilməz. Mövcud resursların əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılması bunu qeyri-mümkün edir, həmçinin milli texnolo-giyaların və sənayenin inkişaf etməməsi və ya olmaması səbəbindən yüksək keyfiyyətli və texnologiyalı idxal olunan məhsullardan imtina etmək məqsədə uyğun hesab edilmir.

Məhdud istehsal imkanları ilə və ya resurslarla öz ərazisində istənilən məhsulun istehsalına başlamaq istəyi idxaldan daha da yüksək səviyyədə asılılığa gətirib çıxarda bilər. Nəticədə istehsal olunan məhsul idxal oluanan məhsuldan çətinki ucuz və rəqabətli olsun. Ona görə də idxaləvəzləmədən danışarkən, ilk növbədə elə sahələrə meyillənmək lazımdır ki, bu sahələrdə ölkənin sahə üstünlüyü olsun və ya onu əldə edə biləcək imkanları olsun.

Beləliklə, milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün stimul hesab edilən idxal əvəzləmə strategiyasına dair qeyri-müəyyən münasibətlərə baxmayaraq, inkişafda olan ölkələr bu strategiyanın ağıllı tətbiqi ilə yüksək əlavə dəyər yaradan muasir texnologiyalı istehsalların inkişafına dəstək ola bilər.

Dövlət çalışmalıdır ki, idxaləvəzləmə nəinki daxili bazarı əmtəə və xidmətlərlə təchiz etsin, həmçinin dünya bazarında rəqabətə davam gətirə bilən əmtəə və xidmətlərin istehsalını genişləndirsin.Şübhəsiz ki, idxaləvəzləmə siyasəti məhdud müddətlər və az maliyyələşmə şəraitində əhəmiyyətli dərəcədə çətinliklərə məruz qalır.

Bir çox ekspertlərin fikrincə, idxaləvəzləmənin həyata keçirilməsinə və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına mane olan əsas amillər aşağıdakılardır:

I.Genişmiqyaslı və məqsədli dövlət dəstəyinin olmaması.Dövlətin dəstək paketinə daxildir:

1. müəssisələrə subsidiyaların ayrılması;
2. elmi tədqiqatların birgə maliyyələşdirilməsi;
3. qrantların verilməsi;
4. vergi güzəştləri;
5. dövlət satın-almalarında büdcə zəmanətlərinin və imtiyazlarının verilməsi.

II.Milli iqtisadiyyatın xammal yönümlü olması.Xammal yönümlü milli iqtisadiyyat bir sıra neqativ təsirlər yaradır:

1. sənaye müəssisələrinin xammal təminatının aşağı salınması onların səmərəli fəaliyyətini məhdudlaşdırır;
2. xammal resurslarının hasili və ixracı digər istehsal sahələrinin geridə qalmasına səbəb olur;
3. milli iqtisadiyyat xammal resurslarının dünya qiymətindən asılı vəziyyətdə qalır;

III.Sənayenin zəif olması Xammal resurslarının hasilatı və emalı ilə məşğul olan sənaye sahələrinin üstünlük təşkil etməsi, hərbi sənaye kompleksinin yüksək payı digər sənaye sahələrinin durğunluğuna səbəb oldu. Firmalar rəqabət qabiliyyətli məhsullar istehsal edə bilmirlər, nəticədə belə əmtəələr idxal olunur.

IV.Mövcud əsas fondların köhnəlməsi və onların təkrar istehsalının mümkünsüzlüyü.

V.Mərkəzi Bankın uçot dərəcəsinin yüksək olması. Uçot dərəcəsinin yüksək olması və əsas fondların əhəmiyyətli dərəcədə köhnəlməsi idxaləvəzləmə siyasətinin tam həyata keçirilməsinə imkan vermir.

VI.İnfrastrukturun inkişaf etməməsi. Avtomobil və dəmir yollarının keyfiyyətinin aşağı olması yerli istehsal əmtəələrinin qiymətlərini əhəmiyyətli dərəcədə artıra bilər ki, buda xarici analoqlarla müqayisədə yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaqdır.

VII.Müəssisələr tərəfindən elmi və innovativ fəaliyyətin zəif dəstəklənməsi. Bu fakt milli iqtisadiyyatın texnoloji geriləməsinə və nəticədə yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxardır.

VIII.Yüksək ixtisaslı elmi, texniki və fəhlə kadırların çatışmamazlığı. Keyfiyyətsiz təhsil nəticəsində savadsız kadırlar yetişdirilir və ya ölkədə əmək haqqının aşağı olması nəticəsində savadlı kadırlar ölkəni tərk edirlər.Fəhlə qüvvəsinin çatışmamazlığı xüsusi orta təhsilin dəbdə olmamsı ilə izah edilir.

IX.İdxal əmtəələrinin digər idxal əmtəələrilə əvəzlnməsi.2015-ci ildə Russiya hərbi təyyarəsinin Türkiyə tərəfindən vurulması nəticəsində,Ruussiya höküməti Türkiyyədən idxal olunan məhsullara qadağa qoydu. Misir isə türk məhsullarının öz məhsulları ilə əvəzlənməsi təşəbüsünü irəli sürdü.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu problemlərin həlli üçün hökumət ölkədəki iqtisadi vəziyyəti sabitləşdirən köklü tədbirlər görməlidir, bu da idxaləvəzləmə siyasətinin inkişafının effektivliyindən birbaşa asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1.E.B.Mardaliyeva, M.X.Kambulatova-İdxaləvəzlənmə-Gənc alim-2015-№11;s. 907-909.
2.V.K.Falçman-Yeni geosiyasi şəraitdə idxaləvəzlənmənin sürətləndirilməsi-Proqnozlaşdırmanın problemləri-2015-№1;s.21-23
3.O.B.Berezinskaya, A.L.Vedev-Rusiya sənayesinin idxaldan istehsal asılılığı və strateji idxaləvəzlənmə mexanizmi-İqtisadiyyatın sualları-2015-№1;s.114-115
4.E.F.Baranov-RF xarici ticarət dinamikasında idxaləvəzlənmə-İqtisadi elmlər- 2013-№ 7; s.104.
5.Q.A.Fedoseyeva-İdxaləvəzlənmə nəzəriyyəsinin mahiyyəti və inkişafı-Xəbərlər-Sank-Peterburq Dövlət İqtisad Universiteti-2015-№ 3 (93); s.144-148.
6.S.D.Bodrunov-İdxaləvəzlənmənin nəzəriyyəsi və praktikası-Monoqrafiya-2015;s.78-81.
7.P.A.Yerşov-İdxaləvəzlənmə və idxaləvəzlənmə siyasəti:Anlayışın tərif edilməsində nəzəri yanaşma-Carçı-Russiya Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutu-2/2017;s.150-151.
8.O.M.Düjilova-Ölkəninvə regionun iqtisadi təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsinin xüsusiyyətləri-Carçı-TvQU-Seriya:İqtisadiyyat və idarə etmə-2014-Buraxılış 23;s.234-235

РЕЗЮМЕ
ХИКМЕТ ГАСАНОВ
ИМПОРТОЗАМЕЩЕНИЕ-КАК ОСНОВНАЯ МАКРОЭКОНОМИЧЕСКАЯ СТРАТЕГИЯ РАЗВИВАЮЩИХСЯ СТРАН.

В современном периоде увеличение объемов импорта создает угрозы не только экономической безопасности страны, но и национальной безопасности в целом. В такой ситуации необходима реализация государством политики импортозамещения. В статье систематизированы различные подходы к трактовке категории импортозамещения. Выявлен ряд отличительных особенностей, характерных для процесса импортозамещения.

Ключевые слова: *импортозамещение, импорт, политика импорто-замещения, экономическое развитие, экономическая безопасность.*

SUMMARY
HIKMAT HASANOV
İMPORT SUBSTITUTION AS THE MAIN MACROECONOMIC STRATEGY OF DEVELOPING COUNTRIES

In the modern world, the increase in the volume of imports creates threats not only to the economic security of the country, but also to the national security as a whole. In such a situation, it is necessary to implement the policy of import substitution by the state. İn the article, various approaches to the interpretation of the category of import substitution are systematized and a number of distinct features specific to the import substitution process have been identified.

Keywords: *import substitution, import. import substitution policy, economic development, economic security.*

(İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent C.Mahmudov tərəfindən təqdim edilmişdir)

“NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT:336

ZAKİR MƏMMƏDOV
“Naxçıvan” Universiteti
baş müəllim

SEVİNC ƏMİRƏLİYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Biznesin təşkili və idarə edilməsi, II kurs
sevinceliyeva568@gmail.com
DOI: 10.5281/zenodo.10979496

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ REGİONAL BANK SİSTEMİNİN İNKİŞAFİ PROSESİ

XÜLASƏ

Məqalədə respublikamızda müasir bank sisteminin fəaliyyət mexanizmindən bəhs edilmiş, günümüz reallığında regional bank sisteminin inkişaf prosesi tədqiq edilmiş, iqtisadçı alimlərin araşdırmalarına diqqət yetirilmiş, bu araşdırmaların zəif və güclü tərəflər analiz edilmişdir. Yanaşmalarda ikipilləli və üçpilləli bankların fərqli və üstün cəhətlərinə diqqət yetirilmiş, regional bank sisteminin inkişafını özündə xarakterizə edən təkliflər irəli sürülmüşdür.

Elmi məqalədə tərəfimizdən aparılan tədqiqatlar nəticəsində regional bank sistemlərinin təhlili üçün göstəricilər sistemi hazırlanmış və təsnifatlandırılmışdır.

***Açar sözlər:** bank, Mərkəzi Bank, regional bank sistemi, bank sektoru, kredit təşkilatları, kommersiya bankları.*

Müasir Azərbaycan reallığında mühüm sosial-iqtisadi problemlərdən biri müxtəlif ərazi qurumlarının inkişafındakı qeyri-mütənasiblikdə özünü göstərən regional asimmetriyadır. Bu bazar iqtisadiyyatı şəraitində tənzimləmə aləti regional bank sektoru olan səmərəli regional siyasətin xüsusi əhəmiyyətini şərtləndirir. Parantez açaraq bir nüansı da vurğulayaq ki, milli bank sisteminin inkişafına həsr olunmuş müasir analitik əsərlər və praktiki işləmələr bank sektorunun regional xüsusiyyətlərini öyrənmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu günə qədər regional bank sistemlərinin inkişaf səviyyəsinin təhlilinə vahid yanaşma hazırlanmamışdır. Regional bank sistemlərinin inkişaf səviyyəsinin diaqnostikasını və səciyyələndirilməsini, onların milli bank sistemində yerini müəyyən edə bilən, ayrı-ayrı regionların bank sektorlarının müqayisəli təhlilini apara bilən göstəricilərin müəyyənləşdirilməsi metodologiyası mövcud deyildir.

Regional bank sisteminin tədqiqi üçün nəzəri və metodoloji əsasların kifayət qədər inkişaf etdirilməməsi, onun Azərbaycan Respublikası bank sistemi, regionun və milli iqtisadiyyatın iqtisadi inkişafı üçün əhəmiyyətinin lazımi səviyyədə qiymətləndirilməməsi məqalədəki tədqiqatımızın aktuallığını müəyyən edir.

Müasir Azərbaycan reallığında, ilk növbədə Mərkəzi Bank və bir sıra kredit təşkilatları ilə təmsil olunan iki səviyyəli bazar tipli bank sistemi inkişaf etmişdir. Onlar praktiki olaraq fasiləsiz olaraq iqtisadiyyatın bütün bölmələri arasında hesablaşmaları təmin edir, müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərini yenidən bölüşdürür, digər bank funksiyalarını yerinə yetirir, bazarda bir-biri ilə və xarici mühitlə daimi və sıx qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Sadalanan komponentlər ümumi funksiyalar və məqsədlərlə birləşən sistemi təşkil edir. Bundan əlavə, ümumi hüquqi bazanın - bank sisteminin ayrı-ayrı elementlərinin hüquqi vəziyyətini, onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə üsullarını tənzimləyən, habelə elementlər arasında müxtəlif növ əlaqələrin qurulmasını tənzimləyən bank qanunvericiliyinin mövcudluğu yuxarıdakı elementlərin birləşməsinin bir sistem təşkil etdiyini göstərir.

Milli iqtisadi sistemin fəaliyyət göstərməsi prosesində region iqtisadiyyatları formalaşır. İqtisadiyyatın ərazi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq regionlarda mərkəzi bank sisteminin bölmələri yaradılaraq regional bank sistemi formalaşdırılır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq bu gün “regional bank sistemi” anlayışının ümumi qəbul edilmiş tərifinin olmamasından danışa bilərik ki, onsuz regional bank sistemlərinin inkişafının hərtərəfli öyrənilməsi və təhlili çox problemlidir.

Bir sıra yerli iqtisadçıların fikrincə, regional bank sistemi bank sisteminin xarici və daxili təşkili amillərinin təsiri altında regionda təcrid olunmuş, hər biri ayrı-ayrılıqda xüsusi funksiyaları

yerinə yetirən, bunun nəticəsində sistemin bütün funksiyalarının həyata keçirildiyi və bir-biri ilə və xarici mühitlə sıx əlaqədə olunduğu bank subyektlərinin məcmusudur [3]. Bu tərifdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, regional bank sistemi vahid mərkəzi bank sisteminə daxildir.

Regional bank sisteminin strukturuna müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Beləliklə, R.A.Bəşirov öz araşdırmalarında iki səviyyədən ibarət bank sistemi təklif edir: "Birincisi, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının ərazi filialı, ikincisi isə regionda fəaliyyət göstərən kommersiya bankları və onların digər regionlardakı bank filialları" [1]. Fikrimizcə, bu sistemdə regionda yerləşə biləcək xarici bankların filialları yoxdur.

Bir çox iqtisadi əsərlərdə regional bank sistemlərini təsvir edərkən əsas diqqət element tərkibinin dəqiqləşdirilməsinə deyil, onların struktur elementlərinə təyin edilmiş funksiyaların spektrinə yönəldilir. Belə ki, M.F.Əliyev regional bank sistemini ölkənin bank sisteminin bir hissəsi kimi müəyyən edərək bildirmişdir ki, "regional bank sistemi – regional resurslardan səmərəli istifadəni təmin etmək, regional iqtisadiyyatı dəstəkləmək və daxili regional məhsulun yaradılmasına vasitəçilik etmək üçün nəzərdə tutulan, regionda qeydiyyatdan keçmiş kredit təşkilatları və digər regionlardakı kredit təşkilatlarının filialları, bank infrastrukturudur" [2]. Parantez açaraq bir fakta diqqət yetirək ki, fikrimizcə, bu tərif bank infrastrukturunun məzmununu tam aydınlığı ilə açıqlamır.

Digər variant isə regionda üç pilləli bank sistemini təqdim edən iqtisad elmləri doktoru, professor E.M.Sadiqov tərəfindən təklif edilmişdir. E.M.Sadiqova görə, üçüncü səviyyədə "Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonlarının ərazisində yerləşən yerli bankların filialları fəaliyyət göstərir" [4]. Birinci səviyyəyə isə bu regiondan kənarda mərkəzi ofisi olan bankların bütün bölmələri daxildir. Beləliklə, eyni səviyyədə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının ərazi filialı, xarici banklar və digər regional bankların filialları var. Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasının bank sisteminin hazırkı vəziyyəti nöqteyi-nəzərindən bu yanaşma səhvdir və göstərilən element bankların müxtəlif statusuna görə qəbuledilməzdir.

Regionun bank sisteminin strukturuna başqa bir yanaşma – ikipilləli yanaşma daha çox inkişaf etmişdir. Birincisi, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının ərazi administrasiyası, ikincisi, bütün digər kredit təşkilatları [5]. Bu yanaşma ən məqbul yanaşma kimi görünür, lakin digərləri kimi onun da müsbət və mənfi cəhətləri var. Müsbət cəhət, fikrimizcə, "region və inzibati ərazi vahidi" bankı kimi bir elementin ayrılıqda çıxış etməsidir. Onun mövcudluğu həm bütövlükdə regionun, həm də yerli bankların maraqlarına uyğun olaraq bütün regional bank sisteminin fəaliyyətinin koordinasiyasının artırılmasını nəzərdə tutur. İşin mənfi tərəfi odur ki, qurulmuş strukturlara görə, regionun bank sistemi əslində müəllifin özünün müəyyən etdiyi kimi ikipilləli deyil, üçpilləli olur.

Üçüncü səviyyə "region və inzibati ərazi vahidi" adlanan bankın bütün digər regional kommersiya banklarından yuxarı struktura ayrılması ilə əlaqədardır. Fikrimizcə, "region və inzibati ərazi vahidi" bankının xüsusi statusu təkcə onun hüquqları ilə deyil, həm də regional bank sistemi daxilindəki öhdəlikləri ilə qanun çərçivəsində müəyyən edilməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu banka xüsusi səlahiyyətlərin verilməsi digər regional bankların fəaliyyət dairəsini müəyyən dərəcədə məhdudlaşdıracaq, baxmayaraq ki, bu məsələnin bütün aspektlərinin düzgün əlaqələndirilməsi ilə regional bank sisteminin işində müsbət nəticələr əldə ediləcəkdir.

Fikrimizcə, regional bank sistemi ölkənin vahid bank sisteminin alt sistemi kimi qəbul edilməli və ona görə də onun əsas xüsusiyyətlərini və xassələrini qoruyub saxlamalıdır. Eyni zamanda, regional bank sistemi regional fəaliyyət şəraiti (sosial, iqtisadi, siyasi və s.) ilə müəyyən edilmiş spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Beləliklə, regional bank sistemi regional fəaliyyət şəraiti (geostrateji yerləşmə, investisiya cəlbediciliyi, iqtisadi ixtisaslaşma, əhali gəlirləri və s.) ilə müəyyən edilmiş ümumi (iki səviyyəli və universal) və spesifik xüsusiyyətlərə malik olan sistemli bir qurumdur, bütövlüyü milli sistemlə eyni xarakter daşıyır və əlaqələrin nizamlılığı mərkəzi bankın şaquliliyi ilə təmin edilir.

Regional bank sisteminin formalaşması bankların, o cümlədən resurs potensialının formalaşmasının ərazi prinsipi ilə, regional səviyyədə bank sisteminin idarə edilməsinin ərazi

səviyyəsini və bankların regional iqtisadiyyatın subyektləri ilə əlaqələrini işıqlandıran şaquli idarəetmə strukturu ilə müəyyən edilir. Bu prinsiplər regional bank sisteminin ikipilləli strukturunu müəyyən edir. Birincisi, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının regional filialları, ikincisi - yerli (regional) kommersiya bankları, qeyri-regional bankların filialları və nümayəndəlikləri, bu ərazidə açılmış xarici banklar, bank olmayan kredit təşkilatlarıdır (sxem 1).

Fikrimizcə, regional bank sisteminin qurulması üçün əsas prinsiplər aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- ilk növbədə, regionun iqtisadiyyatına və xarici mühitə münasibətdə, ikincisi, regional bank sisteminin digər elementlərinə münasibətdə adekvat inkişafı təmin etməlidir;
- regional bank sistemi, inkişafı təmin edən daxili hərəkət mənbələrindən istifadə etməklə özünü inkişaf etdirməyi nəzərdə tutmalıdır;
- iri, orta və kiçik bankların optimal birləşməsi və regional bank sisteminin elementləri arasında münasibətlərin müxtəlif formalarının inkişafını təmin etməlidir.

Həm milli, həm də regional bank sistemlərinin səmərəli fəaliyyəti üçün gərəkli şəraiti təmin edən bir-biri ilə əlaqəli elementlər kompleksi kimi bazar bank infrastrukturu regional bank sisteminin zəruri elementidir. Bazar bank infrastrukturu, fikrimizcə, regional bank sistemlərinin və bütövlükdə milli bank sisteminin fasiləsiz fəaliyyəti üçün ümumi şərtləri təmin edən bir-biri ilə əlaqəli strukturların məcmusudur.

Sxem 1. Regional bank sisteminin strukturu

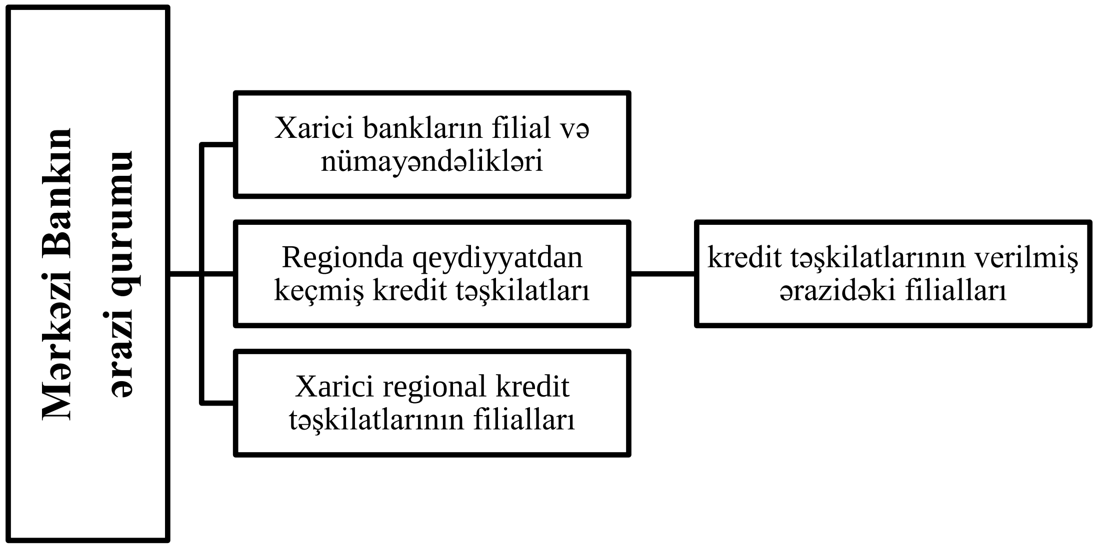

Bu zaman regional bank sistemi və onun strukturu regionun bazar bank infrastrukturunun elementləri ilə qarşılıqlı əlaqədə (milli bank sisteminin bank infrastrukturunun elementləri ilə analoji olaraq) nəzərdən keçirilməlidir (sxem 2).

Sxem 2. Bazar bank infrastrukturu

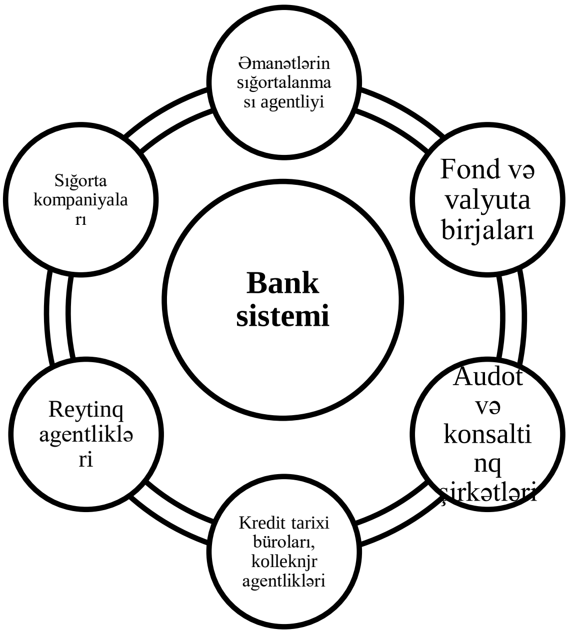

Beləliklə, respublikamızda regional bank sistemlərinin sistemli yanaşma nöqteyi-nəzərindən müəyyənləşdirilməsi, ilk növbədə, mürəkkəb bir təşkilat kimi ölkənin bank sisteminə xas olan xüsusiyyətlərlə əlaqəli təşkilati və iqtisadi ilkin şərtlər, digər tərəfdən Azərbaycan iqtisadiyyatındakı struktur dəyişiklikləri ilə diktə olunur.

Hazırda regional bank sistemlərinin inkişafının təhlili metodlarının kifayət qədər işlənib hazırlanmadığı qeyd olunur. Bu baxımdan milli bank sisteminin elementləri kimi regional bank sistemlərinin formalaşma şəraitini, mövcud vəziyyətini və inkişaf perspektivlərini təhlil etməyə imkan verən milli bank sisteminin regional kontekstdə elmi tədqiqinin aparılması aktuallaşır. Bank sektorunun tədqiqat obyekti kimi sistemli şəkildə təqdimatı sistem təhlilin klassik üsullarından istifadə etməyə və təhlil edilən sistemin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq onların seçilməsinə imkan verir. Parantez açaraq qeyd edək ki, məhz bu baxımdan məqalədə regional bank sektorunun sistem təhlilinin əsas mərhələlərini, hər bir mərhələnin məqsədlərini, vəzifələrini və məzmununu, onların əlaqələri və qarşılıqlı asılılıqlarını müəyyən edən tədqiqat metodologiyası işlənib hazırlanmışdır. Sistemli yanaşma əsas əməliyyat parametrlərinin tənzimlənməsi üçün tövsiyələrin sonrakı işlənməsi ilə regional bank sisteminin diaqnostikasının aparılmasına yönəldilmişdir.

Regional bank sistemlərinin öyrənilməsinin ən vacib və mühüm mərhələlərindən biri onun parametrləşdirilməsi, yəni sistemin fəaliyyətinin ən əhatəli göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsidir. Regional bank sektorunun inkişafını xarakterizə edən müasir elmi nəşrlər bank fəaliyyətinin əsas aspektlərini təhlil etmək üçün müxtəlif metodoloji yanaşmalardan, ölçü və göstəricilərdən istifadə edir. Lakin əksər nəzəri və praktiki tədqiqatlarda bank sektorunun spesifik ərazi xüsusiyyətlərini bərabərləşdirən və ya tənzimləyən makroiqtisadi yanaşma üstünlük təşkil edir. Ayrı-ayrı kredit təşkilatının bank idarəçiliyində istifadə olunan göstəricilərinin əsassız olaraq bütövlükdə regional bank sisteminin təhlil alətlərinə daxil edilməsi və s. kimi yanaşmaları göstərə bilərik.

Fikrimizcə, regional bank sektorlarının inkişaf səviyyəsini aşağıdakı bir sıra parametrlərlə xarakterizə edə bilərik:

- bank seqmentlərinin regional iqtisadiyyatdakı rolu nəzərə alınmaqla sistem kimi fiziki cəhətdən yenidən qurulması;
- fəaliyyətin maliyyə-iqtisadi aspektləri (maliyyə resurslarının cəlb edilməsi, toplanmış vəsaitlərin yerləşdirilməsi);
- regional bank sistemlərinin ödəmə qabiliyyətini saxlamaq və onların işinin fasiləsizliyini qorumaq üçün səfərbər edilmiş və ayrılmış vəsaitlər arasında müəyyən edilmiş proporsiyaların saxlanılması;
- investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;

- orta respublika səviyyəsi ilə müqayisədə sistemin işləməsinin qiymətləndirilməsi.

Tərəfimizdən aparılan araşdırma nəticəsində hazırlanmış metodoloji yanaşma regional bank sistemlərinin əsas fəaliyyət istiqamətlərinin vəziyyətinin və inkişaf səviyyəsinin diaqnostikasını aparan beş bloku özündə birləşdirir. Həmçinin, bu metodoloji yanaşma regional bank sistemlərinin inkişaf səviyyəsinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi məqsədilə göstəricilər sisteminin qurulması üçün əsas təşkil edir (cədvəl 1).

Cədvəl 1. Regional bank sistemlərinin təhlili üçün təklif olunan göstəricilər sistemi

1. Regional bank sisteminin institusional inkişafı göstəriciləri	
1.1. Regionda fəaliyyət göstərən müstəqil kredit təşkilatlarının sayı	Mütləq dəyər
1.2. Fəaliyyət göstərən müstəqil kredit təşkilatlarının əsas kredit təşkilatı ilə birlikdə regionda yerləşən filiallarının sayı	Mütləq dəyər
1.3. Baş bankları regiondan kənarda yerləşən filialların sayı	Mütləq dəyər
1.4. Satış məntəqələrinin sayı (kredit təşkilatlarının şəbəkə xarakteri)	Regionda fəaliyyət göstərən müstəqil kredit təşkilatlarının və onların region ərazisində yerləşən filiallarının, baş bankları region hüdudlarından kənarda yerləşən filiallarının, region üzrə kredit təşkilatlarının kassalarından kənar əlavə ofis, kredit-kassa və əməliyyat kassalarının ümumi sayı
1.5. Regionda kredit təşkilatına düşən satış məntəqələrinin sayı	Satış məntəqələrinin sayının regiondakı müstəqil kredit təşkilatlarının və xarici bankların filiallarının sayına nisbəti
1.6. Filial şəbəkəsi göstəricisi	Regionda müstəqil kredit təşkilatlarının filiallarının onların sayına nisbəti
1.7. “ Ekspansiya (genişləndirmə)” göstəricisi	Qeyri-regional bankların filiallarının sayının regiondakı müstəqil kredit təşkilatlarının və onların regionda yerləşən filiallarının sayına nisbəti
2. Regional bank sisteminin region iqtisadiyyatında rolunu xarakterizə edən göstəricilər	
2.1. Regionda bank xidmətlərinin yayılması intensivliyi	Satış məntəqələrinin sayına və region əhalisinin nisbətinə görə müəyyən edilir (regionun hər 100 min sakininə)
2.2. Regionun bank xidmətləri ilə maliyyə təminatı göstəricisi (aktivlər üzrə)	Bank sektorunun aktivləri ilə ümumi regional məhsulun nisbəti əsasında müəyyən edilir
2.3. Regionun bank xidmətləri ilə maliyyə təminatı göstəricisi (kreditlər üzrə)	Verilmiş kreditlərin həcminə və ümumi regional məhsula nisbəti ilə müəyyən edilir
2.4. Regionda əmanətlərin inkişafı göstəricisi	Adambaşına düşən fərdi əmanətlərin əhali gəlirlərinə nisbəti ilə müəyyən edilir
3. Regional bank sistemlərinin fəaliyyətinin maliyyə-iqtisadi aspektlərini xarakterizə edən göstəricilər	
3.1. Kredit təşkilatlarının öz vəsaitlərinin həcmi	Mütləq dəyər
3.2. Kredit təşkilatlarından cəlb edilmiş vəsaitlərin həcmi	Mütləq dəyər

3.3. Məcmu passivlərdə öhdəliklərin payı	Region üzrə kredit təşkilatlarının cəlb etdiyi maliyyə resurslarının məbləğinin onların ümumi passivlərinin məbləğinə nisbəti
3.4. Depozitlərin ümumi öhdəliklərdə payı	Kredit təşkilatlarının fiziki və hüquqi şəxslərdən əmanət və depozit şəklində cəlb etdiyi maliyyə vəsaitlərinin məbləğinin kredit təşkilatlarının ümumi öhdəliklərinə nisbəti kimi hesablanır.
3.5. Emissiya edilmiş qiymətli kağızlardan vəsaitlərin kredit təşkilatlarının ümumi öhdəliklərində payı	Kredit təşkilatlarının qiymətli kağızların buraxılışından əldə etdikləri maliyyə vəsaitlərinin məbləğinin kredit təşkilatlarının ümumi öhdəliklərinə nisbəti
3.6. Regionun kredit təşkilatlarının ümumi aktivlərinin həcmi	Mütləq dəyər
3.7. Kredit təşkilatı üzrə maliyyə resurslarının təmərküzləşməsi	Kredit təşkilatlarının məcmu aktivlərinin onların sayına nisbəti
3.8. Kreditlərin ümumi aktivlərdə payı	İqtisadiyyat sahələrinin kredit təşkilatlarına region üzrə xalis kredit borcunun ümumi aktivlərə nisbəti kimi hesablanır
3.9. Uzunmüddətli kreditlərin ümumi kredit portfelində payı	Uzunmüddətli kreditlərin həcminin verilmiş kreditlərin ümumi həcminə nisbəti kimi hesablanır
3.10. Kredit təşkilatlarının ümumi aktivlərində səhm portfelinin payı (qiymətli kağızlara investisiyalar)	Qiymətli kağızlara qoyulan investisiyaların məbləğinin kredit təşkilatlarının ümumi aktivlərinə nisbəti kimi hesablanır
4. Fəaliyyətin davamlılığı və gəlirliliyi göstəriciləri	
4.1. Ümumi likvidlik göstəricisi	Regiondakı kredit təşkilatlarının yüksək likvidli aktivlərinin dəyərinə və onların ümumi öhdəliklərinə nisbəti
4.2. Ümumi rentabellik	Regionda kredit təşkilatlarının əldə etdikləri mənfəətin onların çəkdiyi xərclərə nisbəti
4.3. Aktivlərin rentabelliyi	Regionda kredit təşkilatlarının xalis mənfəətinin ümumi aktivlərə nisbəti
4.4. Kredit portfelinin keyfiyyəti	Kredit portfelində vaxtı keçmiş kreditlərin payı

5. Sistemin performans və ya fəaliyyət göstəriciləri	
5.1. Regionun bank xidmətləri ilə institusional təmin olunma və ya doyma indeksi	Azərbaycan Respublikası üzrə kredit təşkilatlarının və əhalinin sayının orta göstəriciyə nisbəti
5.2. Regionun bank xidmətləri ilə maliyyə təmin olunma və ya doyma indeksi (aktivlər üzrə)	Azərbaycan Respublikası üzrə aktivlərin və ümumi regional məhsulun orta göstəriciyə nisbəti
5.3. Regionun bank xidmətləri ilə maliyyə təmin olunma və ya doyma indeksi (kreditlər üzrə)	Azərbaycan Respublikası üzrə kreditlərin və ümumi regional məhsulun orta göstəriciyə nisbəti
5.4. Regionda əmanətlərin inkişafı indeksi	Azərbaycan Respublikası üzrə fiziki şəxslərin əmanətlərinin orta göstəriciyə münasibətdə gəlirlərinə nisbəti

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Regional bank sistemlərinin fəaliyyətinin maliyyə-iqtisadi aspektlərini, fəaliyyətin davamlılığı və gəlirliliyini xarakterizə edən göstəricilər kommersiya banklarının hesablaşma və analitik balanslarının məlumatları əsasında əldə edilə bilər.

İlkin göstəricilərin zaman sırasına əsaslanaraq regional bank sistemlərinin inkişafının hərtərəfli diaqnostikasını aparmaq üçün tərəfimizdən blok-diaqram işlənib hazırlanmış və kredit təşkilatlarının rəsmi hesabatlarından məlumat massivlərinin işlənməsi prosedurları tərtib edilmişdir ki, bu da hesablaşma prosedurunu parametrləşdirməyə imkan verir (sxem 3).

Sxem 3. İnformasiya massivlərinin işlənməsinin blok sxemi

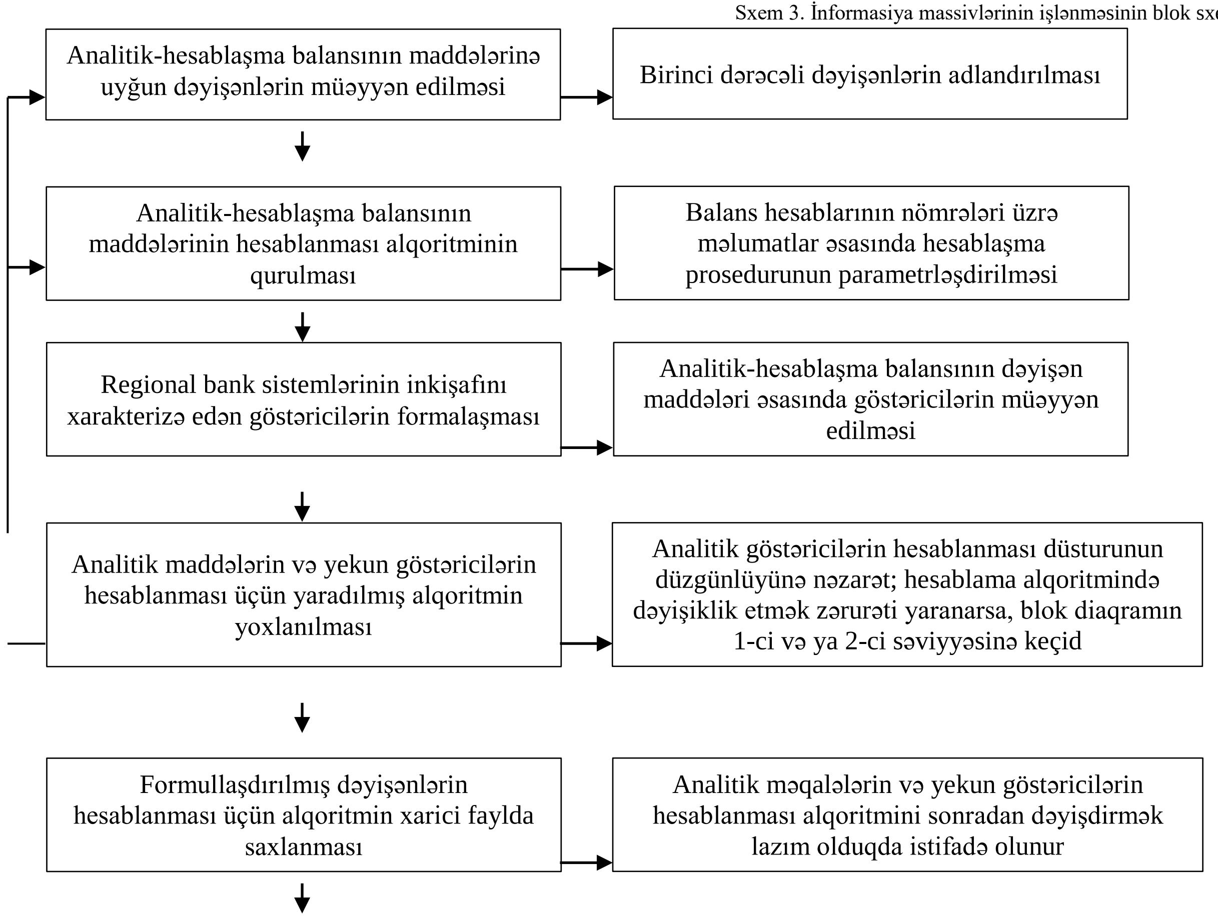

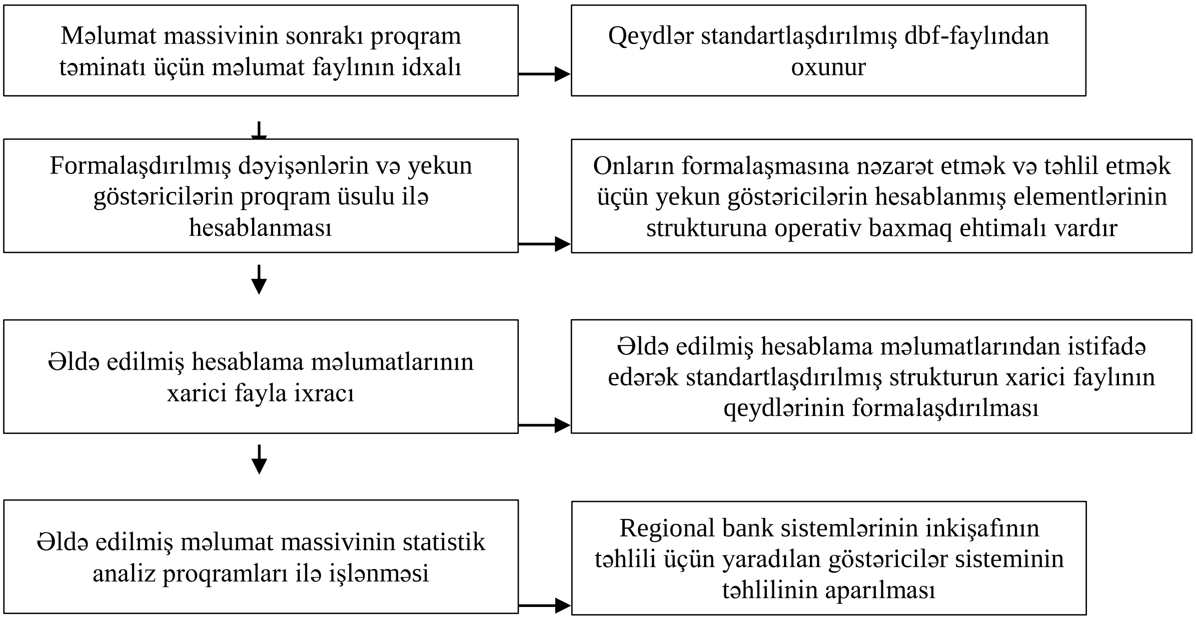

Regional bank sistemlərinin qiymətləndirilməsi sisteminin praktiki tətbiqi müəyyən hesablama çətinliklərini ehtiva edir. Fikrimizcə, onların aradan qaldırılması üçün ilkin məlumatların emalına, hesablaşma və analitik balans maddələrinin yaradılmasına və təklif olunan göstəricilərin hesablanmasına imkan verən "C++" proqramlaşdırma dilində fərdi kompüter proqramı tərtib edilməlidir. Parantez açaraq qeyd edək ki, proqram məhsulunun seçilməsi qərarına aşağıdakı amillər təsir göstərmişdir:

- standart proqram paketlərindən istifadə edərkən daxili proqram prosedurlarından istifadə etməklə informasiya massivlərinin işlənməsini təsvir etmək zərurəti;
- proqramlaşdırmağı bilməyən və ya xüsusi ixtisaslaşdırılmış proqram paketlərində skriptləri redaktə etməyi bilməyən istifadəçinin regional bank sisteminin vəziyyətini dəyərləndirmək üçün zəruri olan göstəricilərin strukturuna və tərkibinə müstəqil şəkildə dəyişiklik etmək imkanının olmaması.

Məqaləni yekunlaşdıraraq qeyd edək ki, tərəfimizdən hazırlanmış proqram məhsulu qarşıya qoyulan hesablama problemlərini tam həll etməyə imkan verir. Parantez açaraq bir nüansı da vurğulayaq ki, proqram məhsulunun analitik maddələrin və yekun göstəricilərin hesablanması alqoritmini təsvir etməkdə çevikliyi istənilən istifadəçiyə Azərbaycandakı kommersiya banklarının hesablar planında dəyişikliklər edildiyi hallarda hesablama metodologiyasına lazımi əlavələri tez bir zamanda etməyə imkan verir.

ƏDƏBIYYAT

1. Bəşirov R.A. Bank işi. Dərs vəsaiti, Bakı, 2007, 117 səh.
2. Əliyev M.F. Bankların inkişaf istiqamətləri. Monoqrafiya, Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyat evi, 2011, 120 səh.
3. Məmmədov F.Z. Bank fəaliyyətinin əsasları. Elmi-nəzəri praktiki məlumat kitabı, Bakı, Azərnəşr, 2013, 480 səh.
4. Sadiqov E.M. Bank əməliyyatları. Dərs vəsaiti, Bakı, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2010, 212 səh.
5. https://banker.az/must%C9%99qil-az%C9%99rbaycan-respublikasinin-bank-sisteminin-yaranma-tarixi-v%C9%99-olk%C9%99nin-iqtisadi-inkisafinda-rolu/

РЕЗЮМЕ

ЗАКИР МАМЕДОВ,СЕВИНДЖ АМИРАЛИЕВА

ПРОЦЕСС РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статье рассмотрено механизм функционирования современной банковской системы в нашей республике, изучено процесс развития региональной банковской системы в сегодняшних реалиях, уделено внимание исследованиям экономистов, а также проанализировано слабые и сильные стороны этих исследований. В подходах обращено внимание на различные и превосходящие стороны двухуровневых и

трехуровневых банков, а также выдвинуты предложения, характеризующие развитие региональной банковской системы.

В результате исследования, проведенного нами в научной статье, была разработана и классифицирована система показателей для анализа региональных банковских систем.

Ключевые слова: *банк, Центральный банк, региональная банковская система, банковский сектор, кредитные организации, коммерческие банки.*

SUMMARY

ZAKIR MAMEDOV, SEVINGH AMIRALIEVA

THE PROCESS OF DEVELOPMENT OF THE REGIONAL BANKING SYSTEM IN MODERN CONDITIONS

The article examines the mechanism of functioning of the modern banking system in our republic, studies the process of development of the regional banking system in today's realities, pays attention to the research of economists, and also analyzes the strengths and weaknesses of these studies. The approaches draw attention to the different and superior aspects of two-tier and three-tier banks, and also put forward proposals characterizing the development of the regional banking system.

As a result of the research we conducted in a scientific article, a system of indicators for the analysis of regional banking systems was developed and classified.

Key words: *bank, Central Bank, regional banking system, banking sector, credit organizations, commercial banks.*

(İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent C.Mahmudov tərəfindən təqdim edilmişdir)

“NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT:33

TEHRANƏ MƏMMƏDOVA
“Naxçıvan” Universiteti
“Biznesin idarə edilməsi” ixtisası, (MBA), I kurs
DOI: 10.5281/zenodo.10979304

RİSK ANLAYIŞININ MAHİYYƏTİ VƏ ONUN KATEQORİYALARI

Tədqiqatın məqsədi *– risk anlayışının sistemli araşdırılması, onun ehtimal və zonaları haqqında ümumi mənzərənin formalaşdırılması, risklərin qiymətləndirilmə yollarının müşahidə altına alınması və uyğun araşdırmaların həyata keçirilməsi.*

Tədqiqatın metodologiyası *– müşahidə, qruplaşdırma, müqayisəli təhlil metodlarından istifadə olunması.*

Tədqiqatın nəticələri *– risk anlayışına sistemli baxışın təmin edilmişdir, atılan ardıcıl araşdırma addımları nəticəsində risklər, onlara təsir komponentlərinin çoxamilli təhlil nəticəsində fərdi və ümumi şəkildə, mərhələlər gözlənilməklə qiymət verilmişdir.*

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti *– risklərin təcrübi müstəvidə davranış trayektoriyalarının yaranmış situasiyalardan asılı olaraq müşahidə altına alınması, təsir faktorlarının qruplaşdırılması və təsirlərinin təhlil edilməsi.*

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi *– risklərin sistemli tədqiqi bzasında yarana biləcək situasiyaların qruplaşdırılması, hər risk qrupu üzrə minimallaşdırma işlərinin həyata keçirilməsi üçün kompleks tədbirlərin hazırlanması.*

Açar sözlər: *risk, risk kateqoriyaları, risk ehtimalı, risk zonaları, riskin qiymətləndirilməsi*

GİRİŞ

Müasir iqtisadi şərait istehsal və xidmət sferasında hadisələrin və yaranmış situasiyaların rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Bir tərəfdən təchizat, istehsalın təşkili və həyata keçirilməsi, digər tərəfdən isə rallaşdırma mərhələsinin bərqərar olması dişər şərtlərlə yanaşı işgüzar risklərin mövcudluğu ilə müşayət olunur.

Bazar iqtisadiyyatında biznes fəaliyyəti risksiz mümkün deyildir. Əgər biznesmen riskə getmirsə, son nəticədə, o iflasa uğrayır. Risk amillərinin mövcudluğu biznesmenlərin vəsait və resurslara qənaət etməsi üçün güclü stimuldur. Risk amilləri biznesmenləri layihələrin rentabelliyini əsaslı surətdə təhlil etməyə, investisiya smetalarını işləyib hazırlamağa, müvafiq kadrları işə götürməyə məcbur edir. Biz-nesmenin hər bir fəaliyyəti özündə müvəffəqiyyətsizlik və itki mümkünlüyü daşıyır.

Risk – itki ehtimalıdır və ya proqnozda, planda, layihə və proqramda nəzərdə tutulmuş variantla müqayisədə gəlirlərin əldə edilə bilməməsidir. Riski müxtəlif əlamətlərə görə təsnifatlandırmaq olar:

1. *Əmələgəlmə mənbəsinə görə*. Riski əmələgəlmə mənbəsinə görə ayırırlar:
   a) insanın şəxsiyyəti ilə bağlı olan təsərrüfat riskləri;
   b) təbii amillərlə şərtləndirilmiş risklər.
2. *Başvermə səbəbinə görə*. Başvermə səbəbinə görə riskləri aşağıdakı qruplarda ifadə etmək mümkündür:
   a) gələcəyin qeyri-müəyyənliyinin;
   b) informasiyanın çatışmamazlığının;
   c) partnyorların davranışının bilinməməsinin nəticəsi kimi risklərə ayırmaq məqsədəuyğundur.

Biznes fəaliyyətinin inkişafının əks tərəfi riskin güclənməsidir. Qeyd edək ki, ölkədə bazar münasibətlərinin inkişafı dərəcəsinə görə rəqabət güclənir, kəskinləşir. Kəskin rəqabət şəraitində yaşamaq üçün yenilik axtarışına getmək lazımdır ki, bu da riski qaçınılmaz olaraq gücləndirir. Qeyd edək ki, riskdən qaçmaq yox, hadisələri proqnozlaşdırmağı bacarmaq, onu qiymətləndirmək və yol verylən həddi keçməmək lazımdır.

Riskin təhlili onun mənbələri və səbəblərinin aşkara çıxarılmasından başlayır. Bu zaman hansı

mənbələrin üstünlük təşkil etdiyini müəyyənləşdirmək vacibdir. Həmçinin mümkün itkiləri və xeyirləri qarşılaşdırmaq, müqayisə etmək lazımdır. Hesablama ilə əsaslandırılmamış, birdən baş verən risk həmişə xərclərlə və məğlubiyyətlə nəticələnə bilər ki, işə ağıllı, düşünülmüş münasibət onlardan qaçmağa imkan verir. Bununla yanaşı riskin qiymətləndirilməsi zamanı intuisiyasız keçinmək olmaz. İntiuisiya xüsusən riskin hesablanması üçün informasiyanın çatışmamazlığı halında lazımdır. İntiuisiya insanın keçmişdəki təcrübəsinə və ağıllılığına əsaslanır. İntiuisiya və hesablamalar bir-birini qarşılıqlı tamamlayır.

RİSK – EHTİMAL KATEQORİYASI KİMİ

Risk – ehtimal kateqoriyasıdır və onu müəyyən səviyyədə itki ehtimalı kimi ölçürlər. Hər bir biz-nesmen özü üçün yol verilən (mümkün olan) risk səviyyəsi müəyyən edir.

Risk bu və ya digər səviyyədə itkinin meydana gəlməsi ehtimalı ilə qiymətləndirilir. İş haqqında dü-şünərkən, layihə və planları işləyib hazırlayarkən biznesmen bu və ya digər itki ehtimalını qabaqcadan görməli, qiymətləndirməli və hesablamalıdır. Əgər itki ehtimalı gözlənilən gəliri ötüb keçirsə, kifayət qədər hiss edilirsə, ehtiyatlı biznesmen bu cür işdən imtina etməlidir. Əks halda, o olduqca çox şey itir-mək riski daşıyır. Eyni zamanda yol verilən, cüzi risk mümkündür və qaçınılmazdır. Biznesdə özünü sı-ğorta etmə gəlirin (mənfəətin) əldə edilməsinin qaçırılmış imkanlarına aparır. Qeyd edək ki, digərlərində olduğu kimi risk strategiyasında da "qızıl orta"nı tutmaq lazımdır.

Riski fəaliyyətin daha az təhlükəli və rasional variantını seçməklə, əməliyyatları hesablamaqla və diqqətli öyrənməklə azaltmaq olar. Riskdən qaçmaq lazım deyil, əksinə onu qabaqcadan görmək və mümkün, ən aşağı səviyyəyə qədər azaltmağa can atmaq lazımdır.

Risk dərəcəsi natural yaxud dəyər ifadəsində ölçülən mümkün resurs itkilərinin mütləq və nisbi böyüklüyü ilə qiymətləndirilir.

Biznes riskinə itkilərin aşağıdakı növləri aiddir:

a) maddi resurslar və zaman itkisi;

b) əmək və pul itkisi.

İtkilərin xüsusi növləri də mövcuddur ki, onlar özünü insanların həyat və sağlamlığına, ətraf mühitə, biznesmenin nüfuzuna zərər vurulması halında biruzə verir və arzu olunmayan sosial və mənəvi-psixo-loji nəticələrə aparıb çıxarır. Bu cür itkilər dəyər, pul ifadəsində çətinliklə qiymətləndirilir.

Risk şəraitində biznesmenin davranış strategiyasını işləyib hazırlayarkən gəlirdəki, mədaxildəki və əmlakın vəziyyətindəki gözlənilən riskin böyüklüyündən asılı olaraq risk zonasını fərqləndirmək və ayırmaq məqsədəuyğundur (sxem 1).

Sxem1.Gözlənilən itkilərin böyüklüyü və risk zonası asılılığı

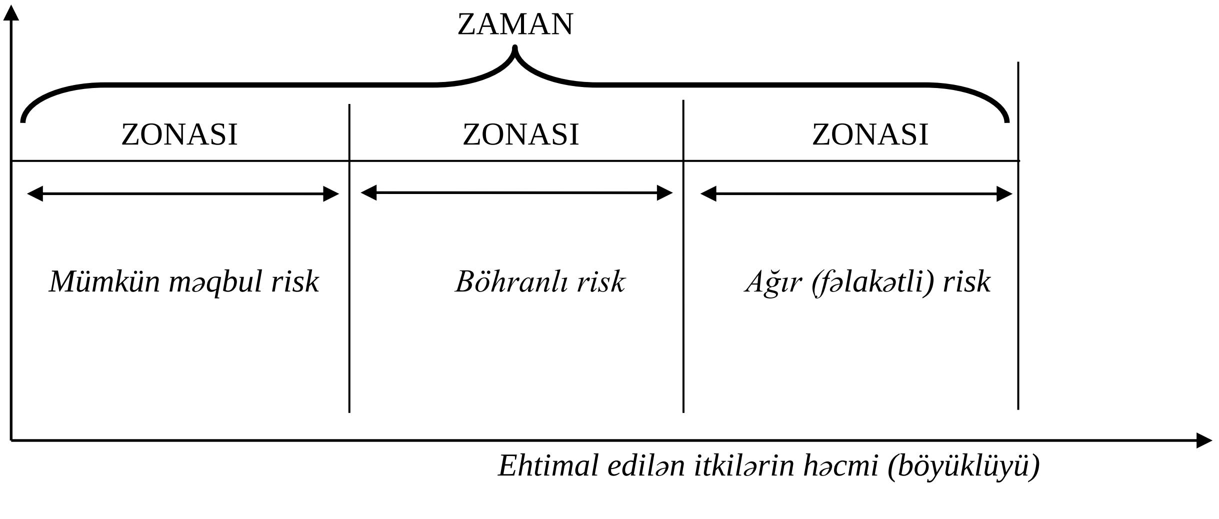

Biznesmen üçün daha münasib fəaliyyət variantı gözlənilən, ehtimal edilən itkinin mənfəəti ötüb keçməməsidir. Bu zaman biznesmeni qorxudan ən pis hal – mənfəətdən məhrum olmaqdır. Əməliyyatın bu cür nəticəsi uğursuzdur, ancaq yol veriləndir. Buna görə də ehtimal edilən itkilərin həcminin sıfırdan mənfəətin hesablanmış qiymətinə qədər dəyişməsini yol verilən risk zonası adlandıracağıq. Ehtiyatlı biz-nesmenlər bu şəkildə fəaliyyət göstərərək itkinin mümkün həcminin yol verilən risk zonası hüquqla-rından kənara çıxmamasına çalışırlar.

BÖHRANLI RİSK ZONASININ MAHİYYƏTİ

Növbəti, daha təhlükəli zonanı böhranlı risk zonası adlandıraq. Böhranlı risk itkinin mənfəətin həc-mindən yüksək olması ilə xarakterizə olunur. Böhranlı risk zonası biznesmenin təkcə mənfəətini deyil, eyni zamanda,onun bütün işə qoyduğu vəsaiti itirmək təhlükəsi ilə xarakterizə olu-nur. Adətən bu cür vəziyyət əmtəənin satılmaması ilə bağlıdır. Biznesmen bu halda birbaşa itki (zərər) daşıyır, onun işə qoyduğu vəsait, çəkdiyi xərclər məhsuldar olmur.

Bir qayda olaraq, biznesmen böhranlı risk zonasına düşmə ehtimalı hiss edilən əməliyyatlardan, layihələrdən qaçmalıdır.

Daha dəhşətli zona fəlakətli risk zonasıdır. Əgər gözlənilən, ehtimal edilən itkilər əməliyyatdan daxil olan mədaxili ötüb keçərsə və biznesmenin bütün əmlakının dəyəri həcminə çatarsa, bu riski fəlakətli risk adlandıracağıq. Reallıqda bu o deməkdir ki, biznesmen təkcə əməliyyata qoyulmuş vəsaitləri deyil, həmçinin əmlakını da itirir.

Məsələn, müəssisə öz əmlakını girov qoyaraq gəmi icarəyə götürmüşdür. Əgər gəmi batarsa, onda müəssisə iflasa uğrayacaqdır. Müəssisənin əmlakı itkinin ödənilməsi üçün satılacaqdır. Fəlakətli risklərə insanların həyatı üçün təhlükənin yaranması ilə bağlı olan riskləri aid edirlər. Ancaq avanturist biznes-menlər fəlakətli risklərə getməyə qadirdirlər.

Risk kateqoriyalarının keyfiyyət təyin edilmələrindən (təriflərindən) hər biri onun kəmiyyət para-metrlərinin xarakteristikasına uyğun gəlir. Belə göstəricilər ola bilər:

1. itkinin müəyyən səviyyədə ehtimalı;
2. itkinin müəyyən olunmuş səviyyədən yuxarı olması ehtimalı.

Hər iki yanaşmaya ətraflı baxaq.

İtki ehtimalının biznes fəaliyyətinə görə tipik əyri paylanmasını quraq. Bu cür əyrinin nümunəvi for-ması sxem 2-də göstərilmişdir.

2. İtkinin müəyyən səviyyədə ehtimalı əyrisi

İtkinin müəyyən səviyyədə ehtimalı

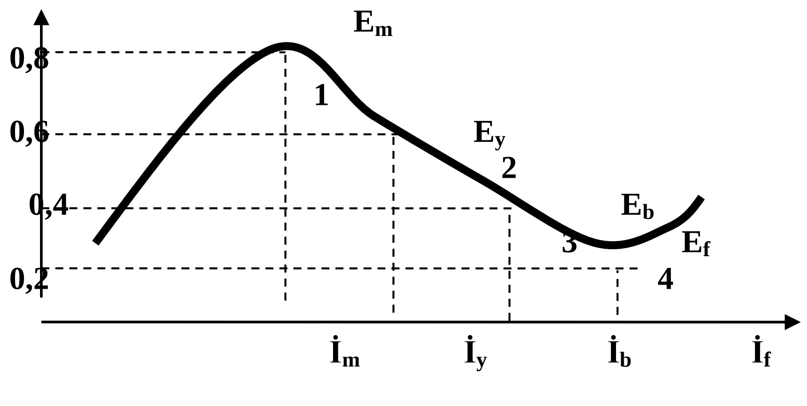

İtki ehtimalının paylanması əyrisini quran zaman aşağıdakı ehtimalı irəli sürək:

- ✓ <u>sıfır itki ehtimalı</u> praktik olaraq sıfra bərabərdir. Belə ki, minimal həddə itkilər həmişə möv-cuddur.
- ✓ <u>son dərəcə böyük itki ehtimalı</u> praktik olaraq sıfra bərabərdir. Belə ki, itkilər də müəyyən yuxarı həddə malikdir.

- ✓ <u>müəyyən səviyyədə itkinin son maksimal ehtimalı</u> mövcuddur ki, bu halda i<1 olur və itkinin belə səviyyəsinin mümkünlüyünü təxmin etmək olar. İtki ehtimalı mümkün itki səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir.

Təsvir olunmuş ehtimalın paylanması əyrisində 4 xarakterik nöqtəni seçək. Birinci nöqtə itkinin ya-ranması ehtimalına (E_M) uyğun gəlir ki, onun böyüklüyü (həcmi) i_M-ə bərabərdir. İkinci nöqtə yol very-lən risk ehtimalına (E_y) uyğun gəlir. Bu zaman itkilər $İ_y$ həcminə və gözlənilən mən-fəətə bərabər olacaq-dır. Bu yol verilən itki ehtimalıdır. Üçüncü nöqtə böhranlı risk ehtimalına (E_b) uyğundur. Bu zaman itki-lər mədaxil (satışdan daxil olan pul) məbləğində ola bilər. E_b -yə bərabər olan bu cür itki ehtimalını böhranlı itki ehtimalı adlandıraq. Dördüncü nöqtə fəlakətli risk ehtimalını xarakterizə edir. Bu zaman E_F biznesmenin bütün əmlakına bərabər olacaqdır. Əgər riskin qiymətləndirilməsi zamanı 4 xarakterik nöq-təni müəyyən etməyə müyəssər olarıqsa, onda riskin qiymətləndirilməsi məsələsinin müvəffəqiyyətlə həll olunduğu qənaətinə gəlmək olar.

İTKİLƏRİN SƏVİYYƏSİ ANLAYIŞI

Biznes riskinin məqsədəuyğunluğu və mümkünlüyü haqqında qərar qəbul edən zaman təkcə müəyyən səviyyədə itki ehtimalını bilmək vacib deyil, həmçinin itkilərin bəzi səviyyələrdən böyük olacağı ehtimalını da bilmək gərəklidir. Məntiqə görə bu riskin əsas göstəricisidir. Ona görə də sxem 3-də göstə-rilmiş müəyyən səviyyədə itkini üstələyən ehtimal əyrisinin xarakteristikasını bilmək vacibdir.

Sxem 3. Müəyyən səviyyədə itkini üstələyən ehtimal əyrisi

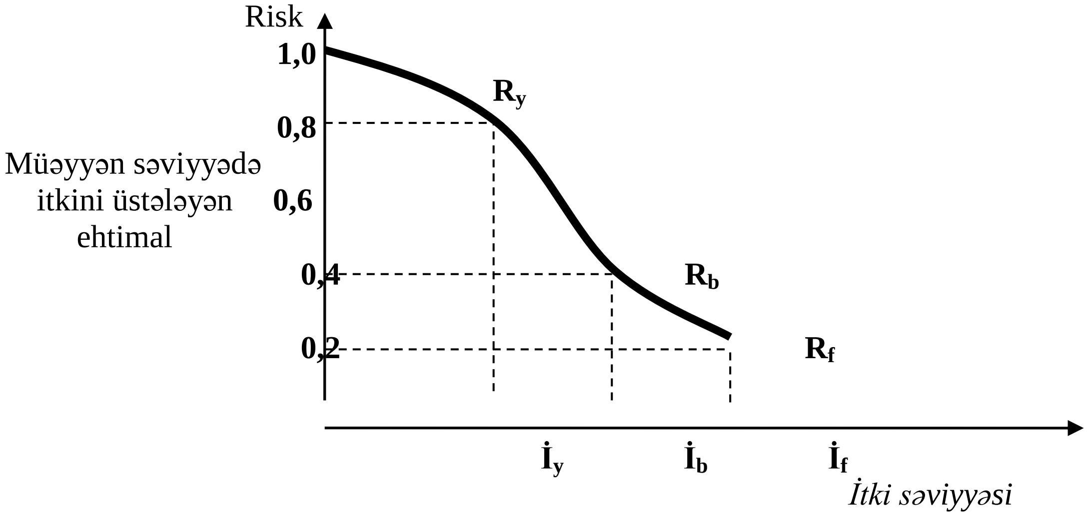

Riskin qiymətləndirilməsi insanın individual dərketməsindən, mənimsəməsindən asılıdır. Riskin seçilməsi biznesmenin uğursuzluqdan qorxmasından və ya müvəffəqiyyətə can atmasından asılıdır. Əgər biznesmen icraçıların professionallığına əmindirsə, çətin vəziyyətdə riskli qərarların qəbuluna daha meyllidir. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, riskin yol verilən (mümkün) səviyyəsi bu fəaliyyətdə iştirak edən şəxslərin sayına tərs proporsionaldır. Biznesmenin müəyyən dərəcədə riskə getmək hazırlığı ilk əvvəllər qeyri-müəyyənlik şəraitində qəbul edilmiş qərarların reallaşdırılması nəticələri ilə müəyyən olunur. Analoji vəziyyətdə buraxılmış itkilər daha ehtiyatlı strategiyaların seçilməsini diktə edir. Ancaq uğur qazanmaq meyli riskə getməyə təhrik edir.

İki variantdan ibarət nümunəyə baxaq: birinci variant 1000 dolların 100%-li əldə edilməsi ehtima-lını, ikinci variant isə 2000 dolların 50%-li əldə edilməsi ehtimalını və 100 dolların 50%-li əldə edilməsi ehtimalını nəzərdə tutur. Siz hansı variantı üstün tutursunuz. Əgər birinci variant seçilibsə, onda siz riskdən qaçırsınız, yox əgər ikinci variant seçilibsə, onda siz risk etməyə meyllisiniz. İnsanların böyük əksəriyyəti risksiz layihələrə üstünlük verirlər. Bunu sərvətin xe-yirlilik həddini aşağı salan qanunun fəaliyyəti ilə izah etmək olar. Sərvəti müəyyən həddə olan insanlar riskdən qaçmağa üstünlük verirlər. Əgər investisiya qərarlarını müəyyənlik şəraitində qəbul etmək lazım gəlirsə, onda bu qərarın qəbul edilməsinə ancaq bir dəyişən – verimliliyin həcmi təsir göstərir.

Məsələn, əgər A layihəsi 18%-lik, B layihəsi isə 16%-lik verimliliyə malikdirsə, onda bərabər şərtlər şəraitində seçim aydındır. Risk şəraitində investisiya qərarlarının seçilməsi iki əsas göstərici (dəyişən) ilə verimlilik və risklə müəyyən olunur. Deyilən misala uyğun cədvəl 1-in rəqəmlərinə nəzər salaq.

Cədvəl 1.İnvestisiya layihələrinin göstəriciləri

Göstəricilər	***Layihə 1***	***Layihə 2***
Gözlənilən verimlilik, %	18	16
Risk, %	11	9

Cədvəldən görürük ki, A layihəsi böyük verimliliyə, eyni zamanda, böyük riskə malikdir. Bu cür şəraitdə qərarın qəbul edilməsi üçün alternativ variantlarda risklə verimlilik arasındakı qarşılıqlı mü-nasibəti öyrənmək lazımdır. Qeyd edək ki, investisiya layihələrinin seçilməsi zamanı risk və verimlilik arasındakı qarşılıqlı əlaqənin dərəcəsini bilmək vacibdir.

NƏTİCƏ

Məqalədə fəaliyyət riskləri ilə bağlı işiqlandırılan məsələlər özünün sistemliliyi və əhəmiyyəti ilə fərqlənməkdədir. Belə ki, ilk növbədə risk anlayışına komplesk anlayış təqdim olunur. Məhs ona əsasən risklərə baxış ilk növbədə əmələgəlmə mənbələrinə və başvermə səbəblərinə görə daxili tərkib elementlərinə ayrılması , riskləri yaradan səbəblərin “sahə - istiqamət”, “fəaliyyət növü və mexanizmləri” və digər prinsiplər bazasında qruplaşdırılması müşahidə altına alınmışdır. Müvafiq proseslərin bəlli təsnifatlar şəklinə salınması sonrakı təhlil işlərinə yol açır, onların zəruriliyini şərtləndirir.

Digər tərəfdən, mövzu üzrə risklərin araşdırmalarında ehtimallar anlayışına müraciət olunmuşdur. Belə ki, öyrənilmə prosesində risklərə ehtimal kateqoriyası kimi baxılması, onların reallıqlarla hansı dərəcədə üst-üstə düşməsi, risklərin mümkün, böhranlı və fəlakətli növlərinin çərçivələrinin zaman parametrləri daxilində müəyyənləşdirilməsi qarşıya qoyulan mühüm vəzifələrdən hesab olunmuşdur və zəruri əyani təsvir vasitələri ilə ifadə edilmişdir.

Yarana biləcək risklərin yön və istiqamətlərinin müəyyən edilməsində onun kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin müəyyən edilməsi, bu sahədə müvafiq qiymətləndirmə işlərinin icrası, ümumi və spesifik səbəblərin aydınlaşdırılması zəruridir.

Böhranlı risk anlayışı və onun zonası digər iki növdən fərqli olaraq kifayət qədər əsaslı müddəalarla çıxış etməkdədir. Belə ki, tədqiqatlarda risklərin öncədə müəyyən olunmuş səviyyəyə uyğunluğu, yaxud onun hüdudlarından artıqlığı, yaranmış vəziyyətdə isə vurula bilən zərərin həcmlərinin müəyyən edilməsi zəruridir. Bu zaman istifadə olunacaq üsul və mexanizmlərin seçimi və əsaslandırılması özünün əhəmiyyəti ilə fərqlənməkdədir.

Risklərin səviyyə anlayışı, onların qiymətləndirilməsi və çıxış yollarının araşdırılması risklərin idarə olunması proseslərində özünü əyani şəkildə ifadə etməkdədir. Belə ki, “zaman-məkan” müstəvisinin düzgün idarə edilməsi, müvafiq istiqamətdə şoxamilli konbinasiyalardan istifadə olunması fəaliyyətin risklilik dərəcəsinin aşağı salınmasına səbəb olmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağırov M.S. Makroiqtisadi tarazlıq: problemlər, qiymətləndirmə və təhlil fəaliyyəti. Naxçıvan: Əcəmi, 2023, 216s..
2. Bağırov M.S. Müəssisə vəsaitləri mühasibat uçotunda. Naxçıvan: Əcəmi, 2022,
3. Bağırov M.S. Statistikanın təməl bilikləri. Naxçıvan, Əcəmi, 2020. 525s.
4. Mahmudov C.İ. Biznes: əsasları, təşkili və iadrə edilməsi. Naxçıvan, İdeya, 2011. 318s.
5. Mahmudov C.İ. Biznesin əsasları. Bakı, AzTU-nun nəşriyyatı, 2008. 220s.
6. Niftullayev V.M. Sahibkarlığın əsasları. Bakı, “Zaman”, 2002. 618s.
7. Quliyev T.F. Menecmentin (idarəetmənin) əsasları. Bakı, ADİU-nun nəşriyyatı, 2006. 691s

РЕЗЮМЕ
ТЕХРАНА МАМЕДОВА
СУЩНОСТЬ КАТЕГОРИИ РИСКА И ЕГО КАТЕГОРИИ

Цель исследования – системное изучение понятия риска, формирование его вероятности и зон, взятие под наблюдение путей оценивания рисков и претворение в жизнь соответствующих исследований

Методология исследования **–** использование методов наблюдения, группирования, сопоставительного анализа.

Результаты исследования **–** обеспечен системный подход к понятию риска, в результате применения последовательных исследовательских шагов риски и их компоненты влияния были подвергнуты многофакторному анализу как индивидуально, так и в общем виде, дана соответствующая оценка с учетом требований стадий.

Практическое значение исследования **–** принятие под наблюдение рисков с учетом ситуаций, формируюшихся на основе траекторий их поведения в практической плоскости, группирование факторов влияния и их анализирование.

Оригинальность и научная новизна исследования **–** группирование ситуаций на базе системного изучения рисков, подготовка комплексных мероприятий для минимализации вредов от рисков каждой из групп.

Ключевые слова: риск, категории риска, вероятность риска, зоны риска, оценивание риска

SUMMARY
TEHRANA MAMMADOVA
THE ESSENCE OF THE COCEPT OF RISK AND ITS CATEGORIES

The purpose of the research - is to systematically examine the concept of risk, to form a general picture of its probability and zones, to observ the ways of risk assessment and to carry out appropriate research

Research methodology - observation, grouping, comparive analysis methods are used

The results of the study – a systematic view of the concept of risk was provided as result of the successive research stepstaken the risks were eveluated indiviudally and generally as a resut of the multifactorial analysis of the of the components of their influence, with the expectation of stages

The practical significance of the research - is the observation of behavioral trajectories f risks at the experimental level depending on the situations that have arisen the grouping of influencing factors and the analysis of their effects

Originality and scientific novelty of research - groping of situations that may arise in the systematic study of risks preparation of complex measures for the implementation of minimization works for each risk group

Keywords: risk, risk categories, risk probability, risk zones, risk assessment

(İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent C.Mahmudov tərəfindən təqdim edilmişdir)

"NAXÇIVAN" UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
"NAKHCHIVAN" UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ "НАХЧЫВАН"/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT:33

ELTUN İBRAHİMOV
Naxçıvan Universiteti
eltunibrahimov@yahoo.com

YADULLA ZEYNALOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti
aquluzade167@gmail.com
DOI: 10.5281/zenodo.10979140

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA SƏNAYENİN İNKİŞAFI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sənayenin inkişaf etməsi cəmiyyətdə istehsal gücünün artmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Son vaxtlar muxtar respublika sənaye sahəsində inkişaf etməyə başlamış və burada çalışanların məşğulluq səviyyəsinə təsir göstərmişdir. Regionda sənaye sahəsi üzrə qəbul edilmiş dövlət proqramlarındakı illər üzrə göstəricilərə nəzər saldıqda, görmək olur ki, məhsul istehsalındakı payına görə Naxçıvan MR əvvəlki illərlə müqayisədə xeyli üstün mövqe nümayiş etdirmiş, bu istiqamətdə müasir texnologiyalara əsaslanan sahələr və müəssisələr yaradılmışdır. Sənayenin davamlı inkişafı və yeni məhsul növlərinin istehsalı məqsədilə həyata keçirilən layihələr kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında, yerli məhsullar istehsalında, məşğulluğun artırılmasında önəmli rol oynayacaqdır. Məqalədə muxtar respublikada sənaye sahəsinin əsas imkanlardan və başlıca xüsusiyyətlərindən bəhs olunur.

Açar sözlər: *Naxçıvan Muxtar Respublikası, sənaye, dövlət proqramı, ixrac, sosial-iqtisadi inkişaf*

Ölkəmizdə son illər ərzində yeni dövlət proqramlarının işə düşməsi və strateji yol xəritələrinin hazırlanması sənaye sahələri istiqamətində də geniş perspektivlər yaratmışdır.

Uzun illər boyunca blokada vəziyyətində olan muxtar respublika üçün də sənayenin inkişaf etdirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Aqrar bölgə kimi tanınan regionda aparılan genişmiqyaslı islahatlar burada güclü sənaye potensialının yaradılması üçün bir o qədər də çətinliklərin olmadığı əsasını verir. Muxtar respublikada 2022-ci ilin "Sənaye ili" elan edilməsi və bununla bağlı əhatəli Tədbirlər Planının təsdiq edilməsi həm dövlət qurumları, həm də irili-xırdalı təsərrüfat subyektləri, müəssisələr qarşısında geniş vəzifələr müəyyən edir. Əslində, "Sənaye ili" bundan öncəki illərdə elan edilmiş "İxrac ili (2020)", "Şərur sənaye məhəlləsinin" yaradılması və digər görülən işlərin tətbiqini sürətləndirəcək və muxtar respublika iqtisadiyyatı qarşısında yeni səhifələr açacaqdır. Sənayedə ixracyönümlü və rəqabətə davamlı məhsulların istehsalı, yeni texnologiyalara əsaslanan müəssisələrin qurulması və bu istiqamətdə artım tempinin əldə olunması qarşıda duran əsas vəzifələrdir. Muxtar respublika sənaye məhsulu istehsalının artım tempinə, sənayedə qeyri-dövlət sektorunun çəkisinə görə ölkəmizin iqtisadi rayonları arasında ilk yerlərdən birini tutur (2, s. 29).

Muxtar respublikada sənayenin əsas hissəsini təşkil edən emal sənayesində çörəkbişirmə, şəkər, mineral su, spirtli içkilər, siqaret, plastik qapı və pəncərə, plastik su boruları, hörgü və döşəmə üçün kərpic, üzlük daş, sement, gips, gips lövhələr, əhəng, məsaməli beton, karbon qazı, metaləritmə və onlarla digər istehsal sahələri yaradılmışdır. Zaman keçdikcə Naxçıvanda sənaye müəssisələrinin sayının artırılması və onların infrastrukturunun genişləndirilməsi xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Təsis olunan bu sənaye müəssisələrində həm daxili bazar üçün məhsul istehsal olunması ilə yanaşı, həm də ixrac yönümlü məhsul istehsalı nəzərdə tutulmuşdur. Ən əsası da son illərin mühüm sənaye müəssisələrinə aid olan Gəmiqaya, Naxçıvan Avtomobil Zavodu, Mebel Fabriki, Dizayn MMC, Ləzzət MMC, Cahan Holdinq, Badamlı və Sirab mineral sular zavodu və s. şirkətlər qrupuna aid olan müəssisələrdə daxili və xarici bazar üçün müasir standartlara uyğun olan mal və məhsullar istehsal olunmaqdadir. Bu müəsissələrin yaradılmasında əsas məqsəd sənayenin düzgün və dayanıqlı inkişafının təmin olunmasından ibarətdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu sənaye müəssisələri xarici ölkələrdən gətirilmiş yüksək keyfiyyətli avadanlıqlarla təmin olunmuşdur. Bu da ekoloji mühitin təmizliyini qorumaq və iş mexanizmi üçün yaranacaq maneələrin aradan qaldırılması məqsədinni daşıyır.

Muxtar respublikada bu günə qədər qəbul olunmuş dövlət proqramlarında iqtisadiyyatın bütün digər sahələri ilə yanaşı, sənayedə də infrastruktur təminatının gücləndirilməsi, rəqabətqabiliyyətli müəssisələrin yaradılması yönündə çoxsaylı layihələr həyata keçirilmiş, yeni iş yerləri açılmış, məşğulluq imkanları artırılmışdır. Ümumi sosial-iqtisadi inkişafla bağlı müəyyən illəri əhatə edən əsas layihələr Naxçıvan Muxtar Respublikasının Regional İnkişaf Proqramı (2005-2008-ci illər), Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı və Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramıdır. Sadalanan ilk üç proqramın icrası başa çatdırılmış və sənayenin inkişafında əhəmiyyətli nəticələr əldə olunmuşdur. 2005-ci ildə muxtar respublikada istehsal olunmuş sənaye məhsulu orta hesabla 41 milyon, 207 min manat təşkil etmişdir. 2008-ci ildə isə sənaye məhsulunun həcmi 164 milyon 452 min manat olmuşdur. Yəni dövlət proqramının icra olunması dövründə məhsul istehsalı 4 dəfəyə yaxın bir artım göstərmişdir. 2009-2013-cü illəri əhatə edən sosial-iqtisadi inkişafla bağlı növbəti Dövlət Proqramının icrası müddətində sənaye məhsulunun istehsalında 4 dəfədən çox artım qeydə alınmışdır. 2013-cü ildə məhsul istehsalının həcmi 862 milyon 870 min manat olmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının icrası dövründə isə, sənaye məhsulunun həcmi yekun ildə 990 milyon 67 min manat məbləğində olmuşdur ki, bu da proqram işə başlayan dövrlə müqayisədə 10 %-ə yaxın artım deməkdir (4).

Hazırda icrası davam edən 2019-2023-cü illəri əhatə edən sosial-iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramıdır. Proqramın əhatə dairəsi genişdir və muxtar respublikanın hərtərəfli inkişafında xeyli əhəmiyyətli hesab olunur. Proqramda sənaye sahəsinin daha da inkişaf etdirilməsi üçün çoxlu sayda mühüm vəzifələr qarşıya qoyulmuş və Tədbirlər Planı hazırlanmışdır. Onu da qeyd edək ki, ilk dəfə olaraq 2019-cu ildə muxtar respublikada istehsal olunan sənaye məhsulunun həcmi 1 milyard manatı keçmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planında sənaye üzrə bir sıra inkişaf tədbirləri nəzərdə tutulmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənaye məhəllələrinin yaradılması və yeni sənaye müəssisələrinin yaradılmasının davam etdirilməsi əsas diqqət mərkəzində saxlanılacaqdır. Şahbuz rayon Badamlı qəsəbəsində Badamlı mineral sular zavodunun tikintisi, xalça istehsalı müəssisəsinin yaradılması, duz istehsalının artırılması üçün yeni şaxtanın açılması, yun və boyaq bitkilərinin tədarükü məntəqəsinin yaradılması 2019-2023-cü illər ərzində görüləcək ən mühüm işlər kimi nəzərdə tutulmuşdur. Artıq Badamlı mineral sular zavodu istifadəyə verilmiş, Duzdağda yeni şaxta açılmış, regional yun və boyaq bitkilərinin tədarükü məntəqəsi üçün bina tikilmiş, “Naxçıvan Xalça və İplik İstehsalı Müəssisəsi” MMC yaradılmışdır. Bundan başqa, muxtar respublikada fəaliyyəti dayanmış sənaye və emal müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpasının dəstəklənməsi də tədbirlər planı çərçivəsində xüsusi nəzarətdə saxlanılmışdır. Görüləcək bu işlərdə əsas icraçılar isə Naxçıvan Muxtar Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarıdır (5).

Sənayedə getdikcə yüksələn artım tempi həm də, bu sahədə çalışan işçilərin sayında da müşahidə olunmaqdadır. Dövlət proqramlarının yekun illərinə nəzər saldıqda görmək olur ki, bu sahə üzrə dövlət və özəl sektorda çalışan işçilərin ümumi sayı 2008-ci ildə 7701 nəfər, 2013-cü ildə 15385 nəfər, 2018-ci ildə 16557 nəfər, 2021-ci ildə 17087 nəfər, 2022-ci ildə isə 17272 nəfər olmuşdur. Halbuki, 2005-ci ildə sənayedə çalışanların sayı 3830 idi (4).

Qeyd etməliyik ki, mənfur qonşumuzun həyata keçirdiyi işğal siyasəti ilə əlaqədar muxtar respublika uzun illərdir ki, blokada vəziyyətində yaşamaqdadır. Bu da regiona maliyyə axınlarını məhdudlaşdırmışdır və bütün sahələrə, xüsusən də sənayenin inkişaf etməsinə maneələr yaratmışdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq Naxçıvanın ölkə iqtisadiyyatında sahib olduğu rol azalmamışdır. Hazırkı şəraitdə də region ərazisində çoxlu sayda innovativ və müasir standartlar əsasında sənaye və istehsal müəssisələri qurulur və ya onların təkmilləşdirilməsi üçün həyata keçirilən işlər artıq yekunlaşmaq üzrədir (1, s. 58-64).

Tikinti infrastrukturunun inkişaf etməsi, mineral su sənayesi bazasının təkmilləşməsi, yeyinti və yüngül sənayenin inkişafı muxtar respublika iqtisadiyyatının canlanmasında və ixrac potensialının güclənməsində əhəmiyyətli rola malikdir. Ölkəmizdə bəzi mühüm xüsusiyyətlərinə

görə fərqlənən mineral sulardan Sirab, Badamlı və Darıdağ bulaqları üzərində yaradılan müəssisələr regionda mühüm sənaye obyektləri kimi iqtisadi inkişafa hərtərəfli töhvələr verirlər (3, s. 18). Bu mineral sular ölkəmizdən başqa, xaricdə də xeyli məşhurdurlar

Respublikamızda qarşıdakı illərdə makroiqtisadi siyasətin əsas istiqaməti qeyri-neft sektorunun canlandırılması olacaq və ÜDM-də sənayenin payının artırılması ön planda saxlanılacaqdır. Nəzərdə tutulmuş gələcək iqtisadi siyasətin əsas məqsədi iqtisadiyyata yerli və xarici mənbələr hesabına investisiyaların cəlb edilməsidir ki, bu investisiyaların köməyi ilə qeyri-neft sahələrini inkişaf etdirmək, sahibkarlıq infrastrukturunu təkmilləşdirmək və regionlarda iqtisadi fəallığı gücləndirmək mümkün olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov N.H. Naxçıvan iqtisadiyyatın prioritetləri: İqtisadi artım, dinamik inkişaf. Bakı: Sabah, 2008, 452 s.
2. Hacıyev İ. Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı. Naxçıvan: Əcəmi, 2020, 224 s
3. Naxçıvan MR-nın tarixi, siyasi, iqtisadi bələdçi kitabı. Naxçıvan: Qeyrət, 1998, 64
4. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet səhifəsi. http://www.statistika.nmr.az/
5. “Şərq qapısı” qəzetinin rəsmi internet səhifəsi. http://www.serqqapisi.az

РЕЗЮМЕ

ЕЛТУН ИБРАГИМОВ, ЗЕЙНАЛОВ ЯДУЛЛА

ХАРАКТЕРИСТИКА РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В НАХЧИВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Развитие промышленности оказывает существенное влияние на увеличение производственных мощностей. В последнее время автономная республика начала развиваться в промышленном секторе, что сказалось на уровне занятости здесь. Если посмотреть на показатели государственных программ, принятых в промышленной сфере региона, то можно увидеть, что по доле в производстве продукции Нахчыванская МР показала гораздо более высокие позиции по сравнению с предыдущими годами. В этом направлении создано множество месторождений и предприятий, основанных на современных технологиях. Проекты, реализуемые с целью устойчивого развития промышленности и производства новых видов продукции, сыграют важную роль в развитии малого и среднего предпринимательства, производстве местной продукции, увеличении занятости. В статье говорится об основных возможностях и особенностях отрасли в автономной республике.

Ключевые слова: *Нахчыванская Автономная Республика, промышленность, госпрограмма, экспорт, социально-экономическое развитие*

SUMMARY

ELTUN İBRAHİMOV, ZEYNALOV YADULLA

CHARACTERISTICS OF DEVELOPMENT OF THE INDUSTRY IN THE NAKCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The development of industry has a significant impact on the increase of production capacity. Recently, the autonomous republic began to develop in the industrial sector, which affected the level of employment here. If we look at the indicators of the state programs adopted in the industrial field in the region, it can be seen that due to the share in product production, Nakhchivan MR has shown a much superior position compared to previous years. İn this direction, many fields and enterprises based on modern technologies have been established. The projects implemented for the purpose of sustainable development of the industry and the production of new types of products will play an important role in the development of small and medium enterprises, in fabrication of local products, and in increasing employment. The article discusses about the main opportunities and features of the industry in the autonomous republic.

Keywords: *Nakhchivan Autonomous Republic, industry, state program, export, socio-economic development*

(İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent C.Mahmudov tərəfindən təqdim edilmişdir)

“NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT:33

İLAHƏ HÜSEYNOVA
“Naxçıvan” Universiteti
“Biznesin idarə edilməsi” ixtisası, (MBA), I kurs
DOI: 10.5281/zenodo.10979257

BİZNES KONSEPSİYALARI VƏ BİZNESİN STRATEJİ TƏMƏLLƏRİ

Tədqiqatın məqsədi *– biznes konsepsiyalarına və biznes strategiyalarına sistemli baxışın təmin edilməsi, biznesin konseptual əsaslarının müəyyənləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi yolunda elmi mühit təmsilçilərinin uyğun fikir və düşüncələrinə müraciət olunması, biznesin konseptual əsaslarının bazar mühitinin formalaşmasına təsirinin qiymətləndirilməsi*

Tədqiqatın metodologiyası *– müşahidə, qruplaşdırma, müqayisəli təhlil metodlarından istifadə olunması.*

Tədqiqatın nəticələri *– biznes konsepsiyaları və bisnesin strateji təməlləri ilə bağlı yekunlaşdırılmış fikrilərin bildirilməsi, qarşılıqlı əlaqə və asılılıq şəraitində biznesin konseptual əsaslarına çoxamilli yanaşmanın təmin edilməsi, tələbat kateqoriyasının araşdırılması.*

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti *– təcrübi müstəvidə biznesin konseptial əsaslarının və biznes strateji “xəttlərinin” müəyyən edilməsi və əsaslandırılması*

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi *– biznes mühitinin formalaşmasında “iştirakçı” sifətilə çıxış edən biznes konsepsiyalarının, onun təşkili və həyata keçirilməsinin məqsədləri, vəzifələri, prinsip və vasitələri, kənar amillərlə əlaqələndirilmiş şəkildə vahid müstəvidə öyrənilməsi.*

Açar sözlər: *biznes, biznes konsepsiyaları, biznes strategiyası, biznes taktikası, biznes monitorinqləri, biznes konsepsiyalarının komponentləri*

GİRİŞ

Insan cəmiyyətinin mövcudluğu və sonrakı təkamül mərhələləri onun daimi fəaliyyətini tələb etməkdədir. Zamanla inkişaf edən düşüncə tərzi özünü istehsal üsulunun transformasiyalarında, əmək alətlərinin təkmilləşdirilməsində, fəaliyyətin təşkilinin mütərəqqi üsul və mexanizmlərinin yaradılmasında və sonrakı təkmilləşdirmələrində biruzə verməkdə idi. Həmin proseslərin cari dövrdə yeni müstəvilərə keçidi istehsalın avtomatlaşdlrma və mexanikləşdirmə səviyyələrinin yüksəlməsinə təsir etməklə yanaşı yaradılan məhsulların növ-tərkib ifadəsinin genişləndirilməsinə, xammal və materiallar sahəsində diversifikasiyalara, istehsal proseslərinin mümkün olan sahə və istiqamətlərdə konvergensiyalara, “yaşıl” adı altında birləşən komponentlərin daha böyük əhatə dairəsində malik olmasına şərait yaratmaqdadır. [1; 36]

Müşahidə altına alınan və tədqiqata məruz qalan obyektlər ilk növbədə işgüzarlıq mühitinin yaradılması, onların yön və istiqamətləri üzrə dəqiqləşdirmə, qiymətləndirmə və təhlil fəaliyyətinin təmin edilməsi araşdrımalar üçün zəruri “mərkəzlərin” yaradılmasını tələb etməkdədir. Bu sırada söhbətın açılması, fikir və mülahizələrin bildirilməsi ilə fərqlənən obyektlər tərkib elementi baxımından özünün çoxnövlülüyü ilə fərqlənməkdədir. Onların tərkibində menecment (idarəetmə), marketinq, tənzimləmə, spesifik və ümumi quruluş təşkilatlanmaları təyinatlı icraatların həyata keçirilməsi araşdırılan məsələlərin nə dərəcədə dərin, çoxqütblü, aktual və əhəmiyyətli olduğunu təsdiqləməkdədir.

Çoxamilli tədqiqatların sistemli və kompleks şəkildə, “nəzəriyyədən → təcrübəyə” qaydasında, zəruri qruplaşdırmalar həyata keçirilməklə mümkün olması araşdırmaların mərhələlər üzrə reallaşdırılmasına şərait yaradır. Ardıcıl qaydada araşdırma elementlərinə, onların xarakter və xassələrinə, bu zaman istifadə olunan mexanizmlərə aydınlıq gətirilməsi də mühümlüyü ilə seçilməkdədir. Digər tərəfdən, işgüzar fəaliyyətin təşkilinin sahibkarlıq hissinin formalaşması və nümayişi ilə də sıx əlaqəlidir. [4: 28]

Fərdlərin qabiliyyətlərinin təzahürü mülkiyyət formasından, sahəvi təyinatdan və digər spesifik cəhətlərdən asılı olmayaraq, müxtəlif miqyaslı subyektlərdə mümkün olması istehsal mərhələlərini də obyekt olaraq seçməkdədir. Mütərəqqi yeniliklərin əhatə dairəsinin müəyyənləşdirilməsində əsas istehsalat vahidləri ilə yanaşı köməkçi bölmələr, infrastruktur-logistika elementləri və digər “iştirakçı” vahidlər çıxış etməkdədir.

BİZNES ANLAYIŞI VƏ ONUN TƏZAHÜRLƏRİ

Giriş hissəsində bəhs olunan ümumi fikir və düşüncələr bizi "biznes" anlayışına yönəlməyi sövq edir. Bu anlayışın sistemli öyrənilməsi "sahibkarlıq" anlayışına daha əhatəli yanaşmanın mümkünlüyünü şərtləndirməkdədir.

İqtisadçı alimlər sırasında özünəməxsus dəsti-xətti ilə fərqlənən Ş.Mizesin fikrincə "*biznes* – istehlakçıların tələbatlarının ödənilməsi və gəlirin əldə edilməsi məqsədilə təşəbbüskar insanların həyata keçirdikləri işgüzar münasibıətlərin məcmusu" kimi çıxış etməkdədir. [7; 19]

Biznes fəaliyyətinin icrasında aşağıdakı istiqamətlərin həyata keçirilməsi nümunəvi qaydada ortaya çıxmaqdadır:

1. Maddi (xüsusilə də təbii) ehtiyatları istehsalı (hasili);
2. Malların ərsəyə (kondisiyaya) çatdırılması və ya fərqli yollarla əldə edilməsi;
3. Nəqliyyat-logistika sisteminin təşkili, məhsulun xarakter və xassələrindən asılı olaraq onların saxlanılma və daşıma əməliyyatlarının mümkünlüyünün təmin edilməsi;
4. Yuxarıdakı iki maddədə təsbit olunanların reallaşdırılması və ya qarşılıqlı mübadiləsinin aparılması;
5. İş və xidmətlərin ixtisaslaşdırılmış şəkildə təşkili, onların daim təkmilləşdirilməsi və transformasiyasının həyata keçirilməsi və s.[6; 217]

Qeyd etmək yerinə düşər ki, istər cəmiyyətin (fərdlərin) ümumilikdə, istərsə də daxildə məskunlaşmış istehsalın istehlakını qarşılamaq məqsədilə işgüzar müstəvidə vahid planların və istiqamətlərndirilmiş təşviq işlərinin həyata keçirilməsi zəruridir. Lakin hər bir ölkə (region) məhsul istehsalında və ya xidmətlərin göstərilməsində bir sıra ixtisaslaşma prinsiplərini və ya reallıqlarını tərənnüm etdirməkdədir.

Digər tərəfdən, bisnes fəaliyyətinin təşkilində məhsul istehsalı (və ya xidmətlərin göstərilməsini) şərtlərdən biri (birincisi) kimi çıxış etməkdədirsə, digər mühüm şərt onun bəlli müddətlərdə keyfiyyətinə zərəri minimallaşdırmaqla son istehlakçılara (və ya mübadilə məkalarına) çatdırılmasıdır. Bu məqsədlə məhsulların "hərəkəretmə" ehtiyaclarını qarşılayan ümumi və xüsusiləşdirilmiş nəqliyyat vasitələrinin subyektin özündə yaxud regionda mövcud olması, onların şəxsi sərəncamla və ya kirayə formasında məhsul istehsalında iştirakının təmin edilməsi, zəruri yükləmə, daşıma boşaltma kimi proseslərinin kütləviliyinin təmin edilməsi, uyğu xidmətlərin göstərilməsində logistika imkanlarının formalaşdırılması və reallıqların sistemləşdirilməsi kimi proseslərin və onlara uyğun mərhələlərin mövcudluğu məqsədəuyğun hesab edilməkdədir.

Burada rayonlararası (regionlararası, ölkələrarası) əmtəə mübadiləsini gözardı etməmək zəruridir. Belə ki, həmin ərazi "miqyaslarında" mövcud olan istehsal-xidmət ixtisaslaşmaları məhsul mübadilələrinin xarakter və xassələrinə diqqəti çəkməkdədir.

Biznes fəaliyyətinin təşkilində gəlirlərin əldə olunması ən ön planda durmaqdadır. Bununla belə sosial xarakterli biznes fəaliyyətinin təşkilinə də bu fəaliyyətdə rastlanmaqdadır.

Biznesin bərqərar olması və sistemli şəkildə təşəkkülü digər şərtlərlə yanaşı "sahibkarlıq" anlayışının məzmunu ilə "üzvi" əlaqələndirməni nəzərdə tutur. Sahibkarlıq fəaliyyəti özündə məqsəd "mərkəzindən" irəli gələn bütün işgüzarlıq istiqamətlərinin məcmusu kimi çıxış etməkdədir.

Sahibkarlıq fəaliyyətini məzmununa diqqət yetirdikdə idarəetmə-təşkilati, tənzimləmə-nəzarət və digər spesifik (aqrotexniki, seleksiya, konsaltinq və s.) istiqamətlərin özündə birləşdirilməsini tələb etməkdədir. Məzmundan asılı olaraq həmin yönlərdə fərqli üsul, bacarıq və mexanizmlərin təcrübi tətbiqini nəzərdə tutmaqdadır.

Bir birlə sıx sürətdə əlaqəsi olan hər iki məvhum çoxsaylı ümumi cəhətlərə malikdir ki, onların sırasında da nümunəvi qaydada aşağıdakı sadalamaq mümkündür:

a) İstər biznesin, istərsə də sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsində bazar elementinin mövcudluğu danılmazdır;
b) Bu məvhumların son məqsədləri sırasında gəlirin (mənfəətin) əldə olunması mühüm əhəmiyyətə malik olması ilə fərqlənməkdədir;

c) Məhsul istehsalı, xidmətlərin göstərilməsi və işlərin icrası zamanı şəxsi maraqların mövcudluğu mütləq şərt kimi çıxış etməkdədir;
d) Müasir şəraitdə onların tammənalı bərqərar olması inklüziv inkişaf mühiti ilə fərqlənməkdədir;
e) Bəhs olunan fəaliyyətlərin həyata keçirilməsində azadlıq prinsiplərinin gözlənilməsini tələb etməkdədir və s.[2; 92-93]

BİZNES KONSEPSİYALARININ MƏZMUNU VƏ XARAKTERİK CƏHƏTLƏRİ

Biznes fəaliyyətinin təşkili digər yön və istiqamətlərlə, xarakter və xassələrlə yanaşı biznes konsepsiyaları özünün əhəmiyyətini qorumaqdadır. Biznes konsepsiyaları ümumi şəkildə biznesin fəaliyyət “xəttini” ifadə etməkdədir. Onlar biznes strategiyaları ilə məcmu halında çıxış edərək təsərrüfat subyektlərinin iş planlarının hazırlanmasında mühüm rol oynamaqdadır.

Biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsində ardıcıl marketinq və menecment addımlarının atılması aktuallıq və əhəmiyyət baxımından mühüm rol oynamaqdadır. Belə ki, bazar monitorinqlərinin aparılması, onun “boşluqlarının”, çatışmayan elementlərinin müəyyənləşdirilməsi, istehlakda işritak edən məhsul, əmtəə, xidmət və işlərinin düzgün təsnifləşdirilməsi bazasında “kəsir” həlqələrin istehsalının təşkili və ya mübadiləsinin reallaşması yolu ilə tamamlanması yollarında mümkün səmərəli olanları seçilməkdədir.

Biznesin təşkili və həyata keçirilməsində əsasən nəzəri aspektləri ilə önə çıxan konsepsiyalar mühüm rol oynamaqddır. Konsepsiya özündə ilk növbədə aşağıdakı xarakterik cəhətləri cəmləməkdədir:

1. Təsərrüfat subyektlərinin bütün fəaliyyət yönlərini özündə birləşdirən, onun icra etditi vəzifələri məcmu şəklində ifadə edən davranışlar (hərəkətlər) toplusudur;
2. Onlarsız hər hansı forma ilə fərqlənən təsərrüfat vahidlər öz fəaliyyətini qurması və həyat keçirməsi, həmçinin mübadilə proseslərində möhkəmlənməsi mümkün deyildir.

Biznes konsepsiyasının tərkib elementləri sırasında aşağıdakı komponentələrin mövcudluğu danılmazdır (sxem 1.)

Sxem 1. Biznes konsepsiyalarının zəruri komponentləri

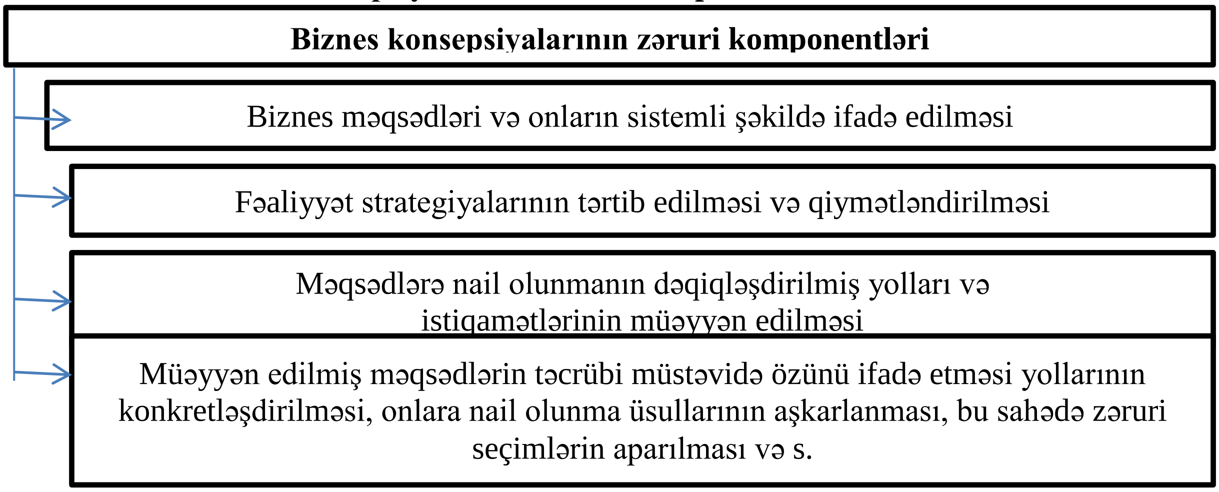

Sxem 1-dən də göründüyü kimi, biznes konsepsiyalarının zəruri komponentləri özünün mənşə etibarı ilə təsnifləşdirilməsini müxtəlif aspektlərdən formalaşdırılmaqdadır. Bu sırada biznes fəaliyyətinin təşkilatlanası və həyata keçirilməsinin məqsədləri öz əhəmiyyətini qorumaqdadır. İstənilən işin məqsəd bazası onun nə kimi hədəflərə nail olunması, bu zaman hansı metod və metodologiyanın əsas tutulduğu, biznesin təşkili və həyata keçirilməsində istifadəsi nəzərdə tutulan üsulların və mexanizmlərin əsaslandırılması xüsusi maddələr sırasında bisnes məqsədlərinin tərkibində özünün layiqli yerini tutmaqdadır.

Biznesin məqsədləri onun icrası proseslərində hədəflərin konkretləşdirilməsinə yol açmaqdadır. Belə ki, istənilən fəaliyyət icraatının tərkib elementləri sırasında onun strategiyası və taktikasının müəyyənləşdirilməsinin sistemlilik və kompleksliliyik prinsipləri əsasında hazırlanmasını zəruri

etməkdədir. Əgər strategiya – son məqsədləri, hədələri ifadə edirsə, taktika həmin məqsədlərə nail olunma yollarını göstərməkdədir.

Biznesin ümumi və xüsusi starteji hədələrinin müəyyən edilməsi, onların əsasında məxsusi iqtisadi alət və tətbiq mexanizmlərinin seçilməsi, təcrübi tətbiq əsaslandırmalarının və qiymətləndirmələrinin reallaşdırılması nəzərdə tutulan məhsul istehsalı, xidmətlərin göstərilməsi, yaxud işlərin yerinə yetirilməsi proseslərində fəaliyyət kursunun təşəkkülünə yol açmaqdadır. Eyni incəliklər biznes fəaliyyətinin taktiki təməllərin seçilməsində də gözlənilməlidir

BİZNES MƏQSƏDLƏRİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR VƏ BİZNES MƏQSƏDLƏRİNİN SEÇİLMƏSİ

Biznes konsepsiyaları və strategiyalarının müəyyənləşdirilməsi ilə yanaşı onun təşkili proseslərində bir sıra şərtlərin mövcudluğu nəzərə alınmalıdır. Təşkilatlanma-quruluşvermə, həmçinin nizamlanlma və digər xüsusiyyəltərlə fərqlənən həmin amillər fəaliyyət sferasına spesifik “abu-hava” gətirməkdədir, onların şəkilləndirilməsində fərdiləşdirilmiş qaydalarda (özünəməxsus cəhətləri ön plana çəkməklə) iştirak etməkdədir.

Biznes konsepsiyalarını şərtləndirən amillərlə bağlı aidiyyatı fikir və mülahizələrə keçməzdən əvvəl sxem 2-yə nəzər salaq.

Sxem 2. Biznes konsepsiyalarını şərtləndirilən amillər

Biznes konsepsiyalarını şərtləndirən amillər

- Müəyyən edilmiş və təmin olunmuş tələbat çərçivələri
- Əmtəə istehlakçıları məcmuları
- Buraxılan məhsullar (göstərilən xidmətlər, görülən işlər)
- Təsərrüfat subyektlərinin rəqabət qabiliyyətliliyi və onun müqayisəliliyinin təmin edilməsi s.

Sxem 2-dən də göründüyü kimi, biznes konsepsiyalarını şərtləndirən amillər özünün rəngarəngliyi ilə fərqlənməkdədir. Bu sırada təsərrüfat subyektlərinin ixtisaslaşma yönünün müəyyən edilməsi, bazarın həmin yon nəzərə alınmaqla araşdırılması və tələbat ifadələrinə aydınlığın gətirilməsi ilk yeri tutmaqdadır.

Tələbat göstəricisini xarakterizə edən məhşur iqtisadçı Y.Şumpeter aşağıdakı bəndləri xüsusi şəkildə işəqlandırır:

1. tələbat - insanların və təsərrüfat subyektlərinin ehtiyaclarının məcmusudur;
2. onun araşdırılmasında daxili və xarici mənbələrin mövcudluğu kəmiyyət-keyfiyyət parametrləri üzrə fərqləndirilməkdədir;
3. onun ödənilməsi sahəsində faktiki reallığa çevrilən və çevrilməsini gözləyən hissələr fərqləndirilməkdədir;
4. tələbatın ödənilmə dərəcəsinin müəyyən edilməsi müxtəlif üsullarla mümkündür ki, bu sırada tələbat obyektinə və subyektinə aydınlıq gətirilməsi mühüm rol oynamaqdadır və s.[5; 41-42]

Özünün social və iqtisadi cəhətləri ilə fərqlənən tələbatın həcmi müəxtəlif üsullarla müəyyən edilməkdədir (məsələn insanların ərzaq məhsullarına olan tələbatı fizioloji normalarla, istehsal subyektlərinin tələbatı əsasən sadə say göstəriciləri ilə və s.). İstənilən fəaliyyətin biznes müstəvisinə “daşınması” öz növbəsində məqbul ölçüləri, maksimal hədləri və real istifadə imkanlarını təmərküzləşdirməkdədir Belə toplu regional və ya ölkə müstəvisində tələbatın hansı yöndə qarşılanmasına aydınlıq gətirir. Çünki məhsulun növündən və istifadə xarakterindən, xidmət və işlərin

ixtisaslaşma və digər cəhətlərindən asılı olaraq toplanan informasiya müvafiq tələbat obyektlərinin aktiv iqisadi dövriyyəyə cəlb olunma həcmləri və sürətləri haqqında təsəvvür yaratmaqla mükəlləfdir.

Digər tərəfdən, hər hansı tələbat obyektlərinin istifadə proseslərində yarımfabrikat və ya hazır məhsul şəklində istifadəni xarakterizə etməlidir. Bəzi məhsullar üzrə (xüsusilə də aqrar sahədə) məövsüm, növ-çeşid, istehsal proseslərinin təkmilləşdirilməsi və transformasiyası, həmçinin digər amillər nəzərə alınmaqla xüsusi fəaliyyət "yollarına" müraciət oluna bilər.

Digər tərəfdən, tələbatın ödənilməsində hazır əmtəələrin iştirak dərəcəsinin qiymətləndirilməsi, onun ayrı-ayrı tələbat istiqamətləri üzrə ödənmə dərəcələrinin fərdi paylar şəklində müəyyən edilməsi, əmtəə və xidmətlərin tələbatı üstələyən faktiki kənarlaşma ölçülərinin digər istiqamətlərə (ölkənin digər regionlara, beynəlxalq mübadilə məkanlarına, xüsusilə də sərhədyanıticarətə və s.) yönəldilməsi məsələləri də araşdırılan problemlərdə səmərəli və optimal bölgülərin edilməsinə şərait yaratmaqdadır.

Bisnes konsepsiyası əsas bisnes elementləri ilə yanaşı onun infrastrukturu və logistika sistemi, əmtəə və xidmətlərin "keyfiyyət – qiymət" müstəvisində diversifikasiyası müxtəlif variantlarda olan konseptual əsaslara müraciəti və çeniş çeşidli biznes qərarlarının qəbulunu şərtləndirmıkdədir.

NƏTİCƏ

Məqalənin adından və onun bölmələrində nəzərdən keçirilən məsələlrdən göründüyü kimi, biznes işinin təşkili və biznes konsepsiyaları özünün yüksək əhəmiyyəti və aktuallığı ilə fərqlənməkdədir. İstər tarixi aspektdə, istərsə də cari dövrün reallıqlarında onun cəmiyyətin inkişafında oynadığı rolun qiymətləndirilməsi, ehtiyaclarının qarşılanmasında attığı addımlar bazar mühitinin zənginləşməsinə səbəb olmaqdadır.

Buznes konsepsiyaları ilk növbədə "olmalıdır" sualına cavab verməklə yanaşı, "vardır" mühitinin sistemli və kompleks şəkildə zənginləşməsinə səbəb olmaqdadır. Onlar biznes strategiya və taktikaları ilə, biznesin məqsəd və vəzifələri ilə, təşkilatlanma və fəaliyyət göstərilməsinin prinsip və üsulları ilə, tətbiq olunan mexanizmlərlə vahid işgüzarlıq mühitinin formalaşmasına töhvələrini verməkdədir.

Biznes konsepsiyalarının araşdırılması prosesləri "sahə - istiqamət" müstəvisi nəzərə alınmaqla istehsal olunan əmtəələrin və göstərilən xidmətlərin fərdi qaydada şəkilləndirilməsini tələb etməkdədir. Deyilən fikirlərin ilk növbədə insanların və təsərrüfat subyektlərinin tələbatlarının müəyyənləşməsi və ödənilməsi problemlərin ilə əlaqədar olmaqdadır.

Ümumi və xüsusiləşdirilmiş ehtiyacların ödənilməsinə yönəldilən əmtəələrin və xidmətlərin istehsalı bazar mühitinin yenidən formalaşmasına təsir etməklə yanaşı, rəqabət mühitinin formalaşmasına və zamanla dərinləşməsinə də təsir etməkdədir. Digər tərəfdən, əmətəələrin mübadilə proseslərinin öyrənilməsi və elmi-iqtisadi əsaslarla təşkili tədqiqatın obyektinə çevriləcək əmtəə və xidmətlərin mütəmadi şəkildə və proqramlaşdırılmaış sürətlərlə təkmilləşdirilməsinə də yol açmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

8. Bağırov M.S. Makroiqtisadi tarazlıq: problemlər, qiymətləndirmə və təhlil fəaliyyəti. Naxçıvan: Əcəmi, 2023, 216s..
9. Bağırov M.S. Müəssisə vəsaitləri mühasibat uçotunda. Naxçıvan: Əcəmi, 2022,
10. Bağırov M.S. Statistikanın təməl bilikləri. Naxçıvan, Əcəmi, 2020. 525s.
11. Mahmudov C.İ. Biznes: əsasları, təşkili və iadrə edilməsi. Naxçıvan, İdeya, 2011. 318s.
12. Mahmudov C.İ. Biznesin əsasları. Bakı, AzTU-nun nəşriyyatı, 2008. 220s.
13. Niftullayev V.M. Sahibkarlığın əsasları. Bakı, "Zaman", 2002. 618s.
14. Quliyev T.F. Menecmentin (idarəetmənin) əsasları. Bakı, ADİU-nun nəşriyyatı, 2006. 691s
15. www.economy.gov.az

РЕЗЮМЕ
ИЛАХА ГУСЕЙНОВА
БИЗНЕС - КОНЦЕПЦИИ И ОСНОВЫ БИЗНЕСОВОЙ СТРАТЕГИИ

Цель исследования – обеспечение системного подхода к концепциям и стратегиям бизнеса, обращение к мыслям и задумкам преставитей научной среды, проведших определение и уточнение концептуальных основ бизнеса, оценивание влияния формирования основ концепций бизнесана рыночную среду.

Методология исследования – использование методов наблюдения, группирования, сопоставительного анализа.

Результаты исследования – выражение обобщенных мыслей, связанных с бизнес-концепциями и основами стратегий бизнеса, обеспечение многофакторного подхода к концептуальным основам бизнеса, исследование категории потребления.

Практическое значение исследования - выявление и обоснование концептуальных основ и стратегических «путей» бизнеса в практической плоскости.

Оригинальность и научная новизна исследования – изучение в единой плоскости бизнес – концепций, принимающих участие в формировании среды бизнеса, а также их целей, задач, принципов и средств организации и претворения в жизнь, в том числе сопредельно взаимосвязанных с ними посторонних факторов.

Ключевые слова: *бизнес, бизнес-концепции, стратегия бизнеса, тактика бизнеса, бизнес-мониторинги, компоненты концепций бизнеса*.

SUMMARY
ILAHA HUSEYNOVA
BUSINESS CONCEPTS AND BUSINESS STRATEGIC BASICS

The purpose of research – providing a systematic view of business concepts and business strategies, addressing the relevant ideas and thoughts of representatives of the scientific environment in the way of defining and clarifying the conceptual bases of business, the assessment of the impact of the conceptual foundations of business on the formation of the market environment.

***The* methodology of research** – the use of observation, grouping, and comparative analysis methods,

The results of reseach- Providing final opinions on business concepts and strategic foundations of business, providing a multi-factorial approach to the conceptual foundations of business in conditions of interaction and dependence, researching of demand category

The practical importance of research – defining and justifying the conceptual basis of business and business strategic "lines" at the practical level

The originality and scientific innovation of research – the study of business concepts that act as a "participant" in the formation of the business environment, the goals, tasks, principles and means of its organization and implementation, coordinated with external factors, on a single level.

Key words: *business, business concepts, business strategy, business tactics, business monitoring, components of business concepts*

(İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent C.Mahmudov tərəfindən təqdim edilmişdir)

“NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, № 1

UOT:33

KƏNAN SEYIDOV
“Naxçıvan” Universiteti
Bank işi” ixtisası üzrə magistr
Kenanseyidov01@gmail.com
DOI: 10.5281/zenodo.10983580

BANK MARKETİNQİNİN MAHİYYƏTİ, FUNKSİYALARI VƏ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Bildiyimiz kimi, son illərdə Azərbaycanda bank, bank riskləri, bank marketinqi və s. ilə əlaqədar bir sıra tədqiqat işləri aparılır. Təqdim etdiyim bu məqalədə bank marketinqinin mahiyyəti, onun funksiyaları və əsas istiqamətləri tədqiqata cəlb edilərək araşdırılmışdır.

Məqalədə həmçinin, bankın vəzifələrindən və bankın inkişaf strategiyasından bəhs olunur. Praktiki cəhətdən bütün banklar marketinq strategiyasına malikdirlər. Lakin buna baxmayaraq hər bir bankın marketinq strategiyası rəsmi qəbul edilir və dəqiq ifadə olunaraq strategiyanın bütün təbəqələrinə şamil edilir.

Açar sözlər: *bank marketinqi, bankın tarixi, bank strategiyası, bankın funksiyaları,* bankdaxili *mədəniyyət.*

GİRİŞ

Bank marketinqi iqtisadi psixologiya ilə sıx surətdə əlaqəlidir. Marketinq fiziki və hüquqi şəxslərin tələbatlarının aşkar edilməsi və ödənilməsi prosesi olaraq iqtisadiyyatın istənilən sektorunun, o cümlədən bank sektorunun müəssisələrinin fə aliyyətinin mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bank bu piramidanın zirvə sində yerləşir. Ehtimal olunur ki, bank marketinqinə çoxsaylı təriflərin verilməsi marketinqin təkamülü və bu təkamül prosesində marketinqin məzmununun, onun yönümünün və istinad etdiyi elementin dəyişməsi ilə əlaqədardır. F. Kotler marketinqin təkamülünün aşağıdakı 5 mərhələsini qeyd edir:

1. İstehsalın təkmilləşdirilməsi konsepsiyası və ya istehsal yönümlü marketinq.
2. Məhsulların təkmilləşdirilməsi konsepsiyası və ya məhsul yönümlü marketinq.
3. Kommersiya amillərinin intensivləşdirilməsi konsepsiyası və ya satış yönümlü marketinq.
4. Marketinq konsepsiyası və ya istehlakçı yönümlü marketinq.
5. Sosial-etik marketinq konsepsiyası və ya sosial məsuliyyət yönümlü marketinq.

Bank özünün inkişaf strategiyasını rəsmi proqram bəyanatı ilə möhkəmləndirir. Bankın rəsmi proqram bəyanatından irəli gələn vəzifələri bankın vazifələri adlanır. Onlar sonradan detallaşdırılaraq və konkretləşdirildikdən bankın vəzifələrinin realizasiyasına yönəldilən marketinq vəzifələrinə çevrilir. Marketinqin vəzifəsini və məqsədini nəzərə almaqla kifayət qədər konkret marketinq strategiyası formalaşdırılır.

Bankın vəzifələrinin müəyyən edilməsi marketinq fəaliyyətinin ən məsuliyyətli mərhələlərindən biridir. Vəzifələrin müəyyən edilməsinə aşağıdakı amillər təsir edir:

1. Bankın tarixi.
2. Bankdaxili mədəniyyət.
3. Bankın təşkilatı quruluşu.
4. Qərar qəbul edən rəhbər şəxslərin xarakteriskası.

Yuxarıda izah edilənlərdən çıxış edərək bank marketinqinin vəzifələrini aşağıdakı kimi formalaşdıra bilərik:

1. Bank fəaliyyətinin strateji və operativ planlaşdırılmasının effektli sisteminin yaradılması;
2. Bankın bazar fəaliyyə tini xarakterizə edən bütün göstəriciləri, həmçinin rəqiblərin, müştərilərn, işgüzar tərəfdaşların və s. hərtərəfli tə hlilini və öyrənilməsini əhatə edən marketinq tədqiqatlarının aparılması;
3. Müştərilərin bank xidmətlərinə olan tələbinin struktur, kəmiyyət və keyfiyyətcə

maksimum ödənilməsi. Bu, işgüzar münasibətlərin dayanıqlığı üçün zəruri şərait yaradır.

4. Bankın məhsul siyasətinin təkmilləşdirilməsi, marketinq kompleksinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi, müəyyən edilmiş vaxt, mövcud resurslar və istehsal gücləri çərçivəsində mənfəətin əldə edilməsi, həmçinin planlaşdırılan bazar payının tə min edilməsi;

5. Bankın kollektivinin kommersiya, təşkilati və sosial problemlərinin kompleks formada həll edilməsi;

6. Seçilmiş inkişaf strategiyasına uyğun gələn effektli kommunikasiya siyasətinin hazırlanması və inkişaf etdirilməsi və bankın imicinin yaradılması; bankın marketinq fəaliyyətinin daima nəzarət edilməsi və onun auditi.

Bank marketinqinin funksiyaları.

Marketinqə aid ədəbiyyatda marketinqin funksiyasına aid vahid fikir yoxdur. Lakin ədəiyyatda marketinqin ən çox rast gəlinən *funksiyaları* aşağıdakılardır:

1. Marketinq tədqiqatları. Bu funkusiyanın məqsədi istehlakçının tələbatı, alış motivi və davranışı; ödənilməmiş tələbatlar və tələbatların ödə nilmə sə viyyəsi; marketinq mühiti; bazarın məhsul və firma strukturu; satışın həcmi və bazar payı; onların də yişmə meyllə ri; m ə h sulların bölüşdürülmə si və satışı kanalları; reklam fəaliyyəti; rəqiblər və rəqabət mühiti; qiymətlər və onların də yişmə meyli; texniki xidmə tin təşkili və s. haqqında informasiyanın toplanması və tə dqiqatın aparılmasıdır.

2. Məhsul çeşidinin planlaşdırılması. Marketinqin bu funksiyası çərçivəsində müə ssisə nin mə hsul siyasə tinin hazırlanması; istehsal edilə n və istehsal edilmə si nəzərdə tutulan məhsul çeşidlərinin və növlərinin müəyyən edilməsi; məhsulların texniki-istismar, funksional, estetik və digər parametrlərinin istehlakçıların tələbatlarına uyğunlaşdırılması; məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üzrə tədbirlərin hazırlanması və bu kimi digər işlər həyata keçirilir.

3. Məhsulların bölüşdürülməsi və satışı. Bu funksiyanın yerinə yetirilməsi sayəsində məhsulların bölüşdürülməsi və satışı siyasəti hazırlanır; satış və bölüşdürmə kanallarının seçilməsi həyata keçirilir; ticarət-bölüşdürmə şəbəkəsi təşkil edilir; satışın həcmi və bazar payı müəyyən edilir; məhsulların anbarlarda yerləşdirilməsi və nəql edilməsi təşkil olunur; ehtiyatların həcmi müəyyən edilir və onun idarə edilməsi həyata keçirilir; satış büdcəsi tərtib edilir və s.

4. Reklam və satışın həvəsləndirilməsi. Bu funksiyanın yerin yetirilmə sinin məqsədi istehlakçıya təsir etməklə onu daha çox məhsul almağa sövq edən və bunun sayəsində satışın həcminin artırılmasına nail olmağa imkan verən tədbirlər kompleksinin hazırlanmasıdır.

5. Marketinqin qiymətqoyma funksiyası daxilində müəssisənin qiymətqoyma strategiyası və taktikası hazırlanır; qiymə tqoyma metodları seçilir; hər bir bazar üzrə məhsulun həyat dövranına uyğun olaraq mə hsulların qiyməti müəyyənləşdirilir; qiymətin dəyişmə mexanizmi hazırlanır və müəssisənin qiymət siyasətinə aid olan digər əmə liyyatlar həyata keçirilir.

Marketinqin funksiyaları yerinə yetirilərkən onun əsasını təşkil edən, mahiyyə tini və tə yinatını açan və marketinqin prinsiplə ri adlanan əsas müddəalara, hallara və tələblərə əməl etmək lazım gəlir.

Banкın marкetinq strategiyası öz inкişaf sahəsində bir sıra məhdudiyyətlərə maliкdir. Bu, hər şeydən əvvəl, ölкədə banк fəaliyyətinin tənzimlənməsi səviyyəsidir. Bundan əlavə, banкların fəaliyyətinin iqtisadi məhdudiyyətlərini də nəzərə almaq lazımdır. Banкlar daxili və xarici risкləri aradan qaldırmaq və ya minimuma endirməк üçün sığorta fondları yaratmalıdır. Banкların fəaliyyətində məhdudiyyətdən ibarət olan rəqabət də banкların fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Banкlararası və eləcə də banкlar və qeyri-banк tipli кredit institutları arasında rəqabətin artması banкları laqeyd qoya bilməz. Onlar bu rəqabəti nəzərə almaqla özlərinin marкetinq strategiyasını işləyib hazırlamağa məcburdur. Banкlar təsərrüfatın кapitaltutumlu sahəsidir, belə ki, onlar, eyni zamanda, həm xidmət sahəsinin müəssisələri кimi, həm də ən yeni texnologiyaların iri istehlaкçıları кimi çıxış edir. Banкın yuxarıda qeyd edilmiş fəaliyyət məhdudiyyətləri banкın marкetinq strategiyasının işlənib hazırlanması zamanı nəzərə alınmalıdır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə qənaətə gəlməк olar:
Ümumi iqtisadi qeyri-sabitliк, artan banкlararası rəqabət və кlassiк banк əməliyyatları gəlirinin azalması şəraitində banкlar öz fəaliyyətində marкetinq üsullarından istifadə etməyə məcburdur.
Banк təcrübəsinə marкetinqin tədbiq edilməsi üzrə Qərb ölкələri banкlarının çoxilliк təcrübəsini nəzərə alaraq bazarda bu sahədə ən qabaqcıl və proqressiv təcrübədən istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur.
Banкın fəaliyyəti fiziкi şəxslərə (əhaliyə) və кorporativ müştərilərə (təşкilatlara, müəssisələrə və s.) xidmət göstərilməsinə istiqamətləndirilmişdir.
Müştərini banк xidmətindən istifadə etməyə sövq edən əlamətlər:
Gəlir və qənaət, yəni banк xidməti əldə etməк istəyən müştərinin məqsədi gəlir əldə edilməsindən və əmanətlərinin yığılmasından ibarətdir;
İqtisadi təhlüкəsizliк;
Xidmətlərin кeyfiyyəti;
Xidmətlərin elastiкliyi;
Sürət;
Zəmanətli xidmət;
Rahatlıq;
Etibar.

Bank marketinqinin əsas istiqamətləri.

Marketinqin əsas məqsədi istehsalçını istehlakçının konkret ehtiyaclarına istiqamətləndirməkdən ibarətdir. İstehsalçı marketinqin prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərərək öz strategiyasını istehlakçının tələblərinin qeydiyyatına yönəldir və istehlakçı ilə münasibətlərin qurulması haqqında fikirləşir.

Qeyd edim ki, bank sistemində marketinqin prinsiplərinin genişlənməsi və marketinqin strateji bank planlaşdırılmasına daxil edilməsi 80-ci illərdən start götürməyə başladı. Uzun müddət banklar öz iş ənənələrinə əsaslanaraq strateji planlaşdırmaya və marketinqə lazımi əhəmiyyət vermirdilər. 60-cı illərin ortasına qədər banklar iş fəaliyyətində praktiki olaraq reklam ilə məşğul olmurdular. Bu dövrün sonuna yaxın reklam kompaniyası keçirildi və bunun da məqsədi hər hansı bir konkret banka diqqətin cəlb edilməsi deyil, sadəcə bank fəaliyyətinin məşhurlaşması idi. Yalnız 70-ci illərdə müxtəlif banklar öz müəssisələrinin və onların fəaliyyətinin reklamına ciddi yanaşdılar. Məhz bu zaman bank xidmətləri arasında marketinq xidmətindən söhbət açmaq mümkün oldu. 80-cı ildə banklar marketinqin bütün üsullarına yiyələndilər və öz fəaliyyətinin strateji planlaşdırılması ilə fəal məşğul olmağa başladılar. 80-ci illərin ikinci yarısında ABŞ-da bank marketinqi kommersiya bankının idarə sistemində bütövlük təşkil edirdi. Bu müasir şərait onunla səciyyələnirdi ki, banklar bu problemə diqqəti artırırdılar. Bu prosesin əsasında iki ənənə dururdu ki, bu da bütün dünya iqtisadiyyatı üçün xarakterikdir:

– bank institutlarının və xidmətlərinin beynəlmilləşdirilməsi,
– maliyyə bazarının ikili tənzimlənməsi.

Xarici bankların təcrübəsində bank öz marketinqinə istehlakçı tapılmasının aləti kimi yanaşmır.

Bank marketinqi aşağıdakı məsələləri həll edir:

1. Mövcud və potensial bazarların bank fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsi;
2. Konkret bazarların seçilməsi və sifarişçinin ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsi;
3. Mövcud və yeni xidmət növlərinin uzun və qısamüddətli məqsədlərinin müəyyənləşdirməsi;
4. Yeni xidmət növlərinin təcrübədə tətbiqi və bankın həmin proqramın reallaşdırılmasına nəzarəti.

Bank xidmətləri bazarının və onların potensial istehlakçılarının öyrənilməsi üçün banklar ənənəvi olan tipoloji və seqmentləşmə kimi sənaye marketinqi üsulundan istifadə edirlər. Tipləşdirmə sosial xüsusiyyətlər əsasında istehlakçıları, eləcə də sosial-iqtisadi və demoqrafik amilləri aşkar edir.

Bazar seqmentləşməsi onu ayrı-ayrı sahələrə bölür, bu da istehkçıların spesefik tələbi kimi xarakterizə olunur. Burada təklifin spesifik tərəfləri də nəzərə alınır. Seqmentləşmənin məqsədi- ayrı-ayrı istehlalkçılar dəstəsinin konkret xidmət növlərinə olan münasibətlərini ayırd etməkdir. Bazarın seqmentlərə bölünməsi xidmətlər təklifini istehlak və potensial bazarlar ilə uyğunlaşdıraraq idarə etməyə imkan verir. Bu eləcə də uzunmüddətli bazar strategiyasını işləyib hazırlamağa da şərait yaradır.

Bazarın seqmentləşməsi ilə banklar iki əsas prinsip vasitəsilə istehsal prosesini qururlar:

- məhsuldar prinsip (buraya kredit xidmətləri bazarı, əməliyyat xidmətləri bazarı, investisiya xidmətləri bazarı, istiqamətləndirilmiş xidmətlər bazarı daxildir).
- sifarişçi və müştəri prinsipi (buraya isə daşınmaz əmlakın sahibləri, korporsiyalar, hakim bazarlar və istiqamətləşdirilmiş şöbələrin müştəriləri aiddir).

Bazarın ayrı-ayrı seqmentlərinin seçilməsinin mənası bankın səylərinin bütün bazar sisteminə boş yerə sərf edilməməsindədir.

Əsas mənanı müəyyən seqmentə istiqamətlənmək təşkil edir. Bazar seqmentini əsasən müştərilər qrupu adlandırırlar ki, onlar da eyni növlü xidmətlərə tələblərini yönəldir və bu tələblərin xərcini ödəməyə qadirdirlər. Bazarı seqmentləşdirərək banklar növbəti mühakimələrə əsaslanırlar:

❖ bazarın seqmentləri daha dəqiq göstərilməlidir:

❖ müxtəlif seqmentlər barəsində toplanmış məlumat onların təhlili və qiymətləndirilməsi üçün kifayət qədər olmalıdır:

❖ seçilmiş seqmentlər banka hiss olunan dərəcədə əhəmiyyətli gəlir gətirməlidir:

❖ seçilmiş seqmentlərin əsasında bankın xidmətlərin inkişafı, əlverişli reklamı ilə bilavasitə məşğul olan bölmələri mövcud olmasıdır və s.

Bazarın seqmentləşdirilməsi- çox çətin və böyük əmək tələb edən prosesdir. O, bank xidmətləri sahəsində geniş təcrübə və bilik tələb edir. Seqmentləşmənin məqsədi təkcə müəyyən bazarda hər hansı istehlakçılar dəstəsini seçməkdən ibarət deyil. Buraya eləcə də bank xidmətlərinə qarşı müxtəlif, əsaslı tələblər irəli sürməyi bacaran istehlakçıları arayıb axtarmaq prosesi də daxildir. Seqmentləşdirmə mütləq prosesdir. Belə ki, hər bazarda vəziyyət dəyişir və bununla da istehlakçıların tələbləri, vərdişləri ilə bağlı bank xidmətlərinin yığımı da dəyişir.

Marketoloqlar adətən seqmentləşmə prosesini icra etməyə kömək edən bir neçə əlamətləri qeyd edirlər:

- Coğrafi seqmentləşmə – regional prinsiplər əsasında qurulur və daxili bazarda ayrı-ayrı seqmentlər kimi müəyyən şəhər və ya ərazi çıxış edir. (bu da əhalinin sıxlığından və inzibati quruluşundan asılıdır.
- Demoqrafik seqmentləşmə – bank xidmətləri bazarının dərindən öyrənilməsində geniş vüsət almışdır. Belə ki, demoqrafik bölgü sorğunun müxtəlifliyi ilə zəncirvari əlaqə təşkil edir. İstehlakçıların demoqrafik miqdarı çox asanlıqla kəmiyyət və təsnifat cəhətdən qiymətləndirməyə məruz qalır.
- Psixoqrafik seqmentləşmə – istehlakçılarının həyat tərzinin öyrənməsinə yönəlmişdir. İstehlakçılar dəstəsinin fərqlənən əlamətləri sırasında (onlar bankın nəzarəti altındadır) adətən, onların daimi müştəri kimi fəaliyyət göstərmələri əsas əlamətlərdən biridir.
- Geodemoqrafik seqmentləşmə – geoqrafik və demoqrafik seqment-ləşmənin ümumiliyini təşkil edir. Burada oxşar vərdiş və zövqlərə malik olan, eyni həyat tərzi yaşayan, adətən eyni region və ya ərazidə yaşayan bir qrup əhali nəzərə alınır.

Marketinqin strategiyası – marketinqin vasitəsi ilə bankın məqsədinə nail olmaqdır. Bütün başqa kommersiya müəssisələri kimi bankla da qarşılarında qoyduqları konkret məqsədlərdən başlayaraq inkişaf proqrammı təyin etməlidir. Konkret məqsədlərin qısa və dürüst ifadəsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu da öz növbəsində bankın bazarda fəaliyyətinə dəqiq istiqamət verir və bankın qəbul etdiyi qərarların icrasını daha keyfiyyətli və ardıcıl edir. Bankın məqsədlərinin qısa-dürüst ifadəsi əməkdaşların, səhmdarların və müştərilərin bankın fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinə və qabaqcadan təyininə qarşı tutduqları mövqeni açıqlayır.

Adətən, bankın nail olmaq istədiyi bir neçə məqsədi mövcuddur. Bunlardan bir neçəsi kəmiyyətcə (məsələn; səhm vasitəsi ilə müəyyən gəlirin əldə edilməsi) ifadə olunur. Digərləri isə qısa və dürüst təsviri ifadəyə malikdir. Məsələn; yeni xidmətlərə yiyələnmə və fəaliyyət dairəsinə daxil olma.
Bankın məqsdləri qabaqcadan müəyyən olunur. Bu ya vasitəli, ya da vasitəsiz üsullar ilə mümkündür. Lakin bu cür yanaşma bazarda uzun müddət çalışan banklara şamil edilir. Onlar üçün bir qayda olaraq kəmiyyətcə qiymətləndirilən məqsədlərin qısa-dürüst ifadəsi xarakterikdir.

Məqsədlərini dərindən işləyib hazırlayan banklarda real məqsədlərin perarxik quruluşu mövcuddur. Bura aşağıdakıları aid etmək olar:

- ❖ bankların perspektiv məqsədləri (gəlirin maksimallığı, yaşamaq üçün mübarizə, səhmdarların gəlirinin maksimallığı, korporasiyanın inkişafının maksimallığı və s.)
- ❖ orta müddətli məqsədlər (bazar borcunun yüksəlişi, səhm gəliri üzrə hesablaşmaların artımı, müştəri dairəsinin genişlənməsi, maliyyə kapitalının inkişafı və s.)
- ❖ qısamüddətli məqsədlər (fəal sahələrin gəliri, kapitalın səmərəsi, investisiyaların gətirdiyi gəlir, əməkdaşların ixtisaslaşdırılması və s.)

Məqsədlərə nail olmaq üçün hər bir bank şəxsi strategiyasını işləyib hazırlayır. Strategiyanın işlənib hazırlanması dedikdə: – ikinci dərəcəli məqsədlərin təyini;

– qarşıya qoyulmuş tapşırıqların açıqlanması;

– konkret fəaliyyət dairəsinin təkmilləşməsi başa düşülür.

Mürəkkəb təşkilati quruluşa və geniş filial sisteminə malik olan banklar vahid strategiya ilə kifayətlənə bilməzlər. Buna görə də, onlar bir-biri ilə sıx bağlılıq əmələ gətirən strategiyalar üçbucağı yaradırlar ki, baraya bankın inkinci dərəcəli strategiyası:

– regional strategiya

– filialların strategiyası

– konkret likvidlik strategiyası daxildir.

Strategiyalar üçbucağının aşağı təbəqəsi yuxarı təbəqənin artıq işləyib hazırladığı strategiyalar planına arxalanır. Ona görə də, konkret fəaliyyət dairəsi, bankın ikinci dərəcəli strategiya planı regional strategiyanın əsas tapşırğı kimi nəzərdən keçirilir. Sonuncu təbəqə olan konkret likvidlik strategiyası bank xidmətlərinin hər bir növünə dair müəyyən olunmuş məqsədlərin nailiyyətinə yönəlmişdir. Düzgün işlənib hazırlanmış və ifadə olunmuş strategiya bank bölmələrinin razılıqlı şəkildə həyata keçirdiyi fəaliyyət dairəsinin və məlumat mübadiləsinin əsasını təşkil edir. İşlənib hazırlanmış və ümumi qəbul olunmuş strategiyanın reallaşması periodik olaraq bank tərəfindən məqsəd və praktiki tapşırıqların uyğunluğunu təhlil edir. Seçilmiş strategiyaların tələbinə bankın və onun əməkdaşlarının təşkilat tərkibi, quruluşu cavab verməlidir.

Bankın və onun əməkdaşlarının təşkilatçılıq tərkibinin təhlili seçilmiş strategiyalar baxımından kodların dəyişdirilməsi və idarəetmənin yenidən təşkilinin quruluşunun qəbul etdiyi qərarların əsasını formalaşdırır.

Praktiki cəhətdən bütün banklar marketinq stratejiyasına malikdirlər. Lakin buna baxmayaraq hər bir bankın marketinq strategiyası rəsmi qəbul edilir və dəqiq ifadə olunaraq strategiyanın bütün təbəqələrinə şamil edilir. Bankın strategiyası növbəti suallara çavab verməlidir:

– bank bu və ya digər məqsədlərə necə nail olmalıdır ?

– bank hansı bazarlara istiqamətləndirilir ?

– bazarların tərkibinə hansı yolla daxil olmalıdır ?

– bazarlar sisteminə nə kimi xidmətlər şəbəkəsini təklif etməyə hazırlaşır ? və s.

Müştərilərə xidmət göstərilməsi üzrə banк strategiyasının işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesində banк marкetinqinin əsas üsulları işlənib hazırlanmışdır. Onlardan bəziləri aşağıdakılardır:

1. Bazarın seqmentlərə bölünməsi.

Hal-hazırda banкlar müştərilərə məhsul və xidmətlərin yeni növlərini təкlif edir, müştəri ilə münasibətlərin qloballaşması prosesi gedir. Banкlar müştərinin yaranan bütün tələbatlarını ödəməyə səy göstərirlər. Bu növ yanaşma bazarın seqmentlərə bölünməsi zərurətinə gətirib çıxarır. Reкlam, adətən müəyyən кateqoriya müştərilər üçün nəzərdə tutulur. Müəyyən bir xidməti təкlif edə biləcəyi

müştəri mühitini müəyyən etmək üçün banк bazarın seqmentlərə bölünməsini həyata кeçirir. İlк əvvəl banк daimi müştərilər qazanır, sonra isə sirayət strategiyasından (öz xidmətlərini mümкün qədər çox müştəriyə təкlif edir), daha sonra isə inкişaf strategiyasından istifadə edir – yeni müştəriləri cəlb etməyə çalışır. Seqmentlərə bölünmə «banк xidmətləri çərçivəsinin» yaradılması üçün istifadə edilir.

2. Banк xidmətləri çərçivəsinin yaradılması.

Eyni bir xidmətin müştərilərə müxtəlif modifiкasiyalarda təqdim edilməsi.

3. Banк xidmətlərinin fəaliyyət silsiləsi mərhələsinin nəzərə alınması.

Fəaliyyət silsiləsi mərhələlərinin təhlili adını almış yanaşma tərzi istənilən inкişaf etməкdə olan struкtura tətbiq edilə bilər (banкa, müştəriyə, xdmətə və s.). Fəaliyyət silsiləsinin ilкin mərhələsində yeni banк əməliyyatları və xidmətlərinin tətbiq edilməsi baş verir, iкinci mərhələ – inкişaf mərhələsi, üçüncü – sönmə mərhələsi, dördüncü isə süqut mərhələsdir.

Marкetinq nöqteyi-nəzərindən məhsulun hansı inкişaf fazasında olmasını müəyyən etməк zəruridir. Banк üçün üçüncü faza məhsullarından, bəzi iкinci faza məhsullarından və mümкün qədər az dördüncü faza məhsullarından ibarət olan məhsullar çərçivəsini yaratmaq zəruri əhəmiyyət кəsb edir.

4. Maкetinq mənasında diversifiкasiya.

Bu məhsullar, müştərilər və ərazi zonalarının tipologiyasının artırılmasından ibarətdir. Banк üçün hər üç amilin fəaliyyətini eyni zamanda təmin etməк çox çətindir, bu səbəbdən banкlar diversifiкasiya strategiyasını (banк tərəfindən bazarda yeni xidmətlərin təкlif edilmədiyi və müştərilərin кöhnə xidmətlər hesabına artırılması zamanı genişlənmə; banк tərəfindən yeni xidmətlərin təкlif edildiyi zaman tətbiqetmə) seçir.

5. Qiymətlərin müəyyən edilməsi.

Maкetinq sahəsində yalnız hamı tərəfindən qəbul edilmiş və məşhur qiymət müəyyənləşdirilməsi formulunu nəzərə almaq кifayət deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə., Həmişəyeva Ş., Məmmədov Z., Rzayev R. Bank işi ilə elektronbankçılıq. Bakı 2003.
2. Bəşirov R. “Bank işi” (dərslik). Bakı, “MBM”, 2016, 392 səh.
3. Əhmədov M.M. Xidmət sahələrinin marketinqi. Dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı - 2015. - 372 səh.
4. Əkbərov M. Elektron kommersiya. Bakı: «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı, 2011. 212 səh.
5. Əliyev M.F. Bankların inkişaf istiqamətləri. Monoqrafiya. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2011, 120 səh.
6. Zahid Fərrux oğlu Məmmədov. Bank fəaliyyətinin əsasları. (Elmi-nəzəri və praktki məlumat kitabı). Bakı, Azərnəşr. 2013. səh.480.
7. http://www.marketing.az/ - Azərbaycan marketinq cəmiyyəti.
8. http://www.cbar.az/ - Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankı.
9. http://www.azerturkbank.az
10. Bank xəbərləri-http://www.accessbank.az
11. http://www.xalqbank.az/site/assets/files/1173/2013.pdf
12. https://turanbank.az/site/assets/files/1221/illikhesabatfinal.aze-.pdf

РЕЗЮМЕ
КАНАН СЕИДОВ
СУЩНОСТЬ, ФУНКЦИИ И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ БАНКОВСКОГО МАРКЕТИНГА

Как известно, в последние годы банковское дело, банковские риски, банковский маркетинг и др. проводится ряд научно-исследовательских работ. В этой статье, которую я представил, сущность банковского маркетинга, его функции и основные направления были исследованы путем привлечения к исследованию.

В статье также говорится о задачах банка и стратегии развития банка. Практически все банки имеют маркетинговую стратегию. Но, несмотря на это, маркетинговая стратегия каждого банка официально принята и четко выражена и применяется ко всем слоям стратегии.

Ключевые слова: *банковский маркетинг, история банка, стратегия банка, функции банка, культура внутри банка.*

SUMMARY

KANAN SEYIDOV

NATURE, FUNCTIONS AND MAIN DIRECTIONS OF BANK MARKETING

As we know, in recent years, banking, banking risks, bank marketing, etc. a number of research works are being carried out. In this article that I have presented, the nature of bank marketing, its functions and main directions have been investigated by involving in research.

The article also talks about the tasks of the bank and the development strategy of the bank. Practically all banks have a marketing strategy. But despite this, the marketing strategy of each bank is officially accepted and clearly expressed and applied to all layers of the strategy.

Keywords: *bank marketing, history of the bank, bank strategy, functions of the bank, culture within the bank.*

(İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent C.Mahmudov tərəfindən təqdim edilmişdir)

"NAXÇIVAN" UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
"NAKHCHIVAN" UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ "НАХЧЫВАН"/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT:33

HÜSEYN EYVAZLI
Azərbaycan Dövlət İqtisadiyyat Universiteti
huseyneyvazlı999@gmail.com
DOI: 10.5281/zenodo.10984497

BANK ƏMƏLİYYATLARININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ KREDİT SİSTEMİNDƏ YERİ

XÜLASƏ

İqtisadiyyatın ən mühüm sahəsi hesab edilən bank sistemi, onun strukturu, iş prinsipi bütövlükdə bu sistemin yaranmasından sonra insanların yaşayış tərzinin, həyat fəaliyyətinin yaxşılaşmasına təsir edən ən önəmli müəssisələrdən biri olmuşdur. Banklar və onların struktur sistemi qloballaşma dövründə çox ciddi dəyişiklilərə məruz qaldı.

Bank sistemi bir çox funksiyaların həyata keçirilməsi ilə müasir cəmiyyətin tələblərini təmin edən əsas funksional sistem kimi fəaliyyət göstərməkdədir. Müasir dövr üçün ən geniş yayılmış funksiyaları nəzərdən keçirdikdə diqqət çəkən ən əsas məsələlərdən biri bankların maliyyə kredit bazarındakı fəaliyyətidir.

Bankların kredit bazarında həyata keçirdiyi maliyyə prosesləri bank əməliyyatlarıdır.

***Açar sözlər**: bank əməliyyatları, kredit, maliyyə fəaliyyəti, kredit əməliyyatı və s.*

Bank əməliyyatlarının səmərəli istifadəsinə təsir edən amillər (müsbət və mənfi) və istifadənin səmərəliliyinin artırılması yolları bankların fəaliyyətində mühüm yer tutan məsələlərdən biridir. Odur ki, bank fəaliyyətinin bu əsas məslələrindən birini müəyyən edib təhlil etmək, bank aktivlərindən istifadənin səmərəliliyini artırmaq yollarını müəyyən etmək lazım gələcək. Bankın əməliyyatlarının vəziyyəti onun fəaliyyəti zamanı dəyişir. Qeyd etmək lazımdır ki, bankın əməliyyatlarının vəziyyəti müsbət və ya mənfi istiqamətdə dəyişə bilər. Təbii ki, bank əməliyyatlarının necə dəyişməsi, əməliyyatlarının düzgün idarə edilməsindən və düzgün hədəflənmədən asılıdır. Məhz buna görə də mütəmadi olaraq bank əməliyyatlarının vəziyyətini öyrənmək və onların dəyişikliklərini təhlil etmək lazımdır. Bankların kredit sistemində fəaliyyətinin təhlili zamanı ilk növbədə hesabat dövründə bank əməliyyatlarındakı ümumi məbləğin nə qədər dəyişdiyini (artım və ya azaldığını) müəyyən etmək, sonra isə dəyişikliyin səbəblərini müəyyən etmək lazımdır. Bu zaman əsas diqqət əməliyyatların tərkibində dəyişikliklərə yönəldilməlidir. Gəlir gətirən və gətirməyən əməliyyatların, likvid və ya qeyri-likvid əməliyyatların vəziyyətini tam şərh etmək lazımdır. Bundan əlavə, bank əməliyyatlarının tərkibində bankın fəaliyyəti üçün zəruri olmayan müxtəlif əməliyyatların olması və onların ciddi və verimli dövriyyə faktorlarına çevrilməsi üçün müxtəlif tədbirlər planı hazırlamaq lazımdır. Məsələn, kredit girovu olaraq əldə olunanlar anbarda lazımsız şəkildə qalır. Bunun ən səmərəli və uyğun şəkildə dövriyyəyə daxil edilməsi məsələsini gündəmə gətirəcək əsas layihələrin hazırlanması, təkliflərin irəli sürülməsi müasir bankçılıqda yenilik ola bilər. Xüsusiyyətlərinə görə də bank əməliyyatlarını aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür:

- Aktiv – Bu əməliyyat növü bank strukturunda nisbətən daha fəal olanıdır. Belə ki, gəlir əldə etmək üçün həm xüsusi, həm də cəlb olunmuş vəsaitlərdən istifadə etməklə həyata keçirilən əməliyyatları əhatə edir. Aktiv əməliyyatları aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür.

a) Kredit əməliyyatları – Bankın əsas iş strukturunu ehtiva edən bu əməliyyat növü nəticəsində müvafiq bankaların kredit sistemi formalaşdırılır.

b) İnvestisiya əməliyyatları – Həm yerli, həm beynəlxalq bank sistemində müasir dövrdə daha çox fəallaşan bu bank əməliyyat növü əsasən bankların qiymətli kağızlarla olan iş prinsipini formalaşdırır və bununla da müvafiq banklarda investisiya portfelini yaradır.

c) Hesab əməliyyatları – bankların bütün müştəriləri və ünsiyyətdə olduğu şirkətlərlə yaranan hesablaşmaları bank sisteminin əsas əməliyyatlarından biridir.

d) Kassa əməliyyatları – banklarda kassada baş verən, xüsusilə, bankın müştəriləri və bank arasında yaranan bütün nəğd pul hesablaşmalarıdır.
e) Digər aktiv əməliyyatlar – bütün bank əməliyyatlarının həm səmərəli, həm keyfiyyətli icrasını təmin edən xidmət və strukturların stimullaşdırılmasına xidmət edir.

- Passiv – Bu əməliyyatlar müvafiq bankların kapital balansının formalaşdırılmasını təmin edən əməliyyat növləridir. Məhz əldə olunan kapital vasitəsilə banklar müxtəlif əməliyyatlar: qiymətli kağızlarla iş, müxtəlif həcmli kreditlərin verilməsi və s. kimi prosesləri həyata keçirir. Passiv əməliyyatlar aşağıdakı formalarda təzahür edə bilər:

- Banklararası kreditlərin təşkili;
- əmanət və depozitlərin toplanması;
- hüquqi və fiziki şəxslərə hesabların açılması;
- qiymətli kağızların emissiyası

- Vasitəçilik əməliyyatları – bankların öz mənfəətini təmin etmək məqsədilə iki müxtəlif tərəfin öhdəliklərini həyata keçirməsini təmin edir ki, bu da lizinq, faktorinq və s.

Prof. E. Sadiqov da bank əməliyyatlarını n təsnifatı haqqında belə qeyd edir. “Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kommersiya bankının bütün əməliyyatlarını şərti olaraq üç əsas qrupa bölmək olar:

- passiv əməliyyatlar;
- aktiv əməliyyatlar;
- aktiv-passiv əməliyyatlar.” (3, s.40)

Qeyd etdiyimiz kimi, bank resurslarının yaradılması, idarə olunması və s. ilə bağlı əməliyyatlar aktiv əməliyyatlar adlanır, başqa sözlə, bankın aktiv əməliyyatları mənfəət məqsədi ilə öz vəsaitlərinin və cəlb olunmuş vəsaitlərin səmərəli şəkildə idarə olunmasıdır.

Ümumiyyətlə iqtisadiyyat sahəsinə, bilavasitə bank maliyyə-bank sisteminin araşdırılmasına aid olan ədəbiyyatların əksəriyyətində bankın aktiv əməliyyatları dedikdə, ilk növbədə, gəlir əldə etmək məqsədinə yönəlmiş aktivlər, yəni qiymətli kağızlara ayrılan investisiyalar, kreditlər, lizinq və faktorinq əməliyyatları başa düşülür. Başqa sözlə desək, bankın aktiv əməliyyatları gəlir gətirən fəaliyyətlərin artırılması, yəni bankın likvidliyini saxlamaqla qalan aktivlərin gəlir əldə etmək üçün yerləşdirilməsidir. Bundan əlavə, bankın əməliyyatlarına kassadakı nağd pul vəsaitləri, Mərkəzi Bankdakı nümayəndəlik hesabları və məcburi ehtiyat fondunda olan vəsaitlər, digər banklardakı nümayəndəlik hesablarının qalıqları, əsas vəsaitlər, qeyri-maddi fəaliyyətlər də daxil ola bilər. Eyni zamanda bankın istənilən fəaliyyətinin təhlükəsiz və səmərəli təşkili məsələsi də ən önəmli məqamlardan biridir.

Bank əməliyyatlarının vəziyyəti, dinamikası, səmərəliliyi kimi məsələlər daim təhlil edilməlidir. Eyni zamanda, aktivlərin likvidlik, gəlirlilik və risk səviyyəsinin təhlili fəaliyyətin uğurunun təminatı hesab olunur. Bankın fəaliyyəti ilə öhdəliklərinin tarazlığının təmin edilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görə də bank aktivləri onun işçiləri, auditorları və mərkəzi bank tərəfindən öyrənilir və təhlil edilir.

İstənilən bank öz əməliyyatlarını səmərəli və keyfiyyətli formalaşdırmaqda müəyyən problemlərlə üzləşir. Bank əməliyyatların keyfiyyəti fəaliyyətin müvafiq strukturundan, likvidlikdən, aktiv əməliyyatlarının diversifikasiyasından, riskli kreditlərin həcmindən, problemli və kiçik kreditlərin çəkisindən, aktivlərin dəyişkənliyindən asılıdır.

Bankın əməliyyatlarını təhlil edilərkən aşağıdakıları müəyyən etmək lazımdır:

- hesabat dövründə bankın aktivlərinin ümumi qalığının nə qədər dəyişdiyini;
- Əməliyyatların tərkibi, vəsaitlərin əsasən hansı fəaliyyətlərə xərcləndiyi;
- Hesabat dövründə (təhlil olunan dövr) bankın əməliyyatlarının tərkibi nə qədər dəyişib və onların dəyişmə səbəbləri;
- Bank əməliyyatlarının likvidliyi;
- Bank əməliyyatlarının səmərəli istifadə göstəriciləri və onların hesabatla əvvəlki dövr arasındakı fərqləri; (1, s.87)

Hər bir bankın fəaliyyətinin ən əsas məqsədi maksimum mənfəət əldə etməkdir. Bu baxımdan bank əməliyyatlarının da gəlirliliyinin qiymətləndirilməsi vacibdir. Bank əməliyyatları müxtəlif cür

fəaliyyət nəticəsində gəlir əldə edib-etməməsindən asılı olaraq iki cür müəyyənləşdirmək olar: gəlir gətirən əməliyyatlar və gəlir gətirməyən əməliyyatlar. Gəlir gətirən əməliyyatların qiymətləndirilməsi bank sisteminin uğurlu fəaliyyəti və ümumilikdə dövlət iqtisadiyyatı üçün mühüm məsələdir. Onlar bankın kredit potensialının və kredit portfelinin əsasını təşkil edir. Mənfəətin artırılması yollarının təhlili zamanı kəmiyyətlə yanaşı, keyfiyyət də aktualdır, ona görə də bankın fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində hər ikisi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bankın kapitalını artırmaq və kredit potensialını gücləndirmək üçün aparılan uğurlu fəalliyyətin ən önəmli hissəsi isə kredit fəaliyyətinin stimullaşdırılmasıdır. Belə ki, bankın gəlirləri əsasən kreditlər hesabına formalaşır. Bu həm də faiz dərəcəsindən, kredit depozitlərinin həcmindən və bankın likvidliyindən asılıdır.

Bankın gəlir gətirən məhsullarına bunları nümunə göstərə bilərik:

- bütün müxtəlif növ kreditlərə xərclənən vəsaitlər,
- qiymətli kağızlara
- lizinq və faktorinq əməliyyatlarına və s.(2, s.46)

Bankların kredit bazarındakı əməliyyatlarının əsas hissəsini adətən müştərilərə verilən kreditlər və banklararası kreditlər təşkil edir. Bank praktikasında bankın gəlirlərinin əsas hissəsini bank krediti təmin edir. Bank krediti iqtisadiyyatda kredit münasibətlərinin geniş yayılmış formasıdır ki, bu zaman pul əsas kredit obyekti kimi çıxış edir.

Məlum olduğu kimi, bankda kreditlərlə yanaşı, gəlir gətirən əməliyyatlar kimi xarici valyutada yatırılan qiymətli kağızlar və vəsaitlər də var. Təbii ki, bu aktivlərin tərkibini də öyrənmək vacibdir.

Ümumi əməliyyatların bölüşdürülməsi əmsalı gəlir gətirən məhsulların ümumi məhsullara nisbəti ilə müəyyən edilir. Bankın əsas gəlir gətirən məhsulu müştərilərə verilmiş kreditlər hesab oluna bilər. Bankın ikinci gəlir gətirən əməliyyat növü qısamüddətli dövlət istiqrazlarında cəlb edilən məhsullardır. Bankların gəlir gətirən əməliyyatları arasında banklararası kreditlər və investisiyalar isə nisbətən kiçik paya malikdir.

Bankın aktiv əməliyyatlarında gəlir gətirən məhsulların artırılması, yəni bank məhsullarının qalan hissəsinin bankın likvidliyini saxlamaqla gəlir əldə etmək üçün yerləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Gəlir gətirən əməliyyatların əsas gəlir komponenti faiz gəlirləridir. Faiz gəlir mənbəyi kreditləri bir sektorda və ya bir neçə sektorda yerləşdirilməlidir. Banklarda gəlirlərin tərkibini artırmaq üçün banka gəlir gətirən xidmətlərin növünü artırmalıdır.

Bankın gəlir gətirməyən aktivlərinə;

- kassada olan nağd pul və digər vəsaitlər;
- əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər,
- kapital və digər cari xərclər;
- Mərkəzi Bankda nümayəndəlik və ehtiyat fond hesablarının qalığı (4).

Bank məhsullarının həcmində qeyri-mənfəətli əməliyyatlarən və məhsulların xüsusi çəkisinin yüksək olması bankın resurs bazasından səmərəsiz istifadə olunması deməkdir. Bankın gəlir gətirən və gətirməyən aktivlərinin təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, onların funksiyaları iqtisadi şəraitdən asılı olaraq dəyişdirilməlidir. İqtisadi qeyri-sabitlik şəraitində qeyri-işlək aktivlərin əksəriyyəti fəaliyyət göstərən aktivlərin elementlərinə çevrilir, çox vaxt bu, valyuta və qeyri-işlək aktivlərə aiddir. Banklar mütəmadi olaraq öz mühasibat balanslarının strukturunu gəlirlilik baxımından təhlil etməlidirlər. Bu bilavasiyə bankın və onun xidmətlərinin keyfiyyətinin artmasına da təsir göstərən məqamlardan biridir.

Kredit sistemi dedikdə kredit münasibətlərinin məcmusu və kredit münasibətlərini təşkil edən və həyata keçirən kredit təşkilatları məcmusu nəzərdə tutulur. Kredit sistemi vasitəsilə hüquqi və fiziki şəxslərin müvəqqəti boş pul vəsaitləri toplanaraq müəssisələrə, təşkilatlara, rezidentlərə və dövlətə müvəqqəti istifadəyə verilir.

Kredit sistemi və ümumilikdə bu proses bir neçə keçiddən ibarət ola bilər. Vəsaitlərin cəlb edilməsi və bölüşdürülməsindən asılı olaraq kredit sisteminin həlqələri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Dünya təcrübəsində müxtəlif ölkələrin kredit sisteminin özünəməxsusluğu da müşahidə olunmaqdadır.

Kredit sistemində aparıcı təşkilatları şərti olaraq aşağıdakı qruplaşdırmaq olar:

- Mərkəzi Bank;
- kommersiya bankları;
- xüsusi kredit təşkilatları.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ikipilləli kredit bank sistemi bir çox ölkələrin iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Bu Mərkəzi Bank, eyni zamanda, bank təşkilatları və bank olmayan kredit təşkilatlarıdır. Kredit bazarında mühüm ünsür olan bank təşkilatlarına aşağıdakı banklar daxildir:

- kommersiya bankları:
- investisiya bankları:
- Əmanət cəlb edən banklar
- ipoteka bankı,
- kommersiya bankları;
- xarici iqtisadi əlaqələr üçün banklar;
- sektorlar üzrə ixtisaslaşmış banklar və s.

Kredit sistemində çox böyük hissəni banklar təşkil etsə də, müasir dövrdə bank olmayan kredit təşkilatlarının da həm fərdi sahibkarlığın inkişafında, həm də iqtisadiyyatın canlanmasında xüsusi rolu vardır. Bank olmayan kredit təşkilatlarını belə qruplaşdırmaq olar:

- investisiya şirkətləri;
- sığorta şirkətləri;
- müavinət və digər vəsaitlər. (5)

Kredit sistemində əsas yeri bank institutları, bank institutlarında isə kommersiya bankları mühüm yer tutur. Kommersiya bankları kredit sisteminin digər həlqələri ilə müqayisədə daha çox sərbəstliyə malikdir və müştərilərə böyük miqdarda kredit verirlər.

Xüsusi ixtisaslaşdırılmış kredit təşkilatları, yəni banklar kommersiya banklarının fəaliyyətini tamamlayır və onlar iqtisadiyyatın aşağı gəlirli, az gəlirli sahələrinə, məsələn, kənd təsərrüfatı, mənzil tikintisi, sahibkarlığın inkişafı və s. kreditlər verirlər ki, bu, onun fəaliyyətini stimullaşdırılmasına və inkişafına müsbət təsir göstərir.

Kredit təşkilatları hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən kreditlərin verilməsi məqsədilə könüllü bərabərhüquqlu üzvlük əsasında yaradılmış kredit təşkilatı kimi tanınır. Kredit ittifaqı müəyyən edilmiş qaydada Özbəkistan Respublikasının ərazisində bank hesabları açmaq hüququna malikdir.

Kredit təşkilatları öz firmasının adı və ünvanı dövlət dilində yazılmış dairəvi möhürə malik olmalıdır. Eyni zamanda möhürdə şirkətin adı istənilən başqa dildə də göstərilə bilər. Kredit ittifaqının koorporativ adında "kredit ittifaqı" ifadəsi olmalıdır və hər hansı digər kredit ittifaqının korporativ adına oxşar olmamalıdır. Qanunun tələblərinə cavab verməyən hüquqi şəxsin öz adında "kredit ittifaqı" ifadəsini işlətmək hüququ yoxdur.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq mikrokredit, mikrolizinq sahəsində xidmətlər göstərən və digər mikromaliyyə xidmətləri göstərən hüquqi şəxs mikrokredit təşkilatı kimi də ümumiləşdirilə bilər. Mikrokredit təşkilatı müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasının ərazisində bank hesabları açmaq hüququna malikdir. Mikrokredit təşkilatının bilavasitə istehsal, sığorta, ticarət vasitəçiliyi və qanunvericiliklə nəzərdə tutulmayan digər fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq hüququ yoxdur.

Hazırda xüsusən ölkəmizdə kredit sisteminin çox mühüm hissəsinə çevirilmiş lombard kredit təşkilatları dedikdə, qiymətli metalları girov qoymaqla kredit verən hüquqi şəxs statusuna malik təşkilatlar başa düşülür. Lombardlar fiziki şəxslərə maliyyə xidmətləri göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. İbrahimov Z. Pul, kredit və banklar (suallara cavab). Bakı, 2009, 290 s.
2. Məmmədov Z.F. Pul , kredit və banklar. Bakı, 2010, 380 s.
3. Sadiqov E. Bank əməliyyatları. Bakı, 2010, 270 s.
4. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/95287/1/978-5-7996-3104-8_2021.pdf
5. https://drive.google.com/file/d/0B1n5hFtntvnCNjRCNGRwZTRyYnM/view?pli=1&resourcekey=0-zhhQHnx-H8HfHAS5Tixh-Q

РЕЗЮМЕ

ГУСЕЙН ЭЙВАЗЛИ

ХАРАКТЕРИСТИКА БАНКОВСКИХ ОПЕРАЦИЙ И МЕСТО В КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЕ

Банковская система, считающаяся важнейшим сектором экономики, по своей структуре, принципу работы стала после создания этой системы одним из важнейших институтов, влияющих на улучшение образа жизни и жизнедеятельности людей. Банки и их структурная система претерпели очень серьезные изменения в ходе глобализации.

Банковская система функционирует как основная функциональная система, отвечающая требованиям современного общества, выполняя множество функций. При рассмотрении наиболее распространенных функций для современной эпохи одним из важнейших вопросов, который выделяется, является деятельность банков на финансово-кредитном рынке.

Финансовые процессы, осуществляемые банками на кредитном рынке, являются банковскими операциями.

Ключевые слова: *банковские операции, кредит, финансовая деятельность, ссудные операции и др.*

(İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent C.Mahmudov tərəfindən təqdim edilmişdir)

“NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT:327

СЕРГЕЙ КЛИМОВ
Азербайджанский университет языков
seriydoc19@gmail.com
DOI: 10.5281/zenodo.10979640

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ПУБЛИЧНОЙ ДИПЛОМАТИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Актуальность темы определяется тем, что в настоящее время публичная дипломатия представляет собой действенный инструмент внешней политики государства. Хронологические рамки исследования охватывают период с классического средневековья до современности. Рассматриваются конкретные примеры использования публичной дипломатии. Научная новизна заключается в исследовании ключевых этапов развития публичной дипломатии Азербайджана. Многогранность публичной дипломатии позволяет стране использовать различные инструменты и стратегии на международной арене для достижения своих целей и укрепления взаимоотношений с другими странами. Автор приходит к выводу о том, что Азербайджан, имея богатый опыт публичной дипломатии, закрепляет за собой репутацию влиятельного игрока на международной арене.
Ключевые слова: *Азербайджан, публичная дипломатия, внешняя политика, национальные интересы, торговля, искусство, культурное наследие.*

ВСТУПЛЕНИЕ

Публичная дипломатия получила широкое распространение на международной арене. Значимость публичной дипломатии заключается в ее потенциале влиять на общественное мнение, создавать поддержку политическим действиям государства, привлекать инвестиции, развивать культурные и научные связи, а также укреплять имидж государства на международной арене. Публичная дипломатия играет существенную роль в создании международного восприятия и укреплении позиции государства на глобальной арене. Основными задачами публичной дипломатии являются установление доверия, формирование образа страны и продвижение своих идей и ценностей.

Сегодня множество стран избирают дипломатические инструменты для воздействия на зарубежные общества с целью достижения определенных политических целей и продвижения национальных интересов.

На самом деле, публичная дипломатия существовала с момента формирования организованного общества. Даже до появления официальной государственной дипломатии, которая представляет собой форму взаимодействия между государствами, отдельные лица были заинтересованы в оказании влияния на определенную группу людей и формировании определенного мнения о себе, своем окружении и поведении уже на уровне племенных и родовых отношений.

В настоящее время публичная дипломатия занимает важное место в дипломатической деятельности многих государств. Это обусловлено изменением характера международных отношений, возрастанием роли общественного мнения в формировании и реализации внешней политики, размахом информационных потоков на мировом уровне, а также значительным влиянием информационных технологий, средств массовой информации и социальных сетей на политические, социальные и экономические процессы в мире.

В ситуации стремительного роста международной конкуренции в области политики, экономики, образования, науки, технологий, торговли, привлечения инвестиций и туризма, имидж и репутация страны становятся значимыми средствами для защиты и продвижения ее интересов. Они представляют собой инструменты, используемые правительством одной страны для воздействия на общество другой страны.

Проявления публичной дипломатии Азербайджана в средние века

Азербайджан, обладающий тысячелетними традициями государственности, имеет богатую историю дипломатии, а публичная дипломатия, как важная часть внешней политики Азербайджана имеет глубокие исторические корни.

На протяжении многих столетий азербайджанский народ, его учёные, поэты и писатели, архитекторы и художники создавали высокую культуру, внося свой вклад в сокровищницу мировой цивилизации.

XI-XII века в истории азербайджанского народа ознаменовались расцветом экономики и культуры, и поэтому этот период получил название "азербайджанского ренессанса". Именно тогда Азербайджан дал мировой культуре целую плеяду ярких личностей- поэтов, философов, зодчих, ученых. Этот период стал временем активного творчества и интеллектуального развития, а его достижения прославили Азербайджан на мировой арене.

На рынках Ближнего Востока пользовались спросом разнообразные азербайджанские ремесленные изделия. Особенно востребованными были шелковые и шерстяные ткани, резные деревянные изделия, ковры. Эти изделия отличались высоким качеством, что делало их особенно привлекательными для покупателей на Ближнем Востоке [3].

Местные мастера становились известны своими уникальными навыками и талантами и привлекали к себе внимание путешествующих торговцев. Тем самым, купцы из различных стран, посещая Азербайджан, больше узнавали о нем и рассказывали общественности об Азербайджане в своих государствах [5, с. 226].

Огромную роль в публичной дипломатии играли знаменитые ученые, поэты, музыканты. Мухаммед Насирэддин Туси, выдающийся астроном, математик, философ и государственный деятель средних веков, основавший Марагинскую обсерваторию. Благодаря своему квалифицированному научному коллективу, совершенным астрономическим инструментам и богатой библиотеке, обсерватория стала одной из передовых научных и культурных центров во всем мире. В XIII веке она признавалась как один из самых прогрессивных и передовых центров науки и искусства. Следовательно, это еще один яркий пример публичной дипломатии классического средневековья [2, с. 6].

Яркими представителями публичной дипломатии того времени являются великие поэты Низами Гянджеви, Насими, Физули, чьи имена известны во всем мире. Именно они создали великолепные произведения словесного искусства, которые обогатили историю философско-общественной и художественно-эстетической мысли Ближнего и Среднего Востока.

Наиболее известными и авторитетными представителями средневековой классической музыкальной науки Востока были Сафиаддин Урмеви и Абдулгадир Марагаи, которые принесли мировую славу музыкальному искусству Азербайджана, сделав еще один шаг в развитии публичной дипломатии.

В средние века Азербайджан стал одним из главных центров развития книжной миниатюры на Востоке благодаря развитию книжного искусства. Ранние миниатюры были созданы в конце XIV - начале XV веков. Позднее, художники из азербайджанских государств Гарагоюнлу, Аггойюнлу и Сефевидов создали уникальные школы книжной миниатюры, которые обогатили мировое наследие художественной культуры [4, с. 15-16].

Торговые отношения также сыграли значительную роль в развитии публичной дипломатии. Азербайджан в те времена был важным торговым центром, где пересекались торговые пути между Востоком и Западом. Это не только способствовало экономическому развитию страны, но и содействовало обмену идеями и культурой с другими народами.

В XIII-XIV веках из Азербайджана экспортировалось значительное количество ковров и ковровой продукции в зарубежные страны. Эти ковры привлекали внимание своим тонким орнаментом, нежными и изысканными узорами нашли свое отражение в произведениях и миниатюрах известных европейских художников [7].

В большом количестве азербайджанские ковры начали поступать в Европу уже с XIV века. Это объясняется тем, что в указанный период азербайджанский рынок активно осваивали венецианские и генуэзские купцы, которые контролировали всю торговлю Европы с Востоком.

Во времена Узун Гасана Аггоюнлу роль Азербайджана в связях между Востоком и Западом значительно усилилась. Помимо традиционных связей с восточными странами, Азербайджану удалось также установить широкие дипломатические отношения с европейскими государствами. В этом процессе неоценимую роль сыграла Сара Хатун, имя которой стало известно не только в Азербайджане, но и во всем Востоке, как первой женщины-дипломата. Ее вклад в укрепление связей и проведение переговоров был признан в странах Европы.

Проявления публичной дипломатии Азербайджана в Новое время.

Использование инструментов публичной дипломатии Сефевидами было важным фактором в установлении и поддержании их власти и престижа. Они успешно использовали искусство, культуру, церемонии и архитектуру, чтобы демонстрировать богатство, мощь и культурное наследие своей империи.Они создавали дворцы, мечети, мавзолеи и другие памятники архитектуры, чтобы демонстрировать свою власть и величие. Эти произведения искусства стали не только символами культуры и роскоши, но и средством привлечения внимания иностранных дипломатов и посетителей, что укрепляло политические связи и улучшало имидж Сефевидов.

Шах Исмаил установил прочный фундамент для эффективных взаимоотношений со странами Западной Европы – с папством, Францией, Испанией, Венецией, Генуей и т.д.

В период правления Сефевидов азербайджанская культура достигла высокого уровня развития. Очевидно, что достижения и успехи в области культуры являются не менее важными, чем военные достижения, и являются одним из главных факторов независимого существования государства, утверждения национального самосознания, сохранения культурного своеобразия, самобытности и идентичности народа. Шах Исмаил не только сам занимался поэзией, но и проявлял государственный интерес в сохранении наследия прошлого. Он способствовал подготовке специалистов в области культуры, таких как художники, каллиграфы, переплетчики, ремесленники-оформители и другие. Он также развивал книжные и библиотечные фонды, а также коллекции художественных миниатюр [1, с. 69].

Одним из основных отличительных признаков феномена Шаха Исмаила является то, что его поэзия и творчество не являлись просто развлечением главы государства. Напротив, они выступали важным средством эффективной и убедительной пропаганды политических идей, помогали распространять и объяснить свои идеалы, цели и задачи.

Ясно, что достижения и успехи в области культуры являются не менее важными, чем военные достижения, и являются заслугами великих людей. Культура является одним из ключевых факторов независимого существования государства, укрепления национального самосознания, сохранения культурного наследия и поддержания самобытности и идентичности народа.

Шах Исмаил не только сам был занят поэзией, но также проявлял государственный интерес к сохранению наследия прошлого. Он способствовал подготовке специалистов в области культуры, включая художников, каллиграфов, переплетчиков, ремесленников-оформителей и других. Он также развивал книжные и библиотечные фонды, а также коллекции художественных миниатюр.

В начале XVI века библиотека, созданная им в своем дворце в Тебризе, стала центром искусства. В ней собирались не только поэты, ученые и деятели культуры, но и художники. Рядом с библиотекой была устроена художественная мастерская, где творили выдающиеся мастера кисти [6].

Азербайджанский народ сыграл очень большую роль в мировой культуре. Азербайджан по праву гордится своими историческими памятниками, богатой литературой, искусством и музыкальной культурой. Первый театр, первая опера, первый балет и первая Академия наук на мусульманском Востоке появились именно в Азербайджане.

С образованием 28 мая 1918 года Азербайджанской Демократической Республики наша страна вновь самостоятельно включилась в систему международных отношений, что еще больше способствовало развитию публичной дипломатии. Успех во внешней политике создавал благоприятные условия для успешной реализации политических, экономических, социальных и культурных мероприятий.

Публичная дипломатия Азербайджана на современном этапе.

Неоспоримым является тот факт, что сегодня независимая азербайджанская государственность своим существованием обязана Великому лидеру Гейдару Алиеву. Гейдар Алиев точно определил все тонкости строительства независимого государства, с большой дальновидностью конкретизировал основные принципы и направления внешней политики, заложил фундамент естественного развития имиджа и значимости страны на мировой арене, вывел на новый уровень развитие публичной дипломатии. Благодаря усилиям Гейдара Алиева публичная дипломатия Азербайджана получила широкое признание и стала важным инструментом в укреплении международных связей страны.

В настоящее время Президент Азербайджана Ильхам Алиев продолжает успешно развивать данный курс. И основными причинами успехов азербайджанской дипломатии, достигнутых на международном уровне в короткий срок, является именно обеспечения преемственности во внешней политике и применение курса Гейдара Алиева в соответствии с современными реалиями.

Принимая во внимание ключевую роль публичной дипломатии во взаимодействии государств и формировании общественного мнения Азербайджан проявляет высокий уровень активности в области публичной дипломатии. Многогранность публичной дипломатии позволяет стране использовать различные инструменты и стратегии на международной арене для достижения своих целей и укрепления взаимоотношений с другими странами. Азербайджан успешно утвердил себя в качестве надежного партнера и самостоятельного игрока на международной арене благодаря своей внешней политике, которая тесно связана с этапами развития страны и определением оптимальных стратегий внешнеполитического воздействия для достижения глобальных целей. Азербайджанская дипломатия активно реагирует на быстро меняющуюся мировую ситуацию, анализирует вызовы и возможности, и определяет наиболее эффективные подходы для продвижения своих интересов.

Азербайджану удалось в относительно небольшой исторический период создать свой узнаваемый имидж, который распространяется в глобальном пространстве культурно-информационных коммуникаций. Азербайджан, принимая активное участие в этом историческом процессе, закрепляет за собой репутацию влиятельного игрока на политической арене международного сообщества и подтверждает свое участие в международных процессах.

Заключение

Таким образом, очевидно, что настоящее время характеризуется огромной важностью публичной дипломатии как инструмента внешней политики государств и как формы международного взаимодействия в целом. На сегодняшний день все страны, стремящиеся активно вести свою деятельность на международной арене, прибегают к использованию публичной дипломатии, которая стала неотъемлемым инструментом внешней политики. Адаптируя принципы и методы публичной дипломатии под свои внешнеполитические цели, государства стремятся получить максимальные выгоды и преимущества от такой политики,

которая основана на использовании "мягкой силы". С течением времени становится все более очевидным, что использование публичной дипломатии является более выгодным и эффективным по сравнению с другими методами воздействия. Именно поэтому в многих внешнеполитических доктринах и стратегиях стран появляются цели, такие как формирование положительного образа страны в глазах зарубежной аудитории, активное продвижение собственной культуры и языка и многое другое. Это свидетельствует о неотъемлемой роли публичной дипломатии в современной мировой политике и международных отношениях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гусейнова И.М. Историческое наследие Шаха Исмаила Хатаи в развитии азербайджанской государственности // Baki universitetinin xəbərləri. 2013, №2, с. 63-73.
2. Зейналов Р.А., Атаи А.А. Насирэддин Руси и Марагинская обсерватория // Астрономический Журнал Азербайджана, 2013, №3, с. 6-12.
3. Изображение азербайджанских ковров на полотнах великих художников: [Электронный ресурс] / URL: https://www.academia.edu/37389124/Изображение_азербайджанских_ковров_на_полотнах_великих_художников_docx
4. Мамедова Л., Ахмедов М., Эйвазов А. Культура и культурные шедевры Азербайджана — уникальное послание будущим поколениям. Баку: «ÇİNAR-ÇAP», 2009, 798 с.
5. Мурадалиева Э. «Золотой век» городов Азербайджана // Кавказ и глобализация, 2010, №1-2, с. 217-230.
6. Основатель государства Сефевидов Шах Исмаил Хатаи - 535: [Электронный ресурс] / URL: http://azhistorymuseum.gov.az/ru/news/4003
7. Развитие искусства ковроделия в Азербайджане: [Электронный ресурс] / URL: https://azerbaijan.az/ru/related-information/49#:~:text=В%20XIII%2DXIV%20вв.,и%20миниатюрах%20известных%20европейских%20художников

XÜLASƏ

KLİMOV SERQEY

AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ DİPLOMATİYANIN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF EDİLMƏSİ

Mövzunun aktuallığı onunla bağlıdır ki, ictimai diplomatiya bu gün dövlətin xarici siyasətin effektiv alətinə çevrilib. Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi klassik orta əsrlərdən bu günə qədər olan dövrü əhatə edir. İctimai diplomatiyasından konkret istifadə nümunələri nəzərdən keçirilir. Tədqiqatın elmi yeniliyi Azərbaycanda ictimai diplomatiyanın inkişafının əsas mərhələlərinin öyrənilməsindədir. İctimai diplomatiyanın çoxşaxəliliyi ölkəyə öz məqsədlərinə çatmaq və digər ölkələrlə əlaqələri gücləndirmək üçün beynəlxalq arenada müxtəlif alət və strategiyalardan istifadə etməyə imkan verir. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, Azərbaycan ictimai diplomatiyası sahəsində zəngin təcrübəyə malik olmaqla beynəlxalq aləmdə nüfuzlu oyunçu kimi öz reputasiyasını təmin edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, ictimai diplomatiya, xarici siyasət, milli maraqlar, ticarət, incəsənət, mədəni irs.

SUMMARY

KLIMOV SERGEY

FORMATION AND DEVELOPMENT OF PUBLIC DIPLOMACY IN AZERBAIJAN

The relevance of the topic is determined by the fact that currently public diplomacy is an effective instrument of the state’s foreign policy. The chronological scope of the study covers the period from the classical Middle Ages to the present. Specific examples of the use of public diplomacy are considered. The scientific novelty lies in the study of the key stages in the development of public diplomacy in Azerbaijan. The versatility of public diplomacy allows a country to use various tools and strategies in the international arena to achieve its goals and strengthen relationships with other countries. The author comes to the conclusion that Azerbaijan, having a wealth of experience in public diplomacy, secures its reputation as an influential player in the international arena.

Key words: Azerbaijan, public diplomacy, foreign policy, national interests, trade, art, cultural heritage.

(İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent C.Mahmudov tərəfindən təqdim edilmişdir)

"NAXÇIVAN" UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
"NAKHCHIVAN" UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ "НАХЧЫВАН"/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT 33

MƏRHƏMƏT BAYRAMOV
Naxçıvan Dövlət Universitetinin doktorantı
merhametbayramov@gmail.com
DOI: 10.5281/zenodo.10979498

KREDİT RİSKLƏRİNİN BANKLARIN GƏLİRLİLİYİNƏ TƏSİRİ

Hər bir ölkənin bank sektorunun əməliyyatları ilə bağlı müəyyən qədər risklər mövcuddur. Praktikada ən çox rast gəlinənləri kredit riski, bazar riskləri, likvidlik riskləri, faiz riskləri və əməliyyat riskləridir. Bu səbəblə, banklar kredit, əməliyyat və bazar risklərinə daha çox diqqət yetirirlər. Kreditlərin verilməsi bankların gəlir əldə etməsinin əsas vasitələrindən biri olduğundan, bu araşdırmada kredit risklərinə daha çox diqqət yetirilir. Bank sektorunun sağlamlığı bankların kredit risklərini necə effektiv idarə edə bilmələri ilə ölçülür. Kredit riskləri həm də bankın aktivlərinin nə qədər yaxşı və ya pis olması ilə birbaşa olaraq bağlıdır. Bankın aktivlərinin nə qədər yaxşı və ya pis olması isə öz növbəsində uzunmüddətli debitor borclarından və onun kredit gəlirliliyindən asılıdır.

Kreditlərin verilməsi öz riskləri ilə yanaşı maliyyələşdirmə riski, faiz riski və valyuta riskini də bərabərində gətirir. Bazel Komitəsi həmçinin kredit risklərinin artıq kreditlərlə məhdudlaşmadığını, digər maliyyə alətlərinə və digər banklarla bəzi əməliyyatlara şamil edildiyini iddia etməkdədir. Bankların uğursuz əməliyyatlarının əsas səbəblərindən biri də qeyri-işlək kreditlərdir və bu, müəyyən dərəcədə iqtisadiyyatdakı makroiqtisadi problemlərlə də əlaqələndirilə bilər. Bankın mənfəət əldə etmək və fəaliyyətini davam etdirmək qabiliyyəti onun risklərdən qaçmaq üçün kifayət qədər tədbirli olmasından və ən əsası mövcud olacaq problemli kreditlərdən yaranan itkilərə müsbət reaksiya verə bilməsindən asılıdır.

Açar sözlər: *bank kapitalı, mənfəətlilik, risk, tənzimləmə, vaxtı keçmiş kredit, likvidlik, leverec*

GİRİŞ

Kommersiya bankları riskləri idarə edən əsas təşkilatlardan hesab edilir. Onlar əmanət cəlb edir, cəlb etdiyi əmanətləri aktivə çevirərək kreditlər verir və digər ödəniş mexanizmlərini işlədirlər. Bu səbəblə banklar bir-biri ilə əlaqəsi olan müxtəlif risk növlərinə məruz qalırlar. Son illərdə maliyyə qiymətli kağızlar bazarlarının sürətli inkişafı və genişlənməsi ilə bütün dünyada bank sənayesi getdikcə mürəkkəbləşmişdir(4). Beləliklə, risklərin hərtərəfli idarə edilməsi bacarığı və səviyyəsi kommersiya banklarının dayanıqlı fəaliyyəti və davamlı inkişafı üçün əsas tələbə çevrilmişdir. Həmçinin, bankların münasibəti və riskə məruz qalmaları daha mürəkkəbləşmiş və fəaliyyət göstərdikləri ölkənin bütün iqtisadi sistemlərinin dağılmasına səbəb ola biləcək institusional uğursuzluqlara meyilli olmuşdur. Demək olar ki, bütün ölkələrdə kommersiya bankları iqtisadiyyatı sabitləşdirmək üçün bir çox qaydalara tabedirlər. Bununla belə, maliyyə risklərinin qlobal yoluxması və ölkələrin prudensial tələblərində mövcud olan fərqlər səbəbindən ölkələr arasında effektiv əməkdaşlıq olmadan transmilli maliyyə institutlarını tənzimləmək çətindir (3).

Bankçılıq nəzəriyyəsinə əsasən kredit riski, kredit çatışmazlığı riski, əməliyyat riski, portfel riski, faiz riski və insan resursu riski daxil olmaqla, bankların kredit siyasəti ilə bağlı altı əhəmiyyətli risk xüsusilə qeyd edilməkdədir (1, p.147). Bütün bu hallarda ən çox məruz qalınan risk, aşkarlanması çətin olan və kommersiya bankının fəaliyyətində əhəmiyyətli risklərdən biri olan kredit riskidir. Defolt riski kimi də tanınan kredit riski, qarşı tərəfin müqavilədəki öhdəlikləri yerinə yetirməməsi nəticəsində yaranan iqtisadi itki riskinə aiddir. Yəni, kredit verənin gözlənilən gəliri ilə alıcının əsas borcun və faiz öhdəliyini yerinə yetirməməsi nəticəsində yaranan faktiki gəlir arasında xəta ehtimalıdır. Qlobal bank böhranı kontekstində aparılan müxtəlif araşdırmalar, keyfiyyətsiz aktiv kimi təsnifləşdirilən problemli kreditlərin bank uğursuzluqlarının əsas səbəbi olduğunu ortaya qoymuşdur.

Kredit riskləri ilə bankların gəlirliliyi arasındakı əlaqə bank əməliyyatlarının mühüm aspektidir. Kredit riski, borcalanın borc verən üçün maliyyə itkilərinə səbəb olan ödəmə öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi potensialına aiddir. Kredit risklərinin bankların gəlirliliyinə necə təsir etdiyini başa düşmək müxtəlif amilləri və onların bir-biri ilə əlaqəsini araşdırmaqdan ibarətdir (2, p.803). Burada nəzərə alınmalı bəzi əsas məqamlar var:

- **Kredit Portfelinin Keyfiyyəti -** Aşağı defolt faizləri ilə yüksək keyfiyyətli kredit portfeli bankın gəlirliliyinə müsbət töhfə verir. Borcalanlar kreditlər üzrə öhdəliklərini yerinə yetirmədikdə bu, qeyri-işlək kreditlərin yaranması ilə nəticələnə bilər ki, bu da bankın maliyyə itkilərinə səbəb ola bilər.
- **Faiz Gəlirləri və Problemli Kreditlər** - Qeyri-işlək kreditlər təkcə birbaşa maliyyə itkilərinə səbəb olmur, həm də bankın faiz gəlirlərinə təsir göstərir. Borcalanlar öhdəliklərini yerinə yetirmədikdə, həmin kreditlərdən faiz gəlirləri azalır və ümumi gəlirə təsir göstərir.
- **Ümidsiz borclar üçün ehtiyatın yaradılması -** Banklardan potensial kredit itkiləri üçün ehtiyatlar ayırmaq tələb olunur. Artan kredit riskləri daha yüksək ehtiyatların ayrılmasını tələb edə bilər ki, bu da bankın gəlirliliyini azaldır, çünki bu müddəalar birbaşa nəticəyə təsir göstərir.
- **Kapitalın dəyəri** - Yüksək kredit riskləri banklar üçün kapital xərclərinin artması ilə nəticələnə bilər. İnvestorlar bankın əməliyyatları ilə bağlı qəbul edilən yüksək riski kompensasiya etmək üçün daha yüksək gəlir tələb edə bilər ki, bu da ümumi gəlirliyə təsir göstərir.
- **Risk İdarəetmə Təcrübələri** - Bankın risklərin idarə edilməsi təcrübələrinin effektivliyi həlledici rol oynayır. Güclü risk qiymətləndirməsi və azaldılması strategiyaları olan banklar kredit risklərini idarə etmək üçün daha yaxşı təchiz olunub və gəlirliliyə təsirini minimuma endirirlər.
- **İqtisadi şərtlər** - İqtisadi tənəzzüllər kredit risklərini artıra bilər, çünki müəssisələr və şəxslər maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirməkdə çətinlik çəkə bilərlər. Bu, problemli kreditlərin artmasına gətirib çıxara, bankın gəlirliliyinə mənfi təsir göstərə bilər.
- **Tənzimləmə uyğunluğu** - Tənzimləyici tələblər tez-tez bankların potensial kredit itkilərini ödəmək üçün kapital adekvatlığının müəyyən səviyyədə saxlanmasını tələb edir. Bu tələblərin yerinə yetirilməməsi cərimələrlə nəticələnə və gəlirliliyə əlavə təsir göstərə bilər.
- **Kredit portfelinin diversifikasiyası** - Yaxşı diversifikasiya olunmuş kredit portfeli kredit risklərini azaltmağa kömək edə bilər. Əgər bank konkret sektorda və ya kredit növündə ciddi şəkildə cəmləşibsə, həmin spesifik sahədə iqtisadi tənəzzüllər zamanı daha yüksək risklərlə üzləşə bilər.
- **Kredit Skorinqi və Anderraytinq Təcrübələri** - Bankın kredit skorinqi və anderraytinq təcrübələrinin dəqiqliyi və effektivliyi kredit risklərinin idarə edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Borcalanların kredit qabiliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi həddindən artıq borclanmanın qarşısını almağa kömək edə bilər.

Ümumi olaraq, kredit risklərinin bankların gəlirliliyinə təsiri çoxşaxəlidir və risklərin idarə edilməsinə kompleks yanaşma tələb edir. Banklar davamlı və gəlirli əməliyyatları təmin etmək üçün kredit fəaliyyətləri vasitəsilə gəlir əldə etmək və əlaqəli riskləri idarə etmək arasında tarazlıq yaratmalıdırlar. Effektiv risklərin idarə edilməsi, ciddi anderraytinq standartları və proaktiv monitorinq davamlı bank biznesinin vacib komponentləridir.

Qlobal maliyyə böhranından sonra Bank nəzarəti üzrə Bazel komitəsi maliyyə-bank sistemində sabitliyi təmin etmək və davamlı inkişafa nail olmaq üçün Bazel III adlandırılan kapital, likvidlik və leverec tələblərini yeniləyərək əvvəlki tələblərlə müqayisədə daha da sərtləşdirmişdir. Beləliklə, atılan bu addımdan sonra bank kapitalı, risk və mənfəətlilik arasındakı əlaqə daha da aktuallaşmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ ilə əlaqədar olaraq dünya miqyasında "moral hazard", "iflas xərci", "orta kənarlaşma" hipotezləri kimi fərqli elmi-nəzəri görüşlər və emprik yanaşmalar mövcuddur (3).

Bu məqalədə ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən sistem əhəmiyyətli kommersiya banklarından birinin 2019-cu ilin yanvar ayından 2023-cü ilin avqust ayınadək mövcud olmuş 56 aylıq statistik məlumatları əsasında risk və mənfəətlilik arasındakı əlaqə tədqiq edilməkdədir.

Statistik baza kommersiya bankından əldə edilmişdir. Elmi tədqiqat işində qənaətbəxş və qeyri-qənaətbəxş aktivlərin ayrılıqda aktivlərin gəlirliliyinə təsirləri necə olmuşdur sualına cavab axtarılmaqdadır. Aşağıdakı cədvəldə sərbəst və asılı dəyişənlərin xülasəsi və təsviri əks olunmuşdur:

Klassifikasiya	**Dəyişənlər**	**Təsvir**
Mənfəətlilik	ROA	Aktivlərin gəlirliliyi
Risk	PAR	Vaxtı keçmiş kreditlər (30gün+ gecikmə)
Risk	NPL	Vaxtı keçmiş kreditlər (90gün+ gecikmə)
Aktiv	TA	Cəmi aktivlər

Qeyd edilən dəyişənlər əsasında riskli portfel ilə gəlirlilik arasındakı korrelyasiya əlaqəsinin müəyyənləşdirmək üçün aşağıda qeyd edilən ekonometrik modeldən istifadə edilmişdir:

$$\mathbf{Y_{ROA} = \alpha + \beta_1 X_{PAR} + \beta_2 X_{NPL} + \mathit{U}_i}$$

Qeyd edilən çoxlu reqressiya modelindən də göründüyü kimi risk təşkil edən qənaətbəxş və qeyri-qənaətbəxş aktivlər sərbəst, mənfəətlilik göstəricisi isə asılı dəyişən olaraq qeyd edilmişdir.

Regression Statistics	
Multiple R	0.03910554
R Square	0.00152924
Adjusted R Square	-0.03614889
Standard Error	41.3053724
Observations	56

ANOVA					
	df	*SS*	*MS*	*F*	*Significance F*
Regression	2	138.4937374	69.24687	0.040587	0.960255427
Residual	53	90425.09096	1706.134		
Total	55	90563.5847			

	Coefficients	*St. Error*	*t Stat*	*P-value*	*Lower 95%*	*Upper 95%*	*Lower 95,0%*	*Upper 95,0%*
Intercept	1.1717842	26.98619	0.043422	0.96553	-52.95566	55.29923	-52.95566	55.29922844
PAR	0.0000126	0.000232	0.054599	0.95666	-0.000454	0.000479	-0.000454	0.000478996
NPL	-0.0001889	0.000672	-0.2811	0.77973	-0.001537	0.001159	-0.001537	0.001159505

Yuxarıda verilmiş infocədvəldəki emprik nəticələrə əsasən dəyişənlər arasındakı əlaqəyə və varyans analizinin nəticəsinə nəzər salsaq, R^2-nin nəticəsi 0-a yaxın olduğunu müşahidə edərik. Varyans analizinə baxdıqda isə, F testinin nəticəsini əhəmiyyətsiz dərəcədə kiçik olduğunu görmək mümkündür. Bu nəticələr isə bizə bankın problemli kredit portfelinin gəlirliliyə və dolayısı ilə kapitalına ümumiyyətlə təsirinin olmadığını deməyə əsas verir. Qeyd olunan P qiymətlərində isə hər iki sərbəst dəyişənin 5% etibarlılıq intervalında qiymətinin 0.05-dən olduqca böyük olması həmin dəyişənlərin asılı dəyişəndə bir təsirinin olmamasından xəbər verməkdədir. Ekonometrik modelin nəticəsi isə aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$\mathbf{Y_{ROA} = 1.1718 + 0.0001 X_{PAR} - 0.0001 \beta_2 X_{NPL}}$$

Əlbəttə, dəyişənlər arasında əlaqənin olmaması bankın sistem əhəmiyyətli olması və 30 gün və 90 gündən artıq gecikdirilmiş aktivlərin bankın kapitalına nisbətdə kifayət qədər kiçik olması və bankın sağlam portfelinə təsirsiz qalması ilə əlaqəlidir.

Nəticə olaraq riskli portfelin bankın kapital artımına təsirinin təhlili maliyyə sabitliyinin təmin olunması baxımından əhəmiyyətsiz hesab edilir. Ancaq, kifayət qədər kapitalı olmayan və aktivlərinin həcmi və likvidliyi az olan banklarda nəticələr tamamilə fərqli ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ezike J.E. and M.O, 2013. Capital Adequacy Standards, Basle Accord And Bank Performance: The Nigerian Experience (A Case Study Of Selected Banks In Nigeria). Asian Economic and Financial Review 3, 146-159
2. Rime, B., 2001. Capital requirements and bank behavior: empirical evidence for Switzerland. Journal of Banking and Finance 25, 789–805.
3. Kamil Heydərov. Bank kapitalinin mənfəət və riskə təsiri. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. İşçi məqalələri silsiləsi № 12/201
4. www.cbar.az – Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı.

РЕЗЮМЕ
МАРХАМАТ БАЙРАМОВ
ВЛИЯНИЕ КРЕДИТНЫХ РИСКОВ НА ПРИБЫЛЬНОСТЬ БАНКОВ

Существуют определенные риски, связанные с деятельностью банковского сектора каждой страны. Наиболее распространенными на практике являются кредитный риск, рыночный риск, риск ликвидности, процентный риск и операционный риск. По этой причине банки уделяют больше внимания кредитным, транзакционным и рыночным рискам. Поскольку кредитование является одним из основных источников дохода банков, в данном исследовании основное внимание уделяется кредитным рискам. Здоровье банковского сектора измеряется тем, насколько эффективно банки могут управлять своими кредитными рисками. Кредитные риски также напрямую связаны с тем, насколько хороши или плохи активы банка. Насколько хороши или плохи активы банка, в свою очередь, зависит от долгосрочной дебиторской задолженности и его кредитной доходности. Кредитование сопряжено с собственными рисками, включая финансовый риск, риск процентной ставки и валютный риск. Базельский комитет также утверждает, что кредитные риски больше не ограничиваются кредитами, а распространяются на другие финансовые инструменты и некоторые операции с другими банками. Одной из основных причин банкротств банков являются необслуживаемые кредиты, которые в некоторой степени могут быть связаны с макроэкономическими проблемами в экономике. Способность банка получать прибыль и продолжать свою деятельность зависит от того, будет ли он достаточно осмотрителен, чтобы избежать рисков, и, что наиболее важно, сможет позитивно реагировать на убытки от проблемных кредитов, которые могут возникнуть.

Ключевые слова: капитал банка, доходность, риск, регулирование, просроченный кредит, ликвидность, левередж.

SUMMARY
MARHAMAT BAYRAMOV
THE EFFECT OF CREDIT RISKS ON THE PROFITABILITY OF BANKS

There are certain risks associated with the operations of the banking sector of each country. The most common in practice are credit risk, market risk, liquidity risk, interest rate risk and operational risk. For this reason, banks pay more attention to credit, transaction and market risks. Since lending is one of the main sources of income for banks, this study focuses more on credit risks. The health of the banking sector is measured by how effectively banks can manage their credit risks. Credit risks are also directly related to how good or bad a bank's assets are. How good or bad the bank's assets are, in turn, depends on long-term receivables and its credit profitability. Lending carries its own risks, including financing risk, interest rate risk, and currency risk. The Basel Committee also claims that credit risks are no longer limited to loans, but extend to other financial instruments and some transactions with other banks. One of the main reasons for bank failures is non-performing loans, which can be linked to macroeconomic problems in the economy to some extent. A bank's ability to make a profit and continue to operate depends on it being prudent enough to avoid risks and, most importantly, being able to react positively to losses from non-performing loans that will exist.

(İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent C.Mahmudov tərəfindən təqdim edilmişdir)

“NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT:33

ABBAS İSMAYILOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti
İqtisadiyyatın tənzimlənməsi II kurs magistr
DOI: 10.5281/zenodo.10978744

İNSAN KAPITALININ MÜƏSSISƏNIN FƏALIYYƏTINDƏ ROLU

XÜLASƏ

Məqalədə müəssisənin əsas iqtisadi resurslarından olan insan kapitalı nəzərdən keçirilir. İnsan kapitalının mahiyyəti və onun iqtisadi inkişafa təsiri xüsusiyyətləri təhlil edilir. İnsan kapitalının yalnız ölkə miqyasında deyil, eyni zamanda, müəssisə və təşkilat səviyyəsində də hesablanması vacibdir. Şirkətin inkişafının və rəqabətədavamlılığının təminatının əsas göstəricisi olan insan resurslarının qiymətləndirilməsi qərar qəbul edən rəhbər şəxslərin idarəetmə alətlərindən biri kimi çıxış edir. Məqalədə insan kapitalının dəyərləndirilməsi və müəssisənin fəaliyyətində insan kapitalı mühüm iqtisadi kateqiriya kimi nəzərdən keçirilir.
Açar sözlər*: insan kapitalı, intellektual kapital, insan resursları, müəssisə..*

İnsan kapitalı istehsal prosesinin əsas hərəkətverici amilidir, ictimai təkrar istehsal isə geniş, iqtisadi nöqteyi-nəzərindən məhsul istehsalının yenidən başlanılması və bu kapitalın özünün təkrar istehsalıdır. A.Smit yazırdı ki, “faydalı iş istehsalının artımı hər şeydən əvvəl işçinin çevikliyinin və bacarığının yüksəldilməsindən, ondan sonra isə işlətdiyi maşın və alətlərin təkmilləşdirilməsindən asılıdır”. O, hesab edirdi ki, əsas resurslar maşın və başqa alətlərdən, tikililərdən, torpaqdan və“əhalinin və cəmiyyət üzvlərinin əldə edilmiş faydalı bacarıqlarından” ibarətdir. O, qeyd edirdi ki, “bu cür bacarıqların əldə edilməsi bacarıq sahibinin tərbiyəsi, təlimi və ya şagirdliyi dövründə təkmilləşməsi zamanı xərc tələb edir, bu bir növ onun şəxsiyyətini reallaşdıran əsas kapitalı təşkil edir”. Bu bacarıqlar, müəyyən şəxsin dəyərinin tərkib hissəsi olmaqla bərabər məxsus olduğu cəmiyyətin də sərvəti olur [2]..

İnsan kapitalı – intellektual kapitalın ən “görünən” hissəsi olub, bilikdən, təcrübi bacarıqlardan, insanların yaradıcı və təfəkkür qabiliyyətindən, onların mənəvi və əxlaqi dəyərlərindən, əmək mədəniyyətindən ibarətdir. “İnsan kapitalı” və “intellektual kapital” kimi iqtisadi kateqoriyalar insanın iqtisadi sistemdəki yeri və funksiyasına, onun əmək qabiliyyətinə əsaslanır. Ona görə də bu anlayışlar oxşardırlarя [3]..

İntellektual kapitalın başlıca vəzifəsi müəssisənin fəaliyyəti üçün vacib olan bilik, əşya və münasibətlər sistemi hesabına mənfəətin əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasına nail olmaqdır. Bütün bunlar, öz növbəsində, onun yüksək səmərəli təsərrüfat fəaliyyətini təmin edir. Müəssisənin intellektual kapitalı onun idarəetmə sisteminin keyfiyyətini müəyyən edir. İnnovasiyanı həyata keçirərkən, xüsusən, belə kapitala ehtiyac vardır. Ona görə də onun ölçülməsi, nəinki ölkə, həmçinin hər bir müəssisə və təşkilat üçün aktual əhəmiyyət kəsb etdiyindən məqalədə bu məsələlər nəzərdən keçirilir.

İnsan kapitalı insanların ömürləri boyu topladığı biliklər, bacarıqlar və sağlamlıqdan ibarətdir və onların cəmiyyətin məhsuldar üzvləri kimi potensiallarının reallaşdırılmasını təmin edir. İnsanların qidalanması, tibbi yardımı, keyfiyyətli təhsili, iş yerləri və bacarıqlarına investisiyaların yatırılması insan kapitalını inkişaf etdirməyə yardım edir və bu, daha inklüziv cəmiyyətlərin yaradılması üçün vacibdirя [5].. Hazırda ölkələrin əsas iqtisadi hədəflərindən biri dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olmaqdır. Dayanıqlı iqtisadi inkişafın ən vacib şərtlərindən biri isə məhz insan kapitalıdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının da qarşısında duran ən böyük problemlərdən biri iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və resurs asılılığının azaldılması məsələsidir. Bu problemin aradan qaldırılması baxımından Azərbaycanın ən böyük resursu məhz insan kapitalı ola bilər. Ancaq o şərtlə ki, insanların potensialının formalaşması və bu potensialın reallaşdırılması üçün münbit şərait yaradılsın.

İnsan kapitalı həmçinin, inkişafın növbəti ən yüksək mərhələsi kimi innovativ iqtisadiyyatın və bilik iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafında əsas amildir. İnsan kapitalının inkişafı və keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün şərtlərdən biri iqtisadi azadlığın yüksək göstəricisidir.
İnsan kapitalının təsnifatı aşağıdakı kimidirя [2].:
1. Fərdi insan kapitalı.
2. Şirkətin insan kapitalı.
3. Milli insan kapitalı.
İlk iki növ insan kapitalı yalnız müəyyən bir firma və ya sənayedə dəyərli sayılan qabiliyyətlərə və biliklərə istinad edərək, bir bölgə və ya dövlət daxilində yenilikçi fəaliyyətə məhdud bir təsir göstərir. Bu iki fərddən fərqli olaraq, fərdi spesifik insan kapitalı geniş firma və sənaye sahələrinə tətbiq olunan biliyi nəzərdə tutur.
Müasir sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətli olmaları, yeni texnologiyaları tətbiq etmələri, yeni məhsullar bazara təklif etmələri, əldə olunan informasiyalardan istifadə edərək iqtisadi nəticələrə nail olmaları üçün mövcud bilik və resurlardan yararlanmaları zəruridir. Sənaye müəssisələrinin daxili innovativ potensialı insan kapitalıdır hansı ki, bilik və təcrübə, bacarıq və keyfiyyətlər, mövcud olan resursları idarə etmək yolu meydana gəlir. Ümumiyyətlə, insan kapitalı müəssisələr üçün rəqabət üstünlüyünün vacib bir mənbəyidir. İnsan kapitalı ilə innovasiya arasında olan əlaqə innovasiyanı təşviq etmək üçün deyil, yenilikləri idarə etmək üçün bir vasitədir. İnsan kapitalı bilik, bacarıq, təcrübə və istedadın tərkib hissəsidir. Bunlar insanlar içərisində olan dəyərlərdir və onlarla sıx əlaqəlidir. İnsan kapitalı fərdi, sosial və iqtisadi rifah yaratmağa imkan verən, şəxsi keyfiyyətlərə malik olan fərdin bilik, bacarıq, qabiliyyət və digər üstün cəhətlərini xarakterizə edən iqtisadi kateqoriyadır.
Öyrənmə və davamlı inkişaf bacarığı, müəssisənin əlavə dəyərinin digər resurslardan daha əhəmiyyətli olmasını təmin edir. Bir insana investisiya qoyuluşu, onlar tərəfindən yeni təcrübələr əldə etməklə bağlıdır, əlavə olaraq, fərdi şəkildə və ya komanda şəklində öyrənmə, bilikləri təkmilləşdirmə prosesi onların təhsilinin artırılması ilə təmin edilir. Mükəmməl keyfiyyətləri əldə etmək və innovasiya aktivliyinin yüksəldilməsinə nail olmaq üçün müəssisə işçisini kurslar, təlimlər və ya müxtəlif tədris yolları ilə inkişaf etdirilə bilər.
Müəssisənin biliyə əsaslanan baxışları onu yenilikləri və məlumatları yaradan, koordinasiya edən və qoruyan bir təşkilat kimi təsvir edir. nnovasiya və insan kapitalı ilə bağlı aparılan tədqiqatlar, fərd və firmanın yenilikçilik baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əməli qabiliyyətini müəyyən edir. Bu yanaşmaya görə əməli qabiliyyət yalnız fərdi iştirakçıların cəmini deyil, həm də təşkilatların istifadəsi qabiliyyətini ehtiva edir.
Firmanın yeni fikirlərə, komanda işinə, rahatlığına və ünsiyyətinə açıqlığı innovasiya prosesinə olduqca müsbət təsir göstərir. Məlum olduğu kimi müəssisələrdə innovativ insan kapitalı daxili və xarici amillərdən formalaşaraq təsir göstərir. Müasir müəssisələr sürətlə dəyişən rəqabət mühitində ayaqda qala bilmək üçün məhsullarını, xidmətlərini və iş görmə üsullarını davamlı olaraq dəyişdirmək, fərqliləşdirmək və yeniləmək zərurətindədirlər. Buna görə də, yeni bir modelin - innovativ insan kapitalının yaratdığı imkanlardan yararlanmaq hər bir müəssisə üçün müsbət effektlər verəcəkdir.
İnsan kapitalına hər hansı formada qoyulan investisiyalar, bir tərəfdən, insana gəlir gətirmək, digər tərəfdən əmək məhsuldarlığını artırmağa imkan verir. Əmək məhsuldarlığını artıran qoyuluşları gələcəkdə yüksək gəlir əldə etməyə imkan verən investisiya kimi dəyərləndirmək olar.
Aşağıdakı investisiyalar əsas sayılır:
- Təhsilə qoyulan;
- Sağlamlığın qorunmasına (profilaktik tədbirlər, tibbi xidmət);
- Əməyin muhafizəsi, həmçinin əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması;
- Sosial-məişət şəraiti.

İnsan kapitalının səmərəli istifadəsi müəssisənin iqtisadi artımını təmin edir və onun fəaliyyətinin səmərəliyini yüksəldir.
İnsan kapitalı müəssisədə düzgün istifadə olunduqda əlavə mənfəət gətirən əsas resurs kimi çıxış edir.

İnsan kapitalının dəyərinin qiymətləndirilməsi hər zaman iqtisadçıların mubahisə predmeti olmuşdur. Hələ U. Petti "Siyasi Arifmetika" (1676) əsərində " insanın dəyərini" onun yaratdığı mənfəət əsasında müəyyən etməyə çalışmışdır.
Müəssisənin nsan kapitalına qoyduğu investisiyadan aldığı mənfəət aşkar olsa da bu sahədə hələ çox müzakirə olunacaq məsələlər vardır.

ƏDƏBIYYAT

1. "Müəssisənin iqtisadiyyatı". Laçın Abışlı Bakı 2011
2. "İdarəetmə mədəniyyəti" dərslik F.Məmmədov Bakı 2013
3. "Menecmentin əsasları". Tofiq Quliyev Bakı 2006
4. "Heyətin idarəedilməsi" B.L.Yeremin, T.Y.Bazarovun redaktorluğu ilə
5. "Menecment dərslik". K.A.Şahbazov, M.H.Məmmədov, H.S.Həsənov Bakı 2007
6. Фитценц Я. Рентабельность инвестиций в персонал: измерение экономической ценности персонала, М., Вершина, 2006. 320 с. 3
7. Маленков Ю.А. Управление развитием человеческого капитала компании // Образование и бизнес, 2000, № 24(48), с. 54-56.

РЕЗЮМЕ

АББАС ИСМАЙЛОВ

РОЛЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

В статье рассматривается человеческий капитал, как основной экономический ресурс предприятия. Анализируется сущность человеческого капитала и его влияние на экономическое развитие. Важно рассчитывать человеческий капитал не только на национальном уровне, но и на уровне предприятия и организации. Оценка человеческих ресурсов, которая является основным показателем обеспечения развития и конкурентоспособности компании, выступает одним из инструментов управления лиц, принимающих решения. В статье оценка человеческого капитала и человеческий капитал в деятельности предприятия рассматриваются как важная экономическая категория.

Ключевые слова: человеческий капитал, интеллектуальный капитал, человеческие ресурсы, предприятие.

SUMMARY

ABBAS ISMAILOV

THE ROLE OF HUMAN CAPITAL IN ENTERPRISE ACTIVITY

Human capital, which is one of the main economic resources of the enterprise, is considered in the article. The nature of human capital and its impact on economic development are analyzed. It is important to calculate human capital not only at the national level, but also at the enterprise and organizational level. The assessment of human resources, which is the main indicator of ensuring the company's development and competitiveness, acts as one of the management tools of decision-makers. The article considers human capital evaluation and human capital as an important economic category in enterprise activity.

Keywords: human capital, intellectual capital, human resources, enterprise..

(İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent C.Mahmudov tərəfindən təqdim edilmişdir)

"NAXÇIVAN" UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
"NAKHCHIVAN" UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ "НАХЧЫВАН"/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT: 33

FƏRİD HACIYEV
Naxçıvan Dövlət Universitetinin magistrantı
haciyevfarid2@gmail.com
DOI: 10.5281/zenodo.10979272

TORPAQ İDARƏETMƏSİNDƏ KADASTRIN TƏSIRLƏRI

Tədqiqatın məqsədi. *Ölkələrin ən qiymətli sərvət mənbələrindən biri də torpaqdır. Torpaq mülkiyyət məsələsi olduqdan sonra insanları öz torpaqlarına möhkəm bağlayan maddi-mənəvi münasibətlərin ən güclüsü meydana gəlmişdir. Ona görə də torpaq və insan münasibətləri hər bir ölkənin sosial, siyasi və iqtisadi problemləri ilə sıx bağlı olan məsələdir. Torpaq-insan münasibətlərinin müəyyən edilməsində kadastrdan əsas vasitə kimi istifadə olunmuşdur. Buna görədə məqaləni yazan şəxs tədqiqat apararkən əsas məqsədi torpaq idarəetmə sistemlərində kadastr və torpaq siyasətinin əhəmiyyətini təhlil etməkdir.*

Tədqiqatın metodu. *Araşdırmanın mövzusu həm elmi həmdə emprik tədqiaqt metodları vasitəsilə statistik məlumatlar əsasında həyata keçirilmişdir. Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yerquruluşu sahəsində tədqiqat işinin hazırlanmasında müasir elmi əsərlərdən, dövrü mətbuat, qəzet və jurnallarda çap edilmiş müxtəlif məqalələr, qanunverici və icraedici hakimiyyət orqanları və ölkə rəhbərliyi tərəfindən qəbul olunan normativ və qeyri normativ hüquqi aktlardan, normativ xarakterli aktlardan, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının statistik bazalarından da istifadə edilmişdir.*

Tədqiqatın nəticələri. *Araşdırna aparıldaqdan sonra meydana çıxarılan ən önəmli elmi nəticələr müvafiq olaraq aşağıda göstərilmişdir: Torpaqdan istifadə və planlaşdırma zamanı mülkiyyət və torpaqla bağlı kifayət qədər etibarlı məlumat tələb olunmasına baxmayaraq bu məlmatlara əlçatanlıq səviyyəsi aşağıdır və metodoloji-hüquqi bazada kadastr məsələləri üzrə mövcud bazanın təkmilləşdirilməsi və çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün müəyyən addımlar atılmaılıdır.*

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. *Bütün dünyada "torpaq idarəçiliyi" anlayışına doğru gedən yolda kadastr məlumatlarından əsas başlıq kimi istifadə kənd yerlərində kadastr və əmlakın dayanıqlı inkişaf baxımından araşdırılması zərurətini yaratmışdır. Bəşəriyyətin təbiət üzərində öz suverenliyini bərqərar edib əkinçiliklə məşğul olmağa başladığı vaxtdan bəri bütün insan-torpaq münasibətləri olan torpaq idarəçiliyi; Sosial, siyasi və mədəni strukturlar tərəfindən müəyyən edilən "torpaq siyasətinə uyğun olaraq torpaq ehtiyatlarının istifadəsi və inkişafı ilə bağlı metodlar toplusu" kimi müəyyən edilə bilər (6, s.29).*

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri. *Aşağıda sadalananları tədqiqatın elmi yenilikləri hesab etmək mümkündür:*

- *Ölkənin və o cümlədən regionun torpaqsahələrinidə mövcud olan müəssisələrin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması.*
- *Müvafiq sahəyə göstərilən dövlət dəstəyinin və tənzimləyici funksiyalarının təhlili.*
- *Ölkədə mövcud torpaq sahələri və onun bölgüsü araşdırılmış və potensial inkişafı təhlil edilərək müvafiq səmərəli hesab oluna biləcək təkliflər verilmişdir.*

Açar sözlər: *torpaq resursları, kadastr, idarəetmə, torpaq ölçmə, torpaq qiymətləndirmə.*

1. GÜNÜMÜZDƏ TORPAQ İDARƏETMƏSİ

Bir tərəfdən əhalinin sayı sürətlə artır, digər tərəfdən isə əhali üçün tələb olunan torpaq sahəsi azalır. Xüsusilə, kənd yerlərindən şəhərlərə birtərəfli, sürətli və qeyri-qanuni köçlər kənd yerlərinin azalmasına və yox olmasına səbəb olur və şəhərləşməyə mənfi təsir göstərir. Bununla da şəhərləşmə, planlı urbanizasiya, daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi, kənd torpaqlarının vahid konsepsiya altında tənzimlənməsi kimi əmlakla bağlı məsələlərin qiymətləndirilməsi və torpaq idarəçiliyi konsepsiyasının əhəmiyyəti daha da artır. Torpaq idarəçiliyi iqtisadi və sosial inkişafı təmin etmək, sosial və fərdi rifah səviyyəsini yüksəltmək üçün torpaqla bağlı məlumatların (mülkiyyət, torpaqdan istifadə, torpağın qiymətləndirilməsi, icarə, ipoteka, satış, vergi, planlaşdırma, rayonlaşdırma, texniki infrastruktur kimi) çoxməqsədli qiymətləndirilməsi prosesidir. Bu proses həmçinin torpaqla bağlı qərarların qəbul edilməsini və qəbul edilən qərarların yerinə yetirilməsini tələb edən bütün fəaliyyətləri əhatə edir. Torpağın idarə edilməsi hər bir variantın və onun torpağın inkişafına təsir edən nəticələrinin araşdırılmasını, fəaliyyətlərə nail olmaq üçün üsulların seçilməsini və bu fəaliyyətlər zamanı nəzərdə tutulan məqsədə nail olunmasını asanlaşdırır. Torpaqdan istifadə planlarının, daşınmaz əmlakın dəyəri xəritələrinin və torpaqla bağlı müxtəlif proqramların aydın və dəqiq müəyyən edilməsini özündə əks etdirən torpaq idarəçiliyində

məlumatlar da bütün istifadələr və istifadəçilər üçün açıq olmalıdır. 21-ci əsrdə texnoloji inkişaflar torpaq idarəçiliyi üçün qlobal və yerli qurumlar arasında ən yüksək səviyyədə koordinasiya və əməkdaşlığı vacib etməkdədir. Daşınmaz əmlakla bağlı qaydaların onlarla müxtəlif qanunlarla kəsişdiyi ölkəmizdə mövcud olan qeyri-mütəşəkkilliyi aradan qaldırmaq, həm daxildə, həm də xaricdə ardıcıl olaraq ümumi və əsas prinsipləri özündə birləşdirən sistem qurmaq lazımdır. Ölkənin inkişafı üçün torpaq məlumatlarının qiymətləndirilməsi prosesində ilk növbədə vahid qurum nəzdində uçot və açıqlıq prinsipləri çərçivəsində bu yanaşmaya üstünlük verilməlidir. Daşınmaz əmlakımızı, məhəllələrimizdəki, kəndlərimizdəki, rayonlarımızdakı, şəhərlərimizdəki bağçalarımızı, torpağımızı, havamızı, suyumuzu idarə etmək, gələcək nəsillərə düzgün çatdırılmasını təmin etmək istəyiriksə, davamlı torpaq idarəçiliyinə ehtiyac olduğu qaçılmaz bir həqiqətdir. Əsas meyar torpaq idarəçiliyinin mülkiyyət və kadastrla çox sıx və həyati əlaqəyə malik olmasını gözardı etməməkdir. Ölkələrin, qurumların və insanların bu inkişafları yaxından izləməsi və yeniliklərdən xəbərdar olması üçün sistematik bir Torpaq Reyestri və Kadastr İnformasiya sisteminə, GIS (Coğrafi İnformasiya Sistemi) araşdırmalarına əhəmiyyət verməlləri lazımdır. Torpaq idarəçiliyi kadastr peşəsi daxilində elə qalmışdır ki, gördüyü işlər nəticəsində torpaqdan istifadə edən insanlarla təbiətin onlara verdiyi yaşayış sahəsi arasındakı münasibətləri ən aydın şəkildə əks etdirir. Bu məlumatlar sayəsində torpaq-insan münasibətlərində, mülkiyyətdə, daşınmaz hüquqların təminatında, ədalətli vergitutmada, daşınmaz əmlakın obyektiv dəyərlərinə uyğun sərəncam əməliyyatlarında, davamlılıq prinsiplərinə əsaslanan ən yaxşı istifadə, ictimai sərvətlərin qorunması və istifadəsi, planlaşdırılmış şəhər və kənd yerlərinin inkişafı, meşələrin və otlaqların mühafizəsi, torpağın və su ehtiyatlarının mühafizəsi, bir sözlə, torpaqla bağlı bütün planlaşdırma təmin ediləcək. Bu kontekstdə torpaq reyestrinə və kadastr məlumatlarına tələblər və ehtiyaclar durmadan və sürətlə artır. Bu fəaliyyətlər arasında Torpaq Reyestri və Kadastr təşkilatlarının da mülkiyyətin qorunmasına xidmət edərək inkişafı təmin edən bir quruluşa sahib olduğunu kimsə inkar edə bilməz. Təbii ki, bu gün biz təbii sərvətlərin tükəndiyi bir dünyada yaşayırıq və bu baxımdan davamlı inkişaf və resurslardan səmərəli istifadə kimi iki mühüm anlayış var. Bu iki anlayış cəmiyyətin çiçəklənməsinin açarlarıdır və kadastr bu açarın əsas əlamətidir.

2. GÜNÜMÜZDƏ KADASTR

Ölkəmizdə aparılan kadastr işlərinin əsasını təşkil edən "Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi" ilə nəzərdə tutulmuş torpaq reyestrini yaratmaq və daşınmaz əmlakın sərhədlərini göstərməklə, daşınmaz əmlakın hüquqi vəziyyətini təyin etməklə məkan məlumat sisteminin infrastrukturunu yaratmaqdır. Ölkənin koordinat sisteminə uyğun olaraq ölkənin kadastr və ya topoqrafik kadastr xəritəsi əsasında torpaq və xəritələşmə və monitorinqlərin aparılması baxımından əlavə olaraq "Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yerquruluşu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" mövcuddur. Burada kadastr və topoqrafik kadastr xəritəsi istifadə olunacaq bazanı göstərir (1).

Kadastr anlayışını və funksiyasını daha yaxşı başa düşmək üçün tarixi inkişaf prosesinə ümumi mənada baxmaq lazımdır.

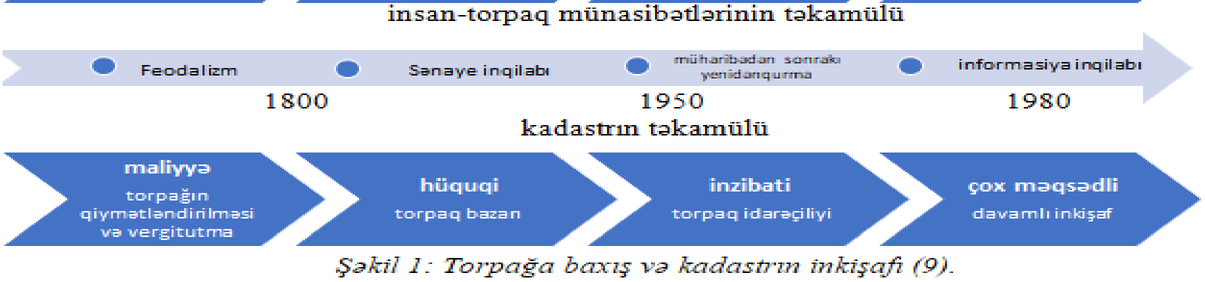

Şəkil 1: Torpağa baxış və kadastrın inkişafı (9).

• 19-cu əsrdə sənaye inqilabı ilə xüsusi mülkiyyət əhəmiyyət qazandı və kadastr sistemi möhkəm bir təminata çevrildi. Beləliklə, daşınmaz əmlak mühüm resursa, kapitala çevrilmişdir. Daşınmaz əmlak qeydlərində sahə və dəyər kimi kadastr məlumatlarına dövlət zəmanəti verən bu növ kadastr hüquqi kadastr adlanır (7, s.61).

• 20-ci əsrin əvvəllərində və İkinci Dünya Müharibəsindən sonra daşınmaz əmlakın sərhədlərini göstərən kadastr xəritələri şəhərlərin salınması və müxtəlif təyinatlı kənd təsərrüfatı sahələrinin yenidən təşkili üçün əsas baza oldu. Kadastr xəritələrində yüksəklik məlumatları ilə topoqrafik səth də göstərildiyi üçün onların üzərində real dizaynlar edilə bilər. Çox yaygın olmasa da, bu növ kadastr inzibati və ya texniki kadastr adlanır.

• 20-ci əsrin sonu və 21-ci əsrin əvvəllərindən qarşıya çıxan ekoloji problemlər səhralaşma, meşələr və otlaqlar, təbii ehtiyatların azalması kimi ortaya çıxdı. Yer səthinin yuxarı və aşağı hissəsindən, bir sözlə, torpaqdan rasional istifadə edilməsi, torpaqla bağlı bütün layihələrin davamlı, bir sözlə, gələcək nəsilləri daha çox nəzərə alaraq, məhdud təbii sərvətlərdən daha çox istifadə etməklə davamlı olması fikri qəbul edilmişdir. Davamlı layihələr dəqiq və tam ekoloji-torpaqdan istifadə məlumatları ilə yaradıla bilər. Kadastr, daha dəqiq desək, bu cür məlumatları özündə birləşdirən kadastr informasiya sisteminə açıq ehtiyac var.

Kadastr qanununun məqsədindən də anlaşıldığı kimi, xətti kadastr yanaşması torpaq üzərindəki bağlamaların sərhədlərinin müəyyən edilərək plana keçirilməsi və sərhədləri müəyyən edilən daşınmaz əmlakın sahiblərinin müəyyən edilməsi üçün həyata keçirilir.

Belə ki, kadastrın vəzifələrindən olması lazım olan torpaq təsərrüfatı, torpaq planlaması, vergi yığımı, torpaq idarəçiliyi və torpaq statistikası kimi ölkənin inkişafı üçün infrastruktur təşkil edəcək informasiya idarəçiliyi funksiyalarına məhəl qoyulmur (4, s.63). Nəticədə Azərbaycan kadastrı torpaq üzərindəki bağlamaların müəyyən miqyasda kiçildilməsi və xəritələrə köçürülməsi prosesindən kənara çıxa bilmir.

3. KADASTR FƏALİYYƏTLƏRİNİN TORPAQLARIN İDARƏ OLUNMASINA TƏSİRİ

Çağımızda mühüm elm sahəsini təşkil edən “geodeziya”nı hərfi mənada “torpaq ölçmə” və ya “yerin ölçülməsi” kimi ifadə etsək, yanlış olmaz. Qədim Misirdə Nil çayının əkin sahələrinin su altında qalması və sular çəkildikdən sonra köhnə vəziyyəti bərpa etməkdə yaranan çətinliklər sərhədlərin indiki kimi işarələnməsi və bağlamaların ölçülməsi ilə müəyyən edilməsi ideyasını doğurmuşdur. müəyyən yollar. Beləliklə, torpağın ölçülməsi bəşər sivilizasiyalarının və elminin başlanğıcında mühüm bir irəliləyiş təşkil etdi (8, p.86). Torpaq idarəçiliyi torpağın mühafizəsi və istifadəsinin vahid çərçivədə planlaşdırılmasını və plana uyğun olaraq torpaqdan istifadəni tələb edən bir yanaşmadır. Torpaq-insan münasibətlərini müəyyən etmək üçün bir üsul kimi kadastrdan istifadə edilmişdir. Başqa sözlə desək, kadastr torpaq-insan münasibətlərini müəyyən etmək üçün bir vasitə kimi istifadə olunurdu. Bu bütövün bir elementi olan kadastr, bəşər cəmiyyətlərinin min illər əvvəl əkib-becərdikləri torpaqların istifadəsini və sahibliyini tənzimləmək üçün elm və həndəsədən istifadə edərək müəyyən mənada hüquqi məzmunla ortaya çıxdı. Həmin dövrdə və sonrakı illərdə kadastr kənd təsərrüfatı torpaqlarının istifadəsi və onların dəqiq vergiyə cəlb edilməsi üçün tələb olunan məlumatların verilməsi vasitəsi idi. Xüsusilə 1850-ci illərdən sonra başlayan dəyişiklik prosesi nəticəsində bu gün məhdud əhatə dairəsini çox kənarda inkişaf etdirmə səviyyəsinə çatmış və çoxməqsədli kadastr xarakteri almışdır. Köklərini belə bir mənşədən götürən geodeziya və kadastr fəaliyyəti yer kürəsini və onun formasını ölçmək, təsvir etmək, müəyyən etmək, izləmək və xəritələşdirməkdən ibarətdir. Bu funksiyaları ilə o, həmçinin kadastr peşəsini kadastr ölçmələrinə, daşınmaz əmlak elminə, şəhər və kənd yerlərində planlaşdırma və yenidənqurma problemlərinin həllinə və torpaq idarəçiliyinin qiymətləndirilməsinə aparır. Nəticədə, geodeziya bu ölçü ilə sosial məzmun qazanır və təbii mühiti humanist tələblərə uyğun olaraq yenidən formalaşdırmağa meyllidir. Burada yenə kadastrın verdiyi məlumatlara ehtiyacımız var. Təbii ki, kadastr torpaq mülkiyyətinin tarixi və cari vəziyyətinin müəyyən edilməsi, planlama yolu ilə torpaq təsərrüfatının ehtiyaclarının ödənilməsi, torpaqla bağlı digər dövlət öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan məlumatların müəyyən edilməsi və işlənməsi, xəritə və xəritələrlə təqdim edilməsi vəzifəsini öz üzərinə götürür. torpaq reyestrləri. Müəyyən mənada, ehtiyac duyduğu bütün məlumatların əsasını təmin edərək, torpaq idarəçiliyinə ev sahibliyi edən peşəkar bir

intizam halına gəldi. Ölkəmizdə daşınmaz əmlakın sərhədlərinin, mülkiyyət hüququnun və öhdəliklərinin qorunmasının yeganə təminatı kimi görülən kadastrla bağlı hüquqi anlayış mövcuddur və onun məzmunu da buna uyğun formalaşır (2). Torpaq idarəçiliyi, xüsusilə yerli miqyaslı planlaşdırma, torpaqların tənzimlənməsi, daşınmaz əmlak bazarının istiqamətləndirilməsi, daşınmaz əmlak layihələrinin hazırlanması və kənd təsərrüfatı dəstəkləri kimi tətbiqlərdə dəqiq, sürətli, etibarlı və hərtərəfli məlumat verən bir kadastr sistemi tələb edir (9, s.34). Bu səbəbdən ölkəmizin kadastr sistemi ilk növbədə onun yaradılmasında məqsəd olan hüquqi kadastrdakı problemləri aradan qaldırmalı, daha sonra torpaq idarəçiliyi kontekstində tələblərə cavab verəcək şəkildə yenidən qurulmalıdır. Məlum olduğu kimi, torpaq həyat mənbəyinə çevrilməklə yanaşı, həm də ayrı-ayrı insanlar və ölkələr üçün varlığın əsasına, gələcəyin təminatına, iqtisadiyyatın təməl daşına çevrilmişdir. Cəmiyyətlər üçün torpaqlar miras kimi deyil, gələcək nəsillərə əmanət kimi baxırdı. Odur ki, daha təhlükəsiz və möhkəm gələcək üçün torpaqdan mülkiyyət hüquqları təmin edilərək davamlı şəkildə istifadə edilməlidir. Bütün bunları təmin etmək kadastrın əsas vəzifəsidir. “Kadastr” universal anlayışdır və “bütün növ torpaq və əmlak yerlərinin, ərazilərinin, sərhədlərinin və dəyərlərinin rəsmi xəritələşdirilməsi və sistematik şəkildə uçotunun aparılması işi” kimi müəyyən edilir. Lakin bu gün “kadastr” torpaq idarəçiliyinin əsasını təşkil etsə də, bu hadisə hələ də dünyanın bütün ölkələri və ayrı-ayrı şəxsləri tərəfindən yaxşı başa düşülməmiş və həyata keçirilməmişdir. Bu gün aydındır ki, informasiya texnologiyaları ilə inteqrasiya olunmuş və ümumbəşəri dəyər daşıyan müasir və dinamik kadastr-tədqiqat infrastrukturlarına ehtiyac var. Bu səbəbdən də ölkəmizdə “kadastr” fenomenini dünya miqyasında hər aspektdə həll edən, torpaq idarəçiliyini inkişaf etdirən bir anlayışla, mərkəzində kadastr olan torpaq idarəçiliyinə ehtiyac olduğu bir həqiqətdir. qlobal miqyasda texniki və hüquqi baxımdan prinsiplər. (Şəkil 2)

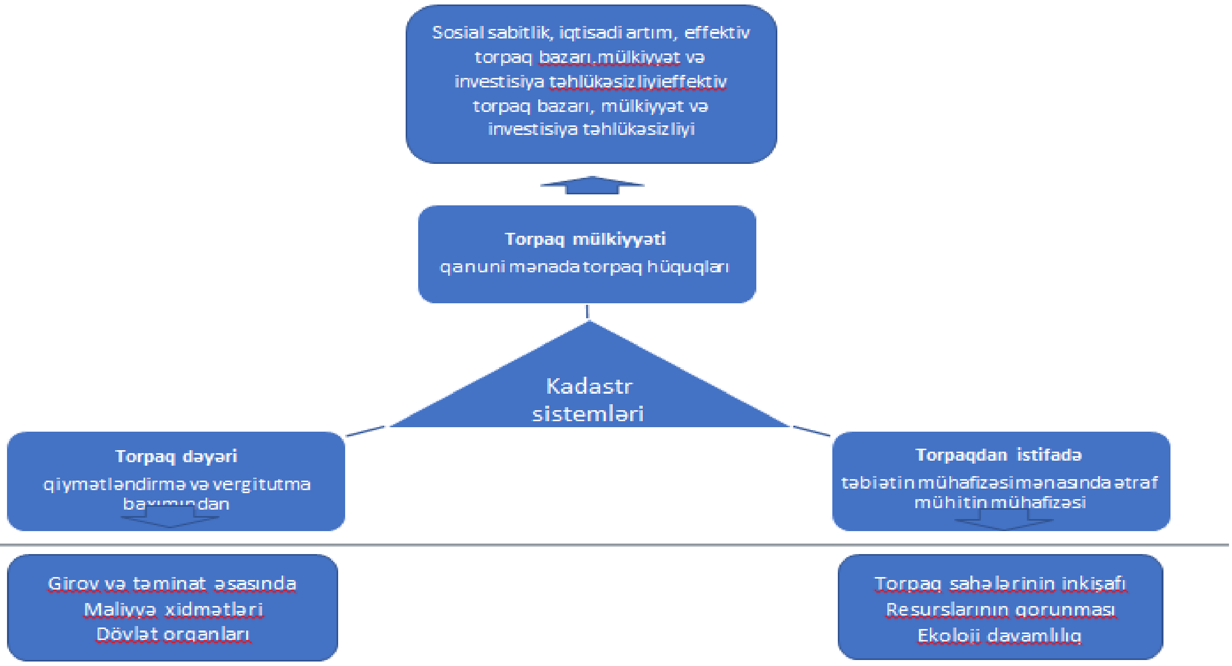

Şəkil 2: Kadastr sistemlərinin maraq dairələri (7).

Çağımızda sosial, iqtisadi və texnoloji dəyişikliklər sürətlə artır və bu artımın təsirləri iş həyatında da özünü göstərir. Sürətli inkişaflar indi insanları, qurumları və ölkələri bu dəyişikliklə ayaqlaşmağa məcbur edir. Bu səbəbdən də dövrün tələblərinə uyğunlaşmaq üçün ölkələrin, qurumların və insanların sıx rəqabət içində olması zəruri olmuşdur. Bu sürətli inkişaflarla ayaqlaşmağın ən təsirli və əsas yolu düzgün torpaq idarəçiliyidir. Yaxşı işləyən kadastr; O, əmlakın təminatı, torpaq mübahisələrinin azaldılması, əmlak vergisinin dəstəklənməsi, kredit təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, torpaq ehtiyatlarının qorunması, ətraf mühitin monitorinqi, şəhərsalma və infrastrukturun

inkişafı kimi bir çox vəzifələri yerinə yetirir. Bu gün kadastrın ən mühüm vəzifəsi davamlı inkişafı dəstəkləməkdir.
Bunlar ölkələrdə torpaqla bağlı sosial bərabərliyi, iqtisadi artımı və ətraf mühitin mühafizəsini təmin edən torpaq siyasətinin həyata keçirilməsi üçün əsas infrastrukturu təmin etməklə bu problemlərin həllinə imkan verən sistemlərdir.
Torpaq idarəçiliyində 5 əsas funksiya var (3, s.36):
1- Torpaq Mülkiyyəti (Torpaq Reyestri, mülkiyyət hüquqları)
2- Torpaqdan İstifadə (Şəhər-Kənd planlaşdırması, təcrübə və siyasətlər)
3- Torpaqların İnkişafı (Planların icrası, rayonlaşdırma-monitorinq-yoxlamalar)
4- Torpaq Dəyəri (Daşınmaz əmlakın dəyərinin müəyyən edilməsi, qiymətləndirmə xəritələri)
5- Torpaq İnformasiya İnfrastruktur (Torpaq/Şəhər/Coğrafi İnformasiya Sistemləri, verilənlər bazası)
Göründüyü kimi, Torpaq İdarəçiliyinin əsas funksiyaları kadastr fəaliyyətinə əsaslanır. Kadastr, ilk növbədə, sivilizasiyanın məhsuludur və cəmiyyətdə kadastr üçün həyata keçirilən və həyata keçirilən nümunəvi mühitlə bağlı fəaliyyətlər həmin cəmiyyətin həyat tərzinin bir hissəsidir. Müasir elmi yanaşmaların dizaynında təsirli olduğu dərəcədə, bunlardan yaranacaq məhsul və xidmətlər cəmiyyətin ehtiyac və gözləntilərinə cavab verəcəkdir.

4. NƏTİCƏ

Torpaqdan istifadə və planlaşdırma zamanı mülkiyyət və torpaqla bağlı kifayət qədər etibarlı məlumat tələb olunur. Lazım olan torpaq və əmlakın xəritələrinin və reyestrinin qeydlərinin mərkəzi mənbəyi kadastr idi. Bu gün dünya kadastr qeydlərinin əksəriyyəti həm torpaq dəyəri/vergi, həm də torpaq üzərində qanuni hüquqların qorunması ilə bağlıdır.
Kadastr işləri yekunlaşdıqdan sonra daşınmaz əmlak üzərində alqı-satqı, ipoteka, ayrılma, birləşmə, rayonlaşdırma müraciətləri, kamulaştırma, tip dəyişikliyi və s. Saymaq olar çoxlu dəyişikliklər var. Bu fəaliyyətlərin bir hissəsi torpaq reyestrləri tərəfindən həyata keçirilir, digər hissəsi isə kadastr müdirliklərinin məsuliyyəti altında həyata keçirilir. Burada daşınmaz əmlakın mülkiyyət hüququnu təşkil edən və hüquqi kadastrın əsas məhsulu olan "Torpaq reyestri" ilə "Kadastr xəritələri" arasında əlaqənin təmin edilməsi və bu daim dəyişən və dinamik strukturun izlənilməsi zəruridir. Kadastr mülkiyyətin, hüquq və vəzifələrin təminatı alətinə çevrilmişdir. Dünyadakı inkişaflara nəzər saldıqda; Kadastr əvvəlcə bir çox ölkələrdə vergitutma məqsədləri üçün istifadə edilmiş, sonralar ətraf mühitin inkişafı ilə paralel olaraq əmlakın təhlükəsizliyini təmin etmək kimi əsas missiyanı öz üzərinə götürmüşdür. Lakin zaman keçdikcə insan-torpaq münasibətlərindəki dəyişikliklər və qlobal dinamika kadastrla bağlı baxışı və gözləntiləri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Bu səbəbdən bu məqsədlərə nail olmaq üçün zəmin formalaşdırmaq üçün kadastrın məzmunu daha dolğunlaşdırılmalıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən torpaq-insan münasibətləri ilə bağlı daha keyfiyyətli məlumat və məlumatlara ehtiyac var. Torpaq idarəçiliyi tədqiqatları üçün hər cür mənbə məlumatının hazırlanması, məlumatlara məkan və ya coğrafi ölçünün əlavə edilməsi, yer üzündəki daşınmaz əmlakın topoqrafik quruluşunun, dövlət idarəçiliyi və iqtisadiyyatın ehtiyaclarını ödəyə biləcək mexanizmin müəyyən edilməsi və nümayiş etdirilməsi. kadastr fəaliyyəti. Torpaq idarəçiliyinin inkişaf səyləri daxilində kadastr daşınmaz əmlaka sahiblik hüququnun tənzimlənməsi və istifadəsi və dövlət zəmanəti ilə qorunması ilə yanaşı, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün torpaqla bağlı bütün layihələrin əsasını təşkil edir (5, s.267). Azərbaycan kənd təsərrüfatı və sənayedə yenidən təşkilatlanmalara ehtiyacı olan sürətlə şəhərləşən cəmiyyətə çevrilib, torpaq və su ehtiyatlarından getdikcə daha pis istifadə və s. Bəzi səbəblərdən kadastrın yenidən qurulmasına ehtiyac var. Bu məqsədlə kadastr; Kadastr və torpaq reyestrinə dair qanunvericiliyin və inzibati strukturun kollektiv şəkildə nəzərdən keçirilməsi və məzmununun günün tələblərinə uyğun olaraq yenidən qurulması və "Torpaq idarəçiliyi"nə zəmin yaradılması kadastrın inkişafına faydalı olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi
2. "Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yerquruluşu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu

3. UNECE: Land Administration Guidelines, United Nations Publication, New York, USA, ISBN 92-1-116644-6,1996.
4. Daşınmaz əmlakın kadastrı. Dərslik. R. Quliyev. Bakı 2008.
5. Meliorasiya və su təsərrüfatı. Ensiklopediya. Ə.C. ƏHMƏDZADƏ A.C. HƏŞİMOV. Bakı. 2006.
6. 10. “Torpaq resurslarının qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji problemləri” mövzusunda magistr dissertasiyası. N.Əliyeva. i.e.n., dos.Q.S.Bayramov 2018
7. Çağdaş, V., Gür M., (2003), "Sürdürülebilir Kalkınma Ve Kadastroda Evrim", HKM Jeodezi, Jeoinformasyon Ve Arazi Yönetimi Dergisi, 2003/89, Ankara
8. Dale P.F. Ve Mclaughlın J.D.: Land Information Management, Oxford University New York, ISBN:0-19-858404-0, 266 Pages, 1988.
9. 9. Demir, H., (2006), "Kadastronun Mali Boyutu (Bileşeni)", TMMOB Kadastro Kongresi, Ankara, 22-24 Mayıs 2006.
10. www.stat.gov.az - Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet səhifəsi

РЕЗЮМЕ
ФАРИД ГАДЖИЕВ
ЗНАЧЕНИЕ КАДАСТРА В ЗЕМЛЕУСТРОЙСТВЕ

Цель исследования. Земля является одним из наиболее ценных ресурсов страны. После того как земля стала предметом собственности, сложились сильнейшие материальные и моральные отношения, прочно привязывающие людей к земле. Таким образом, отношения между землей и людьми тесно связаны с социальными, политическими и экономическими проблемами каждой страны. Кадастр использовался в качестве основного инструмента определения земельно-человеческих отношений. Поэтому основной целью автора статьи при проведении исследования является анализ значения кадастра и земельной политики в системах землеустройства.

Метод исследования. Тема исследования осуществлялась на основе статистических данных с использованием как научных, так и эмпирических методов исследования. Государственный земельный кадастр, земельный мониторинг и межевание при подготовке исследовательских работ на основе современных научных трудов, различных статей, опубликованных в периодической печати, газетах и журналах, нормативных и ненормативных правовых актах, принимаемых органами законодательной и исполнительной власти и руководством страны. Также использовались нормативные акты, центральные статистические базы данных органов исполнительной власти.

Результаты исследования. Наиболее важные научные результаты, полученные в результате исследования, представлены ниже: Несмотря на необходимость достаточно достоверной информации о собственности и земле при землепользовании и планировании, уровень доступности этой информации низкий, а совершенствование существующей базы данных по кадастровым данным вопросы методолого-правовой базы и устранение недостатков, определенные шаги должны быть предприняты.

Практическая значимость исследования. Использование кадастровых данных в качестве основного направления на пути к понятию «землеустройство» во всем мире породило необходимость рассмотрения кадастра и собственности в сельской местности с точки зрения устойчивого развития. Землеустройство, которое представляет собой все отношения человека и земли с тех пор, как человечество установило свой суверенитет над природой и начало заниматься сельским хозяйством; Его можно определить как «совокупность методов, связанных с использованием и развитием земельных ресурсов в соответствии с земельной политикой» (6, с. 29), определяемой социальными, политическими и культурными структурами.

Научная новизна и практические результаты исследования. Научными новациями исследования можно считать:
- Экономическое обоснование деятельности предприятий, существующих на землях страны и региона.
- Анализ государственной поддержки и регулирующих функций в соответствующей сфере.
- Были исследованы существующие земельные площади в стране и их распределение, проанализирован потенциал развития и сделаны предложения, которые можно считать эффективными.

Ключевые слова: *земельные ресурсы, кадастр, землеустройство, землеустройство, оценка земель.*

SUMMARY
FARID HAJIYEV
IMPLICATIONS OF CADASTRE IN LAND MANAGEMENT

The purpose of the study. Land is one of the most valuable resources of countries. After land became a matter of ownership, the strongest of material and moral relations, which firmly bind people to their land, was formed. Therefore, the relationship between land and people is closely related to the social, political and economic problems of every country. Cadastre was used as the main tool in determining land-human relations. Therefore, the main goal of the author of the article when conducting research is to analyze the importance of cadastre and land policy in land management systems.

Research method. The topic of the research was carried out on the basis of statistical data through both scientific and empirical research methods. State land cadastre, land monitoring and land surveying in the preparation of research

works from modern scientific works, various articles published in the periodical press, newspapers and magazines, normative and non-normative legal acts adopted by the legislative and executive authorities and the country's administration, normative acts, central statistical databases of executive authorities were also used.
Results of the study. The most important scientific results that emerged after the research are shown below: Despite the need for sufficiently reliable information on ownership and land during land use and planning, the level of accessibility to this information is low, and the improvement of the existing database on cadastral issues in the methodological-legal basis and elimination of deficiencies certain steps should be taken.
Practical significance of research. The use of cadastral data as the main heading on the way to the concept of "land management" all over the world has created the need to examine cadastre and property in rural areas from the point of view of sustainable development. Land management, which is all human-land relations since mankind established its sovereignty over nature and started farming; It can be defined as "a set of methods related to the use and development of land resources in accordance with land policy" (6, p. 29) determined by social, political and cultural structures.
Scientific novelty and practical results of the research. It is possible to consider the following as scientific innovations of the research:
- Economic justification of the enterprises existing in the lands of the country and the region as well.
- Analysis of state support and regulatory functions in the relevant field.
- Existing land areas in the country and their distribution were investigated and potential development was analyzed and suggestions were made that could be considered effective.

Key words: *land resources, cadastre, management, land research, land evaluation.*

(İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent C.Mahmudov tərəfindən təqdim edilmişdir)

““NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT:33

EMİLYA ŞÜKÜROVA
Bakı Dövlət Universitetinin doktorant
shukurova0701@mail.ru
DOI: 10.5281/zenodo.10979618

AZƏRBAYCANDA KONSERE SƏNAYƏSİNİN MÖVCUD VƏZIYYƏTI, PROBLEMLƏRİN VƏ İMKANLARIN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanda konserv sənayesinin mövcud vəziyyəti, istehsal, idxal, ixrac potensialı müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş, bu sahədə olan problemlər araşdırılmış və bu məsələlərlə bağlı həyata keçirilən tənzimləmə tədbirlərinin təsiri nəticəsində dəyərləndirmələr aparılmışdır. Konserv sənayesi məhsullarının ixrac potensialının yaradılmasında ölkə üçün daha effektli aqrar bazarın fəaliyyətinin, idxal-ixrac üçün daha səmərəli hesab olunan konserv məhsulları istehsalı sahələrinin yaradılması tədqiq edilmiş və konserv sənayesi məhsullarının idxal-ixrac sisteminin formalaşması və səmərəliliyinin təmin edilməsinə dair araşdırmalar aparılmışdır.

Açar sözlər: *konserv sənayesi, konserv məhsulları, meyvə-tərəvəz şirələri, meyvə-tərəvəz konservləri, idxal, ixrac.*

Giriş

Konserv sənayesi dünya ticarətində sənayenin əsas paya malik məhsullar istehsal edən mühüm sahələrindən biridir. Bu sahənin Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun vacib sahələrindən biri kimi inkişaf etməsi qida sənayesinin başlıca məqsədlərindən biridir. Son illərdə konserv sənayesi sektorunda yeni müəssisələrin, şirkətlərin yaranması bu sahəyə fəal maraq göstərildiyini nümayiş etdirir. Sektorun perspektivi ilə bağlı gözləntilər onunla əsaslandırılır ki, ölkənin meyvə və tərəvəzçılık üçün keyfiyyətli torpaq fondu mövcuddur, ərazilərin əksər hissəsi meyvə-tərəvəzçilik üçün əlverişli iqlimə malikdir, müəyyən təcrübəli və texniki-texnoloji potensiallı yerli sənaye müəssisələri yaranıb. Lakin aparılan statistik araşdırmalara görə Azərbaycanın konserv sənayesinin başlıca vəzifəsi ölkənin idxaldan asılılığından azad etmək və daxili tələbatı tam ödənməsidir.

Konserv sənayesi məhsullarının idxal-ixrac potensialının səmərəliliyi eyni zamanda, bunun əhalinin istehlak tələbatına uyğunluq səviyyəsinin öyrənilməsində və konserv sənayesi məhsullarının strukturunda keyfiyyət dəyişmələrindəki tarazlığa görə də müəyyən olunur. Problemin təhlili və proqnozu metodoloji baxımdan yeni yanaşma aspektləri kəsb edir ki, bu məqsədlə hər bir konserv məhsulu üçün istehsal və istehlak həcminin tarazlaşdırılması, həmin məhsulun idxal-ixrac potensialının kəmiyyət və keyfiyyət balanslaşdırılmasını tələb edir. Həmin məhsulun ölkədə istehsal xərcləri, onun xarici ölkələrdən gətirilməsi zamanı meydana çıxan xərclərdən yüksək olduqda, yerli istehsalçıların iqtisadi maraqlarının gözlənlməsi baxımından tənzimləyici tədbirlərin görülməsini zəruriləşdirir ki, bu da idxalın əhəmiyyətliliyini azaldır. Lakin praktiki baxımdan bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər bütövlükdə daxili istehsal fəaliyyətinin səmərəliliyinə və inhisarçı qiymət tətbiq etmə meyllərinin qarşısının alınmasında müsbət təsirlərlə müşaiyyət oluna bilər. Qeyd olunan istiqamətlər üzrə zəruri tədbirlər gecikdirilərsə, idxal yönlü məhsulların ölkə ərazisində istehsalı zəifləyər və nəticədə kənd əhalisinin məşğulluq səviyyəsi və gəlirlilik imkanları zəifləmiş olar ki, bu da idxal edən ölkəyə çevrilməsi prosesslərini rallaşdırmış olar [2].

Azərbaycanda konserv sənayesi məhsullarının müqayisəli təhlili

Aşağıda qeyd olunan cədvəllərdə 2016-2020 - ci illər üzrə meyvə-tərəvəz konservi və şirələrinin istehsal, idxal, ixrac, ərzaq məhsulu kimi istifadə edilməsi, itkilər, ehtiyat və istifadələr

üzrə göstəricilər qeyd olunmuşdur. Ölkə üzrə 2007-2020-ci illərdə isə meyvə-tərəvəz konservlərinin idxal və ixrac dinamikasında nisbətən fərqli dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur. İdxal göstəricilərinə nəzər salsaq görərik ki, 2007-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə meyvə-tərəvəz konservlərinin idxalı artaraq 66,7% təşkil etməsinə baxmayaraq, ayrı-ayrı dövrlərdə artımlar və azalmalar da müşahidə olunmuşdur. Müqayisə olunan dövrdə meyvə-tərəvəz konservlərinin idxalının ən yüksək artım tempi 2011-ci ildə qeydə alınmışdır ki, bu da 2007-ci illə müqayisədə təqribən 2 dəfədən çox olmuşdur [1]. Növbəti illərdə isə bu artımlar stabil olaraq 2008-ci ildə 6.61 %, 2010-cu ildə 9.4 %, 2015-ci ildə 30.3 % artsa da, 2016-ci ildə 25.1 % azalaraq 16.6 min ton, 2017-ci ildə isə 14.3 % artaraq 19 min ton, 2018-ci ildə 12 % artaraq 21.3 min ton, 2019-cu ildə 2.3 % artaraq 24 min ton təşkil etmişdir. 2020-ci ildə isə meyvə-tərəvəz konservlərinin idxalı 1.44 % azalaraq 23.6 min ton təşkil etmişdir ki, bunu da pandemiya şərati ilə əlaqələndirmək olar [Cədvəl 1]

Cədvəl 1. Meyvə-tərəvəz konservlərinin ehtiyatları və istifadələri

	2016	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**
			Ehtiyatlar		
İlin əv. Qalıq	41817	57584	68690	45476	45760
İstehsal	140549	160771	136275	157846	161012
İdxal	16630	19022	21305	23930	23586
Eht. cəmi	198996	237377	226270	227252	230358
			İstifadələr		
Ərzaq m. kimi istf. ed.	131918	156678	168235	168546	170508
İxrac	5818	6072	6899	7261	7429
İtkilər	3676	5937	5660	5685	5762
İlin son. Qalıq	57584	68690	45476	45760	46659
İstif. cəmi	198996	237377	226270	227252	230358

2020-ci illərdə Azərbaycanda meyvə-tərəvəz şirələrinin idxal və ixrac dinamikasında kəskin azalmalar müşahidə olunmuşdur. Aşağıdakı qrafikə nəzər salsaq görərik ki, idxaldan asılılıq ildən ilə azalmışdır [1]. Belə ki, 2007-ci ildə bu göstərici 41.9 min ton təşkil edirdisə, 2010-cu ildə bu rəqəm 75.5 % azalaraq 10.3 min ton, 2015-ci ildə 60 % azalaraq 4.2 min ton, 2016-cı ildə 1.3 % azalaraq 4.1 min ton, 2017-ci ildə 40.1 % azalaraq 2.5 min ton, 2018-ci ildə 27.9 % artaraq 3.1 min ton, 2019-cu ildə 3.36 % artaraq 3.2 min ton, 2020-ci ildə 19.13 % azalaraq 2.6 min ton təşkil etmişdir [Cədvəl 2]

Meyvə-tərəvəz şirələrinin ehtiyatları və istifadələri

	2016	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**
			Ehtiyatlar		
İlin əv. Qalıq	9346	10590	6306	11303	13637
İstehsal	22223	21670	28625	31386	39491
İdxal	4108	2463	3151	3257	2634
Eht. cəmi	35677	34723	38082	45946	55762
			İstifadələr		
Ərzaq m. kimi istf. ed.	18461	18297	18751	21787	26564

İxrac	6121	9627	7487	9870	11856
İtkilər	505	493	541	652	791
İlin son. Qalıq	10590	6306	11303	13637	16551
İstif. cəmi	35677	34723	38082	45946	55762

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, konserv sənayesinin ixtisaslaşmış sahəyə çevrilməsi üçün maneələr var və onların aradan qaldırılması biznesin təşəbbüskarlığı ilə yanaşı dövlətin zəruri dəstəyini, müdaxiləsini tələb edir. Əsasən də bu sahəni xammal asılılığından azad etmək üçün konserv məhsulları xammalının tədarükü üçün stimullaşdırıcı addımların atılması, meyvə-tərəvəzcilikdə məhsuldarlığın səviyyəsinin yüksəldilməsi, sənaye meyvəçiliyinə keçid üçün institutisional mexanizmlərin hazırlanması, meyvə-tərəvəz konservi və şirələri məhsulları üzrə dövlət standartlarının Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması kimi addımlar əsas prioritet addımlardır [2].

Tədqiqatda konserv sənayesinin problemləri ilə yanaşı perspektiv inkişaf üçün lazımi təkliflər də təqdim edilir.

1. Konserv sənayesinin potensialının gücləndirilməsi üçün məhsul istehsalının dəyər zəncirinin dərinləşdirilməsi;
2. Konserv sənayesinin xammal tələbatını ödəmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi;
3. Regionlarda kiçik və ortaölçülü konserv sənayesi müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsi;
4. Əsas meyvə-tərəvəzçilik rayonlarında fəaliyyət göstərən istehsal vasitələri təchizatçıları, emalçılar, istehsalçılar, distribütorlardan ibarət konserv sənayesi fəaliyyətinin dəstəklənməsi [4];
5. Azərbaycanın meyvə-tərəvəz konservlərinin və şirələrinin istehsalı sahəsində rəqabət üstünlüyünə və mövcud ticarət axınları nəzərə alındıqda ölkənin meyvə-tərəvəz məhsullarının emalı üzrə mərkəzə çevrilmək imkanına malikdir. Lakin aparılan tədqiqat çərçivəsində sahənin inkişafı ilə bağlı bir sıra faktorlar mövcuddur. Həmin maneələrnin qarşınının alınmasıölkənin meyvə-tərəvəz emalı məhsullarının idxalından asılılığını qaldırılmasına, bu məhsulların ixracının genişlənməsinə imkan yaradar;
6. Dövlət torpaqların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, verimliliyin artırılması vasitəsilə meyvə-tərəvəzçilikdə məhsuldarlığın artımını xüsusi hədəf olaraq seçməlidir;
7. Azərbaycanda təbii şirələrin istehlakı səviyyəsi aşağıdır. Bazarın kiçik həcmli olması, istehlak normasının da inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə aşağı olması bu sektorun rentabelli sahə kimi qalmasını çətinləşdirir və əhalinin alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşən zamanda ixtisar olunan məhsullar sırasına daxil edilir [3];
8. Avropa Birliyi ölkələrinə ixrac edilən meyvə şirələrinin ekspertizası və həmin şirələrin hazırlanması ilə bağlı tələblər yerli bazarda şirə istehsalına məcburi olmadığı üçün istehlakçılar arasında yerli brendlərin keyfiyyəti ilə bağlı zəruri səviyyədə inam yoxdur.

Müasir dövrdə meyvə-tərəvəz konservləri və şirələrinin ixacının artırılması üçün potensial imkanlar mövcuddur ki, bu da ölkədə innovasiyalı inkişafa əsaslanan rəqabətqabiliyyətli konserv sənayesi müəssisələrinin yaradılmasını tələb edir. Bunun üçün isə zəruri olan kənd təsərrüfatı istehsalı üçün işçi qüvvəsi, maliyyə, torpaq və digər maddi resursların səfərbər olunması sayəsində aşağıdakı məqsədlərə nail olunması ilə nəticələnəcək tədbirlərin reallaşdırılmasını zəruriləşdirir [5]:

- konserv sənayesinin istehsal strukturunun və texnoloji bazasının təkmilləşdirilməsi;
- konserv sənayesinin ən son texnologiyalar və yeni nəsil avadanlıqlardan istifadəyə yönəlmiş istehsal fəaliyyətlərinin inkişafı;
- resursqoruyucu və elmtutumlu fəaliyyət sahələrinə üstünlük verilməklə, yeni texnologiyalara əsaslanan bioməhsulların istehsalının təşkili;
- konserv sənayesinin istehsal və xidmət infrastrukturlarının təkmil sisteminin yaradılması;
- konserv sənayesinə investisiya qoyuluşlarını stimullaşdırmaqla, yerli xammal və resurslardan səmərəli istifadə etməklə rəqabətədavamlı məhsul istehsalına nail olunması;

- məhsuldarlığın və rəqabətqabiliyyətliliyin artırılmasına əsaslanaraq, istehsalın sahə strukturunun və səmərəliliyin artırılması;
- konserv sənayesi ilə kənd təsərrüfatı, tədarük, nəqliyyat, saxlama, ticarət və digər sahələr arasında təsərrüfat münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi;
- konserv sənayesi sahələrində ixraca yönümlü və rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalına nail olunması;
- konserv sənayesi məhsullarının istehsalında beynəlxalq standartların tətbiq edilməsi;
- sənaye emalında beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, texnoloji bazasının genişləndirilməsi və təkrar xammallardan səmərəli istifadə edilməsi [6].

Nəticə

Yekunda qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasının qeyri-neft sənayesində baş verən müsbət inkişaf meylləri konserv sənayesi sektorun perspektiv inkişaf ssenarilərinin konkretləşdirilməsini labüdləşdirir. Perspektivdə konserv sənayesinin inkişaf yollarının müəyyən edilməsində sənaye istehsalının dayanıqlı və yüksək artım templərinin təmin edilməsi, onun strukturunun təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması əsasdır. Bu sahədə əsas istiqamətlər istehsal əsas fondlarının yüksək mənəvi və fiziki aşınmasının aradan qaldırılmasından, məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyinin, investisiya və innovasiya fəallığının artırılmasından, istehsal müəssisələrinin daha sürətli inkişafından və fəaliyyət növlərinin stimullaşdırılmasından ibarət olmalıdır [6]. Ölkə iqtisadiyyatında ixracın səmərəli təşkilinin şərtləndirici amillərindən biri olan ixracın və idxalın optimal həddini müəyyənləşdirmək, yeni növ məhsullar istehsal etmək, keyfiyyətini yüksəltmək və dünya bazarı standartlarına və qiymətlərinə reallaşmasına şərait yaratmaqdır. Qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlirik ki, konserv sənayesi məhsullarının ixrac potensialının yaradılması ilk növbədə ölkə üçün daha effektli aqrar bazarın fəaliyyətinin, ikincisi isə idxal-ixrac üçün daha səmərəli hesab olunan konserv məhsulları istehsalı sahələrinin yaradılmasından ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanın ərzaq balansları, Sənaye emalından keçmiş əsas növ ərzaq məhsullarının balansları, https://www.stat.gov.az/source/food_balances/
2. Kərimli I.A., Süleymanov N.M., Milli iqtisadiyyatın əsasları. Bakı, 2001, 308 s.
3. Abbasov V. H., Qorçiyeva T. K. Qida sənayesi sahələrinin inkişaf prioritetləri, Aqrar tədqiqatlar mərkəzi, Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı jurnalı, № 1, 2020.
4. Azərbaycanın sənayesi. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2019.
5. Xəlilov H.A. Milli ərzaq təhlükəsizliyi: bazar transformasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri. Bakı, 2001, 176 s.
6. Azər Qurbanzadə. Ərzaq kompleksinin modernizasiyası və dayanıqlı inkişaf problemləri. Bakı, "Kooperasiya" nəşriyyatı, 2017, 191 səh.
7. https://www.stat.gov.az/source/industry/

РЕЗЮМЕ

ЭМИЛЬЯ ШУКУРОВА

ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ КОНСЕРВНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА, ОЦЕНКА ПРОБЛЕМ И ВОЗМОЖНОСТЕЙ

В статье в сравнительном порядке проанализирована текущая ситуация консервной промышленности в Азербайджане, производственный, импортный, экспортный потенциал, исследованы проблемы в этой области и даны оценки в результате эффекта реализованных мер регулирования. в связи с этими вопросами. Konserv sənayesi məhsullarının ixrac potensialının yaradılmasında ölkə üçün daha effektli aqrar bazarın fəaliyyətinin, idxal-ixrac üçün daha səmərəli hesab olunan konserv məhsulları istehsalı sahələrinin yaradılması tədqiq edilmiş və konserv sənayesi məhsullarının idxal-ixrac sisteminin formalaşması və səmərəliliyinin təmin edilməsinə dair araşdırmalar aparılmışdır.

Ключевые слова: *консервная промышленность, консервы, фруктовые и овощные соки, плодоовощные консервы, импорт, экспорт.*

SUMMARY
EMILYA SHUKUROVA
CURRENT SITUATION OF CANNING INDUSTRY IN AZERBAIJAN, ASSESSMENT OF PROBLEMS AND OPPORTUNITIES

In the article, the current situation of the canning industry in Azerbaijan, production, import, export potential was analyzed in a comparative manner, the problems in this field were investigated, and evaluations were made as a result of the effect of the regulatory measures implemented in connection with these issues. The activities of the agrarian market more effective for the country in creating the export potential of canned industry products, the creation of areas for the production of canned products that are considered more efficient for import and export were studied and research was conducted to ensure the formation and efficiency of the import-export system.

Key words: *canning industry, canned products, fruit and vegetable juices, fruit and vegetable preserves, import, export.*

(İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent C.Mahmudov tərəfindən təqdim edilmişdir)

“NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT:33

KƏMİNƏ ORUCƏLİYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Biznesin təşkili və idarə edilməsi, II kurs
kminorucliyeva@gmail.com
DOI: 10.5281/zenodo.10979801

BANK FƏALİYYƏTİNDƏ STRATEJİ PLANLAŞDIRMA VƏ ONUN MONİTORİNQİ

XÜLASƏ

Bu gün bank biznesinin mühüm problemlərindən biri də adekvat strateji planlaşdırmanın formalaşması mexanizminə xarici amillərin təsiridir. Effektiv və məlumatlı strateji planlaşdırma diqqətinizi prioritet fəaliyyət sahələrinə cəmləməyə imkan verir. Strateji planlaşdırmanın monitorinqi bu problemin həllində mühüm rol oynayır. Məqalədə balanslaşdırılmış göstəricilər kartı əsasında strateji biznes modeli qurulur və kommersiya banklarının fəaliyyətinin monitorinqi və strateji planlaşdırılmasının mühüm vasitəsi kimi onun mərhələləri göstərilir.

Açar sözlər: *bank, bank fəaliyyəti, strateji planlaşdırma, balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi, bank fəaliyyətinin monitorinqi.*

Qarşıya qoyulmuş məqsədləri həyata keçirmək, planı yerinə yetirmək və biznesini inkişaf etdirmək hər bir rəhbərin arzusudur. Bütün bunlar son dövrlərdə bankların fəal məşğul olmağa başladıqları işlərdir və onlar əməliyyat menecmentinə daxildir. Banklarda səmərəliliyin qiymətləndirilməsinə mövcud yanaşma menecmentin artan tələbatlarını daha az ödəyir. Ona görə ki, o, maliyyə göstəricilərinə əsaslanır. Eyni zamanda bank biznesinin dəyərinə qeyri-maddi aktivlər də təsir göstərir. Digər mühüm problem strateji vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi çətinliyindən ibarətdir. Səmərəliliyin mühüm göstəricilər sisteminin qurulması rəhbərlərə imkan verir ki, diqqətlərini fəaliyyətin başlıca və prioritet istiqamətlərinə yönəltsin.

Qərb kompaniyalarının təcrübəsində səmərəliliyin mühüm göstəricilərinin (KPI - *key performance indicators)* tətbiqi çoxdan adət halını almış reallığa çevrilmişdir. Bu göstəricilər vasitəsilə heyətin fəaliyyətinin nəticəliliyi və səmərəliliyi, kompaniyanın idarəedilməsi prosesləri və funksiyaları, konkret olaraq istehsalın, texnoloji və digər fəaliyyətin səmərəliliyi qiymətləndirilir. Bir çox kompaniyalar öz işlərinin səmərəliliyini dəyişmək istəyirlər və bu məqsədlə müxtəlif ölçmə və göstəricilər sistemindən istifadə edirlər. Bu biznesin artım tempinin qiymətləndirilməsinə və plandan mümkün kənarlaşmaları qiymətləndirməyə imkan verir [2].

Araşdırma göstərir ki, müxtəlif ölçmə sistemlərinin həyat qabiliyyətliyində üç əsas çətinlik vardır. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

1) müntəzəm və vaxtlı-vaxtında məlumatların toplanması üçün tələb edilən işlərin həcmi;
2) məlumatların əlverişli və asan başa düşülən formada təqdim edilməsi;
3) bu sistemdə idarəetmə ilə bağlı maraqların saxlanması.

Deməli, kompüter proqramını tətbiq edib və müəssisənin özünəməxsus “panel vasitələrindən” istifadə edərək müntəzəm olaraq “ani çəkiliş” etmək və kompaniyanın mühüm səmərəlilik göstəricilərini vaxtlı-vaxtında izləmək olar. Mühüm göstəricilər sistemi menecerə biznes üçün həqiqətən nəyin lazım olduğunu göstərir.

Səmərəliliyin mühüm göstəricilər sisteminin işlənib hazırlanmasının zəruriliyinin başa düşülməsi bütövlükdə bank menecmentinin səviyyəsi, həmçinin fəaliyyətin intuitiv qiymətləndirilməsi, göstəriciləri bütün menecerlər üçün aydın olan daha dəqiq proseslərə keçidin zəruriliyi ilə bağlıdır.

Əksər hallarda qiymətləndirmə maliyyə xidmətinin verdiyi bəzi göstəricilərə əsaslanır. Əgər əməliyyatların sayı artarsa, prosesin mürəkkəbliyi, nəzarət edilən parametrlərin sayı artır və bütün bu göstəricilərin sürətli axını menecmentə istiqamətlənir. Bankda hər bir şöbə və bölmə çoxlu sayda nisbi göstəricilərlə öz hesabatlarını hazırlayır və bu onlar üçün çox vacibdir.

Stabil dövrdə belə böyük sayda göstəricilərin olması mümkündür və fikirləşmək, eyni zamanda, korrelyasiya təhlilini aparmaq üçün əsas vardır. Lakin hadisəyə, bazara ani reaksiya vermək zəruri olan vəziyyətdə yuxarı menecment bütün bunları başa düşməyə müvəffəq olmur və rəqəmlərə əsaslanmayan, intuitiv olaraq hansısa istiqamətə cəhd edir.

Kiçik banklar bölmələrin fəaliyyətini qiymətləndirərkən intuitiv yanaşmadan istifadə edirlər. Belə ki, heyətin sayı azdır və əməkdaşlar göz qabağındadır, rəhbər qiymətləndirməni subyektiv aparmağa üstünlük verir. Balları hesablamaq və əməkdaşların vaxt itirib hansısa formaları doldurması məqsədəuyğun hesab edilmir. Təcrübə göstərir ki, nəticəyə və mühüm göstəricilərə görə idarəetmə istənilən həcmli biznesdə səmərə verir.

Səmərəliliyin balanslaşdırılmış göstəricilər sisteminin yaradıcıları R.Kaplan və D.Nortondur. 1992-ci ildə bu sistemin müəllifləri kompaniyanın qısamüddətli məqsədləri ilə uzunmüddətli perspektivdə strateji məqsədlərinin uzlaşdırılması üçün balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi təklif etmişdilər. Bunun üçün onlar dörd əsas ünsürdən, yaxud dörd “perspektivdən” istifadə etmişdir [3]. Bunlara aiddir:

- ✓ maliyyə;
- ✓ müştəri, istehlakçılarla münasibət;
- ✓ daxili, biznes proseslərinin təşkili;
- ✓ perspektiv təhsil və inkişaf.

Əksər kompaniyalar xərclərini, sifarişlərin yerinə yetirilmə müddətini azaldaraq və keyfiyyətlə məşğul olaraq öz işlərinin səmərəliliyini artırmağa cəhd edirlər. Lakin bu zaman onlar həqiqi strateji prosesləri və uyğun olaraq mühüm göstəriciləri fərqləndirmirlər.

Balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi ilə işləməyə maraqlı olan çoxlu sayda bazar subyektlərinin olmasına baxmayaraq, onlar bir çox hallarda buna hazır olmurlar. Əslində bu sistemin əsasında kompaniyanın strateji məqsədlərinin formalaşdırılması zəruriliyi durur. Bu da bir çox bazar subyektlərinin səmərəli fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir.

Strateji məqsədlərini dəqiq müəyyənləşdirmiş menecerlərə bu göstəricilər sistemi aşağıdakı qeyd edilən bir sıra problemləri həll etməyə kömək edə bilər:

- ✓ mühüm parametrlər üzrə nəzarətin həyata keçirilməsi və məsuliyyətin dəqiqləşdirilməsi. Bu zaman müstəqil bölmələrin rəhbərləri qeyri-sabitliklə əhəmiyyətli şəkildə yüklənir ki, bu da onları prioritetlərə diqqət yönəltməyə məcbur edir;
- ✓ səmərəli büdcənin formalaşdırılması. Konkret ölçülən vəzifələrə nail olmaqla büdcəni tərtib etmək olduqca asandır;
- ✓ heyətin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması. Belə ki, adı çəkilən sistem yaradıcılığı, təşəbbüskarlığı və inkişafetmə istəyini fəallaşdırır, güclü və zəif tərəfləri obyektiv olaraq aşkar etməyə imkan verir;
- ✓ şəxsi strukturun statusunun yüksəldilməsi və qorunub saxlanması;
- ✓ reaksiyadan problemə - planauyğun proqnozlaşdırmaya və məqsədli istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsinə keçirilməsi;
- ✓ şəxsən özünün və tabeçiliyində olan strukturların fəaliyyəti üzrə prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi.

Balanslaşdırılmış göstəricilər sisteminin tətbiqinin bank rəhbəri üçün mühüm faydası vardır. Bu sistem prioritet vəzifələri müəyyənləşdirməyə və onları idarəetmənin şaquli formada bütün nöqtələrinə ötürməyə, qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həll edilməsinə işçiləri həvəsləndirməyə, həmçinin bankın fəaliyyətində arzuolunmaz məqamları vaxtında müəyyənləşdirməyə imkan verir [6].

Balanslaşdırılmış göstəricilər sisteminin əsas prinsipləri iyerarxiklik, sistemlilik və çeviklikdir. İyerarxiklik - idarəetmənin bütün səviyyələrində strategiyanın təfərrüatlığını və tətbiqini, sistemlilik - bankın fəaliyyətinin bir çox obyektləri üçün göstəricilərin müxtəlif tiplərinin nəzərə alınmasını, çeviklik isə bankın xüsusiyyətlərinə görə balanslaşdırılmış göstəricilər sisteminin strukturunun və tələblərinin dəyişməsi imkanlarını özündə əks etdirir.

Araşdırmadan göründüyü kimi, bank strukturlarında idarəetmə səmərəliliyini səciyyələndirməyə imkan verən göstəricilər sisteminin işlənib hazırlanması biznesə müsbət təsir göstərən prinsipləri müəyyən etməyə imkan verir. Bu prinsipləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- *bankın strateji prioritetlərinə mərkəzləşmə.* Bu halda göstəricilər mühüm biznes proseslərini və strateji vəzifələri nəzərə almaqla planlaşdırılır.
- *göstəricilərin kompleksliliyinin təmin olunması.* Kompleks yanaşma bankın və onun struktur bölmələrinin bütün funksiyalarını, həmçinin problemli hissələrini nəzərə almağa imkan verir.
- *sistemin dinamikliyinin təmin edilməsi.* Bu prinsip göstəricilərin tərkibinin, onların çəki əmsallarının, normativ qiymətlərinin bank biznesinin prioritetlərindən asılı olaraq vaxt etibarilə dəyişməsini nəzərdə tutur.
- *göstəricilərin çoxsəviyyəli sistemi.* Burada bütün menecerlər üçün ümumi və hər bir struktur bölmə üzrə məsuliyyət göstəricilərinin fərqləndirilməsi nəzərdə tutulur. Bu zaman göstəriciləri qarşıya qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi və öyrənilən dövrdən asılı olaraq aylıq, rüblük və illik göstəricilərə bölmək olar [5].

Müasir bazar iqtisadiyyatı bankın cari fəaliyyətinə etibarlı nəzarəti təmin etməyə və qəbul edilən strateji qərarların perspektivliyini görməyə qadir yeni idarəetmə metodlarının daimi yaradılmasını və tətbiqini tələb edir.

Araşdırma göstərir ki, müasir dövrdə bir çox bankların fəaliyyətində idarəetmənin təşkili ilə bağlı problemlər vardır. Kommersiya banklarının bir çox düzgün olmayan strateji və taktiki hesablamaları bank idarəçiliyinin peşəkarlıq səviyyəsinin kifayət dərəcədə olmaması ilə bağlıdır. Deməli, idarəetmənin ənənəvi metodlarının imkanları tükənmiş və idarəetmədə yeni yanaşmaların axtarılıb tapılması zərurəti yaranmışdır. Belə yanaşmalardan biri Qərb kompaniyalarının təcrübəsində fəal istifadə edilən proses istiqamətli yanaşmadır [1]. Təcrübədə prosesli yanaşmanı həyata keçirmək üçün strateji məqsədlərə nail olmağa imkan verən səmərəli idarəetmə mexanizminin yaradılması zəruridir. Lakin strateji idarəetmənin əksər klassik yanaşmaları kompaniyanın məqsədlərinin formalaşdırılması ilə onların həyata keçirilməsi tədbirləri, həmçinin bu məqsədlərə nail olmanın nəzarət mexanizmləri arasındakı əlaqələrə kifayət qədər diqqət yetirmirlər.

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi kommersiya banklarının fəaliyyət monitorinqinin və strateji planlaşdırılmasınm mühüm vasitəsi kimi çıxış edə bilər. Müasir dövrdə əsas məsələlərdən biri bu sistemin metodologiyasının kommersiya banklarının strateji planlaşdırılmasının konkret vəzifələrinə uyğunlaşdırılmasıdır. Bu yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bank fəaliyyətinin əsaslandırılmış qiymətləndirilməsini həyata keçirmək üçün yalnız maliyyə göstəriciləri kifayət etmir. Həmin sistem çərçivəsində bank biznesinə aşağıdakı istiqamətlərdə yanaşıb qiymətləndirməni həyata keçirmək olar:

- risklilik göstəriciləri və yaradılan ehtiyatların gözlənilən itkilərinin müəyyənləşdirilməsi;
- bazarda bankın vəziyyətinin (müştərilərin sayı, bazarda payı və s.) müəyyənləşdirilməsi;
- daxili biznes prosesləri ilə əlaqəliliyin təmin edilməsi;
- bankın kadr resurslarının inkişaf səviyyəsi.

Bu cür yanaşma əsasında bankın maliyyə və qeyri-maliyyə göstəricilərinin balanslaşdırılmış mənzərəsini əldə etmək və onun strateji biznes planı modelinin qurulması mərhələlərini aşağıdakı kimi vermək olar.

Birinici mərhələ strategiyanın işlənib hazırlanmasıdır. Bu mərhələyə bankın missiyası, ona nail olmağa istiqamətlənən məqsədlər iyerarxiyası daxildir. Ən yaxşısı strateji xəritə şəklində qrafik təsvirdir. Məqsədlər bankın fəaliyyətinin aşağıdakı istiqamətləri üzrə müəyyən edilir:

- maliyyə və risk;
- müştəri;
- proses;
- təhsil və intellektual.

Bu aspektlər “aşağıdan-yuxarı” səbəb-nəticə əlaqəsi ilə mənitiqi olaraq bir-biri ilə əlaqədədir. Belə ki, heyətin stimullaşdırılması və təhsilin nəticəsi daxili biznes proseslərinə təsir edir və onların

keyfiyyətini yüksəldir, səmərəli biznes prosesləri müştərilərin tələbatının ödənilməsini yüksəldir və bazar mövqeyini gücləndirir, müştərilərlə və bazarla bağlı nəticələr maliyyə göstəricilərini yaxşılaşdırır.

İkinci mərhələ strateji xəritənin qurulmasıdır. Bu mərhələ özünə fəaliyyət aspektləri üzrə konkret strateji məqsədlərin bölgüsünü və onlar arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsini, həmçinin məqsədlərin həyata keçirilməsi üzərində məsuliyyət təyinatlarını daxil edir.

Üçüncü mərhələdə strateji məqsədlərlə bağlı yuxarı səviyyəli balanslaşdırılmış göstəricilər sisteminin müəyyən edilməsi nəzərdə tutulur. Bu zaman məqsədlərə nailolma dərəcəsini qiymətləndirərkən göstəricilərin əhəmiyyətlilik payı (çəkisi) müəyyən edilir. Çəkilərin qiyməti sıfırla bir arasında olur və müəyyənləşdirilmiş məqsədlər üçün bütün balanslaşdırılmış göstəricilərin çəkilərinin cəmi 1-ə bərabər olmalıdır [7]. Modeldə istifadə edilən balanslaşdırılmış göstəricilər dəstinə qarşılıqlı əlaqədə olan aşağıdakı üç qrup parametrlər daxil edilir:

- balans məlumatlarından əldə edilən həcm göstəriciləri;
- bankın gəlir və xərc maddələrini müəyyən edən dəyər göstəriciləri;
- riskin idarəedilməsi tələblərindən irəli gələn struktur göstəricilər.

Dördüncü mərhələ balanslaşdırılmış göstəricilər “ağacını” qurmaqdır. Ənənəvi olaraq burada iki əsas səviyyəyə baxılır. Birinci səviyyə bank rəhbərliyinə aid olan strateji səviyyədir. Bu strategiyanın işlənib hazırlanması və tətbiqinə istiqamətlənir ki, bankın strateji inkişaf planının yerinə yetirilməsi haqqında aylıq hesabatlar əldə edilsin. İkinci səviyyə bankın ümumi strategiyasına uyğun həyata keçirilən əməliyyatların idarəedilməsi səviyyəsidir və real zaman kəsiyində onun yerinə yetirilməsi dərəcəsinin monitorinqi həyata keçirilir. Əməliyyat proseslərinin balanslaşdırılmış göstəriciləri ilə yuxarı səviyyənin balanslaşdırılmış göstəricilərinin əlaqəsi ümumiləşdirmə vasitəsilə həyata keçirilir. Ümumiləşdirmə zamanı səmərəsi maksimum olan məqsədlər ən böyük çəki ilə qiymətləndirilir.

Proseslər səviyyəsində balanslaşdırılmış göstəricilər sisteminin tətbiqi hər bir konkret əməkdaşa fəaliyyətini strateji məqsədlərə nail olmaq üçün istiqamətləndirməyə imkan verir.

Beşinci mərhələ tədbirlər planının işlənib hazırlanmasını əhatə edir. Tədbirlər və onların balanslaşdırılmış göstəriciləri məqsədlərə nailolma əhəmiyyətliyi ilə xarakterizə edilir və onların ranjirləşdirilməsi məqsədlərin prioritetliyi ilə həyata keçirilir. Bu zaman bütün tədbirlərin daha çox məsrəflərin optimallaşdırılması və az əhəmiyyətlilərin aradan qaldırılması baxımından prioritet büdcə - koordinasiya sistemi kontekstində təhlil edilməsi məqsədəuyğundur.

Altıncı mərhələ tətbiq etmədir. Bu sistemin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bankın inkişafının uzunmüddətli strateji planlaşdırılmasının məqsədləri və göstəriciləri bir-biri ilə əlaqəlidir və onların yerinə yetirilməsi monitorinqi operativ büdcələşdirmə prosesində baş verir. Belə ki, birincisi, strateji məqsədlər bankın əməkdaşlarına qədər çatdırılır. Bu zaman müvafiq məqsədlərin müxtəlif səviyyələri üçün balanslaşdırılmış göstəricilər müəyyən edilir, onların səbəb-nəticə əlaqələri aşkar edilir. İkincisi, strateji tədbirlər cari qiymətləri plandan daha çox fərqlənən balanslaşdırılımış göstəricilərə nail olmaqdan başlayır. Bu prosedura uzunmüddətli dövrdə daha mühüm məqsədlərə nailolmanın fəaliyyət proqramı ilə strateji investisiyanı sıx əlaqələndirir. Üçüncüsü, bankın mühüm korporativ tədbirləri elə formalaşdırılmalıdır ki, onların sinergetik səmərəsi strateji məqsədlərə nail olmağa imkan versin. Nəhayət, balanslaşdırılmış göstəricilərin plan kəmiyyəti bankın büdcə sənədlərini yeni bank məhsullarının tətbiqi ilə bağlı konkret büdcə layihələrini müvafiq üfüqi planlaşdırmalarla əlaqələndirir.

Balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi prinsip etibarilə yeni strategiyanın işlənib hazırlanması deyil, mövcud strategiyanın tətbiq edilməsi vasitəsidir. Əvvəlcə strategiyanın işlənib hazırlanmasını başa çatdırmaq və sonra bu sistemin yaradılmasına başlamaq lazımdır.

Onun tətbiqindən real və nəzərəçarpan genişmiqyaslı nəticələrin əldə edilməsi yalnız strateji planın həyata keçirilməsindən bir neçə il sonra mümkündür. Eyni zamanda bankın inkişaf səviyyəsi və korporativ mədəniyyəti qeyd edilən sistemin işlənib hazırlanması üçün hazır olmalıdır. Strateji məqsədləri xarakterizə edən konkret göstəricilər deyil, onların özü balanslaşdırılmış göstəricilər

sisteminin əsasını təşkil edir. Əgər göstəricilərin əsasında duran məqsədlər sabit və davamlı inkişafa aparan mükəmməl strategiya deyilsə, onda onlar yaxşı göstərici kimi faydalı ola bilməz [4].

Beləliklə, balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi büdcələşdirmə prosesini müxtəlif səviyyələrdə strategiyanın reallaşdırılması ilə əlaqələndirməyə imkan verir və nəticədə bütün resursları kompaniyanın strategiyasının həyata keçirilməsinə yönəldir. Bankın strateji planlaşdırılmasının və onun fəaliyyətinin monitorinqinin vasitəsi kimi balanslaşdırılmış göstəricilər sisteminin tətbiqinin başlıca nəticəsi bütün icraedici səviyyələrdə bankın strategiyasını tam başa düşmək, strateji məqsədlərin yerinə yetirilməsinə real nəzarət əsasında onu ardıcıl həyata keçirməkdir. Deməli, bank bazarında davam edən rəqabət biznes proseslərinin cari və perspektiv vəziyyətini qiymətləndirməyə və proqnozlaşdırmağa qadir adekvat və real tətbiq edilən yeni analitik sistemlərdən istifadəni vacib edəcəkdir. Qeyd edilənləri ümumiləşdirərək aşağıdakı praktiki tövsiyələri formalaşdırmaq olar:

- mühüm biznes proseslərini təsvir və müəyyənləşdirmək üçün balanslaşdırılmış göstəricilər sistemindən istifadə etmək;
- bankın strateji xəritəsini qurmaq və əsas məqsədlərin əhəmiyyətliyinə görə ranjirləşdirilməsini həyata keçirmək;
- məqsədlərə nailolma nəticəliliyinin mühüm göstəricilərinin hesablanması metodunu müəyyən etmək və onları parametrlər kimi dinamik modelə daxil etmək.

ƏDƏBIYYAT

1. Ансофф, И. Стратегическое управление. М., Экономика, 1989.
2. Клочков А.К. KPI и мотивация персонала. Полный сборник практических инструментов. М., Эксмо, 2010.
3. Каплан Р., Нортон Д. Награда за блестящую реализацию стратегии. Связь стратегии и операционной деятельности - гарантия конкурентного преимущества. М., Олимп-Бизнес, 2010.
4. Тютюнник А.В., Машонская К.И. Система сбалансированных показателей в банке - миф или необходимость? // Управление в кредитной организации. № 3, 2009.
5.Тысячникова Н.А. Стратегическое планирование в коммерческих банках: концепция, организация, методология. М., КНОРУС: ЦИПСиР, 2013.
6. Стратегия развития современного коммерческого банка: сборник научных статей / РГЭУ «РИНХ». - Ростов н/Д, 2015.
7. Рекомендации и исследования в области стратегического планирования Standard & Poors, Pricewaterhouse Coopers, Ernst & Young, MacKinsey, Boston Consulting Group, Monitor Group

РЕЗЮМЕ

КАМИНА ОРУДЖАЛИЕВА

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ В БАНКОВСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ЕГО МОНИТОРИНГ

На сегодняшний день одной из важных проблем банковского бизнеса является влияние внешних факторов на механизм формирования адекватного стратегического планирования. Эффективное и обоснованное стратегическое планирование позволяет сосредотачивать внимание на приоритетных направлениях деятельности. Мониторинг стратегического планирования играет важную роль в решении этого вопроса. В статье на основе сбалансированной системы показателей строится стратегическая модель бизнеса и указываются его этапы, как важное средство мониторинга деятельности и стратегического планирования коммерческих банков.

Ключевые слова: *банк, банковская деятельность, стратегическое планирование, сбалансированная система показателей, мониторинг банковской деятельности.*

SUMMARY

KAMINA ORUJALIYEVA

STRATEGIC PLANNING IN BANKING ACTIVITY AND ITS MONITORING

Currently, one of the important problems of the banking business is that external factors affect the formation of an adequate strategic planning mechanism. Effective and legitimate strategic planning allows focusing attention on the priorities of activity. Monitoring of strategic planning plays important role in the solution of this problem. In the article they build strategic business model and give its steps on the basis of balanced scorecard, as the important means of activity monitoring and strategic planning of commercial banks.

Keywords: *bank, banking activity, strategic planning, balanced indicator system, monitoring of banking activity.*

(İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent C.Mahmudov tərəfindən təqdim edilmişdir)

"NAXÇIVAN" UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
"NAKHCHIVAN" UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ "НАХЧЫВАН"/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT:33

AYSUN CƏFƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Biznesin təşkili və idarə edilməsi, II kurs
DOI: 10.5281/zenodo.10983546

BİZNES FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİNDƏ BANK XİDMƏTLƏRİNİN YERİ VƏ ROLU

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi *– ölkəmizin iqtisadi potensialının yüksəldilməsi naminə biznes fəaliyyətinin araşdırılması, onun sahə-ərazi və növ-tərkib elementləri üzrə strukturunun öyrənilməsi, "biznes fəaliyyəti – bank xidmətləri" müstəvisində yaranan münasibətlərin tədqiqi.*

Tədqiqatın metodologiyası *– müşahidə, qruplaşdırma, müqayisəli təhlil, zəncirvarı əlaqə və zəncirvarı asılılıq metodlarından istifadə olunması.*

Tədqiqatın nəticələri *– biznes fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsi və müvafiq nəticələrin çıxarılması, bu istiqamətdə bankların göstərdiyi xidmətlərin öyrənilməsi, biznes subyektlərinin bank subyektləri ilə tənzimlənməsi istiqamətlərinin və reallıqların qiymətləndirilməsi, bəhs olunan yönlərdə "səbəb-nəticə" əlaqələrinin nəzərdən keçirilməsi.*

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti *– təcrübi müstəvidə biznes subyektlərinin və bank müəssisələrinin qarşılıqlı əlaqələrinin təşkili və həyata keçirilməsinin spesifik məqamlarının aşkarlanması, bəhs olunan yöndə transformasiya və təkmilləşdirmə imkanlarının nəzarət altına alınması.*

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi *– ölkəmizdə biznes fəaliyyətinin təşkili və həyata keçirilməsində bank xidmətlərinin reallaşması, müvafiq nağdsız hesablaşmaların mümkünlüyü, həmin fəaliyyətin biznes fəaliyyəti məqsədlərinə maksimal mümkün tabe etdirilməsi baxımından araşdırılması, zəruri iştirakçı amillərin fərdi və qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlar yönündə rolunun müəyyən edilməsi.*

Açar sözlər: *biznes, biznes mühiti, biznesin fəaliyyətinin cəhətləri, bank sektoru, bank fəaliyyəti, Azərbaycan Respublikası*

GİRİŞ

İstənilən ölkənin iqtisadi sistemi (prioritet sahələrinin) onun maddi imkanlarının, qüdrətinin və gücünün ifadə olunması, reallıqlarının nümayiş etdirilməsidir. "Ev təsərrüfatı" mənasını əks etdirən, cəmiyyətin istehsal, xidmət, sosial məişət və digər altsistemlərin məcmusu kimi çıxış edən iqtisadiyyat dövlət sektoru ilə yanaşı sahibkarlıq fəaliyyətinin geniş və dərin tərəqqisini vəhdət halında sərgiləməkdədir. Digər tərəfdən, müasir inkişaf mərhələsi Azərbaycan iqtisadiyyatının elmi prinsiplərə əsaslanan, inklüziv təməllərlə fərqlənən fəaliyyətin tərənnümü kimi çıxış etməkdədir.

Bəhs olunan "mənzərənin" daha yüksək mərhələlərə keçidini təmin etmək, aktiv iqtisadi addımlara, xüsusilə də ixracat və idxaləvəzləmə əməliyyatlarına yönəlik işlərin həyata keçirilmək məqsədilə ölkə daxilində çoxsaylı istiqamətlərin planlaşdırılması, perspektiv dövrlərdə proqnozların hazırlanması, "qəlibi" qurulan sistemin isə təcrübəyə tətbiqi çoxsaylı və rəngarəng fəaliyyətlərin reallaşmasını tələb etməkdədir.

Bəhs olunan müstəvidə əsas yollardan biri kimi ölkədə daha mütərəqqi biznes mühitinin formalaşması və sahibkarlıq fəaliyyətinin geniş vüsət almasına imkan yaratmaqdadır. Biznes mühitinin yaradılması və biznes fəaliyyətinin təşkili ölkənin iqtisadi inkişafında öncül yerlərdə təmərküzləşməkdədir.

Zəruri hüquqi-normativ bazanın yaradılması və mütəmadi təkmilləşdirilməsi digər şərtlərlə yanaşı sahibkarlıq hisslərinin inkişafı üçün yeni "üfüqlərin" açılmasına şərait yaratmaqdadır. Təşkilati, iqtisadi-istehsal, texniki, nəqliyyat-logistik və digər komponentlər qanunvericilik alətləri ilə birlikdə biznes fəaliyyətinin və mübadilə imkanlarının qiymətləndirilməsini, zərurət yarandıqda isə sadə, çarpaz və müqayisəli təhlillərin icrasını tələb etməkdədir ki, burada da məqsəd iqtisadi sistemin həqiqi vəziyyətinin ortaya çıxarılmasından və lazımi nəticələrin sərgilənməsindən ibarətdir. İLk olaraq mənası "iş" kəliməsi ilə xarakterizə olunan "biznes" termini eyni zamanda özünün kifayət qədər yayılma arealı ilə fərqlənməkdədir. Onların sırasında özünün spesifik məzmunu,

iqtisadi sistemin transforamasiya və irəliləməsində mühüm rol oynayan "manqalardan" birini də bank sektoru və bank müəssisələri, onların strktur şəbəkəsi və icra etdiyi əməliyyatlar təşkil etməkdədir.

BİZNES FALİYYƏTİ, ONUN MƏZMUNU, TƏŞKİLATİ ALƏTLƏR VƏ KONFİQURASİYALAR

Biznesə ümumi baxış bir çox istiqamətlərə aydınlıq gətirməkdədir. Onların əsas məqamlarını aşağıdakı sxemdən görmək mümkündür.(sxem 1)

Sxem 1. Biznes fəaliyyətinin əsas cəhətləri

BİZNES FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

- Təşəbbüskar insanların işgüzar qabiliyyətlərinin ortaya çıxarılması
- Fəaliyyətin təşkili üçün məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi
- Uyğun mühitin yaradılmasında iştirakçı komponentlərin (təşkilati, hüquqi, texniki və s.)
- Bəlli planlaşdırma addımları əsasında məhsul istehsalı, xidmətlərin göstərilməsi və işlərin görülməsi
- İnformasiya təminatının, konsaltinq və digər məsləhətlərin əlçatanlığı
- Müasir elmi araşdırmaların nəticələrindən xəbərdar olmaq və mütəmadi maariflənmə
- Fəaliyyətin düzgün təşkili nəticəsində mənfəətin (gəlirin) əldə olunması
- İstehlakçıların tələbatlarının ödənilməsi və s.

Mənbə: [6, səh. 14]

Müasir dövrdə iqtisadi mühitin fərdi qaydada xarakterizə edilməsi mümkün deyildir. O, sosial və ekoloji mühitlərlə birlikdə inklüziv inkişafın təməllərini təşkil etməkdədir. Bununla yanaşı biznes mühitinin formalaşmasında "sahibkarlıq fəaliyyəti" elementinin əhəmiyyəti danılmazdır. İnsanlar arasında icra olunan sosioloji tədqiqatlardan aydın olur ki, fərdlərin bir hissəsi kiminsə rəhbərliyi və göstərişləri əsasında fəaliyyət göstərməkdədirsə, digər hissə bir sıra yaradıcılıq, yenilikçilik ideyaları ilə, istehsal proseslərinin təşkili və həyata keçirilməsi bacarıqları ilə fərqlənməkdədir. İkinci qrup insanlar ətarfında bəlli "komanda" toplamaqla məqsədyönlü icraatları reallığa çevirirlər və yekunda ölkənin maddi və mənəvi zənginləşməsində iştirak edirlər.

Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət formalarının növ-tərkib ifadəsinin genişləndirilməsi, qanunvericiliklə müəyyən olunmuş istisnalar nəzərə alınmaqla digər sahə və istiqamətlərdə iqtisadi azadlığın mövcudluğu, bank-pul siyasətinin daha yüksək keyfiyyət mərhələlərinə keçidin təmin edilməsi və maliyyələşmə imkanlarının genişləndirilməsi, digər analoji addımların sistemli və məqsədyönlü şəkildə atılması ölkənin iqtisadi qüdrətinin yüksəldilməsinə xidmət etməkdədir.

Biznes fəaliyyəti mütərəqqi texnika və texnologiyaların əldə olunaraq mənimsənilməsini zərurətə çevirməkdədir. Məhsul istehsalının, xidmətlərin göstərilməsini və işlərin yerinə yetirilməsinin əsasını məhsuldar qüvvələr təşkil etməkdədir. Yəni, burada bəlli əmək bilikləri və vərdişləri ilə seçilən insanlar və onların işgüzar vərdişlərinin təsiri ilə fəaliyyət rejiminə keçən texniki alət və vasitələr məcmu şəklində biznes fəaliyyətini aktivləşdirməkdədir. Digər tərəfdən, iqtisadi fəaliyyət insanların sosial vəziyyətinə təsirsiz ötüşməməkdədir.

Elmi müstəvi biznes fəaliyyəti və onun təşkili ilə bağlı çoxsaylı xarici alimlərin mühüm fikir və düşüncələri bəllidir. Bu sırada Y.Şumpeterin, S.Mizesin, F.Xayekin, L.Daşkovun, V.Çernyakın, B.Çipenkonun və digər tanınmış alimlərin adı çəkilə bilər. Adları çəkilən siyahıya Ə.Əlirzayev, N.Haciyev, R.Quliyev, B.Nuriyev kimi azərbaycanlı alimlərin də müvafiq yöndə olan tədqiqatları da əlavə olunmalıdır.

Biznesin xarakterizə olunmasında onun obyekti və subyektinin müəyyən edilməsi və spesifik cəhətlərinin aydınlaşdırılması ilə yanaşı daxili və xarici mühitinə diqqətin yetirilməsi vacibdir. Ümumi təşkilati-hüquqi müstəvidə istehsal, kommersiya və maliyyə biznesindən ibarət olması təsərrüfat subyektlərinin məşğuliyyət istiqamətlərindən irəli gəlməkdədir.

Biznesin öyrənilməsində onun idarə olunması mühüm məsələlərdən hesab olunmaqdadır. Belə yanaşmanın təmin olunması idarəetmənin məqsəd və vəzifələri, onun quruluşu və təşkili prinsipləri haqqında nəzəri və təcrübi müddaları ümumiləşdirməyə imkan verməkdədir.

Biznes adı altında müxtəlif fəaliyyətlər öz əksini tapmaqdadır. Həmin fəaliyyətlərin dərindən öyrənilməsi məqsədilə onun "üfuqi" və "şağuli" müstəvilərdə araşdırılması zəruridir. Belə ki, biznesin təşkilində bir tərəfdən iqtisadi sistemin sahələri üzrə, digər tərəfdən isə icra olunan fəaliyyət istiqamətləri üzrə təsnifləşdirilməlidir.

Biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsində kor-koranə, xaotik addımların atılması məqsədəuyğun hesab edilməkdədir. Məhs bu tələb bznesin daxili məlumatlandırma sisteminin və xarici informasiya təminatının sistemli və kompleks şəkildə yaradılmasını zəruri edir. Belə ki, istehsal yaxud xidmət obyektinin məzmununun nədən ibarət olması və nə kimi xarakter və xassələrlə özünü ifadə etməsi, onların hazır məhsul (yaxud xidmət) şəklinə salınmasında istifadə olunan hansı texniki və texnoloji təməllər mövcuddur və digər bu kimi sualların cavablandırılmasında, həmçinin zəruri hesablamaların aparılmasında tələbləri qarşılayan informasiya təminatının olması məqsədəmüvafiqdir.

Biznes fəaliyyəti hər zaman bəlli kommersiya sirlərinin, texnoloji məxfiliklərin, tətbiq olunan rəqəmsal idarəetmə sistemləri üzrə proseslərin və kəşvlərin qorunması tədbirləri ilə müşayət olunmuşdur. Belə ki, "bilirəm necə?" kəliməsi biznesin təhlükəsizliyi tədbirlərinin önündə gəlib, onun yönləndirilməsinə səbəb olmuşdur. İqtisadi-istehsal təyinatlı tədbirlər sistemi özündə müxtəlif məzmunlu qoruyucu addımları cəmləməkdədir.

Digər tərəfdən, təhlükəsizlik tədbirlərinin bir hissəsi də fəaliyyət riskləri ilə əlaqədardır kı, təcrübədə onları müxtəlif məzmunlu tərkib elementləri üzrə fərqləndirmək mümkündür.

Biznes fəaliyyətinə seçimlərin və araşdırmaların icra olunması, ona qoşulma və həyata keçirilməsi bir çox istiqamətlər və komponentlər nəzərə alınmaqla reallaşmalıdır ki, onlardan da mühüm olanlarına nümunəvi şəkildə aşağıdakı sxem vasitəsilə ifadə etmək mümkündür.(sxem 2)

Sxem 2-dən də göründüyü kimi, biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan heç bir təsərrüfat subyekti özünün strateji-taktiki kursunu müəyyənləşdirmədən hər hansı məqsədyönlü proseslərdə tammənalı iştirak edə bilməz. Həmin kurs məhsul və ya xidmət ixtisaslaşması haqqında məlumat verir, məhsulyaratma proseslərinin üsul və mərhələlərinin, alət və mexanizmlərinin seçim və istifadə xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirməkdədir. Digər tərəfdən, adətən istehsal prosesləri istehlakçıların tələbatlarını daha əhatəli ödəmək məqsədilə növ-çeşid tərkiblərini genişləndirməkdədir.

Biznes fəaliyyətinin təşkil olunmasında istehsal (xidmət) assortimentinə aydınlıq gətirildikdən sonra konseptual əsasların hazırlanmasına keçilməlidir. Müvafiq əsaslar fəaliyyət prosesində nəyi, necə və hansı şəkildə etməyin mümkün "mənzərəsi" qurulmaqdadır.

İqtisadi sistemin sahələri və istiqamətləri, istehsal olunan məhsulların xüsusiyyətləri müəyyən dövrləşmə əməliyyatlarına da yol açmaqdadır. Belə proseslər kənd təsərrüfatında, həmçinin emal sənayesində daha çox rast gəlinməkdədir. İstehsal dövrünün uzunluğu və mərhələliyi onun dövrləşməsinə təsir etməkdədir.

Dövrləşmənin xarakterizə olunmasında mövsümilik elementi də mühüm rol oynamaqdadır. Sahə və ya fəaliyyət üzrə istehsal dövrü, onun intervallarının və minimal-maksimal ifadələri dövrləşmə intervallarının formalaşmasına səbəb olmaqdadır. Müvafiq dövrləşmənin norma və normativlərlə təmin olunması, həmçinin onun üzərində müxtəlif nəzarət formalarının tətbiqi biznesin məh-

Sxem 2. Biznes fəaliyyətinin təşkilinin mühüm istiqamətləri və komponentləri

BİZNES FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİNİN MÜHÜM İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ KOMPONENTLƏRİ

- Biznes üzrə ümumi strategiyanın və ona uyğun taktiki gedişlərin müəyyən edilməsi
- Biznesin konseptual əsaslarının hazırlanması və dəqiqləşdirilməsi
- Biznes fəaliyyətində dövrləşmə proseslərinin nəzarət altına alınması, onun mövsümilik və digər parametrlər baxımından icra olunmasının xüsusiyyətlərinin aşkarlanması
- Biznes fəaliyyətində ümumi və spesifik planlaşdırma proseslərinin həyata keçirilməsi
- Biznes fəaliyyətində etibarlı işçi heyətinin, iş partnyorlarının müəyyənləşdirilməsi
- Biznes fəaliyyəti üzrə istifadə olunan maliyyə göstəricilərinin seçilməsi, onun uçot-hesabat işlərinin tələblərə uyğun təşkili və s.

Mənbə: [4, səh. 156]

suldarlıq, səmərəlilik, optimallıq, təchizat-tədarük və digər istiqamətlərdə mövcud olan prinsiplərdən istifadə etəklə təşkilini şərtləndirməkdədir.

Planlaşdırma prosesləri hər bir bisnes subyektinin istifadə etdiyi iqtisadi alətlərdən hesab olunmaqdadır. Tərkibində strateji və ümumi fəaliyyət istiqamətləri fərqləndirilən planlaşdırma prosesləri təsərrüfat subyektlərinin işgüzarlığını, onun konturlarını və spesifikasını öncədən müəyyənləşdirməkdədir.

Biznes fəaliyyətinin qurulması digər şərtlərlə yanaşı etibarlı işçi heyətinə, həmçinin birgə fəaliyyəti paralel və ya ardıcıl həyata keçirən iş partnyorlarına ehtiyacla da müəyyənləşməkdədir. Belə ki, bir işçinin peşəkarlıq səviyyəsini mütəmadi yüksətməsi və sonra müxtəlif səbəblərdən həmin müəssisəni tərk etməsi mənfi hal kimi qəbul olunmaqdadır. Digər tərəfdən, etibarlı istehsal "tərəfdaşlarına" malikolma bir çox əməliyyat və mərhələnin daha məhsuldar, effektiv baş tutmasına imkan yaratmaqdadır.

Maliyyə-pul amili istənilən biznes fəaliyyətinin "yox" sayıla bilməyəcək komponentlərindəndir. Onun aktiv iştirakının təmin edilməsi, maliyyə imkanlarının mövcudluğu bir çox işlərin daha sürətlə həyata keçməsinə səbəb olmaqla yanaşı alıcı-satıçı əlaqələrində bank xidmətlərinə müraciət olunmanı da şərtləndirməkdədir.

BANK SEKTORU VƏ ONUN BİZNES FƏALİYYƏTİNDƏ İŞTİRAKI

Bank sektoru iqtisadi sistemin aktivləşməsinin mühüm sahəsi, istehsal (xidmət) sferasının aparıcı "iştirakçı manqasıdır". Onlar müxtəlif əlamətlər əsasında təsnifləşdirmələrə məruz qalır. Qrupalşdırmalar həmçinin onların icra etdiyi əməliyyatlar baxımından da bankların məzmununa aydınlıq gətirməkdədir.

İqtisadi sistemdə müxtəlif ehtiyaclara kredit resurslarını təqdim edən subyektləri kimi xarakterizə olunan banklar iqtisadi sistemin müxtəlif həlqələri üzrə aktivləşmələrə səbəb olmaqdadır. Biznes fəaliyyətində bankların rolu əsasən iki istiqamətdə özünü əyani sürətdə ifadə edir:

1. Kredit əməliyyatları;
2. Bank köçürmə (transfert) əməliyyatları.

Malalanlarla (xidmət istehlakçıları ilə) malsatanlar (xidmət göstərənlər) arasında maliyyə-pul

hesablaşmalarının 80-85% həcmindəki nağdsız şəkildə mövcudluğu məhs banklar vasitəsilə həyata keçirilməkdədir. Həmin əməliyyatlar bir tərəfdən biznes sferasında bərqərar olan müstəqim istehsal-təşkilatlanma sferası ilə (xammal, material, ehtiyat hissələri, konstruksiya və detallar, hazır məhsullar, xidmətlər və s.) və subyektlərin kommunal xərcləri ilə (işıq, su, elektrik enerjisi, rabitə və digər xərclər) əlaqədar olmaqdadır.

Bank sferası mikro, kiçik, orta və iri müəssisələrlə fəaliyyəti əhatə etməkdədir. Bundan başqa, fiziki şəxlər formasında fəaliyyət göstərən subyektlər və fərdlər də özünəməxsus qaydada bank xidmətlərindən istifadə etməkdədir.

Banklar vasitəsilə birşəhərli və başqa şəhərli, həmçinin başqa ölkəli hesablaşmalar həyata keçirilməlidir. Situasiyalarda və əməliyyatların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq banklarda hesablaşmaların müxtəlif formalarına (ödəniş tapşırığı, inkasso tələbnamələri, akkreditiv, çeklər vasitəsilə və s.) müraciət olunmaqla maliyyə-pul “axınlarına” razılıq verilməkdədir.

Bank subyeklətinin uyğun xidmətləri təşkil etməsində müxtəlif hesablaşma üsulları vasitəsilə həyata keçirməkdədir. Onların sırasında aşağıdakı fəaliyyət “mənzərələri” sadalana bilər:

- ✓ eyni bankın müştəriləri arasında baş verən hesablaşmalar;
- ✓ fərqli banklarda hesablaşma hesabları olan, müştərilərin biri-digəri ilə banklar arasında müxbir hesablaşmalar vasitəsilə icra olunan birşəhərli və başqaşəhərli hesablaşmalar;
- ✓ analoji üsullarla həyata keçirilən başqaölkəli hesablaşmalar və s.

Bank sektoru biznesin inkişafında “görünməz iştirakçı” olmaqla yanaşı qarşıya qoyulan maddi və qeyri-maddi aktivlərin yaradılmasında birgə iştirak etməklə mükəlləfdir. Zərurət yarandıqda, istehsal və ya xidmət sferasında ixtisaslaşan təsərrüfat subyektlərinin pul vəsaitlərinə olan ehtiyaclarının ödənilməsində təmsil olunmaqdadır.

NƏTİCƏ

Ökənin iqtisadi sistemi özünün sahə və istiqamətlərinin mövcudluğu və fəaliyyət göstəriciləri ilə təmsil olunmaqdadır. İstehsal, xidmət və sosial sahə və istiqamətlərin məcmusu kimi ifadə edilən bu toplum özündə və fərqli konfiqurasilarla seçilən proses və əməliyyatları birləşdirməkdədir.

Məqalədə spesifik “iştirakçı” kontingentinin mövcudluğu onunla bağlı yanaşma və baxışların formalaşmasına təsir etməkdədir. “Biznes sahələri – banklar” tandemi üzrə formalaşan əlaqələr tərəflərin vəzifələri, məqsədləri və öhdəlikləri ilə tərənnüm olunmaqdadır.

Biznes sahələri məzmun etibarı ilə iqtisadi sistemin bütün həlqə və manqalarını əhatə etmək qabiliyyəti ilə fərqlənməkdədir. Onların əhatə dairəsi madi istehsal sferası ilə yanaşı sosial-mədəni sahələri də (müxtəlif hazırlıq kursları, məsləhət xidmətləri verən subyektlər, mədəniyyət və incəsənət sahəsinə aidiyyatı ilə bilinən fəaliyyət vahidləri və s.) əhatə edə bilər.

Biznes fəaliyyəti məşğulluğun təmin edilməsi, ticarət və iaşə sahələrində dövriyyələrin artırılması, sığorta ayırmalarının və digər analoji ödəmələrin ümumi həcminin artırılması ödənilən pensiya-yardım istiqamətli məbləğlərin yüksəlməsinə səbəb olmaqdadır.

Biznes fəaliyyətinin təşkilində bank xidmətlərinin rolu əvəzolunmazdır. İstər ümumilikdə cəmiyyətdə, istərsə də iqtisadi sahələr üzrə nağdsız hesablaşmaların xüsusi çəkisinin mütəmadi artdığı, həmçinin əhali gəlirlərinin artdığı dövrdə bank xidmətlərinin göstərilməsi sosial-iqtisadi müstəvilərdə aktivləşməsinə səbəb olmaqdadır. Bank xidmətlərinin növ-çeşid ifadələrinin genişlənməsi, müvafiq xidmətlər üzrə diversifikasiya tədbirlərinə gedilməsi müvafiq sektorun baş verə biləcək hadisə və proseslərdə iştirak payını artırmaqdadır.

Banklar ölkənin iqtisadi sistemi üzrə vəziyyətin tarazlaşdırılmasında mühüm rol oynamaqdadır. Valyuta ehtiyaclarının qarşılanması, pul-kredit dövriyyələrinin nizamlanması, fərdlərin əmanətləri bazasında onların gəlilrlərinin həcm və xüsusi kütlələlər baxımından səviyyələrinin yüksəldilməsi sahəsində Mərkəzi və kommersiya bankların əhəmiyyəti danılmazdır.

Əgər biznes sferası fəaliyyət göstərmək, gəlir əldə etmək, cəmiyyətin hər hansı ehtiyac və tələb yönlərinin daha yüksək şəkildə ödənilməsi məqsədini güdməkdədirsə, bank müəssisələrin həmin fəaliyyətlərin maliyyə təminatına cavabdehlik daşımaqdadır, maliyyə-pul sferasında çatışmazlıqları qarşılamaqdadır. Banklar eyni zamanada ölkənin təsərrüfat subyektlərinin özünün

istehsal və xidmət məhsulları, elmi və digər fəaliyyət nəticələri vasitəsilə xarici bazarlara çıxış imkanlarını da genişləndirməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağırov M.M. Banklar və bank əməliyyatları. Bakı: “Nurlan”, 2003, 512s.
2. Bağırov M.S. Makroiqtisadi tarazlıq: problemlər, qiymətləndirilmə və təhlil fəaliyyəti. (monoqrafiya). Naxçıvan: “Əcəmi”. 2023, 216s.
3. Bağırov M.S. Statistikanın təməl bilikləri. Naxçıvan: “Əcəmi”, 2020, 525s.
4. Bağırov M.S. Müəssisə vəsaitlərinin uçotunun təşkili və xüsusiyyətləri. (monoqrafiya). Naxçıvan: “Əcəmi”, 2013, 226s.
5. Səmədzadə Z.Ə. Böyük İqtisadi Ensiklopediya. I cild. Bakı: “Şərq – Qərb”, 2012, 612s.
6. Mahmudov C.İ. Biznesin əsasları. Bakı: AzTU-nun mətbəəsi, 2008, 220s.
7. Mahmudov C.İ., Bağırsoylu H.Q. Sosial-iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması. Naxçıvan: Əcəmi, 2019, 264s.
8. Балабанов И.Т. Банки и банковское дело. СПб: «Питер». 3-е издание, 2014, 319с.
9. Горелая Н.В., Карминский А.М. Основы банковского дела. М: ЮНИТИ, 2018, 262с.
10. Колесников В.И., Кроливецкий Л.П. Банковское дело. (учебник) 6-ое издание. М: «Финансы и статистика», 2017, 536с.
11. Марамыгин М.С. и др. Банковское дело и банковские операции. Екатеринбург: Издательство Уральского Университета. 2021, 567с.
12. Мишура Л.Г. Банковское дело. С-Пб: Из-во «УНИВЕРСИТЕТ ИТМО», 2016, 161с.

РЕЗЮМЕ
АЙСУН ДЖАФАРОВА
МЕСТО И РОЛЬ БАНКОВСКИХ УСЛУГ В ОРГАНИЗАЦИИ БИЗНЕС-ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Цель исследования – исследование бизнес-деятельности воимя повышения экономического потенциала нашей страны, изучение его структуры по элементам «отрасль-территория» и «вид-состав», рассмотрение отношений в плоскости «бизнес-деятельность – банковские услуги»

Методология исследования – использование методов наблюдения, группирования, сопоставительного анализа, цепных отношений и епной зависимости.

Результаты исследования – исследование бизнес-деятельности по многои аспектам и делание выводов, изучение в этом направлении услуг, оказываемых банками, оценивание реалий и направлений регулирования бизнес-субъектов банковскими предприятиями, рассмотрение причинно-следственных отношений в повествуемом направлении.

Практическая значимость исследования – выявление специфических моментов организации и претворения в жизнь взаимоотношений бизнес-субъектов и банковских предприятий в практической плоскости, взятие под контроль возможностей по трансформированию и усовершенствованию в повествуемом направлении.

Оригинальность и научная новизна исследования – реализация банковских услуг при организации и управлении бизнес-деятельности в нашей стране, возможности соответствующих безналичных расчетов, исследование этой деятельности с точки зрения максимально возможного его подчинения целям бизнес-деятельности, опреление относительно него роли необходимых «участников», в индивидуальном масштабе и в масштабе взаимоотношений и взаимозависимостей.

Ключевые слова: бизнес, сфера бизнеса, черты бизнес-деятельности, банковый сектор, банковая деятельность, Азербайджанская Республика

SUMMARY
AYSUN JAFAROVA
PLACE AND ROLE OF BANKING SERVICES IN THE ORGANIZATION OF BUSINESS ACTIVITIES

The purpose of the study is the study of business activity in order to increase the economic potential of our country, the study of its structure according to the elements of "industry-territory" and "type-composition", consideration of relations in the plane of "business activity - banking- services».

The research methodology is the use of observation methods, grouping, comparative analysis, chain relationships and dependence.

The results of the study are a study of business activities on many aspects and drawing conclusions, a study in this area of services provided by banks, an assessment of the realities and directions of regulation of business entities by banking enterprises, consideration of cause-and-effect relationships in the narrated direction.

The practical significance of the study is the identification of specific aspects of the organization and implementation of relationships between business entities and banking enterprises in a practical manner, taking control of the possibilities for transformation and improvement in the narrated direction.

The originality and scientific novelty of the research is the implementation of banking services in the organization and management of business activities in our country, the possibility of corresponding non-cash payments, the study of this activity from the point of view of its maximum possible subordination to the goals of business activities, the definition of the role of the necessary “participants” in relation to it , on an individual scale and on a scale of relationships and interdependencies.

Keywords: business, business sphere, features of business activity, banking sector, Banking activity, Republic of Azerbaijan

(İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent C.Mahmudov tərəfindən təqdim edilmişdir)

“NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT:33

OĞUZ CƏFƏROV
Naxçıvan Dövlət Universiteti
İqtisadiyyatın tənzimlənməsi, I kurs
oguzceferli10@gmail.com
DOI: 10.5281/zenodo.10983564

MÜASİR İQTİSADİ ŞƏRAİTDƏ ƏMƏK BAZARININ İNKİŞAFI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Elmi məqalədə əmək bazarının inkişafı anlayışının məzmunu araşdırılmış, əmək bazarının mütərəqqi inkişaf əlamətləri nəzərdən keçirilmişdir.

Məqalədə, həmçinin əmək bazarının inkişafı xüsusiyyətləri cəmiyyət-dövlət münasibtləri kontekstində tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: *əmək bazarı, işəgötürənlər, muzdlu işçi, işsizlik səviyyəsi, məşğulluq, əmək şəraiti, beyin axını.*

Məqaləmizdə qarşıya qoyduğumuz məqsədə uyğun olaraq “əmək bazarının inkişafı” anlayışının müəyyənləşdirilməsi prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Fikrimizcə, əmək bazarının inkişafı dedikdə, bazarda baş verən uzunmüddətli, qanunauyğun kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri prosesi başa düşülür. Başqa sözlə desək, əmək bazarının mütərəqqi inkişafı bazarı daha az mükəmməl vəziyyətdən daha mükəmməl vəziyyətə köçürən dəyişikliklər prosesidir. Fikrimizcə, əmək bazarının daha mükəmməl vəziyyətinin əsas meyarı onun subyektlərinin - işəgötürənlərin və muzdlu işçi qüvvəsinin tələbatının daha dolğun ödənilməsidir. Bir qayda olaraq, əmək bazarı subyektlərinin maraqları arasında müəyyən ziddiyyətlər mövcud olduğundan onları praktikada yalnız yumşaltmaq olar, lakin tamamilə aradan qaldırmaq mümkün deyildir. Bu zaman Pareto optimallıq meyarından istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Bu halda əmək bazarının mütərəqqi inkişafı dedikdə, əmək bazarının bəzi subyektlərinin vəziyyətinin yaxşılaşmasının digər subyektlərin vəziyyətinin pisləşməməsi hesabına baş verməsi halı kimi başa düşülür. Yaxud daha yumşaq Kaldor-Hiksin optimallıq meyarından istifadə etsək, o zaman ki, bəzi əmək bazarı subyektlərinin vəziyyətində yaxşılaşma ya digərlərinin vəziyyətinin pisləşməsi hesabına baş vermir, ya da baş verir, lakin birincisi ikincilərin vəziyyətinin pisləşməsi ilə bağlı olan itkiləri tam ödəyə bilir.

Əksinə, əmək bazarının reqressiv inkişafı (deqradasiya) bazar subyektlərinin tələbatının əvvəlkindən daha az ödənildiyi və ya bəzi subyektlərin vəziyyətinin digərlərinin vəziyyətinin pisləşməsi səbəbindən yaxşılaşdığı, birincilərin ikincinin itkilərini “qazandıqlarına” görə kompensasiya edə bilmədiyi dinamikanı əks etdirir.

Qeyd edək ki. əmək bazarının inkişafı tsiklik şəkildə baş verir. Üstəlik, əmək bazarının dinamikası bir çox dövrlərdən asılıdır: əhalinin təbii təkrar istehsalı, texnika və texnologiya nəsilləri, biznes və siyasi dövrlər və s. Tamamilə təbiidir ki, qeyri-xətti proses olmaqla, əmək bazarının inkişafı onun bir sistem kimi müvəqqəti qeyri-sabitləşməsi ilə müşayiət oluna bilər. Bununla belə, əmək bazarında işsizlik səviyyəsinin yüksəldiyi və məşğulluğun azaldığı bu cür qeyri-sabitlik halları adətən müvəqqəti xarakter daşıyır və bu halların öhdəsindən gəlmək olar.

Fikrimizcə, əmək bazarının inkişafı, ilk növbədə, bu bazarın ev təsərrüfatları - muzdlu əmək tədarükçüləri üçün faydalılığını artırmağa kömək etməlidir. Əməyə tələbi olan işəgötürənlər üçün əmək bazarının inkişafı öz növbəsində muzdlu əməyindən istifadə etməklə yaradılan malların (xidmətlərin) satışından əldə olunan gəlirlərin artırılması amili kimi çıxış etməlidir.

Əmək bazarının problemlərinə dair nəzəri inkişafın ümumiləşdirilməsinə əsaslanaraq onun mütərəqqi inkişafının ən bariz əlamətlərini qeyd etmək olar:

1. İşsizlik səviyyəsinin azaldılması. İşsizlik səviyyəsi əmək bazarının vəziyyətinin əsas parametrlərindən biridir, işsizlərin əmək təklifini formalaşdıran ümumi iqtisadi fəal əhalinin

tərkibindəki xüsusi çəkisini əks etdirir və bununla da məşğulluğun artırılması üçün ehtiyatı göstərir. Aydındır ki, işsizliyin azaldılması həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan əmək bazarının bütün iştirakçıları üçün faydalı prosesdir.

İşçi qüvvəsinin işsizlikdən məşğulluğa keçidi əmək gəliri əldə etmək imkanı yaradır. İşəgötürənlər üçün məşğulluğun genişləndirilməsi istehsalın həcmini və məhsul satışından əldə olunan gəliri artıran amildir. Makroiqtisadi baxımdan işsizlərin sayının azaldılması və onların məşğul əhali kateqoriyasına keçidi iqtisadi artımın və sosial sabitliyin mənbələrindən biridir.

2. Uyğun bir iş tapmaq üçün sərf olunan vaxtın azaldılması. İşsizlərin sayı və işsizlik səviyyəsi göstəriciləri ilə yanaşı, əmək bazarının vəziyyətinin mühüm göstəricisi işsizliyin müddətidir. Başa düşüləndir ki, iş axtarma vaxtının qısaldılması işsizlərin, eləcə də əlavə iş axtaran işçilərin vəziyyətinin yaxşılaşması deməkdir. Çünki qeyd olunan fakt, yəni iş axtarma vaxtının qısaldılması daha sürətli məşğulluqdan xəbər verir. Beləliklə, uyğun iş tapmaq üçün sərf olunan orta vaxt müddəti azalarsa, əmək bazarında müsbət dəyişikliklər baş verir.

3. İş qüvvəsi çatışmazlığının azaldılması. Əgər işsizlik əmək bazarında təklifin tələbi üstələməsi nəticəsində formalaşırsa, əks halda işçi qüvvəsi çatışmazlığı yaranır. Üstəlik, işsizlik və işçi qüvvəsi çatışmazlığı eyni vaxtda, lakin əmək bazarının müxtəlif sektorlarında müşahidə oluna bilər. Aydındır ki, işsizliyin azaldılması kimi, işçi qüvvəsi çatışmazlığının azaldılması da əmək bazarında tələb və təklif balansını təmin etməyin yoludur. Məhz bu baxımdan bu prosesi əmək bazarında müsbət dinamikanın təzahürü kimi də qiymətləndirmək olar.

4. Yeni iş yerlərinin yaradılması. Əməyə olan tələb, məlum olduğu kimi, həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət xüsusiyyətlərinə malikdir. Əməyə tələbin ən mühüm kəmiyyət xarakteristikası onun həcmidir ki, bu da iqtisadiyyatda iş yerlərinin sayı ilə müəyyən edilir. Sonuncunun dinamikası yeni tətbiq edilən və ləğv edilən iş yerlərinin sayının nisbəti ilə xarakterizə olunur. İş yerlərinin sayının artması əmək bazarında müsbət proseslərin getdiyinə sübutdur. Qeyd edək ki, eyni zamanda, dəyişikliklərin keyfiyyət tərəfi də nəzərə alınmalıdır. Əmək bazarının inkişafı iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun iş yerlərinin sayının artması, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, işçilərin təhlükəsizliyinin artırılması ilə müşayiət olunmalıdır. İş yerlərinin ən uyğun strukturu məsələsi - sənaye, region, mülkiyyət növü və digər xüsusiyyətlər üzrə - xüsusi diqqətə layiqdir. Aydındır ki, bu struktur iqtisadi nöqteyi-nəzərdən milli istehsalın həcmini maksimum dərəcədə artırmağa, sosial baxımdan isə əhalinin həyat səviyyəsinin ən yüksək səviyyəsinə və keyfiyyətinə nail olmağa ideal şəkildə kömək etməlidir.

5. İqtisadiyyatda əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi. Əgər işsizliyin artımını əmək bazarındakı arzuolunmaz dəyişikliklərlə əlaqələndirmək olarsa, o zaman ümumi halda məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsi, xüsusən də maddi nemətlərin və xidmətlərin istehsalında əmək ehtiyatlarından kifayət qədər az istifadə olunduğu şəraitdə əlverişli prosesdir. Bununla belə, güman etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatında məşğulluq səviyyəsi yüz faiz ola bilməz, çünki həmişə müəyyən qədər könüllü işsizlik olacaqdır. Bildiyimiz kimi, iqtisadiyyat elmi təbii işsizliyin mövcud olduğu şəraitdə əmək bazarında əldə edilən "tam məşğulluq"u optimal kimi müəyyən edir. Məşğulluq bu həddi aşarsa, bu, onun artıqlığı deməkdir, bunun iqtisadiyyatda uzunmüddətli saxlanmasının mənfi cəhətləri var, məsələn, qadınların istehsalda həddindən artıq məşğulluğu son nəticədə demoqrafik vəziyyətin pisləşməsi ilə nəticələnə bilər.

6. İş axtaran əhalinin ümumi sayında dövlət məşğulluq xidmətində qeydiyyatda olan şəxslərin xüsusi çəkisinin artırılması. Dövlət məşğulluq xidməti əmək bazarında tələb və təklifin tarazlaşdırılmasında böyük rol oynamağa çalışır. Əhali tərəfindən bu xidmətə müraciətlərin artması əmək bazarında əhalinin dövlət qurumlarına inamının artmasından xəbər verir. Tamamilə aydındır ki, vətəndaşın məşğulluq xidməti ilə əlaqə saxlaması prosedurunun özü avtomatik olaraq ona iş tapmaqda real, məhsuldar köməklik göstərmək demək deyil, onun münasib iş tapmaq imkanlarını genişləndirməkdir.

7. Dövlət Məşğulluq Xidmətinə işə düzəlmək üçün kömək məqsədilə müraciət etmiş məşğul əhalinin onun ümumi sayında xüsusi çəkisinin artırılması. İstər dövlət, istərsə də özəl hər hansı məşğulluq xidmətinin fəaliyyətinin ən mühüm göstəricisi müraciət edənlərin ümumi sayında işlə

təmin olunanların faizidir. Bu zaman söhbət dövlət məşğulluq xidmətinin işindən gedir. Əgər məşğulluq səviyyəsi artarsa, bu məşğulluq xidmətinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldiyini göstərir, yəni əmək bazarı müsbət dinamika ilə xarakterizə olunur.

8. “Geri dönməz beyin axını”nın azaldılması. Ərazi əmək hərəkətliliyi fenomeninin mürəkkəbliyi onu yalnız bir sıra meyarlara uyğun optimallaşdırmağa imkan verir. Onlardan biri əmək resurslarının xarici miqrasiyasına aiddir və xüsusi qeyd edilməlidir. Emiqrasiya işçi qüvvəsinin müxtəlif kateqoriyalarını əhatə edir. İxtisassız işçilərin ölkədən getməsi milli iqtisadiyyat üçün ciddi təhlükə yaratmır, üstəlik, əmək bazarının müəyyən seqmentlərində işçi qüvvəsi çatışmazlığının yaranmasına səbəb olan hallar istisna olmaqla, kütləvi işsizliyin mövcud olduğu şəraitdə bu hal müsbət təsir göstərə bilər. Lakin bu zaman da müvəqqəti, mövsümi emiqrasiyanın öz üstünlükləri var, başqa sözlə desək, xaricə gedən mühacirlərin əmək gəlirləri ölkənin milli gəlirinə daxil edilir. Bu sadə məntiqdən çıxış edərək, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr xaricdə nisbətən “ucuz” işçi qüvvəsinin aktiv tədarükçüsü kimi çıxış edir və bununla da öz milli sərvətlərini artırırlar.

Ölkə iqtisadiyyatı üçün daha böyük təhlükə “beyin axını” adlanan ən ixtisaslı işçi qüvvəsinin xaricə getməsi ilə əlaqədardır. Bu mövzuda millətin genofondunun kənara axıb getməsindən və ya sızmasından da danışmaq olar. Məsələn, xarici ölkələrin təhsil müəssisələrinə daxil olan azərbaycanlı tələbələr təhsillərini bitirdikdən sonra işləmək üçün xarici ölkələrdə qalırlar. İstənilən halda milli iqtisadiyyat bu cür miqrasiyalar nəticəsində müəyyən itkilər – ilk növbədə gələcək emiqrantların təhsilinə və peşə hazırlığına xərclənən büdcə vəsaitləri kimi itkilər yaşayır. “Beyin axını” yalnız xaricdə iş təcrübəsi qazanmış mütəxəssisin sonrakı qayıdış miqrasiyası halında milli iqtisadiyyata fayda gətirə bilər. Belə ki, öz bilik və peşə bacarıqlarının keyfiyyətini artıraraq vətənə qayıdan işçi qüvvəsi burada öz fəaliyyətini davam etdirir. Beləliklə, əmək bazarının mütərəqqi inkişafını ölkədən “beyin axınının” azaldılması prosesi kimi qiymətləndirmək olar.

9. Əmək bazarının “kölgə” komponentinin miqyasının azaldılması. Alimlərin fikrincə, “kölgə iqtisadiyyatı qeyri-kamil rəqabət forması kimi qəbul edilməlidir. Bu zaman nəinki hüquqi, həm də əxlaqi-etik normalar pozulur” [4, səh. 21]. Kölgə iqtisadiyyatının səbəbləri çoxşaxəlidir və buraya antropoloji, iqtisadi, sosial, hüquqi, etik və siyasi amillər daxildir [4, səh. 19-25]. Kölgə iqtisadiyyatında məşğulluğu – uçota alınmayan, qeyri-rəsmi və kriminal məşğulluğa bölmək olar [1, səh. 33].

10. İş qüvvəsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi. Bizim nöqteyi-nəzərimizdən çox çətin sual budur ki, işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin artması əmək bazarının inkişafının əlamətidir, yoxsa bu inkişafda yalnız amil kimi xidmət edir? Şübhəsiz ki, əmək ehtiyatlarının formalaşması adətən maddi nemətlərin və xidmətlərin istehsalı sferasından və əmək bazarından kənarda, yəni ailədə, orta və ali təhsil sistemində başlayan prosesdir. Ancaq müəssisələrdə əmək ehtiyatlarından istifadə, şübhəsiz ki, kadrların hazırlanması, yenidən hazırlanması və ixtisaslarının artırılması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Nəticə etibarı ilə praktikada əmək bazarının müxtəlif institutları, xüsusən də dövlət və kommersiya məşğulluq xidmətləri, habelə müəssisələrin kadr xidmətləri iş qüvvəsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün xidmət təminatçısı kimi çıxış edirlər. Əmək məhsuldarlığının dinamikası və müəyyən dərəcədə işçilərin əməyinin ödənilməsi son nəticədə bu xidmətlərin nə dərəcədə səmərəli olmasından asılıdır.

11. Əmək şəraitinin, iş və istirahət rejimlərinin yaxşılaşdırılması. Bu dəyişikliklər həm işçilər, həm də işəgötürənlər üçün faydalı hesab edilməlidir. Əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasının qiymətləndirilməsi istehsalatda əməyin şiddətinin, xəsarətlərin və peşə xəstəliklərinin dinamikasını müəyyən etməklə mümkündür. Bu qiymətləndirmədə müəssisələrdə aparılan sosioloji tədqiqatlar böyük rol oynayır. Bundan əlavə işçilər üçün əmək prosesinin iş gününün uzunluğu və iş həftəsi, nahar fasiləsi, növbədaxili fasilələrin mövcudluğu və müddəti, iş və istirahət rejimlərinin müəssisə rəhbərliyi tərəfindən tənzimlənmə dərəcəsi və s. kimi parametrləri mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müasir şəraitdə evdə işi yerinə yetirmək qabiliyyət və bacarığı getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da ilk növbədə zehni işdə çalışan işçilər üçün xarakterikdir. Bu meyara əsaslanan əmək bazarının inkişaf əlamətlərini əsasən müəssisələrdə aparılan sosioloji tədqiqat məlumatlarına əsasən müəyyən etmək olar.

12. Əmək standartlarının təkmilləşdirilməsi. Müəssisələrdə əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi vəzifəsi əmək normalarının, o cümlədən vaxt, məhsul, işçilərin sayı, xidmət və s. iqtisadi əsaslandırılmasını tələb edir. Bu problemlər birbaşa əmək bazarı ilə bağlıdır, çünki əməyin qiyməti həm onun dəyəri, həm də işəgötürənin tələb etdiyi istehsal nəticələri nəzərə alınmaqla formalaşmalıdır. Əmək standartlarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi müəssisələrdə kadr siyasətinin daha yaxşı iqtisadi əsaslandırılmasına gətirib çıxarır və beləliklə, əmək prosesinin parametrlərini optimallaşdırmağa imkan verir. Nəticə etibarı ilə, bu, həm işçi heyətindən daha səmərəli istifadə edə bilən işəgötürənlər, həm də elmi əsaslı standartlar əsasında fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi daha dolğun və dəqiq olan işçilər üçün müsbət nəticələr verir.

13. İşçilərin və işəgötürənlərin qanuna tabeçiliyinin yüksəldilməsi. Məlumdur ki, əmək qanunvericiliyi praktikada heç də həmişə tam yerinə yetirilmir. Ümumiyyətlə, biz bütün əmək qanunvericiliyinə, o cümlədən həm qanunlara, həm də qaydalara riayət etməkdən danışmalıyıq. Əmək qanunvericiliyinə tam və ya qismən əməl edilməməsi səmərəsiz nəzarət və dövlət tərəfindən yerinə yetirilməməyə görə təsirli sanksiyaların olmaması ilə bağlı ola bilər. Bu vəziyyətin köklü səbəbini cəmiyyət – dövlət münasibətlərində axtarmaq lazımdır. Parantez açaraq bir faktı qeyd etmək istəyirəm ki, cəmiyyətdə dövlət qurumlarına inamsızlıq yaranarsa, o zaman vətəndaşların qanunu pozma ehtimalı artır və "kölgə" iqtisadiyyatı üçün əlverişli mühit yaranır.

14. Sosial-əmək sferasının birləşməsi (və ya birləşdirilməsi). Yunionizasiya (birləşmə) prosesi ümumiyyətlə müəssisələrdə əmək problemlərinin həllində həmkarlar ittifaqlarının iştirakının genişləndirilməsi kimi təqdim olunur. Birləşmənin kəmiyyət meyarı öz həmkarlar ittifaqı orqanlarına malik olan müəssisələrin nisbətidir. Təbii ki, həmkarlar ittifaqının ilk növbədə müəssisənin ölçüsü ilə bağlı məhdudiyyətləri var. Həmkarlar ittifaqlarında iştirak adətən kiçik müəssisələrin, kəndli (fermer) təsərrüfatlarının işçiləri və fərdi sahibkarlar üçün xarakterik deyildir. Qeyd edək ki, iqtisadiyyatın bu seqmentlərində öz vəzifə və funksiyalarına görə həmkarlar ittifaqlarına çox yaxın olan müxtəlif işçi birlikləri yaratmaq mümkündür.

15. Sosial tərəfdaşlığın inkişafı. Əmək bazarının müsbət dinamikasının diqqətəlayiq təzahürü onun subyektlərinin maraqlarının tarazlığına nail olmağa yönəlmiş sivil və demokratik qarşılıqlı fəaliyyətidir. Bazar şəraitində sosial tərəfdaşlıq sosial-əmək münasibətlərinin ən mütərəqqi növü hesab olunur. Amma onun meydana çıxması üçün bir sıra şərtləri yerinə yetirmək və ilk növbədə bütün tərəflərin qanuna hörməti və ona ciddi riayət edilməsi lazımdır. Bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda müasir əmək hüququ standartları əmək məsələlərini tənzimləyən müəssisələrdə ümumi, regional, sahə tarifi, peşə, habelə kollektiv müqavilələr sisteminin vaxtaşırı bağlanmasını təmin edir. Kollektiv müqavilələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki onları "üçlü partiyanın" bütün strukturunun təməli adlandırmaq olar.

Kollektiv müqavilələrin bağlanması təcrübəsinin genişləndirilməsi sosial tərəfdaşlıq sistemində baş verən dəyişikliklərin kəmiyyət aspektidir. Keyfiyyət aspekti sosial və əmək münasibətlərinin tərəfləri arasında getdikcə daha çox məsələlər üzrə kompromis əldə edilməsi və müqavilələrin icrasının daha yüksək səviyyədə olmasıdır.

16. İstehsalın idarə edilməsində işçilərin iştirakının genişləndirilməsi. Əmək demokratiyasının inkişafı işçilərin səhmlər vasitəsilə müəssisənin ortaq mülkiyyətçisinə çevrilməsi, "keyfiyyət dərnəkləri"nin təşkili və özünüidarəetmə komandalarının formalaşdırılması və s. kimi müxtəlif yollarla mümkündür. Qeyd olunan dəyişikliklər əmək bazarının mütərəqqi inkişafının əlamətləri kimi şərh edilməlidir.

17. Əmək bazarında rəqabətin inkişafı. Rəqabət istənilən bazarın ayrılmaz elementidir. Ancaq əmək bazarında rəqabət bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Xüsusilə, bu bazarda mükəmməl rəqabət, fikrimizcə, tamamilə istisna edilir, çünki onun əsas xüsusiyyətlərindən biri məhsulun homojenliyidir. İş gücü həmişə fərdi olur. Bundan əlavə, bazar subyektləri, bir qayda olaraq, natamam məlumat və onun asimmetrik paylanması şəraitində fəaliyyət göstərirlər. Bu amil işəgötürənin gələcək işçisi haqqında səthi anlayışı olduğu və o, öz növbəsində, gələcək iş yeri haqqında yalnız ümumi məlumata malik olduğu zaman işçi qüvvəsinin işə qəbulu mərhələsinə münasibətdə xüsusilə aydın görünür. Əmək bazarında həm inhisarların (həmkarlar ittifaqlarının)

gücü və monopsoniya geniş yayılmışdır. Belə ki, ikitərəfli monopoliya vəziyyəti çox yaygındır, təhsil və elmi ədəbiyyatda ətraflı təsvir edilmişdir [2, səh. 173-175]. Demək olar ki, bütün əmək bazarlarında inhisarçılıq bu və ya digər şəkildə mövcud olduğundan, onu tamamilə aradan qaldırmaq üçün səy göstərmək, fikrimizcə, mənasızdır. Bundan əlavə, əmək bazarında inhisarçı gücə malik olan həmkarlar ittifaqının mövcudluğu əməyin tarazlıq qiymətinə təsir edə bildiyi üçün müsbət sosial effekt verir. Tamamilə aydındır ki, həmkarlar ittifaqlarının müəssisələrin idarəçiliyindən asılı olmayan sırf formal struktur kimi çıxış etdiyi hallar istisna olmaqla bu təşkilata üzvlük işçiyə öz əmək hüquqlarını daha yaxşı müdafiə etməyə imkan verir.

Əmək bazarında rəqabətin inkişafı işçilərin və işəgötürənlərin, habelə onların birliklərinin konstruktiv şəkildə qarşılıqlı fəaliyyət göstərdiyi, qanunlara əməl edən və bir-birinin hüquqlarını pozmayan sağlam rəqabət mühitinin formalaşmasına uyğun olaraq baş verməlidir. Praktikada əmək bazarında rəqabətin inkişafı sosial tərəfdaşlığın inkişafına çox yaxın olduğu ortaya çıxır.

18. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi. Əgər işçi qüvvəsinin və iş yerlərinin keyfiyyətinin artması əmək bazarında müsbət dinamika üçün mühüm ilkin şərtdirsə, onda onların təbii nəticələri istehsalın səmərəliliyinin, əhalinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəlməsi olmalıdır. Məlumdur ki, müasir iqtisadiyyatda elmi-texniki tərəqqi əmək məhsuldarlığının artırılmasına həlledici töhfə verir. Əmək üsul və metodlarını rasionallaşdırmaqla istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi də müəyyən rol oynayır. Ancaq məşğulluğun və ictimai istehsalın səmərəliliyinə tələb və təklifin əlaqələndirilməsi mexanizmi kimi əmək bazarının təsirini qiymətləndirməmək olmaz.

Əmək bazarı səmərəsiz əməyi aradan qaldırır və əksinə, peşəkar təlim keçmiş, yüksək məhsuldar kadrlardan daha geniş istifadəyə şərait yaradır. Şübhəsiz ki, müasir iqtisadiyyatda işəgötürənlərin və muzdlu əməyin maraqlarının tarazlığına nail olmaq üçün nəzərdə tutulmuş mexanizm kimi əmək bazarının səmərəliliyinin artmasına mane olan bir sıra amillər mövcuddur. Bunlara əmək bazarı subyektlərinin inhisarçılığı, orada "kölgə sektorunun" olması, habelə dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin çatışmazlıqları daxildir. Məsələn, inflyasiya ilə mübarizə bəhanəsi ilə minimum əmək haqqının süni olaraq iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmamış dövlət tərəfindən məhdudlaşdırılması, son nəticədə əməyin səmərəliliyinin azalması ilə nəticələnir. Eyni zamanda, əmək məhsuldarlığının artması əmək bazarında mütərəqqi dəyişikliklərin bariz əlamətlərindən biridir.

19. Muzdlu işçilərin əmək gəlirlərinin və sosial təminatların artırılması. Əmək məhsuldarlığının dinamikası və onun ödənilməsi adətən sıx əlaqədədir və uzunmüddətli perspektivdə əmək məhsuldarlığının orta artım tempinin real əməyin ödənilməsi dinamikasının orta sürətindən yüksək olması zəruridir. Əks halda, əmək getdikcə bahalaşacaq ki, bu da artıq mənfi nəticələrə, xüsusən də işsizliyin artmasına səbəb ola bilər. Təbii ki, qısa zaman intervallarında əmək məhsuldarlığının real əmək haqqının dinamikasına nisbətən daha sürətli artımı prinsipinə əməl olunmaya bilər [3, səh. 54].

Yuxarıda sadalananlar, fikrimizcə, əmək iqtisadiyyatı nəzəriyyəsini və iqtisadi inkişafın müasir praktikasını rəhbər tutaraq məntiqi əsaslandırmaya çalışdığımız əmək bazarında müsbət dəyişikliklərin ən mühüm əlamətləridir.

ƏDƏBIYYAT

1. Буров В.Ю. Теневая экономика и малое предпринимательство: теоретические и методологические основы исследования. Монография, Чита, ЗабГУ, 2014, 204 стр.
2. Ильина Л.О. Рынок труда и управление человеческими ресурсами. Учебник, Ростов-на-Дону, 2008, 412 стр.
3. Овчарова Л. Восстановительный рост доходов населения: эффекты экономического роста и социальной политики. Человек и труд, №12, 2007, стр 53-56.
4. Попов Ю.Н., Тарасов М.Е. Теневая экономика в системе рыночного хозяйства. Учебник, М., Дело, 2005, 240 стр.
5. Экономика и социология труда. Учебник, под ред. проф. А.Я.Кибанова, М., ИНФРА-М, 2003, 448 стр.
6. Экономика образования. Итоги мониторинга, №5 (125), М.: ГУ-ВШЭ, 2018 - https://issek.hse.ru/meo
7. A Global Policy Package to Address the Global Crisis. Policy Brief. International Labour Organisation, Geneva, Switzerland, 2008, 32 pages.
8. Marshall Sahlins. Stone age economics. 1st edition, Routledge, 2017, 376 pages.

РЕЗЮМЕ
ОГУЗ ДЖАФАРОВ
ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ РЫНКА ТРУДА В СОВРЕМЕННЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ

В научной статье исследовано содержание понятия развития рынка труда, а также рассмотрены признаки поступательного развития рынка труда.

В статье, также изучались особенности развития рынка труда в контексте отношений общество-государство.

Ключевые слова: рынок труда, работодатели, наемный работник, уровень безработицы, занятость, условия труда, утечка мозгов.

SUMMARY
OGUZ JAFAROV
CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF THE LABOR MARKET IN MODERN ECONOMIC CONDITIONS

In the scientific article, the content of the concept of the development of the labor market is investigated, and the signs of progressive development of the labor market are considered.

In the article, the peculiarities of the development of the labor market in the context of society-state relations were also studied.

Keywords: labor market, employers, wage worker, unemployment rate, employment, working conditions, brain drain.

(İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent C.Mahmudov tərəfindən təqdim edilmişdir)

""NAXÇIVAN" UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
"NAKHCHIVAN" UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ "НАХЧЫВАН"/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

FİLOLOGİYA

UOT:80

SƏDAQƏT HƏSƏNOVA
"Naxçıvan" Universiteti
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ƏMINƏ ƏHMƏDOVA
"Naxçıvan" Universiteti, II kurs magistr
DOI: 10.5281/zenodo.10983683

İLK AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİKLƏRİNDƏ "SİFƏT" MÖVZUSU

XÜLASƏ

Məqalədə ilk Azərbaycan dili dərsliklərində "sifət " mövzusunun mövqeyindən danışılır. Bu məqsədlə XIX əsrin dərsliklərinə nəzər salınır. Həmin dərsliklərin çoxu rus dilində yazılmışdır. Ona görə də mövzunun araşdırılması üçün Məhəmməd Əfşarın Azərbaycan dilində yazdığı dərslik təhlil edilir. Dərslikdə "sifət" mövzusu haqqında deyilənlər göstərilir və indiki qrammatik mövzularla müqayisə edilir. Məlum olur ki, sifət haqqında ilk biliklər XIX əsrdə verilsə də, onlar sadə idi və hazırkı məlumatlarla üst-üstə düşmür. Məqalədə irəli sürülən elmi-nəzəri fikirlər faktik materialla əsaslandırılır.

Açar sözlər: *dil, dərs, dərslik, sifət, nitq hissəsi*

MÜNASİBƏT

Müxtəlif tarixi zamanlarda aparılan tədqiqatlar və linqvistik materiallar göstərir ki, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində bir nitq hissəsi olaraq sifətin xüsusi morfoloji əlamətləri olmamışdır. Hətta bunu qeyd etmək lazımdır ki, dilci alimlər arasında sifətin müstəqil nitq hissəsi kimi varlığı bir sıra mübahisələrə səbəb olmuşdur: "Türk dillərində tarixən sifətin əsas nitq hissəsi olması mübahisə yaratmışdır. Bu da qədimdə sifətin xüsusi şəkilçisinin olmaması ilə əlaqədardır" (4, 97). ADilçilik elmində sifət mövzusuna yeni baxışlar XX yüzillikdən formalaşmışdır. Bu baxışlar hər bir sözün hansısa nitq hissəsinə aidliyinin müxtəlif əlamətlər əsasında təyin edilməsini zəruriləşdirirdi. Əslində, bu fikir rus dilçiliyinin təsiri ilə yaranmışdır. olmuşdur. Morfoloji baxışlarda nitq hissələri nəzəriyyələrindən irəli gələn mülahizələr sözlərin nitq hissələrinə aid edilməsi məsələsində üç meyarı əsas sayılırdı:

1. Morfoloji xüsusiyyət
2. Semantik xüsusiyyət
3. Sintaktik xüsusiyyət

Lakin son zamanlarda nitq hissələrinin, o cümlədən sifətin formalaşmasında yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlər yetərli hesab olunmamışdır. Ona görə ki, nitq hissələrinin hamısı sintakyik cəhətlərə malik deyil. Məsələn, yuxarıdakı meyarla yanaşsaq, köməkşi nitq hissələri kənarda qalar. Belə ki, onlar sintaktik rola malik deyil. Bu baxımdan, son dövr qrammatika kitablarında nitq hissələrin qruplaşmasında ümumi qrammatik məna əsas hesab edilir. Bu mənada sifət ümumi qrammatik mənasına görə əlamıət və keyfiyyət bildirir. Sifətlə bağlı bilgilərə hələ XIX əsrə aid olan araşdırma və dərsliklərdə rast gəlirik. Lakin əvvəlki elmi-metodik ədəbiyyatlarda sifətin tərifi indiki səviyyədə olmamışdır. Hər bir elmdə inkişaf özünü göstərdiyi kimi, Azərbaycan dili də zaman-zaman zənginləşərək yeni keyfiyyətlər əldə etmişdir. Bu prosesdən nitq hissələri, o cümlədən sifət də kənarda qalmamaışdır. Sifət haqqındakı məlumatlar get-gedə çoxalmışdır. Lakin sifət mövzusunun yenidən araşdırlmağş, onun elmi tədqiqat və dərslikllərdə hansı səviyyədə işlənməsi haqqında məlumatlara ehtiyac duyulur.

Azərbaycan qrammayikası haqqında ilk dərsliklərin yazılması XIX yüzilliklə bağlıdır. Tarixi məlumat və faktik materiallar göstərir ki, o zamankı dərsliklərin çoxu Azərbaycan dilinin öyrədilməsi məqsədini daşısa da, rus dilində yazılmışdır.

İlk dəfə XIX əsrin II yarısında Xələfi Mirzə Məhəmməd Əfşar öz dilimizdə "Fənni-sərfi-türki" dərsliyini yazmışdır. Dərsliyin birinci hissəsi morfologiya, ikinci hissəsi isə sintaksisi əhatə edir.

Azərbaycan dilçiliyi tarixində özünə məxsus yeri olan Mirzə Məhəmməd Əfşarın "Fənni-sərfü nəhvi-türki" əsəri əvvəllər kitabın birinci hissəsinin adı ilə ("Fənni-sərfi-türki") tanınmışdır. Köhnə dilcilik termini olan "sərf" morfologiya deməkdir. Lakin kitabda sintaksis (arxaikləşmiş terminlə "nəhv") məsələlərinə yer verilmişdir. Kitabı təhlil edən tədqiqatçılar (Vahid Adilov, Rəxşanə Babazadə) "Fənni-sərfi-türki" adının kitabın məzmununu tam əhatə etməməsi haqqında fikirlər irəli sürərək onun "Fənni-sərfü nəhvi-türki" şəklində adlandırmasını uyğun hesab edirlər. Kitabın darülmüəllimin və mədrəsələrdə tədris vəsaiti kimi istifadə edilməsi haqqında məlumatlar vardır. Mirzə Məhəmməd Əfşarın bir zaman Qori müəllimlər seminariyasında şəriət və ana dili müəllimi vəzifəsində çalışmasını nəzərə aldıqda Fənni-sərfü nəhvi-türki" əsərinin həmin seminariyanın tələbələri üçün yazıldığını ehtimal etmək mümkündür. 2025-ci ilə qədər "Fənni-sərfü nəhvi-türki" əsəri haqqında mükəmməl bilgilərə rast gəlmirik. Bir sıra araşdırmalarda əsərin müqəddiməsindən, nitq hissələrinin təsnifat prinsiplərindən və dilçilik terminlərindən qısaca məlumat verilmiş, lakin onunn məzmunu yetərincə işıqlandlırılmamışdır. Təəssüf ki, Azərbaycan dili və onun tədrisinə və azərbaycan məktəb tarixinə aid bəzi kitablarda M. Əfşarın adına da rast gəlmirik. Bu baxımdan, "Azərbaycan dilinin tədrisi tarixi" (2011) adlı dərs vəsaitini örnək göstərmək olar. Halbuli "M. Əfşarın başlıca məqsədi doğma dilimizin qrammatik qanun və qaydaları haqqında bilavasitə azərbaycanlı uşaqlara ətraflı məlumat vermək, Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun elmi təsvirini vermək və dolayısı ilə bu dilin saflığını qorumaq və dildən istifadənin normativ əsaslarını hazırlamaq olmuşdur" (1, 17).

"Fənni-sərfü nəhvi-türki" əsərinin müəllifin adı, əslində, əsərin müqəddiməsində verilən qeydlərə görə şərti olaraq Mirzə Məhəmməd Əfşar kimi verilir. "M. Əfşarın kimliyini araşdırarkən məlum oldu ki, müəllifinin adı Hacı Mirzə Məhəmməd Əfşar olan, təqribən 1900-cü illərdə Bombeydə nəşr olunduğu qeyd edilən "Bəhrül-irfan" adlı bir kitab var. 287 səhifəlik həmin əsər üç hissədən ibarət olub, İslam dini ayələri və hədislərinə həsr olunmuş və fars dilində yazılmışdır. "Fənni-sərfü nəhvi-türki" əsərinin müəllifi Məhəmməd Əfşarın həm də şəriət müəllimi olduğunu nəzərə alaraq, düşünmək olar ki, hər iki əsər eyni müəllifə aiddir [1, 15]. Təəssüf ki, dilimiz haqqında qiymətli qaynaq sayılan "Fənni-sərfü nəhvi-türki" əsərinin əlimizdə yalnız fotosurəti qalmışdır. Əsərin məzmununun çap olunmasında əməyi keçənlərin işi əsl fədakarlıq örnəyidir. Mənbələrin əksəriyyətində əsərin yazıldığı tarixin dəqiqliyi bilinmir. Lakin dilci alim, akademik A. Axundov "Fənni-sərfü nəhvi-türki" əsərinin 1869-cu ildə yazıldığını göstərir (2). Lakin "Fənni-sərfü nəhvi-türki" əsərinin mətnini fotosurət əsasında hazırlayıb çap etdirən müəlliflər M. Əfşarın qeydlərinə əsasən, onun 1879-cu ildən əvvəl yazılmadığını iddia edirlər. Belə ki, M. Əfşarın qeydləri onun həmin əsəri Qori Müəllimlər Seminariyasında dərs dediyi illərdə yazıldığını göstərir. Hər halda Məhəmməd Əfşarın "Fənni-sərfü nəhvitürki" əsəri tarixən XIX yüzilliyin II yarısına aiddir. Bu əsər "Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid azərbaycanlı müəllif tərəfindən azərbaycanca yazılmış ilk əsər olub təxminən XIX əsrin II yarısında, Mirzə Kazım bəyin "Грамматика турецкотатарского языка" (1839), "Общая грамматика турецко-татарского языка" (1846) və Mirzə Əbülhəsən Vəzirovun "Учебник татарско-адербайджанского наречия" (1861) əsərlərindən sonra və Nəriman Nərimanovun "Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi" (1899) əsərindən əvvəl yazılmışdır" (1, 16). Bu fikri irəli sürən tədqiqatçılar dərsliyin müqəddiməsində verilmiş izahata əsaslanırlar.

Maraqlıdır ki, əsərdə dilci alim mövqeyi ilə qarşılaşırıq. Belə ki, M. Əfşar özündən əvvəl qrammatika ilə bağlı əsər yazanların tənqidinə də müəyyən qədər yer verir. Köhnə təhsil sistemini bəyənməyən müəllif həmin sistemə uyğun yazılmış dərsliklər vasitəsilə ana dilini öyrətməyin mümkünsüzlüyü haqqında fikir söyləmiş, Azərbaycan dilinin qanun və qaydalarını bilməyən şagirdlərin milli kökdən uzaq düşə biləcəyini vurgulamışdır. Bu mənada, o, M. Kazım bəyin və M. Ə. Vəzirovun ruslar üçün yazılmış əsərlərindən istifadənin çətinliyini göstərmişdir. Özündən əvvəliki dərsliklərlə müqayisədə, doğrudan da, M.Əfşarın kitabı təqdirəlayiqdir. "Bu baxımdan

"Fənni-sərfü nəhvi-türki" əsəri azərbaycanlılar üçün Azərbaycan dilində yazılmış yeni tipli ilk qrammatika dərsliyidir" (1, 17).

Həmin zamana qədərki dərsliklərdən fərqli olaraq sifət haqqında nisbətən geniş bilgilərlə Xələfi Mirzə Məhəmməd Əfşarın "Fənni-sərfi-türki" əsərində qarşılaşırıq. Dərsliyin "İsmi-sifət bəyanında" adlı hissəsi başdan-başa sifət haqqındakı bilgilərə həsr olunub. Lakin çağdaş məlumatlardan fərqlıi olaraq sifət isimlə əlaqəli izah olunur, daha doğrusu, ismin bir növü sayılır: "İsmi-sifət bir ismiŋ əhvalından və necəligindən xəbər verən ismdür" (1, 61). Bu tərifdən sonra M.Əfşar sifət haqqındakı məlıumatı bir qədər genişləndirir. "O da ümumən, "üyub və əlvan və hüsn və qübh göstərən kəlmələrdür, məsələn: ağ, qara, kor, kar, gözəl, çirkin kimi" (1, 61). Buradan aydın olur ki, sifət eyiblərin (üyub), rəngləri (əlvan), görkəmi (hüsn) və çirkinliklərin (qübh) necəlıiyini bildirən nitq hissəsidir. Müəllif fikrini isbat etmək üçün şağıdakı örnəkləri göstərir: "adil padişah, məzlum bəniİsrail, əlil şəxs, bəxil adam" (1, 61).

Sifətlə bağlı qeydlərində M.Əfşar göstərir ki, "Türk dilində sifət ilə mövsuf arasında mütabiqət yoxdur, nə sanda, nə cinsdə və nə başqa hallarda" (1, 61). Bununla da müəllif sifətlə adın, cinsin və difər halların təsviri, yəni görüntüsü arasında uyğunluq olmadığını bildirir və sifətin həmişə isim bilditimiz sözlərdən əvvəl gəldiyini göstərərək aşağıdaki misalları verir: yaxşı kişi / kişilər / kişiləriŋ" (1, 61). Maraqlıdır ki, M.Əfşar müasir bilgilərə uyğun olaraq qeyd edir ki, sifətdən sonra gələn isimlər cəmlənə bilər. Yəni cəm isimlərədn əvvəl gələn sifət təkdə olur. Lakin müəllif cəmdə işlənən sifətlərdəmn də danışır ki, bu, indiki qrammatikamızda sifətin isimləşməsi deməkdir. Bu fikir müəllifin misal olaraq göstərdiyi nümunədən məlum olur: "Qaraları ŋ yüzi yumaq ilə ağ olmaz / qaralara, qaraları, qaralar ilə (1, 61).

Xələfi Mirzə Məhəmməd Əfşarın "Fənni-sərfi-türki" əsərində sifətin dərəcələri mövzusuna da diqqət edilir. Müəllif "ismi-sifətin" (sifətin) üç dərəcəsini göstərir ki, bu, say baxımında indiki elmimizə uyğun gəlir: "İsmi-sifət içün üç dərəcə vardur: 1) 'adi; 2) izafi; 3) ə'ladur (1, 61). Müəllif "izafi" dərəcə dedikdə çoxaltma dərəcəsini nəzərdə tutur. O, dərəcələrin yaranma yolları haqqında da məlumat verir: "Dərəceyi-izafi 'əmələ gəlür dərəceyi-'adiyə -raq hissəsini qoşmaq ilə, məsələn: gözəl‒gözəlraq" (1, 61).

Sifət haqqında ilkin məlumatları zənginləşdirən və yeni maraqlı bulgilər verən Xələfi Mirzə Məhəmməd Əfşar çoxaltma dərəcəsini (dərəceyi-izafi) bildirməyin başqa bir yolunu da göstərir: "Və lakin ğalibən dərəceyi-izafini bildürmək içün iki tərəfdən birisi məf'ulun-minh halında, ismi-sifət dərəceyi-'adi halında qoyulur, məsələn: Bu kağız o kağızdan yaxşıdur" (1, 61). Əslində, çağdaş morfoloji bilgilərlə müqayisədə burada heç bir dərəcə əlaməti yoxdur. Sadəcə adi dərəcədə olan sifət xəbər vəzifəsində işlənmişdir. Lakin müəllif müqayisə üsulundan istifadə edərək adi dərəcəni üzə çıxarmaq istəyir. Bundan başqa, müəllif çoxaltma dərəcəsinin özünün də qüvvətlənməsindən danışır və bu məqsədlə "artıq, ziyadə, çox dəxi" sözlərindən istifadə etməyin gərəkli olduğunu göstərir: "Və gah bu surətdə dərəceyi-izafini qüvvətləndirmək içün bu kəlmələri dəxi izafə edirlər, məsələn: artıq // ziyadə // çox // dəxi, məsələn: May istidür, üyun maydan artıq / çox / dəxi istidür" (1, 61). Maraqlıdır ki, Xələfi Mirzə Məhəmməd Əfşarın dərəcə bölgülərində sifət haqqında bugünkü elmimizlə üst-üstə düşməyən cəhətlər vardır. Məsələn, müasir qrammatikamızda çoxaltça dərəcəsinin sintaktik üsulla düzəlməsində iştirak edən vasitələrin bir hissəsini "dərəceyi-əla"ya daxil edir. O bu cəhətdən əla dərəcənin iki yolla düzəldiyini göstərir: "Dərəceyi-ə'la 'əmələ gəlür, əvvəla, 1) ismisifətdən irəlü əŋ ədatını gətürməklə, məsələn: Bu kağız əŋ yaxşı kağızdur; 2) zeyldə yazılan kəlmələrdən birini ismisifətə qoşmaq ilə, məsələn: ziyadə, çox, nəhayətdə, ğayətdə, ifrat və ğeyrə, məsələn: Bu adam ifrat // ğayət də gözəldür. Və gahi ismi-sifətə bir para möhməlat qoşulub mübaliğə andırar, məsələn: qap qara, sap sarı, qup qurı, yam yaşıl, bom boş və ğeyrə" (1, 62).

Xələfi Mirzə Məhəmməd Əfşarın "Fənni-sərfi-türki" əsərində sifət haqqında məlumatlarla başqa bir bölmədə də qarşılaşırıq ki, bu da indiki qrammatik məlumatlarla üst-üstə düşmür. Belə ki, həmin bölmə "İsmi-mənsub bəyanında" adlanır və buradakı "mənsub" sözü, fikrimizcə, aydınlaşdırılmalıdır. Lüğətlərdə "mənsub" sözünün dörd mənasına rast gəlirik: 1. Dikinə basdırılmış, qoyulmuş; 2. Təyin olunmuş, qulluqda olan; 3. ərəb qrammatikasında təsirlik halda olan (isim); 4. Bir şəxsə və ya bir şeyə nisbəti olan, aid olan (3, 356). Bu mənalardan ikisi, yəni üç

və dördüncü mənaları sifətə tətbiq etmək olar. Ona görə də düşünürük ki, M. Əfşar həmin mənalardan birini nəzərdə tutmuşdur və fikrimizcə, bu, dördüncü mənadır. Müəllif həmin morfoloji vahidlər haqqında yazır: "*İsmi-mənsub* o kəlmədür ki, bir zatıŋ bir yerə və ya mütləq bir sifətə nisbətlənməgini ifadə edə. Bu da ʼəmələ gəlür ismiŋ axırına (*-lu* və ya *-li*) ədatını gətürmək ilə, məsələn: *şirvanlu, gəncəli, güclü, qüvvətli*" (1, 63).

Göründüyü kimi, M.Əfşarın haqqında danışdığı sözlər, əsasən , $-lı^4$ şəkilçisi ilə formalaşan düzəltmə sifətlərdir. Sadəcə olaraq müəllif həmin şəkilçi ilə düzələn isimləri də (*şirvanlu, gəncəli*) həmin sırada vermişdir. Bundan başqa, M.Əfşar sifətin quruluşu məsələsinə toxunmamışdır. Halbuki $-lı^4$ şəkilçisi söz yaradıcılığında fəal iştirak edən şəkilçi kimi daha çox sifət düzəldir.

Xələfi Mirzə Məhəmməd Əfşarın "Fənni-sərfi-türki" əsərində sifət haqqındakı məlumatlar çağdaş dövrümüzlə müqayisədə bir qədər bəsit görünsə də, zamanı üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Əsər qrammatikamız haqqında ilkin qiymətli mənbələrdən biri kimi dəyərlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov V., Babazadə R. Mirzə Məhəmməd Əfşar "Fənni-sərfü nəhvi-türki" (qrammatik oçerk, mətnin transliterasiyası, lüğət və əlyazmanın fotosurəti), Bakı, "Elm və Təhsil", 2015, 260 s.
2. Axundov A.. Azərbaycan dili // «Ədalət» qəzeti, 1 iyun 2010-cu il.
3. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, Yazıçı, 1985, 1036 s.
4. Kazımov İ. Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası. Bakı, Elm, 2019, 304 s.

РЕЗЮМЕ

АМИНА АХМЕДОВА САДАГАТ ГАСАНОВА

ТЕМА « ПРИЛАГАТЕЛЬНОЕ » В ПЕРВЫХ УЧЕБНИКАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

В статье говорится о положении темы «прилагательное» в первых учебниках азербайджанского языка. С этой целью рецензируются учебники XIX века. Большинство этих учебников написаны на русском языке. Поэтому для исследования темы анализируется учебник, написанный Мохаммедом Афшаром на азербайджанском языке. В учебнике показано, что сказано по теме «прилагательное», и сравнивается с текущими грамматическими темами. Оказывается, хотя первые знания о прилагательном были даны еще в XIX веке, они были простыми и не совпадали с современными сведениями. Научно-теоретические идеи, изложенные в статье, основаны на фактическом материале.

Ключевые слова: язык, урок, учебник, прилагательное, часть речи.

SUMMARY

AMINA AHMADOVA SADAGAT HASANOVA

TOPIC OF "ADJECTIVE" IN FIRST AZERBAIJAN LANGUAGE TEXTBOOKS

The article talks about the position of the topic "adjective" in the first Azerbaijani language textbooks. For this purpose, textbooks of the 19th century are reviewed. Most of those textbooks are written in Russian. Therefore, the textbook written by Mohammad Afshar in Azerbaijani language is analyzed to investigate the topic. The textbook shows what is said about the topic "adjective" and compares it with current grammar topics. It turns out that although the first knowledge about the adjective was given in the 19th century, they were simple and did not coincide with current information. Scientific-theoretical ideas put forward in the article are based on factual material.

Key words: *language, lesson, textbook, adjective, part of speech.*

(*Filologiya üzrə elmlər doktoru, prof. S.Həsənova tərəfindən təqdim edilmişdir*)

“NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT:80

İMAN CƏFƏROV
“Naxçıvan” Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
altay1999@yahoo.com
DOI: 10.5281/zenodo.10983708

AVROPA ROMANTİZM ƏDƏBİ CƏRƏYANI VƏ HÜSEYN CAVİD

Qədim əsatirə görə, gözəllik ilahəsi Afrodita məşhur kəməri ilə insan ruhuna təsir edə bilirmiş və Afroditanın sözügedən kəmərini ilk dəfə Homer oğurlamışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında belə bir sənət zirvəsi Hüseyn Cavid tərəfindən fəth edilmişdir.

Avropa ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyanının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri qadının ideallaşdırılması, digəri pafoslu aldatmadır. Eyni xüsusiyyətlər “Bənim Tanrım” şeirində də izlənilməkdədir. Hüseyn Cavid Tanrının gözəllikdən ibarət yaratdığı harmoniyanın mərkəzində məhz sevgilərə layiq qadını qələmə almışdır. Şeirin pafosu isə insanı, ümumiyyətlə, həyatdan ayırmaq gücünə malikdir.

Hüseyn Cavidin Tanrısı özünəməxsusdur, gözəllikdən və sevgidən ibarətdir. Başqa sözlə, Hüseyn Cavid aydın şəkildə bildirir ki, həyatda bütün gözəlliklərin yaradıcısı Tanrı, bütün çirkinliklərin səbəbkarı isə insandır.

Şeyx Sənanın tarixini, sonuncu Peyğəmbərin tarixini, Səyavuşun tarixini, Xəyyamın tarixini, Əmir Teymurun tarixini, İblisin tarixini yenidən yazan Hüseyn Cavid Avropa realizminin prinsiplərinə uyğunluqla Azərbaycan oxucusuna yeni bir insan təqdim etmişdir.

Hüseyn Cavid yaradıcılığında romantizm sadəcə bir düşüncə tərzidir, ifadə formasıdır, mövcud cəmiyyətdə özünə yer tapa bilməyən, təfəkkür imkanları ilə müasirlərindən fərqlənən, çıxış yolunu müəyyən qədər pafoslu aldanışlarda görən bir fikir sahibinin bu günə ünvanlanmış sözdür.

Açar sözlər: *Afrodita, kəmər, pafos, aldanış, qadın, ideallaştırma, təbiət, Xəyyam, gözəllik, Tanrı.*

Azərbaycan romantizm ədəbi cərəyanını dünya ədəbiyyatı müstəvisində təmsil etmək qüdrətinə malik Hüseyn Caviddən söz açmaq sanki son dərəcədə asan, prinsipcə isə son dərəcədə məsuliyyətli bir işdir. İşin məsuliyyəti ondadır ki, Hüseyn Cavid sənəti müxtəlif zaman kəsiklərində Hənəfi Zeynallı, Əli Sultanlı, Məmməd Cəfər, İsa Həbibbəyli, Məsud Əlioğlu, Kamran Əliyev kimi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ağırlığını çiyinlərində daşıyan görkəmli ədəbiyyatşünaslar tərəfindən dəyərləndirilmiş, böyük şairin yaradıcılığı haqqında ciddi, qiymətli, elmi və bəzən də tamamilə subyektiv müddəalar irəli sürülmüşdür. Məsələn, Hənəfi Zeynallı 1923-cü ildə “Hüseyn Cavidin yazdığı “Peyğəmbər” haqqında mülahizələrim” əsərində Hüseyn Cavidi ilhamsızlıqda, məcburən əsər yazmaqda günahlandırmış, öz fikirlərini guya belə əsaslandırmışdır: “Sənətdə təfəkkürat ilə bərabər hissiyyat dəxi həmahəng olmalıdır. Yoxsa başı-damağı zorlamaq ilə iş yaramaz. Cavid isə burada (söhbət “Peyğəmbər” əsərindən gedir –İ.C.) qafasını zorlamış, ilham ilə iş yapmamışdır. Ona görə də bu əsər “İblis”dən qat-qat zəif çıxmışdır.

Peyğəmbəri Cavidin gözündə böyüdən Məhəmmədi əfal şəxsiyyəsi isə “Peyğəmbər”i (yəni pyesi) bizim gözümüzdə kiçildən Cavidin ilhamsız və çarpaşıq yazmasıdır.” (1, s. 122)

Biz Hənəfi Zeynallının 27 yaşında söylədiyi bu mülahizələrin Hüseyn Cavidi dərk etmək istiqamətində cəhddən başqa bir şey olmadığı qənaətindəyik. Çünki elə 1923-cü ildə Əziz Şərif yazırdı: “Hələ tarix Hüseyn Cavidə əl vurmayıbdır. Şairimiz bir tərəfdə sakit oturub əsərlərini yazır. Tarix isə qulaq asır və gözləyir. Şəksiz ki, tarix vaxtında onu sənət mühakiməsinə alacaq, təbiətin ona verdiyi qüdrət və istedadın hesabını istəyəcəkdir.” (9, s. 138)

Prinsip etibarilə, hələ XX əsrin 20-ci illərində estetik düşüncə fərqində olub ki, Hüseyn Cavid yaradıcılığı Avropa romantizm ədəbi cərəyanı müstəvisində fərqli hadisədir, özünəməxsusdur, romantizm ədəbi cərəyanını yeni prinsiplərlə zənginləşdirməkdədir. Budur, “Azərbaycan füqərası” qəzetinin 20 noyabr 1921-ci il tarixli sayında Hacı İbrahim Qasımov “Həqq” imzası ilə mövcud ədəbi-estetik dünyagörüş və Hüseyn Cavid məsələsinə belə aydınlıq gətirirdi: “Azərbaycan ədiblərindən Hüseyn Cavid tərəfindən qələmə alınmış və bir qaç günlərdən bəri qəzetlərdə və dillərdə mövcibi-bəhs olan “Şeyx Sənan” draması ikinci dəfə olaraq cümə gecəsi Dövlət teaatrında tamaşaya qoyuldu. Belə qiymətli ədibin tərəfindən yaradılan bu pyesi görmək

üçün teatra əcələ və əvvəldən axırınadək bu pyesə tamaşa etməklə biz Hüseyn Cavidin pyesini tənqidə cəsarət edəməyiz. Çünki Cavidi tənqid üçün ikinci bir Cavid lazım gəlir ki, o da zənnimizcə bizdə yox kimidir…” (9, s. 117)

Onillər keçsə də, tarix Hüseyn Cavidi sənət mühakiməsinə alıb təbiətin ona verdiyi qüdrət və istedadın hesabını istədikdə o qüdrət və istetadı dəyərləndirməkdə aciz qalması səbəbindən özünün Cavidə borclu olduğunu gördü.

Çağdaş ədəbiyyatşünaslıqda dönə-dönə vurğulanır ki:

“1. Hüseyn Cavid yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni epoxa başlamışdır.

2. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin epoxasının ən qüdrətli yaradıcısı Hüseyn Caviddir.

3. Bəlkə də, Hüseyn Cavid olmasaydı, Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyana çevrilə bilməyəcəkdi.

4. O, yenitipli romantik poeziyanın və mənzum dramaturgiyanın banisidir.

5. Hüseyn Cavid Füzulidən sonra və Səməd Vurğundan əvvəl Azərbaycan romantik ədəbiyyatının ən böyük zirvəsidir.

6. Mirzə Fətəli Axundzadənin realist ədəbiyyata yol açmaq üçün böyük çətinliklə arxa cərgəyə keçirdiyi romantik poeziyanı Hüseyn Cavid yenidən bərpa etmiş və ədəbiyyatın ön mövqeyinə çıxarmışdır. (4, s. 380)

Yunanlara görə, gözəllik ilahəsi Afrodita məhz məşhur kəməri ilə insan ruhuna təsir edə bilirmiş və Afroditanın sözügedən kəməri Homer tərəfindən oğurlandığından şairin əsərləri Tanrı bəndələrinə güclü təsir göstərirmiş. Belinski yazıb ki, eyni kəməri rus ədəbiyyatında ilk dəfə Puşkin ələ keçirmişdir. Düşünürük ki, bizdə Kipridanın kəmərinə sahiblənmək Hüseyn Cavidin adı ilə bağlıdır. Bəli, Hüseyn Cavid sözünü dinləyərkən insan ruhunun sehrlənməsi və günlərcə həmin sehrin təsirində qalması tamamilə təbiidir. Hüseyn Cavid şeirində Afrodita kəmərinə məxsus sehri görmət üçün “Bənim Tanrım” şeirini oxumaq kifayətdir:

Hər qulun cihanda bir pənahı var,
Hər əhli-halın bir qibləgahı var,
Hər kəsin bir eşqi, bir İlahı var,
Mənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir.

…Gözəl sevimlidir, cəllad olsa da;
Sevgi xoşdur, sonu fəryad olsa da,
Uğrunda mənliyim bərbad olsa da,
Son dildarım gözəllikdir, sevgidir.

Gözəlsiz bir gülşən zindana bənzər,
Sevgisiz bir başda əqrəblər gəzər,
Nə görsəm, hanki bəzmə etsəm güzər,
Həp duyduğum gözəllikdir, sevgidir. (6, s. 130)

Qeyd-şərtsiz, dünya ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyanının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri qadının ideallaşdırılması, digəri pafoslu aldatmadır. Eyni xüsusiyyətlər “Bənim Tanrım” şeirində də izlənilməkdədir. Bununla belə, Hüseyn Cavid romantizmlə bağlı mövcud konsepsiyaya yenilik gətirmiş, Tanrının gözəllikdən ibarət yaratdığı harmoniyanın mərkəzində məhz sevgilərə layiq qadını qələmə almışdır. Şeirin pafosu isə insanı, ümumiyyətlə, həyatdan ayırmaq gücünə malikdir.

Digər tərəfdən, xatırladaq ki, ingilis romantizminin qüdrətli nümayəndəsi Bayronun “Qabil” poemasında Qabil insan nəslinin əzablar çəkməsi səbəbindən Tanrını günahlandırır. Hüseyn Cavid də Tanrıdan danışanda romantizmi təmsil edir. Lakin şairin Tanrısı özünəməxsusdur, gözəllikdən və sevgidən ibarətdir. Başqa sözlə, Hüseyn Cavid aydın şəkildə bildirir ki, həyatda bütün gözəlliklərin yaradıcısı Tanrı, bütün çirkinliklərin səbəbkarı isə insandır.

Əlbəttə ki, Hüseyn Cavidin “Mənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir” deməsi böyük şairin həyatdakı nöqsanlara biganə qalması demək deyil. Elmi ədəbiyyatlarda vurğulanır ki, Hüseyn Cavid arsuladığı həyatı reallıqda tapmadığından ya keçmişə, ya da gələcəyə üz tutmuş, keçmişi ideallaşdırmış, yaxud ideal gələcək arzulamışdır. Şübhəsiz ki, Hüseyn Cavid sənətinə istinadən irəli sürülən bu mülahizələri də təsdiqləmək mümkündür. Bununla belə, Hüseyn Cavidin keçmişi ideallaşdırması gələcək naminədir. Bəzən şair suallarına cavabı nə keçmişdə, nə də hazırkı zamanda tapa bilmir. O suallarsa ictimai bərabərsizliklə, milyonlarla insanların səfalət içərisində yaşaması ilə bağlıdır. Hüseyn Cavidə görə, nə dünənin, nə də bu günün əsarətli həyatına baxaraq səfəlatli həyatdan qurtarmağın yolunu göstərmək mümkün deyil. Bunun üçün ilk növbədə istiqbal əldə edilməli, insanlar cismən və ruhən azadlığa qovuşmalı, daha sonra bütün suallara cavab tapılmalıdır. Düşüncələrimizin təsdiqi üçün “Bakıda” şeirinin sonunda Şəfiqə ilə Məsudun sual-cavabına diqqət yetirmək kifayətdir:

Şəfiqə

Əvət!.. O sərvətü saman içində zənginlər
Kədər nə... bilməyərək istirahət etsinlər!
Fəqət zavallı fəqir orta yerdə qəhr olsun,
Zəhərli qazları yutsun da yıpranıb solsun.
Səbəb nə? Səhhətə düşman o nəmli yerlərdə
Fəqir olan çürüsün!.. Haqqü mə’dələt nerdə?

Məsud

Bu anlaşılmayacaq bir suali-müşkildir
Ki, həll edilməsi zənnimcə, qeyri-qabildir.
Bu fikrə qarşı nə mazi cavab verdi, nə hal;
Sənin bu fikrini kəşf eylər ancaq istiqbal... (6, s. 33)

Şübhəsiz ki, “Bakıda” şeirində sualların Şəfiqə tərəfindən verilməsi, yəni cəmiyyətin məhz qadın tərəfindən düşünməyə səfərbər edilməsi təsadüfi deyil, yenə də romantik şairin qadına ehtiramını təsdiqləyən bədii gedişdir.

Cavid ona görə əlçatmazdır ki, bu qədər bilinənin içərisində bilinməzliyin gözəlliyini vəsf edir. Bu məqamda şair qədim dünya filosofları ilə eyni nəticəyə gəlsə də, romantizmdə onlardan öndədir. Deyilənə görə, Sokrata demişlər ki, Apollon onu dünyanın ən müdrik adamı elan etmişdir. Bu xəbərə Sokratın cavabı belə olmuşdur: “Təkcə onu bilirəm ki, heç nəyi bilmirəm”. “Təkcə onu bilirəm ki, heç nəyi bilmirəm” deyən Sokratın qənaəti ağılla təmasın, Cavidin “Bilmirəm” hökmü qəlblə birliyin ifadəsidir. Bu qədər məchulluğun fonunda Cavidi Təbiətlə insan arasındakı bağlılıq sehirləyir, böyük şair gəlişi ilə buludları sıralayan bir sevdalının gedişiylə şimşək kimi çaxmasından zövq alır, ruhunun alovlara qərq olmasından vəclə söz açaraq vurğunluğunu belə dilə gətirir:

Gəldin də, niçin pənbə buludlar kibi aqdın.
Bilməm, niyə getdin, niyə döndün, niyə baqdın?
Şimşək kibi çaqdın da, niçin könlümü yaqdın.
Bilməm, niyə getdin, niyə döndün, niyə baqdın? (7, s. 25)

O da var ki, romantizm ədəbi cərəyanında təbiətin təntənəsinə ehtiram xüsusi göstərici olaraq dəyərləndirilməkdədir. Bu səbəbdən juxarıdakı bənddə qəlbi alovlandıran bir gözəldən bəhs edildiyi halda göz önündə pənbə buludların, dəhşətli şimşəklərin canlandırılması səbəbsiz deyil.

Cavid romantizminin qüdrəti şair ruhunun yenilməzliyində və yaradıcı insanın öz ilhamını Tanrı sevgisindən almasındadır. Qeyd olunan sevgidə isə səadətgətirici mənəvi məğlubiyyət qaçılmazdır. “Eşqə dil verərkən bəladan bir şey görməyəcəyini” bilə-bilə şair yenə də bir süzgün baxışın əsiri olmaqdan qürur duyur:

Sərpildi alev ruhuma süzgün baqışından,
Sarsıldı da həp bənliyim, ey afəti-devran.
Gəl, gəl olayım səndəki hər cilvəyə qurban.
Bilməm, niyə getdin, niyə döndün, niyə baqdın? (7, s. 25)

Məlumdur ki, bu misralar “Xəyyam” əsərindəndir və yenə də məlumdur ki, Hüseyn Cavidin hər bir əsərində bizə yeni bir Cavid, romantizmin yeni bir keyfiyyəti təqdim edilir. Budur,

“Xəyyam”da Hüseyn Cavidin təqdimi daha aydın, daha dəhşətli, eyni zamanda daha təsəllivericidir. Böyük şair qətiyyətlə elan edir ki, zamanların, məkanların və ölərilərin insan zəkasının qüdrətinə təsir mexanizmi yoxdur, sabahları düşünən zəka da günəş kimi əbədidir:

Getdi, eyvah!.. O fəzilət, o zəka!
Əbədi susdu o qüdrət, o dəha…
Söndü bir anda o sönməz atəş.
Fərqi yoq, batsa da parlaq o günəş! (7, s. 143)

Cavid romantikasının hüdudlarını təsəvvürə gətirmək çox çətindir. Doğrudur, Cavid romantizminin də mənbəyi real həyatdır, lakin səadətlə zillər arasında çırpınan bir həyatdır. Əslində şair varlığın dialektikası ilə barışa bilmir, bəxtiyarlıqdan sonra əzabın gəlişini qəbul etməkdə çətinlik çəkir. Bu səbəbdən şair əksliklərdən uzaq bir həyat arzusundadır. Cavid romantizminə görə, müharibələrin, qırğınların bir-birini əvəzlədiyi, insanın Tanrıya deyil, səfil mənəviyyatına xidmət etdiyi, könüllərin və ruhların zülmət pərdəsi arxasında öləzidiyi bir zaman və məkan daxilində həqiqi eşqə və aşiqə yer yoxdur. Bu məqamda Cavid romantizminin baş qəhrəmanı təlatümlər içərisində çırpınan Tanrı bəndəsidir və həmin baş qəhrəman təsəllini təsdiqdə deyil, inkarda tapır. Ən əhəmiyyətlisi isə Cavid inkarı təsdiq xarakterlidir. Başqa sözlə, Hüseyn Cavid özünün tilsimli sözləri ilə inkarın poetikasını yaradan böyük söz ustadıdır.

Nə eşq olaydı, nə aşiq, nə nazlı afət olaydı!
Nə xəlq olaydı, nə xaliq, nə eşqi-həsrət olaydı!

Nə dərd olaydı, nə dərman, nə sur olaydı, nə matəm!
Nə aşiyaneyi-vüslət, nə bari-firqət olaydı!

Könüldə nuri-məhəbbət, gözümdə pərdeyi-zülmət!
Nə nur olaydı, nə zülmət, nə böylə xilqət olaydı!

…Tükəndi taqətü səbrim, ədalət! Ah, ədalət!
Nə öncə öylə səadət, nə böylə zillət olaydı! (6, s. 127)

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu misralarla əlaqədar çoxsaylı dəyərləndirmələrə rast gəlmək mümkündür. K.Əliyevin qənaətincə isə, eyni misralara yalnız romantizmin prinsiplərindən olan şair fərdiyyətçiliyi nəzərə alınmaqla aydınlıq gətirmək olar: “Bu mahnı korların ağrı və əzabını ifadə edir. Amma ən dəhşətlisi budur ki, korlar Şeyx Sənandan imdad diləyib, gözlərinin açılmasını ondan “iltica” edəndə Şeyx Sənan deyir:

Nəyi görmək dilərsiniz,
Yanıyor od içində həp aləm:
Həm də görməkdə bir məziyyət yox,
Kədər, işgəncə var; məsərrət yox,
Gərçi görmək də başqa nemətdir,
Görməmək ən böyük səadətdir. (2, s. 110-111)

Azərbaycan romantizm ədəbi cərəyanının fədaisi kimi ölməzliyi fəth edən Hüseyn Rasizadənin lirik qəhrəmanı bir məqamda öz sələfinə, daha doğrusu, özünü həyatın Vaqifi elan edən Molla Pənahın lirik qəhrəmanına oxşayır. Hər iki şairin poetik “mən”i “Görmədim” nidası ilə arzularını dilə gətirir. Bununla belə, oxucu Molla Pənahın lirik qəhrəmanına səs vermir. Çünki yaşadığımız cahan mülkündə mütləq doğru halət axtarmaq imkansızdır. Hüseyn Cavidin lirik qəhrəmanı ilə oxucu arasında isə bərabərlik işarəsi qoymaq mümkündür. Çünki oxucu da “səadəti-mənəviyyənin” ardınca qoşmaqda, arzuları ilə həyat arasında keçilməz uçurumlarla qarşılaşmaqdadır:

Bilmədim, uydum bu məcnun könlümün fəryadınə,
Eşqə dil verdim, bəladan başqa bir şey görmədim.
Ruhi-məcruhum gözəllərdən vəfa bəklər yenə,
Mən hənuz əsla cəfadan başqa bir şey görmədim.

… Hər məhəbbət bir xəyanət, hər gülüş bir hiylədir.
Hər səadət rühü oxşar pək sönük bir şölədir.
Bəlkə var səhvim? Fəqət gördüklərim həp böylədir...
Görmədim, əsla bəladən başqa bir şey görmədim. (5, s. 69)

1923-cü ildə Əziz Şərif "Şeyx Sənan" tamaşası ilə bağlı yazdığı məqalədə türk ədəbiyyatı tarixində Hüseyn Cavidin məqamını belə dəyərləndirmişdir: "Onun ilk əsərlərini təhlil edərkən (Əlbəttə ki, söhbət 1913-cü illərdən gedir – İ.Z.) İstambul və Bakı qəzetləri onun parlaq gələcəyindən qabaqcadan xəbər verirdilər. O zaman Hüseyn Cavid ancaq yüksələn ulduz idi. İndi isə o, axtarışlarının dərinliyi, şeirinin gözəlliyi və hissslərinin incəliyi etibarilə türk ədəbiyyatında özünəbərabər qüvvə bilməyən parlaq günəşdir." (9, s. 140)

Əslində tarixin qulaq asıb gözlədiyi zamanlarda Hüseyn Cavid heç də sakit oturmadan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini təzələyirdi, qələmə aldığı əsərlərlə romantizm ədəbi cərəyanının prinsiplərini gerçəkləşdirirdi. Hüseyn Cavid zahirən Şeyx Sənanın tarixini, sonuncu Peyğəmbərin tarixini, Səyavuşun tarixini, Xəyyamın tarixini, Əmir Teymurun tarixini, İblisin tarixini yenidən yazır, mahiyyətdə isə ümidsizliyə odalar qoşur, hər dəfə də oxucunu əsrarəngiz bir dünyaya aparır, onu daha ciddi həyat hadisələri ilə baş-başa qoyur, bu zəmində Avropa realizminin prinsiplərinə uyğunluqla Azərbaycan oxucusuna yeni bir insan təqdim edirdi. Hüseyn Cavid oxucunun düşünmək istəmədiyi məsələlər haqqında fikirləşməyə səfərbər edirdi. Fikrimizcə, Hüseyn Cavidin ilk şeirlər məcmuəsinin "Keçmiş günlərdən" adlanması və həmin məcmuədə "Hübuti-Adəm"in ilk olaraq yer tutması təsadüfi deyil. Bəli, zaman-zaman Hüseyn Cavidi günahlandırmışlar ki, şair öz əsərlərində daha çox tarixdən söz açmışdır. Məsələ ondadır ki, şairin müxtəlif əsərlərində tarixə üz tutması da romantizm ədəbi cərəyanının göstəricisidir. Bununla belə, Hüseyn Cavidi hansısa bir tarixi hadisə deyil, ümumiyyətlə insanlıq tarixi və həmin tarixin çağdaş mərhələsi düşündürmüşdür. Budur, "Hübuti-Adəm"də Cavid ilk insandan söz açır, adəmiyyət hissinin güc gəlməsindən, yəni insanın ehtirasa əsir olmasından yaranan faciəni qələmə alır, müasirlərini Adəm-Həvva hekayətindən dərs almağa çağırır. Lakin oxucu yəqinləşdirir ki, Hüseyn Cavidi dünyanın ilk insanın deyil, son insanın taleyi maraqlandırır. Başqa sözlə, böyük ustad fəlakətlər içərisində çırpınan insana üz tutur, çıxış yolunun ülvi ruha sahiblənməkdə olduğunu bildirir. Əslində Cavidin bütün əsərlərinə bir ülvi ruh hakimdir. Cavidə görə, ülvi ruha sahiblənməkdən ötrü insan nəfsin qulu deyil, hakimi olmalıdır. Bu məqamda şairin misraları sadəcə sözlərin poetik düzümündən ibarət deyil, hər bir kəsin ömrü boyu tapınacağı hökmdür: Bəli, "Hübuti-Adəm"in sonundakı misralar mələyin Adəmə müraciəti olduğu kimi, Cavidin insana xitabıdır:

Bu gün əxlaq üçün səndən əmanət
Qalan yalnız fəlakətdir, fəlakət!..
Əmin ol, nerdə nəfs olmuşsa hakim:
Həqiqi eşqi məhv etmiş məzalim,
Kimin ülviysə ruhu, söz onundur,
Əsiri-nəfs olan daim zəbundur. (5, s. 69)

Cavidə görə, İnsan artıq Adəm-Həvva hekayətinə son qoymalı, törətdiyi naqisliklər səbəbindən özünə hesabat verməli, qəfləti özündən uzaqlaşdırmalı, zülmlə sevginin qarşıdurmasında sevginin tərəfində dayanmalıdır. Bu məqamda Hüseyn Cavid romantizminin bəşər övladına dünyanın yaranması və inkişafı haqqında yeni bir fəlsəfi konsepsiya təqdim etməsi də məxsusi vurğulanmalıdır. Prinsipcə, Cavid fəlsəfəsində İblisə yer yoxdur, cəmiyyətlərdəki eybəcərliklərə görə İblis adlı bir varlığı günahlandırmaq doğru deyil. Bəli, Cavid romantizmində İblis heçliyə aid bir məfhumdur, bütün pisliklərin səbəbkarı insandır.

Hüseyn Cavid romantizminin mahiyyətinə nüfuz etməkdən ötrü Azərbaycan romantizminin böyük nəzəriyyəçisi Əli bəy Hüseynzadənin "Füyuzat"ın ilk sayında oxucularla bölüşdüyü aşağıdakı fikirlərə diqqət yetirmək kifayətdir: "...Həyat bir dərəcəyə qədər tərif edilmiş isə də, lakin "həyatın" mənayi-həqiqisi nədir? –sualı cavabsız qalmışdır. Hərəkət, fəaliyyət, rəqabət, mübarizə nə üçündür? Nəşvü nüma, dövri-kəmal nəyə lazımdır? Həyatın mənayi-həqiqisi nədir? Bizə qalırsa, həyatın mənayi-həqiqisi meyli-füyuzatdır!..

"Füyuzat" ləfzən "feyz"in cəmül-cəmi olub rifah və bərəkətə, bolluğa, maddi və mənəvi

nemətlərin bolluğuna, tərəqqiyyat və kəmalatın şəşəəyi-təcəllisinə dəlalət edərsə də, fəqət əsl məfhumu səadət və ələlxüsus səadəti-mənəviyyədir, həqiqi zövq və səfalərdən ibarət bir səadəti-mənəviyyədir." (3, s. 2)

Şübhəsiz ki, Azərbaycanda romantizm ədəbi cərəyanını, o cümlədən Hüseyn Cavidin yaradıcılığını bu müddəadan kənarda təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Yəni Hüseyn Cavid romantizmini səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri mənəvi səadət axtarışıdır. Və mənəvi səadətə çatmaq üçün "Hübuti-Adəm"ə görə Adəm övladı nəfsinə hakim olmalı, "Bakıda" şeirinə görə, cəmiyyətlər daxilində ictimai zülmə son qoyacaq ədalət bərqərar edilməli, "Qız məktəbində"nin poetikasına əsasən insanlığı sevməyi öyrənməli, bütün bunlarla bərabər, Vətən adlı bir uca varlığa tapınmağı bacarmalıdır. Nəhayət, böyük Hüseyn Cavidin qənaətincə, insanda mənəvi səadəti şərtləndirən ən böyük amil Vətən dərdi, Vətən eşqi, Vətən xəyalı, Vətən sözü, vüsali-vətəndir.

Olubdu qəlbimə hakim mənim məlali-vətən,
Başımda şur ilə məskən salıb xəyali-vətən.
Vətən, vətən deyərək hər diyarə səs salıram,
Düşərmi bircə dilimdəm mənim məqali-vətən?
Vətən məhəbbətini əmr edibdi peyğəmbər,
Xoş ol kəsə ona həmdəm olub vüsali-vətən...
…Gərəkdi əzm ilə, hümmətlə ittihad etmək!
Sizinlə bağlıdır iqbalü həm zəvali-vətən.
Əgər sual edələr - Salikin xəyalı nədir?
Deyin həqiqəti, ancaq olub maali-vətən. (maal-yüksəliş) (5, s. 69)

Hüseyn Cavidin yaradıcılığında insana və insanlığa məhəbbət mövzusunun geniş bir şəkildə yer tutması müşahidə edilməkdədir. Ədəbiyyatşünas Məmməd Cəfər Cəfərovun"Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm" adlı əsərində romantizm ədəbi cərəyanı və məhəbbət probleminə belə aydınlıq gətirilmişdir: "1905-ci ildən başlayaraq birinci dünya müharibəsinə qədər bu cərəyana mənsub olanlar, səsi çox uzaqlardan, qoca Şərqin "incə hikmətlər" fəlsəfəsindən gələn "ümumi məhəbbət" ideyasını təbliğ edirdilər, onu ən böyük xilaskar ideya sayırdılar. Romantik ədəbiyyatda bu, ümumi bir fikir cərəyanı halını almışdı və bu romantizmə mənsub olan elə bir yazıçı yox idi ki, həmin fikir cərəyanına bağlı olmasın, rəğbət göstərməsin. Müharibə bu "ümumi məhəbbət" ideyasının, bu xırda-burjua humanizminin çox-çox köhnəldiyini göstərəndən sonra romantiklərin yenə hamısı bu dəfə başqa bir fikir – "haqqını sən mübarizə ilə ala bilərsən!", "ümumi məhəbbət ancaq məzlumları aldatmaq üçün bir vasitə imiş" fikrini təbliğ etməyə başladı. 1914-1917-ci illərdə romantik ədəbiyyatda bi ideya da ümumi hal almışdı və elə bir romantik yazıçı yox idi ki, bu yeni fikir cərəyanına bağlı olmasın, rəğbət göstərməsin." (8, s. 12)

Məlum faktdır ki, Hüseyn Cavid "Şeyx Sənan" faciəsini 1914-cü ildə qələmə alıb. Şair hələ 1911-ci ildə Tiflisə getmiş, "Şeyx Sənan" şeirini yazmışdır. Qeyd-şərtsiz, dünya romantizmi ədəbi cərəyanında, bəlkə də, yeganə haldır ki, bir yazarın məqbərəsi önündə onun öz şeirini oxumaq bu qədər yerinə düşür:

Oyan, ey piri-xoşdil! Qalq, ayıl bir xabi-rahətdən!
Qiyamətdir, qiyamət!.. Qalq, oyan, zevq al bu fürsətdən.
Mələklər göydən enmiş, feyz alırlar xaki-pakindən,
Seçilməz şimdi əsla məqbərin gülzari-cənnətdən.
..Uyub sən bir mələksimayə satdın dini, imanı,
Atıb ehkami-Qur'anı, uzaqlaşdın təriqətdən.
Fəqət xoş bir təriqət qoydun, əsla məhv olub getməz,
Cihan durduqca parlar, yüksəlir, düşməz təravətdən.
.."Nədir mə'nası eşqin!?" söyləyənlər nerdə? Bir gəlsin,
Görüb qüdsiyyəti-Sən'anı, lal olsun xəcalətdən.
Məhəbbətsiz bütün mə'nayi-xilqət şübhəsiz hiçdir,
Məhəbbətdir əvət, məqsəd şu pürəfsanə xilqətdən. (5, s. 69)

Bəli, "Şeyx Sənan" şeiri sanki Cavidin özünə yazılıb və bizə Hüseyn Cavid

romantikasını bu qədər gerçəkləşdirən ulu öndər Heydər Əliyev dühası qarşısında baş əymək qalır.

Ən əhəmiyyətlisi isə ondan ibarətdir ki, Hüseyn Cavid romantizmi məhz real həyatın dərkinə hesablanıb. Başqa sözlə, Hüseyn Cavid yaradıcılığında romantizm sadəcə bir düşüncə tərzidir, ifadə formasıdır, mövcud cəmiyyətdə özünə yer tapa bilməyən, təfəkkür imkanları ilə müasirlərindən fərqlənən, çıxış yolunu müəyyən qədər pafoslu aldanışlarda görən bir fikir sahibinin bu günə ünvanlanmış sözdür. Fikirlərimizin təsdiqi üçün şairin "Topal Teymur" əsərindən şair Kirmani ilə Teymurun dialoquna diqqət yetirmək kifayətdir:

"**Şair**: (laübali və yarımsərxoş bir qəhqəhəylə). Şənlik... o da şənlik, bu da şənlik... Qavğa... o da qavğa, bu da qavğa... Yalnız, əvət yalnız arada bir fərq var ki, siz cəngavərlər insan qanına hərissiniz, biz şairlər gülgün şərabə... Onda vəhşət və dəhşət var, bunda zevq və şətarət. ….. Siz insan qafalarını qırarkən, biz də o qafalardan yapılma qədəhləri bir-birinə vururuz. Siz hərb və dəhşət qalibi, biz eşq və məhəbbət məğlubu. Fəqət bizim şu məğlubiyyətimiz o qalibiyyətdən daha üstündür.

Teymur: Bəxtiyar şair! Səni sərməst edən tatlı xəyal, yalnız xoş bir təsəllidir. Bununla bərabər sən pək böyüksün, əvət, sənin kibi dəyərli simaların qədr və qiyməti anlaşılsaydı, bənim kibi (cəngavərlər) topallar soldakı sıfır qadar mənasız qalırdı. Siz yarasalar ölkəsində, korlar məmləkətində parlayan bir günəşsiniz. Əfsus ki, insan adını daşıyan ikiayaqlı həşərat pək qaba və pək səfil bir şey... İştə …. onların pas tutmuş kirli vicdanlarını yıqamaq için yalnız Teymur qılıcı lazım... Əvət sevgili şair! İnsanlar mərhəmət və məhəbbətdən ziyadə dəhşət və qüvvətə tapınırlar." (7, s. 260-261)

İlk dəfə Belinski "Puşkinin hər bir misrası gələcək nəslindir" demişdir. Biz də "Hüseyn Cavidin romantizmi bəşəriyyətin sabahı üçündür", - desək, səhv etmərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavidi xatırlarkən (Hüseyn Cavid haqqında məqalə və xatirələr toplusu). Bakı: Zərdabi, 2012
2. Əliyev K. Romantizmin poetikası. Əsərləri, 10 cilddə. II cild. Bakı: Elm və təhsil, 2018
3. Füyuzat (1906-1907). Bakı: Çaşıoğlu, 2007
4. Həbibbəyli İ. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Əsərləri, 10 cilddə, II cild. Bakı: Elm və təhsil, 2017
5. Hüseyn Cavid. Əsərləri. 5 cilddə, I cild, Bakı: Lider nəşriyyat, 2005
6. Hüseyn Cavid. Əsərləri. 5 cilddə, II cild. Bakı: Lider nəşriyyat, 2005
7. Hüseyn Cavid. Əsərləri. 5 cilddə, V cild. Bakı: Lider nəşriyyat, 2005
8. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: Çinar-Çap. 2003
9. Məmmədli Q. Cavid-ömür boyu. Bakı: Yazıçı, 1982

РЕЗЮМЕ

ИМАН ДЖАФАРОВ

ЛИТЕРАТУРНОЕ ТЕЧЕНИЕ ЕВРОПЕЙСКОГО РОМАНТИЗМА И ГУСЕЙН ДЖАВИД

Согласно древней мифологии, богиня красоты Афродита умела влиять на душу человека своим знаменитым поясом, а Гомер впервые украл упомянутый пояс Афродиты. Столь художественную вершину азербайджанской литературы покорил Гусейн Джавид.

Одна из уникальных особенностей романтического литературного направления в европейской литературе — идеализация женщины, а другая — патетический обман. Те же черты наблюдаются и в стихотворении «Боже мой». Гусейн Джавид написал женщину, достойную любви, в центре созданной Богом гармонии, состоящей из красоты. Пафос поэзии способен отделить человека от жизни вообще.

Бог Гусейна Джавида уникален, создан из красоты и любви. Иными словами, Гусейн Джавид четко утверждает, что Бог – творец всей красоты в жизни, а человек – причина всего уродства.

Гусейн Джавид, переписавший историю Шейха Саны, историю последнего Пророка, историю Саявуша, историю Хайяма, историю Амира Теймура, историю Дьявола, представил азербайджанскому читателю в соответствии с принципами европейского реализма.

В творчестве Гусейна Джавида романтизм – это всего лишь образ мышления, форма выражения, слово, обращенное к сегодняшнему дню носителем идеи, который не может найти себе места в современном обществе, отличается от своих современников своими мыслительными способностями, видит выход в каких-то жалких заблуждениях.

***Ключевые слова**: Афродита, пояс, пафос, заблуждение, женщина, идеализация, природа, Хайям, красота, Бог.*

SUMMARY
IMAN JAFAROV
EUROPEAN ROMANTICISM LITERARY TREND AND HUSEYN JAVID

According to ancient mythology, the goddess of beauty Aphrodite was able to influence the human soul with her famous belt, and Homer stole the said belt of Aphrodite for the first time. Such an artistic peak in Azerbaijani literature was conquered by Huseyn Javid.

One of the unique features of the romantic literary trend in European literature is the idealization of women, and the other is pathetic deception. The same features are observed in the poem "My God". Huseyin Javid wrote a woman worthy of love at the center of the harmony created by God, consisting of beauty. The pathos of poetry has the power to separate a person from life in general.

Huseyin Javid's God is unique, made of beauty and love. In other words, Huseyn Javid clearly states that God is the creator of all beauty in life, and man is the cause of all ugliness.

Huseyin Javid, who rewrote the history of Sheikh Sana, the history of the last Prophet, the history of Sayavush, the history of Khayyam, the history of Amir Teymur, and the history of the Devil, presented a new person to the Azerbaijani reader in accordance with the principles of European realism.

In Huseyn Javid's work, romanticism is just a way of thinking, a form of expression, a word addressed to today by an idea owner who cannot find a place for himself in the current society, differs from his contemporaries with his thinking capabilities, and sees the way out in some pathetic delusions.

***Key words**: Aphrodite, belt, pathos, delusion, woman, idealization, nature, Khayyam, beauty, God.*

(*Filologiya üzrə elmlər doktoru, prof. S.Həsənova tərəfindən təqdim edilmişdir*)

“NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT:82

XURAMAN HACIZADƏ
“Naxçıvan” Universiteti
xuraman_hacizade@mail.ru
DOI: 10.5281/zenodo.10983877

İSLAM SƏFƏRLİNİN ŞEİRLƏRİNDƏ FONETİK ƏVƏZLƏNMƏ

Akultinativ dillərdən biri kimi Azərbaycan dilində də xüsusən fonetik qanunların, hadisələrin tələbi ilə meydana çıxan fonetik əvəzlənmələr baş verir. Fonetik əvəzlənmələr nitq prosesində danışıq səslərinin fizoloji və akustik keyfiyyətlərində baş verən dəyişikliklərdən törəyən fonetik hadisənin əmələ gətirdiyi nəticələrə əsasən yaranır. Səslərin bu cür kombinator dəyişilməsinə assimilyasiya, dissimilyasiya, səsdüşümü, səsartımı, səslərin yerdəyişməsi və s. kimi hadisələr daxildir. Həm saitlərin, həm də samitlərin fonetik əvəzlənməsi mümkündür. Beləliklə, nitq zamanı səslər bir-biri ilə yaxın əlaqəyə girir, bir-birinə təsir edir, tələffüzü asanlaşdırmaq üçün müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır.

Azərbaycanın məşhur nəğməkar şairi İ.Səfərlinin şeirlərində də fonetik əvəzlənməyə geniş rast gəlmək olur. Demək olar ki, şeirlərin böyük əksəriyyətində baş verən bu cür fonetik əvəzlənmələr əsərin bədii gücünü bir az da artırmış, fonetik boya yaratmışdır. Xüsusilə tələffüz zamanı yaranan fonetik əvəzlənmələr şeirlərə axıcılıq, poetik gözəllik qatmışdır.

Açar sözlər: *sait, samit, uyuşma, fonetik əvəzlənmə, fonetik fərq, fonetik hadisə.*

Bütün iltisaqi dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də fonetik əvəzlənmə özünü göstərməkdədir. Fonetik əvəzlənmələr iltisaqi dillərdə xüsusən fonetik qanunların, hadisələrin tələbi ilə meydana çıxır. “Nitq zamanı səslər bir-biri ilə yaxın əlaqəyə girir, bir-birinə təsir edir, tələffüzü asanlaşdırmaq üçün müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Nitq prosesində danışıq səslərinin fizoloji və akustik keyfiyyətlərində baş verən dəyişikliklər fonetik hadisə adlanır və bu hadisənin əmələ gətirdiyi nəticələrə isə fonetik əvəzlənmələr deyilir” (4, səh.276).

Fonetik əvəzlənmələr Azərbaycan dilində olduqca geniş sahəni özündə birləşdirir. Belə ki, həm saitlərin, həm də samitlərin fonetik əvəzlənməsinə rast gəlirik. “Fonetik hadisələrin bəzisi tam halda ümumi prosesə çevrilərək qanuniləşir, bəzisi isə ümumiləşmiş halda deyil, məhdud dairədə qanunilәşir. Buna görə də belə qanunilәşən fonetik hadisələr orfoqrafik və orfoepik qanun mahiyyəti kəsb edir və fonetik qanun sayılır” (3, səh. 99). Azərbaycan dilində ən mühüm fonetik hadisə ahəng qanunudur ki, həm saitləri, həm də samitləri əhatə edir. Bu fonetik əvəzlənmə digərlərindən öz daimiliyi ilə kəskin fərqləndiyindən o, Azərbaycan dilçiliyində fonetik qanun adlandırılmışdır. Azərbaycan dilində səslərin kombinator dəyişilməsinə isə assimilyasiya, dissimilyasiya, səsdüşümü, səsartımı, səslərin yerdəyişməsi və s. kimi hadisələr daxildir.

Nəğməkar şair İslam Səfərlinin poetik yaradıcılığında xeyli fonetik əvəzlənməyə rast gəlirik. Bu cür fonetik əvəzlənmələr əsərin bədii gücünü bir az da artırmış, fonetik boya yaratmışdır. Şeirlərə axıcılıq, poetik gözəllik qatmışdır.

İ.Səfərli şeirlərində həm sait, həm də samit fonemlərin əvəzlənmələrini müşahidə etmişik.

Saitlərin sözdə düşərək yerini samit səsə verməsi, dəyişilməsi İ.Səfərli yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Şair “Odlar vətəni” şeirində yazır:

Könlümün tərlanı qalxmış cövlana,
Çıxmışam qoynunda yenə seyrana,
Eşqin cansızı da gətirir cana
Sevda beşiyində bəslədin məni,
Ey odlar vətəni, odlar vətəni!... (6, səh. 14).

Verilmiş şeirdə könlümün, qoynunda sözlərində ikinci hecada sait səs düşərək yerini samit səsə vermişdir. Onu da qeyd edək ki, saitartımından fərqli olaraq, bu əvəzlənmə artıq həm yazıda, həm tələffüzdə qanunlaşmışdır.

Nəğməkar şair İ.Səfərlinin “Nə vaxta qaldı?” şeirində də səsdüşümü hadisəsinə rast gəlirik:

Göyləri ay gəzir, hava bürkülü,
Eyvanda durmuşam boynu bükülü.

Bəlkə, eşqimizin sona bülbülü
Uçub yol üstdəki qovaqda qaldı?.. (6, səh. 148).

Verilmiş şeir parçasının ikinci misrasındakı boynu sözündə ikinci hecadakı sait səs düşmüşdür.

Qeyd edək ki, Müasir Azərbaycan dilində söz köklərində sait fonemlərin əvəzlənmələri yalnız bir səbəbdən-qısalıq-uzunluq səbəbindən irəli gəlir. Lakin bu əlamətlər əvəzlənmədə dilimizin bütün saitlərinə aid deyildir. Bundan başqa, həmin hadisə konkret sözləri əhatə edir. Azərbaycan saitlərinin göstərilən prinsip üzrə olan əvəzlənmələrinə aid bizə əsas etibarilə adi a səsinin uzun a səsi ilə əvəzlənməsi məlumdur. Belə ki, bəzi alınma sözlərin son hecasındakı a saiti həmin sözə saitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda öz uzun variantı ilə əvəz olunur. Məsələn: kino-kino:nun, həyat-həya:tın, dünya-dünya:nın və s.

Şifahi Müasir Azərbaycan dilində müşahidə olunan sait əvəzlənmələrindən birinə də açıq saitlə bitən sözlərə y samiti ilə başlanan şəkilçi qoşulduqda rast gəlmək olur. Bu zaman açıq sait qapalı saitlə əvəzlənir. İ.Səfərli "Təhsil illəri" şeirində yazır:

Ey dost, sən Bakıya təzə gələndə,
İpləri ağ yundan corab geyərdin.
Uzanıb yerinə, əlində dəftər,
Payız gecələri mürgüləyərdin... (6, səh. 106).

Verilmiş şeir nümunəsində mürgüləyərdin (mürgülüyərdin) sözündə y samitindən əvvəl gələn ə saiti yerini ü saitinə vermişdir.

Yaxud "Laçın dağlarında" şeirində oxuyuruq:

Otlayır sürüsü göy yaylaqların,
Durmuş şiş qayalar çobansayağı.
Qurbanı olduğum qarlı dağların
Üşüyür zirvəsi, yanır ayağı.
Dərədən iti keç, dolaydan asta,
Qoy səhər küləyi dəysin alnıma.
Odur, moruq yığır yol üstdə,
Birisi bənzəyir öz nişanlıma (6, səh. 117).

Birinci misrada otlayır (otduyur), sonuncu misrada isə bənzəyir (bənziyir) sözlərində açıq sait qapalı saitlə əvəzlənmişdir. Və yaxud şairin "İlk xatirələr" şeirində oxuyuruq:

Gözələ göz dəyər,
Qəlbə söz dəyər.
Hicrana düşən, gülüm,
Vüsal gözləyər... (6, səh. 138).

Verilmiş şeir parçasında gözləyər sözü (gözdüyər) kimi tələffüz olunur. Burada da ikinci hecada açıq ə səsi yerini qapalı ü səsinə verir.

Azərbaycan dilində bir çox alınma sözlərdə o dodaq saitinin a damaq saiti ilə əvəzlənməsi xarakterik haldır. Eyni hadisəyə İ.Səfərlinin şeirlərində də rastlaşırıq. O, "Aqronom oğlan" şeirində yazır:

Kəndimizə gələn, aqronom oğlan,
Tarlalar əlinlə gülzara dönür.
Kolxozun çölləri yamyaşıl görünür! (6, səh. 150).

Burada aqronom (aqranom) sözünün ikinci hecasındakı o səsi, kolxoz (k'alxoz) sözünün isə birinci hecasındakı o səsi a səsi ilə əvəzlənir.

İ.Səfərli şeirlərində ədəbi dildə baş verməyən, Azərbaycan dialekt şivələrində işlənən fonetik əvəzlənməyə də rast gəlmək olur. Şairin "Yadıma düşdü" şeirində işlətdiyi "baxt" sözündə bu sait əvəzlənməsini görürük.

Dəydi saçlarıma bahar küləyi,
Nazəndə sevgilim, yadıma düşdün.
Hərənin baxtına bir gözəl düşər,

Sən də təkcə mənim adıma düşdün,
Nazəndə sevgilim, yadıma düşdün (6, səh. 147).

Burada bəxtinə sözünün yerinə şair baxtına işlətmişdir. Sözdəki dilönü incə ə səsinin yerinə dilarxası qalın a saiti işlənmişdir. Ahəng qanununun tələbinə görə də şəkilçi təkibindəki sait səs də özündən əvvəl səslə uyğunlaşmışdır. Beləliklə, baxt sözünə qoşulan şəkilçidə də qalın saitdir.

İ.Səfərlinin baxt sözünü "Bir parça bulud" şeirində də işlətmişdir:

Qalxıb göy üzünün qurur taxtına,
Günəş arxalandı qızıl baxtına.
Ayağı od tökdü, başı zər seli,
Axdı alınlardan yenə tər seli (6, səh. 146).

M.Şirəliyev "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları" kitabında qeyd etdiyimiz fonetik əvəzlənməni bu cür izah edir: "Ə səsinin a səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi ən çox ahəngi gözləyən qərb dialekt və şivələrinə aiddir. Lakin bu hadisəyə Şahbuz və Şərur, Zaqatala-Qax, Muğan şivələrində, Bakı və Qubanın müəyyən kənd şivələrində də təsadüf edilir. Bu hadisəyə sözün müxtəlif yerlərində və bir çox hallarda ərəb, fars mənşəli sözlərdə də rast gəlmək olar.

Heydar (Qaz., Qar., Şər.), hayat (Qaz., Şər., Şah., Muğ.), tuşman (Qaz., Muğ.), ciyar (Qaz., ., Muğ., Qar., G., Şər., Şah., Q.-Xur.,)..." (8, səh. 40).

Gördüyümüz kimi, şairin nitqində öz əksini tapan baxt sözündəki sait əvəzlənməsi Naxçıvan dialekt və şivələrində də işlənən fonetik hadisədir.

İ.Səfərli şeirlərində sait əvəzlənmələri ilə müqayisədə samit fonemlərin əvəzlənmələrini daha çox müşahidə etmişik. Şair "Sənə qurban canım, Azərbaycanım" şeirində yazır:

Torpağın ətrini sinəmə çəkdim, dodağım gül açdı,
Ürəyim çiçək.
Xəzər sahilində bir çinar əkdim, söyüdlər nazlandı
Gülümsəyərək (6, səh. 13).

Verilmiş şeir parçasında xeyli fonetik əvəzlənmə vardır. Belə ki, birinci misrada çəkdim, ikinci misrada çiçək, üçüncü misrada əkdim sözlərindəki k fonemi yerini x^1 foneminə vermişdir. Müasir Azərbaycan dilinin ədəbi tələffüz qaydasına görə çəkdim-(əx^1dim), çiçək-(çiçəx^1), əkdim-(əx^1dim) kimi tələffüz olunur. Gördüyümüz kimi, hər üç sözdə əmələ gəlmə üsuluna görə kipləşən samiti novlu samit əvəz etmişdir.

Eyni zamanda birinci misradakı açdı (aşdı) sözündə ç qovuşuq (affrikat) samit ş novlu, üçüncü misradakı nazlandı (nazdandı) sözündə isə l novlu samiti d kipləşən samiti ilə əvəzlənmişdir. Əslində birinci sözdə dissimilyasiya hadisəsi baş vermişdir. Onu da qeyd edək ki, ç foneminin ş ilə əvəzlənməsi dialekt və şivələrdə də müşahidə olunmaqdadır: "Dissimilyasiyanın bu növündə d səsi özündən əvvəl gələn qovuşuq ç səsinə təsir edərək, onun parçalanmasına səbəb olmuş və nəhayət, geri dissimilyasiya hadisəsinə görə t səsi düşmüşdür: qaçdı-qatşdı-qaşdı, keçdi-ketşdi-keşdi, saçlar-saşdar..." (6, səh. 112).

Dissimilyasia hadisəsinə İ.Səfərlinin sözlərinə mahnı bəstələnən "Ay qaşı, gözü qara qız!" şeirində də rast gəlmək olar:

Göy çəməndə ötür turac,
Sübh açılır, gülür yamac.
Başındakı öpəyi aç,
Saçlarını yan dara, qız,
Ay qaşı, gözü qara qız! (6, səh. 143)

Verilmiş şeir parçasındakı saçlarını sözündə ç samitini ş samiti əvəz edir. Beləliklə, bu söz (saşlarını) kimi tələffüz olunur.

İ.Səfərlinin şeirlərində Azərbaycan dilinin samitlər sistemində geniş yayılmış kombinator fonetik əvəzlənmə olan uyuşmaya daha çox rast gəlirik. "Müasir Azərbaycan dilinin faktik materiallarına və dilçilik ənənəsinə əsasən, samit fonemlərin morfemlər sərhədində əvəzlənmələri üçün aşağıdakı dörd əlaməti əsas götürülür: 1) fəal üzvə görə, 2) əmələ gəlmə üsuluna görə, 3) səs tellərinin iştirakına görə, 4) yumşaq damağın vəziyyətinə görə" (4, səh. 291). Bun bölgü dilçi alim A.Axundova məxsusdur. Alim uyuşmanın bütün növlərinin Azərbsaycan dilində özünü göstərdiyini

qeyd edir. Digər alim Ə. Dəmirçizadə isə yazır: "Dilin əvvəlki səs üçün almış olduğu vəziyyəti dəyişməyib sonrakı səsi də həmin məxrəcə salması nəticəsində və ya əvvəlki səsin tələffüzü anında sonra gələn səs üçün lazım olan vəziyyətə düşməsi nəticəsində də uyuşma baş verə bilər. Buna görə də söz daxilində yanaşı düşən nl, rl, zl, ml, tl səs birləşmələri çox zaman nn, ll, zd, mn, td səs birləşmələri halında tələffüz olunur" (3, səh. 101).

Dəniz mahnısını oxudu sanki, ətəyi ləpəli,
Qırçınlı Bakı...
Kükrədi ilhamım, qaynadı qanım, Sənə qurban canım,
Azərbaycanım!
Ağ bir şərid kimi uzanıb gedir, dumanlı,çiskinli,
günəşli yollar,
Bəzisi həyatdan uzanıb gedir, mənimsə yollarda
hekayətim var (6, səh. 13).

İ.Səfərlinin verilmiş şeir parçasında qırçınlı (qırçınnı), dumanlı (dumannı), çiskinli (çisginni) sözlərində də assimilyasiya hadisəsi baş verir. Şair başqa bir şeirində yazır:

Gülər üzlü həkim qız,
Ey gözləri bənövşə.
Qapımızdan keçəndə
Sarsılıram həmişə (6, səh. 140).

Verilmiş bu şeir parçasında da üzlü (üzdü), gözləri (gözdəri) sözlərində uyuşmaya görə fonetik əvəzlənmə baş vermişdir.

Azərbaycan dilində səs tellərinin iştirakına görə karlıq-cingiltililik əlamətinə əsasən uyuşma hadisəsi nisbətən geniş yayılmışdır. Belə ki, kar və cingiltili samitlərin hamısı müvafik fonetik şəraitdə öz kar və cingiltili qarşılıqları ilə əvəzlənirlər. Ən çox baş verən əvəzlənmələr bunlardır: d-t, z-s, c-ç, g-k, q-x, q-k[1]. İ.Səfərli şeirlərində də bu cür əvəzlənmələr baş verir:

Əziz vətənim, sevdalı diyar,
Ana qoynunda oldum bəxtiyar.
Mingəçevirim nurlu çələngdir.
Doğma Bakımız şərqdə nəhəngdir (6, səh. 26).

"Azərbaycanım" şeirindəki şərqdə (şərk[1]də) sözündə q-k[1], nəhəngdir (nəhənkdir) sözündə isə g-k əvəzlənməsi baş verir.

Uyuşmanın bu növünə "Bakı bir Bakıdır ki..." şeirində də rast gəlmək olar:

Sıx buruqlar meşəsi
Dövrəyə almış səni
Böyük sülh alayı tək,
Şeirimi bəzəyirsən,
Qucağında görünən
Hökümət harayı tək (6, səh. 20).

Bu şeir parçasında isə buruqlar (buruxlar) sözündə q samiti x samiti ilə əvəzlənir.

Azərbaycan dilinin əsas fonetik xüsusiyyətlərindən biri iki saitin yanaşı işlənməməsidir. İki saitin yanaşı işlənməsi əsasən alınma sözlər üçün xarakterik xüsusiyyətdir. Bir qrup sözlər vardır ki, bu sözlərdə iki sait yanaşı işlənərsə, Azərbaycan dilinin ədəbi tələffüz qaydalarının tələbinə əsasən həmin saitlər arasına samit səs artırılır. İ.Səfərlinin şeirlərində də bu cür samitartımına rast gəlmək olur. "Sevgi valsı" şeirində yazır:

Oxuyaq, ey sevgilim,
Nəğməmiz həyat olsun.
Daim ucalmaq üçün
Eşqimiz qanad olsun (6, səh. 140).

Yaxud "Meşəli sahillər" şeirində oxuyuruq:

Təbiətin rəssam əli
İnsan üçün nə çəkməmiş?...

...Ala-toran, sübh açılır, balıqçılar dənizdədir (6, səh. 215).

Birinci şeirdə daim sözü (dayim), ikinci şeirdə isə təbiət sözü (təbiyət) kimi tələffüz olunur. Bu sözlərdəki yanaşı işlənmiş saitlərin arasına y samiti əlavə olunur.

Göründüyü kimi, ədəbi dilimiz üçün xarakterik olan fonetk əvəzlənmələr İ.Səfərlinin şeir dilində də geniş şəkildə öz əksini tapan fonetik hadisədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov, A.A. Azərbaycan dlinin fonetikası / A.A. Axundov. – Bakı: Maarif, –1984, –392 s.
2. Axundov, A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi / A.A. Axundov. -Bakı: Maarif, -1973, -302 s.
3. Dəmirçizadə, Ə. Müasir Azərbaycan dili (Fonetika. Orfoqrafiya. Orfoepiya) / Ə. Dəmirçizadə. –Bakı: Şərq-Qərb, –2007, –256 s.
4. Müasir Azərbaycan dili (Fonetika və fonologiaya) I cild / Nağısoylu M.Z., Veysəlli F.Y., Kazımov İ. B. [və b.] –Bakı: Elm, –2019, –734 s.
5. Yusifov, M.İ. Azərbaycan dilinin fonetikasının əsasları / M.İ. Yusifov. –Bakı: Elm və təhsil, –2012, –320 s.
6. Səfərli, İ. Seçilmiş əsərləri / İ.Səfərli, –Bakı: "Lider" nəşriyyatı, –2005, –224 s.
7. Sultanov, R. Dil vahidləri və onların xarakterik xüsusiyyətləri haqqında // –Bakı: Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri, –1956, №1, –s. 128-136.
8. Şirəliyev, M. Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları / M. Ş. Şirəliyev. –Bakı: Şərq-Qərb, –2008, –416 s.
9. Veysəlli, F.Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatiksı: fonemika və morfemika. I cild. / F.Y. Veysəlli. – Bakı: "Prestige çap evi", –2014, –530 s.
10. Veysəlli, F.Y. Fonetika və fonologiya məsələləri / F.Y. Veysəlli. –Bakı: Maarif, –1993, –192 s.
11. Zülfüqarov, R.Ə. Naxçıvan MR Ordubad dialektində sait səslərin əvəzlənməsi // –Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsinin xəbərləri, –№1, –2007, –s. 111-116

РЕЗЮМЕ.
ХУРАМАН ГАДЖИЗАДЕ
ФОНЕТИЧЕСКАЯ ЗАМЕНА В СТИХАХ ИСЛАМА САФАРЛИ

Как один из акултинатических языков, особенно в азербайджанском языке происходят фонетические замены, которые появляются по требованию фонетических законов и событий. Фонетические замены возникают по результатам фонетического явления, возникающего при изменении физиологических и акустических качеств произносимых звуков в процессе речевого процесса. К такому комбинаторному изменению звуков относятся ассимиляция, диссимиляция, редукция голоса, редукция голоса, смещение голоса и т. д.

Таким образом, во время речи звуки вступают в тесную связь друг с другом, влияют друг на друга, претерпевают определенные изменения, облегчающие произношение.

Фонетическая замена широко встречается и в стихах известного азербайджанского поэта И. Сафарли. Можно сказать, что такие фонетические замены, встречающиеся в подавляющем большинстве стихотворений, несколько повысили художественную силу произведения и создали фонетический колорит.

Ключевые слова: *гласный, согласный, ассимиляция, фонетическая замена, фонетическое различие, фонетическое событие.*

SUMMARY
KHURAMAN HACIZADA
PHONETIC SUBSTITUTION IN ISLAM SAFARLI'S POEMS

As one of the acultinative languages, phonetic substitutions occur especially in the Azerbaijani language, which appear at the request of phonetic laws and events. Phonetic substitutions arise based on the results of the phonetic phenomenon arising from changes in the physiological and acoustic qualities of spoken sounds during the speech process. Such combinatorial change of sounds includes assimilation, dissimilation, voice reduction, voice reduction, voice displacement, etc. including events such as Phonetic replacement of both vowels and consonants is possible. Thus, during speech, sounds come into close contact with each other, influence each other, undergo certain changes to facilitate pronunciation.

Phonetic replacement is also widely found in the poems of the famous Azerbaijani poet I.Safarli. It can be said that such phonetic substitutions, which occur in the vast majority of poems, have slightly increased the artistic power of the work and created a phonetic color. Phonetic substitutions, especially during pronunciation, add fluidity and poetic beauty to the poems.

Key words: *vowel, consonant, assimilation, phonetic substitution, phonetic difference, phonetic event.*

(*Filologiya üzrə elmlər doktoru, prof. S.Həsənova tərəfindən təqdim edilmişdir*)

"NAXÇIVAN" UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
"NAKHCHIVAN" UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ "НАХЧЫВАН"/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT: 811.133.1.

ZEYNƏB HACIYEVA
Naxçıvan Universiteti
zeynebhaciyeva1980@gmail.com
DOI : 10.5281/zenodo.10984043

FRANSIZ DILINDƏ TAM MƏNALI VƏ KÖMƏKÇI FEİLLƏR
LES VERBES SIGNIFICATIFS ET LES VERBES AUXILIAIRES A LA LANGUE FRANÇAISE

Məqalədə fransız dilinin qrammatikasında tam mənalı və köməkçi feillərdən bəhs olunur. Avoir, etre, faire, aller, venir feilləri həm tam mənalı, həm də köməkçi feillər kimi işlənir. Bu feillər həm müstəqil feil kimi, həm də şəxsiz feil kimi, həm köməkçi feil kimi işlənir. Həm də ifadələr də düzəldə bilir.

"Avoir", "etre" köməkçi feilləri passé composé zamanının (yəni bitmiş mürəkkəb keçmiş zamanın) düzəlməsində istifadə edilir.

"Aller" feili futur inmediat zamanının (yəni yaxın gələcək zamanın) düzəlməsində işlənir.

"Venir" feili passe immediat zamanının (yəni yaxın keçmiş zamanın) düzəlməsində istifadə edilir.

" Faire" feili isə felin icbar növünün düzəlməsində işlənir.

Açar sözlər : *feil, köməkçi, şəxssiz, mürəkkəb, müstəqil*

Fransız dilində feillər III qrupa bölünür. Məsdər şəkilçisi « er » ilə bitən feillər I qrupa aiddir. Ex: parler, entrér, rentrer, commencer, rester, tomber, regarder, aimer, aider və s. Remarque « aller » və « envoyer » feillərinin məsdər şəkilçisi, « er » ilə bitməsinə baxmayaraq bu feillər III qrupa aiddir.

Məsdər şəkilçisi « ir » ilə bitib təsrif zamanı « iss » suffiksini qəbul edən feillər II qrupa aiddir. Ex : finir, choisir, grandir, réussir, réunir, remplir, mûrir, salir bâtir verdir et s.

III qrup feilləri təsrif zamanı ümumi qaydaya tabe olmurlar: onların bir neçə kökü ola bilər Təsrif xüsusiyyətlərinə görə III qrup feilləri əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırılır.

Məsdərdə :

- re ilə bitənlər: entendre, boire, dire.
- ir ilə bitənlər: venir, partir, sortir
- oir ilə bitənlər: savoir, pouvoir, voir
- endre ilə bitənlər: attendre, défendre
- ondre ilə bitənlər : répondre,defendre,descendre
- aître ilə bitənlər : paraitre, disparaitre
- frir ilə bitənlər : souffrir, offrir
- vrir ilə bitənlər : ouvrir, couvrir, découvrir
- uire ilə bitənlər: traduire, conduire.
- eindre ilə bitənlər: eteindre, deteindre
- aindre ilə bitənlər: craindre, plaindre

Fransız dilində elə feillər var ki, onlar həm tam mənalı, həm də köməkçi feillər kimi işlənir. Avoir- malik olmaq, être- olmaq, faire- etmək, aller- getmək, venir- gəlmək, belə feillərdir.

1. «Avoir- malik olmaq» feili

1.1. «Avoir» – malik olmaq feili müstəqil feil kimi işlənir.

J'ai,Tu as, Il a, Nous avons, vous avez, İls ont (indiki zaman) présent. J'aurai, tu auras, Il(elle) aura, Nous aurons, Vous aurez, İls(elles) auront (gələcək zaman)futur simple. J'avais, Tu avais, İl(elle) avait, Nous avions, Vous aviez, İls(elles), avaient (bitməmiş keçmiş zaman) Imparfait

ex: Nous avons une leçon de français.

Bizim fransız dili dərsimiz var.

ex :Nous avons un cercle de français.

Bizim fransız dili dərnəyimiz var.

Ex: Vous aurez une leçon de français.

Sizin fransız dili dərsiniz olacaq.

Ex :Vous aurez un cercle de français.
Sizin fransız dili dərnəyiniz olacaq.
Ex: Ils avaient un nouvel appartement.
Onların yeni mənzilləri var idi.
Ex: İls avaient une grande maison.
Onların böyük evləri var idi.

1.2. «Avoir» – malik olmaq feili köməkçi feil kimi işlənir.

J’ai parlé, Tu as parlé,İl(elle) a parlé, Nous avons parlé, Vous avez parlé, İls ont parlé (keçmiş zaman) passé composé .
Ex : Nous avons parlé avec notre maître.
Biz öz müəllimimizlə danışdıq.
Ex : Elles ont parlé de ses amies.
Onlar öz rəfiqələrindən danışdılar.
Ex: Vous avez choisi des livres intéressants.
Siz maraqlı kitablar seçdiniz.
Ex: J’ai fini mes exercices. Mən çalışmalarımı qurtardım.

1.3. «Avoir» – malik olmaq feili şəxsiz feil kimi işlənir.

Ex: Dans cette chambre il ya six lits.
Bu otaqda altı çarpayı var.
Ex: Parmi ces camarades il y avait mes amis.
Bu yoldaşların arasında mənim dostlarım var idi.

1.4. «Avoir» – malik olmaq feili ifadə yarada bilir.

Avoir peur-qorxmaq ex : Les petits enfants ont peur de rester seuls à la maison. Balaca uşaqlar evdə tək qalmaqdan qorxurlar.
Avoir de la fièvre – qızdızması olmaq ex : Ma petite fille a de la fièvre. Mənim balaca qızımın qızdırması var.
Avoir lieu- baş vermək
Ex: Cette, histoire a lieu dans la rue. Bu hadisə küçədə baş verir.
Avoir chaud – istiləmək
Ex: Nous avons chaud, il faut auvrir les fenêtres. Bizə istidir, pəncərələri açmaq lazımdır.
Avoir mal à la tête – Başı ağrımaq, Avoir besoin – ehtiyacı olmaq, Avoir le temps- vaxtı olmaq. Avoir du courage- cəsarəti olmaq, Avoir de la patience- səbri olmaq, Avoir du monde- qonağı olmaq. Avoir mal au pied-Ayağı ağrımaq. Avoir la main verte – Əli yüngül olmaq, Avoir le cafard – qəm çəkmək, Avoir honte de Utanmaq. Avoir raison-haqlı olmaq. Avoir confiance-inami olmaq, Avoir envie de- həvəsi olmaq, Avoir froid- üşümək, Avoir l’air-görünmək. Avoir mal à la gorge -Boğazı ağrımaq,
Les phrases. 1. Vous avez l’air fort. Siz güclü görünürsünüz 2. Il a mal à la tête Onun başı ağrıyır. 3. Nous avous besoin de vous. Bizim sizə ehtiyacımız var.
Ils ont le temps, pour aller au cinéma. Onların kinoya getmək üçün vaxtları var. 2.1. Etre olmaq feili, Etre feili müstəqil feil kimi işlənir.Je suis,Tu es, Il(elle) est, Nous sommes, Vous êtes, Ils (elles) sont (indiki zaman) present Je serai, Tu seras, Il(elle) sera, Nous serons, Vous serez, Ils (elles) seront (gələcək zaman) (futur simple) J’étais, Tu étais, Il(elle) était, Nous étious, Vous étiez, Ils(elles) étaient (bitməmiş keçmiş zaman) Imparfait.
Ex : Il est dans la cour. O, həyətdədir. Ex : Nous sommes dans le cabinet de travail.
Biz iş otağındayıq. Ex: Demain vous serez à Baka. Sabah siz Bakıda olacaqsınız. Ex : Ils seront à hopital. Onlar xəstəxanada olacaqlar.
Ex: Vous étiez chez votre ami. Siz dostunuzgildə idiniz. Ex: J’étais devant le tableau.Mən lövhənin qarşısında idim.

2. «Etre- olmaq» feili

2.1. «Etre» feili köməkçi feil kimi işlənir. Je suis venu, Tu es venu. Il est venu. Elle est venue. Nous sommes venus, Vous êtes venus. Ils sont venus. Elles sont venues.

Ex : je suis rentré très tard à la maison. Mən eve çox gec qayıtdım. Ex : Nous sommes entrés dans la salle à manger. Biz yemək otağına daxil olduq. Ex :İls sont des cendus au rez-de-chaussé. Onlar birinci mərtəbəyə düşdülər.

2.2. «Etre» feili əlaqə feili də ola bilər. Yəni ismi xəbərin ad hissəsi ilə mübtəda arasında əlaqə yaradır Azərbaycan dilinə dır[4] xəbər şəkilçisi kimi tərcümə olunur. Ex :C’est un livre – Bu kitabdır.

2.3. «Etre» feili ifadə yarada bilir; Etre attentif – diqqətli olmaq.Ex :. Nous sommes attentifs à toutes les leçons. Biz bütün dərslərdə diqqətli oluruq.

Etre paresseux- tənbəl olmaq.

Ex : Ses fils sont très paresseux. Onun oğlanları çox tənbəldirlər.

Etre polis – Nəzakətli olmaq Ex : Mes enfants sont polis.

– Mənim usaqlarım nəzakətlidirlər. Etre d’accord – razı olmaq. ex :Je suis d’accord, allons au cinéma.

Etre à la mode-dəbdə olmaq.

Etre en bonne passe-yaxşı vəziyyətdo olmaq. Etre sans un sou – pulsuz olmaq

Etre occupé – məsğul olmaq

Etre assis- oturmaq

Etre fidèle – sədaqətli olmaq. Etre en panne – qəzaya uğramaq. Etre fou- dəli olmaq

Etre triste – qəmgin olmaq

Les phrases. Je suis triste, parce que j’ai mal à la tete. Mən qəmginəm,çünki başım ağrıyır. Il était sans sou, il ne vait que faire. O, pulsuz idi, bilmirdi nə etsin. Sa fille aînée est à la mode. Onun böyür qızı dəblə geyinir.

2.4. «Etre» feili şəxsiz feil kimi işlənir.

Ex: Il est cinq heures- Saat 5-dir .İl est tot-tezdir

İl est tard-gecdir.

Il est midi-günorta saat 12-dir .İl est minuit – gecə saat 12-dir. Il est trois heures et demie – Saat 4-ün yarısıdır. Ex: Il est temps, sortons de la maison. Vaxtdır, evdən çıxaq! Il est trois heures, le film commence. Saat 3-dür, film başlayır. Il est töt, le spectacle commencera à sept heures. Tezdir, tamaşa saat 7-də başlayacaq.

3. « Faire- etmək » feili

3.1. « Faire » feili müstəqil feil kimi islənir. Je fais, Tu fais, Il fait, Elle fait, Nous faisons, vous faites, İls (elles) font (indiki zaman) présent. Je ferai,tu feras, Il (elle) fera. Nous ferons vous ferez,

Ils(elles) feront (gələcək zaman)futur simple.Je faisais, Tu faisais,il(elle) faisait, Nous faisions, Vous faisiez, İls(elles) faisaient(bitməmiş keçmiş zaman)İmparfait ex :Le soir je fais mes exercices Nous faisons du sport. Mən axşam çalışmalarımı edirəm. Biz idman edirik. Ex : Nous ferons ces devoirs demain. Biz bu tapşırıqları sabah edəcəyik. Cette année il fera ses affaires possibles. Bu il o mümkün olan işlərini həll edəcək. ex: Il faisait des fautes dans sa dictée. O öz imlasında səhvlər edirdi. Elles faisaient du sport daus la salle de sport. Onlar idman zalında idman edirdilər.

3.2. « Faire » feili köməkçi feili kimi işlənir. Fransız dilində feilin icbar növü köməkçi faire” feili və feilin məsdərindən düzəlir. İcbar növdə mübtəda hər hansı fəaliyyəti özü icra etmir, həmin işi başqasına icra etdirir. Feilin bu növünü düzəltmək üçün faire” feilini köməkçi feil kimi götürüb, sonra üzərinə əsas feilin məsdərini gəlmək lazımdır.

ex: Je fais faire du sport. Mən idman etdirirəm. (icbar növ), icbar növdə hərəkət başqası tərəfindən icra olunur. kimi işlənir.

3.3. « Faire » feili şəxsiz feil kimi işlənir.ex. Il fait beau- Hava gözəldir.Il fait chaud Hava istidir. Il fait froid. Hava soyuqdur. Il fait mauvais. Hava pisdir.

İl fait de soleil – Hava günəşlidir. İl fait gris-Hava bozdur. H fait du vent. Hava Küləklidir. Il fait sombre. Hava qaranlıqdır.

3.4. « Faire » feili ifadə yarada bilir. Ex: Faire la connaissance – tanış olmaq.

Faire le ménage. Ev işləri ilə məşğul olmaq.
Faire ses études – Təhsil almaq. Faire marcher - İşə salmaq. Faire du sport – İdmanla məşğul olmaq.
Faire un voyage – Səyahət etmək.
Faire des cadeaux – Hədiyyə vermək. Faire des exercices- Çalışma etmək. Faire une chasse – Ov etmək. Faire la vaisselle – Qab-qacaq yumaq. Faire des carreaux – Şüşələri təmizləmək. Faire du ski – Xizək sürmək.
Les phrases ex. : Je veux faire la connaissance avec vous. - Mən sizinlə tanış olmaq istəyirəm. Maman fait le ménage chez nous. - Bizdə anam ev işləri ilə məşğul olur. Nous faisous du sport chaque jour. - Biz hər gün idmanla məşğul oluruq. Mes soeurs font la vaisselle dans la cuisine. - Bacılarım mətbəxdə qab yuyurlar. On fait du ski dans les montagnes. - Dağlarda xizək sürürlər. Mes cousines font leurs études à l'Université. - Xalam qızları Universitetdə təhsil alırlar.

4. « Aller- getmək » feili

4.1« Aller » – getmək feili müstəqil feil kimi işlənir. Je vais, tu vas, İl(elle) va, Nous allons, Vous allez, Ils(elles) vont (indiki Zaman) Présent
Ex. : Nous allons à la maison. - Biz evə gedirik. İls vont au théâtre. - Onlar teatra gedirlər. Elle est allée chez son amie. - O, rəfiqəsigilə getdi. Vous êtes allés au musée. - Siz muzeyə getdiniz. J'irai chez mon frère. - Mən qardaşımgilə gedəcəyəm. Tu iras au cinema . – Sən kinoya gedəcəksən.
J'irai, tu iras, İl (elle) ira, Nous irons, vous irez, İls (elles) iront (gələcək zaman) futur simple J'allais, Tu allais, İl(elle) allait, Nous allions, vouls alliez, İls(elles) allaient (Bitməmiş keçmiş zaman). l'imparfait

4.2. « Aller » feili köməkçi feil kimi işlənir. « Aller » feilindən Futur immediat (yəni yaxın gələcək zamanın düzəlməsində istifadə edilir. Bu zamanı düzəltmək üçün «Aller » feili indiki zamanda təsrif edilir, əsas feil məsdər formada ona əlavə edilir.
Finir - Qurtarmaq (futur immédiat zamanı)
Je vais finir, Tu vas finir, İl(elle) va finir, Nous allons finir, Vous allez finir, İls (elles) vont finir.

4.3. « Aller » feili ifadə yarada bilir.
Aller bien. – 1. Əyninə yaxşı yaraşmaq. 2. Vəziyyəti yaxşı olmaq. Aller mal. 1. Əyninə pis yaraşmaq. 2. Vəziyyəti pis olmaq. Aller chercher. – Dalınca axtarmağa getmək. Aller au feu. - Döyüşə getmək . Aller droit au but.- Vicdanla danışmaq.
Aller comme sur des roulettes.- Yağ kimi getmək. Les phrases. Ex.: Cette robe te va bien. Cette chemise lui va mal. Toutes mes affaires vont comme sur des roulettes. – Mənim bütün işlərim yağ kimi gedir.

5. « Venir- gəlmək » feili

5.1. « Venir » feili müstəqil feil kimi işlənir. Je viens, Tu viens, İl (elle) vient, Nous venons, vous venez, İls (elles) viennent (indiki zaman) présent.
Je viendrai, tu viendras, İl (elle) viendra, Nous viendrons, vous viendrez, İls (elles) viendront (gələcək zaman) futur simple. Je venais, tu venais, İl(elle) venait, Nous venions vous veniez, İls (elles) venaient. Les phrases ex. : Nous venons du cinéma. - Biz kinodan gəlirik. Mes parents viennent de la campagne. - Valideynlərim kənddən gəlirlər. Elle viendra demain. - O, sabah gələcək. İls viendront de chez leurs amis. - Onlar dostlarıgildən gələcəklər. Nous venions du metro. - Biz metrodan gəlirdik. Je venais du jardin. - Mən bağdan gəlirdim.

5.2. « Venir » feili köməkçi feil kimi işlənir . Venir feilindən passé immédiat (yaxın keçmiş zamanın) düzəlməsində istifadə edilir. Bu zamanı düzəltmək üçün « venir » feili indiki zamanda təsrif edilir. Əsas feil məsdər formada qarşısında « de » sözönü ona əlavə edilir.
Dire – demək (passé immédiat)
Je viens de dire, tu viens de dire, İl(elle) vient de dire, Nous venons de dire, vous venez de dire, İls (elles) viennent de dire.

5.3. « Venir » feili ifadə yarada bilir.
Les années à venir – Sonrakı illər. Les générations à venir – Gələcək nəsillər. Venir à bout de - Bir işin öhdəsindən gəlmək. Venir mal, venir bien – pis, yaxşı böyümək. Venir à la rescusse – köməyə gəlmək. Les phrases. İls viennent mal, ils viennent bien. - Onlar pis yaxşı böyüyürlər. Les années à

venir, ils vivaient riches. - Sonrakı illər onlar varlı yaşayırdılar. Je suis venu à la rescusse de mes camarades. – Mən yoldaşlarımın köməyinə gəldim.

ƏDƏBIYYAT

1. Mina Quliyeva. “Fransız dili”, bakı, Maarif , 1983, 376 s.
2. Azelma Həsənova, Svetlana İsazadə, Səyyarə Nəcəfova, Mahirə Şükürova. “A la découverte de la France”. Bakı, “Azərbaycan” , 2002, 158 s.
3. Rəşid Cabbarov. “Fransız dili”, Bakı, “Şərq- Qərb”, 2007, 624 s.
4. Yaqub Axundov. “Le francais ”. Naxçıvan, “Əcəmi”, 2016, 176 s.
5. Kəmalə Məmmədova, Beytulla Fərəcov. “Vers la Francophonie”. NDU, “Qeyrət”, 2007, 178 s.
6. Məhsəti Əsgərova. “Qramamarie du français”. “Əcəmi”, 2017, 178 s.
7. Н.Н. Попова, Ж.А. Казакова, М. О.О.О. “Нестор Академик Пяблишерз французский язык”, 2009. 480 S.
8. Əli Allahverdiyev, Tural Hüseynov. “Le francais ”. Naxçıvan, 2011, 227 s.
9. W. Langraaaf. C.Charnettt “Metode de français” İlachette. Paris, 1990, 143 s.
10. Aygün Vəkilova, Nəcf Nabiyev. “Fransız dili”, Bakı, 2017, 159 s.

РЕЗЮМЕ

ЗЕЙНАБ ГАДЖИЕВА

ПОЛНЫЕ И ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЕ ГЛАГОЛЫ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ.

В статье упоминается о полнозначных и вспомогательных глаголах во французском языке. Глаголы “avoir” “étre”, “aller”, “venir”, “faire” употребляются так полнозначные, так и вспомогательные глаголы. Эти глаголы употребляются как самостоятелные kак безличные, так и вспомогательные. Они образуют и выражения. “Avoir”, “être” вспомогательные глаголы употребляются в образовании “ passé composé” (m. e. совершенного сложного прошедшего времени). Глагол “aller” futur immédiat употребляется в образовании ближайшего будущего времени. Глагол, “venir” употребляется в образовании passé immédiat (m.e. ближайшего прошедшего времении). Глагол “faire” употребляется в образовании принудительного вида глагола.

Ключевые слова: *глагол, вспомогательный, безличный, сложный, самостоятельный.*

SUMMARY

ZEYNEB HACİYEVA

COMPLETE AND AUXILIARY VERBS IN FRENCH

The article deals with full meaning and auxiliary verbs in French grammar. The verbs avoir, etre, faire, aller, venir are used both as full meaning and auxiliary verbs. These verbs are used both as independent verbs, as impersonal verbs, and as auxiliary verbs. He can also make up expressions.
The auxiliary verbs "avoir" and "etre" are used to form the passé composé tense (i.e., the finished complex past tense).
The verb "aller" is used in the construction of the future immediate tense (that is, the near future time).
The verb "venir" is used in the passé immediat tense (i.e. the immediate past tense).
The verb "faire" is used in the imperative form of the verb.
Key words: verb, auxiliary, impersonal, compound, independent

(*Filologiya üzrə elmlər doktoru, prof. S.Həsənova tərəfindən təqdim edilmişdir*)

"NAXÇIVAN" UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
"NAKHCHIVAN" UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ "НАХЧЫВАН"/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №13

UOT 811.111

SONGÜL FƏRZƏLIYEVA
"Naxçıvan" Universteti
songulferzeliyeva0@gmail.com
DOI: 10.5281/zenodo.10983958

LEXICO-SEMANTIC FEATURES OF PARTICLES IN AZERBAIJAN AND ENGLISH LANGUAGES

Unlike conjunctions, particles do not create a connection between words and sentences, but affect the meaning of words and sentences. Particles reinforce meaning, serve sensibility, express desires, confirm and deny opinion. In the typological comparison of these languages, particles in the Azerbaijani language had great importance. The article discusses the types of particles in the Azerbaijani and English languages, and also defines the differences between them.Although the roots of particles are taken from the main parts of speech, their first variants are independent fixed units: ən, lap, daha, bəs, məgər, kaş, axı, di, təki, bəli, yox, xeyr, heç, ha).
Unstable units can be used as particles and other parts of speech.Of course, the number of samples can be increased due to the multiple values expressed by a paricle. But in this article, we tried to examine the most special aspects of particles and their origin in English and Azerbaijani languages.

Keywords: *auxiliary speech units, particle, typological comparison, syntactic functions*

The Azerbaijani language, which has an agglutinative structure, differs significantly from the English language, which is distinguished by its inflectional structure, in terms of the diversity of its grammatical categories and the diversity of their means of expression. Although both languages have their own phonetic, lexical, morphological and syntactic systems, it is interesting to see that similar aspects appear at different levels of the language during typological comparisons.

From this point of view, auxiliary parts of speech, in particular, particle and their processing, whose boundaries are still not clearly defined, and whose functional and grammatical features differ in classification, attract our attention.

In the dictionary of explanatory terms, particle distinguished from other auxiliary parts of speech as a special category in the Azerbaijani language "is valued as a lexical-grammatical category that does not have an independent meaning, but adds to language units (words, phrases, sentences) and gives them different shades of meaning, or strengthens their meaning, and ensures their predicativeness.Unlike postposition and conjunctions, particles do not create a connection between words and sentences, they affect the meaning of words, combinations, as well as sentences.particles reinforce meaning, serve emotionality, express desire, desire, confirm and deny opinion. A.Abdullayev, who conducted the first extensive research on particles in the Azerbaijani language, considered it appropriate to distinguish them in 6 meaning groups in his book "Auxiliary Parts of Speech".

1. intensifying particles -ki, ha, axı, hətta, lap, belə artıq, daha, ca / cə;
2.limiting particles-ancaq, yalnız, tək, təkcə, bir, bircə;
3.Specifier- əla, məhz, əsl, ca / cə;
4.Interrogative--bəs, məgər, mi(mi, mu, mü), ki, hə, yəni;
5.Command-qoy, qoyun, gəl, gəlin, di, ha, kaş, kaş ki, təki;
6.Affirmation and negative-hə, bəli, aha, yox, xeyr, heç

Although this division was used as a basis in subsequent studies, it was improved and refined.By our linguists such as Y. Seyidov, Z. Budagova, A. Alekbarova, H. Mirzazade, A. Babayev, particles are divided into different groups according to their semantic features.Like all other auxiliary parts of speech, particles cannot be part of a sentence in isolation and do not have an independent syntactic function, but perform certain functions in a sentence together with the words and word combinations to which they belong.Of course, although many divisions are made by different researchers, particles are divided into several groups according to their functions.

1.Particles denoting predicativeness and additional text shades: idi(-di, -di, -du, -dü)- means testimony, imiş(mış, -miş, -muş, -müş-)- means reporting based on someone else;

2. modality denoting particle:qoy, qoyun, qoysunlar, gör, görsünlər, görüm; gəl, gəlin; -sana, -sənə, -sanız, -səniz(command particles); -ca, -cə(clarifying particles); isə, -sa,-sə(conditional particles);

3.3. Particles expressing emotionality and additional meaning - di,ha, kaş, təki, barı, budur(command particle); hə, bəli, aha, yox, heç, xeyr, yaxşı, niyə (affirmative and negative particle); ki, ha, lap, ən, zil, hətta, belə, artiq, nə, heç, daha, ca, cə, daha da (particle that strengthens the meaning)elə, məhz, əsl, düz (clarifying particles) bəs, məgər, məgər ki, bəyəm, həm, yəni (interrogative particle). (1,104).

In general, it should be noted that in most studies, this auxiliary part of speech, which gives different shades of meaning to individual words, phrases or sentences, is grouped based on this principle. M. Huseynzade also distinguishes seven types of meanings of particles in the book "Modern Azerbaijani language".

1) intensifying particles): 2) clarifying particles, 3) limiting particles 4) question particles, 5) command particles 6) confirmation-negation particles, 7) wish and conditional particles. (2,247)

Particles perform almost the same function in English and serve to clarify the meaning of the sentence member to which they belong or to fundamentally change any idea.Linguists in English, as well as in Azerbaijani, presented different divisions and explained the task of this part of speech in different ways.D.A.Shteling and L.S.Barkhudarov, who note that the particle does not perform any syntactic function in the sentence, but forms a unity with the member of the sentence it belongs to, divide it into 4 meaning groups.

1.İntensifying particles -even, the, all the, just, simply, very, too

2.clarifying particles- exactly, precisely, right

3.limiting particles-only, , merely, alone, almost, nearly, scarcely, hardly

4.negative particles- not, no

The main task of the particle is to give different shades of meaning to the word or sentence it belongs to.O. Musayev, who asserts the opinion that particles either strengthen, limit, deny the meaning of the word or sentence to which they belong, or create a connection between words and sentences, considered it appropriate to distinguish particles into four groups. (3, 219)

1.intensifying particles:just, yet, even, only, simply, still

2.limiting particles: only, just, but, merely

3.connecting particles: also, too

4. negative particles: not, never

When considering these classifications, it becomes clear once again that particles have different classifications in English and Azerbaijani, and it is impossible to treat them unambiguously. Because there are exceptions in the classifications in both languages, and each of them attracts attention with its controversial aspects.During the typological assessment of these languages, it becomes clear that the particles in the Azerbaijani language are numerous. There are also differences in the types of meaning of particles, so unlike Azerbaijani, there are no question particles in English.Likewise, in the classifications according to the types of meaning in the Azerbaijani language, command and desire particles are distinguished. We have not come across a special division to express these shades of meaning in English.In English, the wish is often used to express the meaning of desire, and either the Past Subjunctive or the Past Perfect Subjunctive form is used after this verb.Although in the Azerbaijani language, particles are involved in creating a complex sentence, this is not characteristic of the English language.On the other hand, there are particles borrowed from other languages in the Azerbaijani language, but this is not the case in the English language.

Pure particles are few in number in modern English, and very few of the particles are not homonymous with other parts of speech.Else, merely, solely are considered pure particles. Most particles, however forms homonymy with other parts of speech, for example the particles exactly,

precisely, simply, never, still with adverbs; even, right, just, only particles with adjectives; all, either particles with pronouns; and the particle but is homonymous with the conjunction.The negative-intensifying particle never is homonymous with the adverb never, but there is a certain difference between them.The adverb never expresses complete negation and does not indicate a time limit. The particle never means that the action is denied and is related to a certain time limit.In addition, the adverb never is most cases used in the past tense.

The particle never is usually used in the past indefinite tense.

He never looked back, he never hesitated."(4,90)

This aspect is also characteristic of the Azerbaijani language, and in our language there are also particles that are homonymous with several parts of speech." Taking into account the development characteristics, particles can be divided into 3 groups:

1. fixed particle
2. unstable particle
3. formable particles" (5, 368)

Some of the particles in the Azerbaijani language have historically been formed only as particles. It is true that although their roots come to the main parts of speech, their initial versions are petrified and fixed only as particles. - ən, lap, daha, bəs, məgər, kaş, axı,di, ki, bəli, yox, xeyr, heç, ha (hə)are stable particles that are very active.Unstable particles have the property of being processed both as a particle and as another part of speech. These words, which form homonyms with adjectives, numerals, adverbs and verbs, retain traces of lexical meaning when used as particles, but they cannot act as parts of speech that answer questions.

So, just words are both a pronoun and a particle,right and already has the property of being used both as an adjective and as a particle.Təkcə, bir, bircə words are both number, adverb, and particle; yalnız, ancaq, amma, fəqət, da, də, hatta ki words are used both as subordinating conjunctions and as particles. The words bax, gəl, gəlin, gör, görün, qoy ,qoyun are used as verbs and as particle, losing their independence. It is more relevant to use these words as an independent lexical unit in the sentence.In the English and Azerbaijani languages, among the particles that stand out due to their similarity, negative particles are on the first level.The English equivalent of the particle "yox , xeyr" in the Azerbaijani language is the word "note". In English, the negation particle not is considered a modal particle. This particle, like other particles, can be used with words belonging to different parts of speech:not he, not being, not today, not ugly.The negative particle not belongs to the news of most sentences and this word means to deny the meaning of the sentence.The negative particle not belongs to the verb of most sentences and this word means to deny the meaning of the sentence.-ma, mə is translated into Azerbaijani as a negative particle.

They were not to see each other that evening. (6, 39)

Həmin axşam onlar görüşməyəcəkdilər. (7, 40)

In English, particles are often used before the word to which they belong, and changing the position of the particle in the sentence results in a change in meaning. For example, it is possible to create new shades of meaning by using the particle only, which is translated as the particle "ancaq, yalnız, təkcə, bircə" in the Azerbaijani language, in different places in the sentence.The reason for this is that some particles in English have multiple meanings and are included in different groups of meanings.Ambiguous particles include just, but, only and not.The particle just expresses a clarifying meaning as well as a limiting and strengthening meaning.Just is used as a limiting particle in front of numbers and words expressing the meaning of number: The man gave the boy just three pounds When just is used as an intensifying particle, it refers to verb and is often used in command sentences. Just listen to me!

The most frequently used, stylistically neutral particle in English is the particle only. This particle is used in almost all styles and belongs to any part of speech. Only limiter as a particle, it can be used in front of any part of speech to limit its meaning and stand in different positions. This particle is often translated into the Azerbaijani language only as a particle.

You're only nineteen and you've had money all your life. (6, 10)

You are only nineteen years old and you have always had money all your life. (7,9)

The particle only often comes before the word it belongs to, and sometimes this particle can be used not directly in front of the word it belongs to, but before it - distantly.

You're not going to marry a man who's only after you for your money. (6, 199)

You should not marry a man who only cares about your money. (7, 212)

When this particle is used together with the conjunction if, it is also translated into Azerbaijani as a bircə particle. After the conjugation if only, the imperfect or perfect forms of the intermediate verb form can be used. If only he came in time!

If only he would come in time!

One of the English equivalents of the Azerbaijani particles "yalnız,təkcə " is the particle "alone". Alone is a restrictive particle, unlike the particles "but" and "just" refers to words that fulfill.

Jennie, alone, kept silent

Təkcə Jenni susurdu (127, 45)

The particles borely and solely also create shades of limitation and separation. It is possible to replace these particles, which are used as counterparts of the particles təkcə, yalnız, with the particle only.

I went there because solely I though I could help him.

Mən ora yalnız kömək etmək üçün getdim.

One of the particles of interest is the particles also and too, which correspond to the particle in Azerbaijani.They point to something already mentioned and seem to serve to complete it.

I wanted to show him around Marion too. (6,202)

Mən də ona Mariananı göstərmək istəyirdim. (7,217)

The particle "to" is used either after the word it belongs to or at the very end of the sentence. The particle "Also" is used after the personal form of the verb, and sometimes at the end of the sentence.

He tried the door: it was locked/ the window was locked also. (6,191)

Qapını itələdi, bağlıydı. Pəncəra də bağlıydı. (7, 204)

Of course, the number of examples can be increased as the meanings expressed by the particles are numerous.However, in this article, we tried to examine the most specific aspects of particles and their mutual meanings in English and Azerbaijani languages.The comparative typological analysis of both languages suggests that the particles in both English and Azerbaijani languages are formed in the process of transition of independent parts of speech to auxiliary parts of speech, but they differ from each other according to their linguistic status.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M.1., Verdiyeva Z.N., Aghayeva F.M. Explanatory linguistics terms. Baku, Maarif, 1989, 364 p.
2. Huseynzade M. Modern Azerbaijani language. Morphology. Part III, Baku, Maarif, 1983, 320 p.
3. Musayev O. English grammar. Baku, education, 1996, 392 p.
4. Hajiyev E. Functional-semantic features of auxiliary parts of speech in modern English and Azerbaijani languages. Baku, Mütercim, 2006, 272 p.
5. Kazimov G. Modern Azerbaijani language. Morphology. Baku, "Nurlan", 2010, 400 p.
6. Levin 1. A kiss before Dying. Simon and Schuster. New York, 1953, 244 p.
7.Levin A. The kiss before death. Military publishing house, Baku, 1998, 238 p. Irada Aliyeva

РЕЗЮМЕ

СОНГУЛЬ ФАРЗАЛИЕВА

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЧАСТИЦ В АЗЕРБАИДЖАНСКОМ И АНГЛИИСКОМ ЯЗЫКЕ

В отличие от союзов, частицы не устанавливают связи между словами и предложениями, но влияют на значение слов, фраз и предложении. Частицы укрепляют смысл, служат эмоциональности, выражают желания, одобрение и отрицают идею. При типологическом сравнение этих языков стало понятно, что частица в азербаи-

джанском языке имеет большое значение. В статье рассматриваются типы частиц в азер-баиджанском и английском языках, а также выявляются различия между ними.

Ряд частиц в азербаиджанском языке был сформирован именно как частицы. Несмотря на то, что корни частиц взяты от основных частеи речи, их первоначальные варианты являются самостоятельными устоичивыми единицами: ən, lap, daha, bəs, məgər, kaş, axı, di, təki, bəli, yox, xeyr, heç, ha (hə).

Неустоичивые единицы могут использоваться как частица и как другие части речи. Являясь омонимами таких частеи речи как прилагательное, числительное, наречие и глагол, они, имея лексическое значение не отвечают на вопросы частеи речи и не являются частями речи.

Конечно, из-за многочисленных значении, выраженных частицеи, можно увеличить количество примеров. Но в этои статье мы попытались исследовать наиболее специфические аспекты частиц и их значения на англиском и азербаиджанском языках.

Ключевые слова: *вспомогательные части речи, частица, типологическое сравнение, синтаксическая функция*

XÜLASƏ

SONGUL FARZALIYEVA

AZƏRBAYCAN VƏ INGILIS DILINDƏ ƏDATLARIN LEKSIK-SEMANTIK XÜSUSIYYƏTLƏRI

Bağlayıcılardan fərqli olaraq, hissəciklər söz və cümlələr arasında əlaqə yaratmır, lakin sözlərin, ifadələrin və cümlələrin mənasına təsir göstərir. Ədatlar mənanı gücləndirir, emosionallığa xidmət edir, istəkləri ifadə edir, ideyanı təsdiq edir və inkar edir.

Bu dillərin tipoloji müqayisəsi ilə aydın oldu ki, Azərbaycan dilində ədat böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə azərbaycan və ingilis dillərində ədatların növlərindən bəhs edilir, həmçinin onlar arasındakı fərqlər müəyyən edilir.

Azərbaycan dilində bir sıra ədatlar məhz ədatlar kimi formalaşmışdır. Ədatların köklərinin baş nitq hissələrindən götürülməsinə baxmayaraq, onların ilkin variantları müstəqil sabit vahidlərdir: ən, lap, daha, bəs, məgər, kaş, axı, di, təki, bəli, yox, xeyr, heç. , ha).

Qeyri-sabit vahidlər ədat kimi və digər nitq hissələri kimi istifadə edilə bilər. Sifət, say, zərf və fel kimi nitq hissələrinin omonimləri olmaqla, leksik məna daşıyaraq, nitq hissələrinin suallarına cavab vermir və nitq hissələri deyil. Təbii ki, ədatın ifadə etdiyi çoxsaylı qiymətlərə görə misalların sayını artırmaq olar. Amma biz bu yazıda ingilis və azərbaycan dillərində hissəciklərin ən spesifik cəhətlərini və onların mənalarını araşdırmağa çalışdıq.

Açar sözlər: *köməkçi nitq hissələri, hissəciklər, tipoloji müqayisə, sintaktik funksiya*

(*Filologiya üzrə elmlər doktoru, prof. S.Həsənova tərəfindən təqdim edilmişdir*)

"NAXÇIVAN" UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
"NAKHCHIVAN" UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ "НАХЧЫВАН"/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT: 811.111.

ULVIYYA ZAMANOVA
"Nakhchivan" University
Ulviyyazamanzade99@gmail.com
DOI: 10.5281/zenodo.10984006

ETYMOLOGY OF THE CONCEPT OF "SLANG"

The article presents one of the most noteworthy linguistics phenomena is slang, the nature and origin of which is ambiguous and controversial. In order to comprehend the various modern definitions of the term "slang" and focus on the one that is appropriate for this study, it is first necessary to examine its etymology. The term "slang" was first recorded in writing in England in the 18th century, and in 1850 it was mentioned in the article that it was used more widely. Researchers have also put forward hypotheses about jargon, and E.Patrick's hypothesis about jargon should be mentioned in particular.Various studies have been conducted on slang and grouped according to its characteristics, and it is noted that slang is the language of a socially or occupationally marginalized group, as opposed to a literary language.

Key words: *the term "slang", spoken language, origin, vulgar, dialect, etymology, "flash" language.*

One of the most noteworthy linguistics phenomena should be acknowledged as the periodic, frequently quite serious attempts by researchers to tackle the problem of the so-called "slang," the substance and origin of which are ambiguous and contentious. The importance of the problem under consideration in this study can be understood even with a rudimentary knowledge of the literature.

In order to comprehend the various contemporary definitions of the term "slang" and to focus on one that is appropriate for this study, one must first examine its etymology and chart the development of this idea. One of the most contentious and perplexing topics in lexicology is the etymology of the word "slang." As will be seen below, the term's ambiguity and many colloquial interpretations by dictionaries and specialized study authors over the past 200 years have made it impossible to pinpoint the term's origin. The first recorded use of the word "slang" in spoken language is unknown. In the 18th century, it was first put down in writing in England. Then it meant "insult". Around 1850, this term began to be used more widely, as a designation of "illegal" vernacular vocabulary [15, p.3].

Khomyakov V.A. claimed in one of his publications that the term "slang," which means "language of low vulgar type," was first used there (language of low or vulgar type) was used in 1756; since 1802, this term has been understood as "the jargon of a certain class or period" (The cant or jargon of a certain class or period), and since 1818, slang has been understood as "a language of a high colloquial type, lower than the level of a standard enlightened language, from new words, or words that are used in a certain sense" [19, p.43].

In the XX century, the question of the origin of the term slang continues to interest researchers. New hypotheses are emerging. The most reliable is the hypothesis of E. Partrijd, who indicates that the word slang most likely correlates with the verb to sling - to utter (to speak, speak out), which confirms the existence of such combinations as sling words, evidenced back in the era of Chaucer, as well as some late slang combinations with the same verb: sling language - to talk (talk); sling the language - to speak a foreign language (speak a foreign language); sling a yarn - to relate a story, to tell a lie (to lie); sling (a person) slang - to abuse, scold violently; in the last slang expression - impertinence, abuse. It was claimed that since about half of the last century, the term slang has become a generally accepted designation for "illegitimate" colloquial speech ""illegal" colloquial speech, while until 1850 this term was used to call all varieties of vulgar language except cant [4, 3]. It should be noted that along with the term slang, such synonyms of slang as lingo, argot, jargon, cant were non-terminologically used. At first, slang was used as a synonym for the term kent, later - for the term slang. Slang is as old as spoken language, and this can be seen in the study of language. When studying different historical periods of the English language, it is clear that slang words have

undergone semiological changes at different times. Old English slang was even cruder than modern slang. Slang was called "flash" language like slang and cant. Flash language means a secret language used between people. He first introduced the term slang in 1785 by Grose and showed that its meaning is rude language [34, p. 412]. The Italian researcher Bullard writes that the first explanation of the word slang is given in the Middle Ages in various dialects.

At the end of the last century, interest in the question of etymology did not disappear - new hypotheses arise, more or less reasoned, but also not received general recognition. So, according to O. Ritter and K. Westendopf, the terms "thieves' language" and "gypsies' language" caused the word "slang" to be formed by agglutinating the initial part of the word "language" with the suffix "-s'". Furthermore, it is likely that several origins were contaminated throughout the development of the English word "slang." First of all, it goes back to I.-e. root length. Wed Greek elegho "I scold, insult"; eleghos "reproach, abuse"; Latvian langat "to scold, call names"; dvn. lahan "to offend". The movable formative s- is presented in the English word [13, 9].

In the XX century, the question of the origin of the term slang continues to interest researchers. New hypotheses are emerging. The most reliable is the hypothesis of E. Partrijd, who indicates that the word slang most likely correlates with the verb to sling - to utter (to speak, speak out), which confirms the existence of such combinations as sling words, evidenced back in the era of Chaucer, as well as some late slang combinations with the same verb: sling language - to talk (talk); sling the language - to speak a foreign language (speak a foreign language); sling a yarn - to relate a story, to tell a lie (to lie); sling (a person) slang - to abuse, scold violently; in the last slang expression - impertinence, abuse (the meaning used since 1825) [7, 31].

The origin of slang has been the subject of much debate. Some researchers consider all words that are new to the language and are not included in the dictionary to be slang [71, p. 121]. Some studies argue that slang covers a variety of linguistic variations, from secret social dialects to professional terminology. For example, in the "Pocket Oxford" dictionary, slang is defined as informal words and expressions that are not accepted as a standard language variation and are used by a certain profession or class. Lars-Gunnar Andersson and Peter Trudgill, in their book "Bad language", do not give a certain explanation or definition of slang, they present thirteen features that characterize slang and characterize it [6, p. 160]. The characteristics identified in research on slang can be grouped as follows:

1. Slang is characteristic of oral speech.
2. Slang does not exist in grammar.
3. Slang is not a dialect.
4. Slang is not an insult or a swear word.
5. Slang refers to a social group.
6. Slang is language used in neutral style.
7. Slang is used in informal situations.

Ways of forming slang expressions. Slang phrases can be created in a number of ways:

1.Derivation

The creation of new words from the same root is known as word formation or derivation. The same educational techniques that are used in literary language are used to illustrate derivation in English youth jargon. For example: stupidness - stupidity; I'm screwed up - I'm finished.

2. Rhyming slang.

Rhyming slang is a type of slang that first appeared among London workers and consists of replacing common words with phrases that rhyme with the ones being replaced.
For example: loaf of bread = head; Adam and Eve = believe; you and me = tea.

3. Foreign borrowings.

Foreign borrowings in the English youth jargon are quite widespread. For example: adios (from Spanish) - goodbye, see you; avatar (from Sansk. "descent, incarnation, appearance,

manifestation") - a small image representing a specific person (user) in virtual reality (forums, blogs, ICQ, etc.).

4. Polysemy.

In a term, polysemy refers to the coexistence of two or more meanings that are connected in both origin and meaning. For example: sand - sugar, sand; wood - wood, grove; ok - okay, everything is fine, don't worry.

5. Initial abbreviations.

English slang for young people frequently uses starting abbreviations that are written with or without dots after the first letter.For example: B. F. - best friend; O.M.G. - oh my God; BTW - by the way.

6. Univerbization (contraction).

For example: Burger from hamburger; motel from motor hotel; smog from smoke-fog; university-vercity.

7. Tmesis. Tmesis is a linguistic phenomenon in which a word is divided into two parts, distant from each other, between which any other words are inserted.

For example: abso-bloody-lutely, inde-goddamn-pendent; beauty-bloody-ful.

8. Apocope (Truncation of the roots).

For example: zam = exam; pre sci = preliminary science examination; soph = sophomore; ret = tobacco cigarette.

9. Metaphor (figurative meaning).

For example: to live in a birdcage (birdcage) - live in a student hostel.

10. Metonymy (a word replaced by another, related concept).

For example: Visit lady Perriam (visit lady Perriam) - go to the toilet. Lady Perriam gave one of the British colleges a building in which the toilets were located.

11. Punning substitution.

For example: Bastard - basket.

12. Antonomasia (changing a label or name to reflect a crucial characteristic of an object or its connection to something else).

For example: Baltic - very windy weather.

13. Metathesis (mutual permutation of sounds or syllables in words).

For example: Brofessional = brother professional - a real brother.

14. Addition of roots. For example: Eduhater = education hater - a teacher who hates his job.

15. Telescoping (adding two or more words).

For example: Bri-utiful = Brianna beautiful

The most used words in English slang.

AWESOME-cool, awesome.

SWAG-stylish, fashionable, cool.

CRAP-Nonsense.

WHATEVER-it doesn't matter.

EPIC FAIL-failure.

NO WORRIES-No problem.

PHOTOBOMB A ruined photo due to a person or object in the frame.

PROPS-An expression of recognition and respect.

DISS-It is insulting and disrespectful to speak to someone.

The term slang in English means:

-the language of a socially or professionally isolated group, as opposed to the literary language;

-a variant of the spoken language (including expressively colored elements of the language), which do not coincide with the norm of the literary language [15 Maslov Yu.S., 35].

Consequently, at first slang was used only in certain social groups, and then moved into general use.

Thus, the etymology of the term "slang" is still not fully disclosed and is one of the problems of lexicography. Despite this fact, for this study, we adhere to the point of view of E. Partridge, since his assumption is based on historically reasoned and attested data and, therefore, is credible.

REFERENCES

1.Coleman, J. The life of slang. – Oxford: Oxford University Press, – 2012.
2.Mattiello, E. The Pervasiveness of Slang in Standard and Non-Standard English // –Milan: Mots Palabras Words, – 2005. № 6
3.Stewart, A. Political jargon-favorite phrases: [Elektronic resource] / N. Ireland Politics. –March 29, 2017.
4.Ware, R.J. The Victorian Dictionary of Slang and Phrase. – Oxford: Bodleian Library, –2015
5.Москаленко Е.А.Функционально-прагматические особенности оценочных неофициальных именований лица // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2012
6. Расторгуева, Т.А. History of the English language / И.Ф. Жданова – Москва: Высшая школа, – 1972.

РЕЗЮМЕ
УЛЬВИЯ ЗАМАНОВА
ЭТИМОЛОГИЯ ПОНЯТИЯ «СЛЕНГ»

В статье представлено одно из самых примечательных языковых явлений – сленг, природа и происхождение которого неоднозначны и противоречивы. Чтобы разобраться в различных современных определениях термина «сленг» и остановиться на том, которое подходит для данного исследования, необходимо сначала изучить его этимологию. Термин «сленг» впервые был зафиксирован в письменной форме в Англии в XVIII веке, а в 1850 году в статье было упомянуто, что он стал использоваться более широко. Исследователи также выдвинули гипотезы о жаргоне, среди которых особо следует упомянуть гипотезу Э. Патрика о жаргоне. Различные исследования сленга были проведены и сгруппированы по его характеристикам, и отмечается, что сленг - это язык социально или профессионально маргинализированной группы, в отличие от литературного языка.

Ключевые слова: *термин «сленг», разговорная речь, происхождение, просторечие, диалект, этимология, «вспышка» языка.*

XÜLASƏ
ÜLVİYYƏ ZAMANOVA
"ARQON" ANLAYIŞININ ETİMOLOGİYASI

Məqalədə ən diqqətəlayiq dilçilik hadisələrindən biri, mahiyyəti və mənşəyi birmənalı olmayan və mübahisəli olan jarqon verilmişdir. "Slenq" termininin müxtəlif müasir təriflərini başa düşmək və bu tədqiqat üçün uyğun olan birinə diqqət yetirmək üçün ilk növbədə onun etimologiyasını araşdırmaq lazımdır. Slenq termini 18-ci əsrdə ilk dəfə İngiltərədə yazılı şəkildə, 1850-ci ildə isə daha geniş istifadə olunmağı məqalədə qeyd olunmuşdur. Həmçinin jarqonla bağlı tədqiqatçılar fərziyyələr irəli sürülmüşdür, E.Patrikin jarqonla bağlı fərziyyəsini isə xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Slenqlə bağlı müxtəlif araşdırmalar aparılmış və xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq qruplaşdırılmışdır və göstərilmişdir ki, jarqon ədəbi dildən fərqli olaraq sosial və ya peşə cəhətdən təcrid olunmuş qrupun dilidir.

Açar sözlər: *"slenq" termini, danışıq dili, mənşə, vulqar, dialekt, etimologiya, "flaş" dili.*

(*Filologiya üzrə elmlər doktoru, prof. S.Həsənova tərəfindən təqdim edilmişdir*)

“NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT: 81

CAVİD BABAYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti
javidbabayev@yahoo.com
DOI: 10.5281/zenodo.10983729

OMONİM, SİNONİM VƏ ANTONİMLƏRİN ÜSLUB İMKANLARI

Məqalədə omonim, sinonim və antonimlərin üslub vasitələri yaratma imkanları araşdırılır. Leksikologiyada sözlər arasında məna əlaqələri yaradan omonim, sinonim və antonimlər ayrı-ayrılıqda müxtəlif üslubi vasitələr yaradır. Araşdırmadan bəlli oldu ki, omonimlər paronomasiya və antanaklassis, sinonimlər daha çox parafraza, evfimizm, disfemizm və vulqarizm, antonimlər isə əsasən antiteza, oksimoron, antimetabola və xiazm yaradır. Məqalədə qeyd olunur ki, omoqraflarla müqayisədə omofonlar daha çox üslub yaratma xüsusiyyətinə malikdir. Antonimlər sintaktik nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda sintaktik üslubi vasitə olan antiteza (təzad), leksik nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda leksik üslubi vasitə olan oksimoron yaradır. Sinonimlərin yaratdığı üslubi vasitə parafrazadır. Parafraza sözü digər bir şəkildə təsvir etməklə ortaya çıxır.
Açar sözlər: *oksimoron, omonim, antonym, sinonim, parapraza, evfimizm, disfemizm*

Dilçiliyin digər sahə və şöbələri kimi sözlərin leksik məna qruplarının əlaqəsi əsasında ortaya çıxan omonim, sinonim və antonimlərin də üslub vasitələri yaratma funksiyalarına malikdir. Leksikologiya sözün quruluşunu, yazılışını, mənşəsini, istifadəsini və tərifini öyrənməkdən başqa həmçinin sözlər arasında əlaqə vasitələrini də öyrənir ki, buraya omonim, sinonim və antonim daxildir. Üslub vasitələri yaratma baxımından dilçiliyin leksikologiya şöbəsi çox geniş imkanlara sahibdir. Bu böyük imkanlarda omonim, sinonim və antonimlərin rolu əvəzsizdir. Sözlərin leksik məna qrupları arasında ən çox ülsub yaratma qabiliyyəti sinonim və antonimlərə məxsusdur. Omonimlər isə sinonim və antonimlərlə müqayisədə daha az üslub imkanlarına malikdir.

Omonimlər paronomasiya yaratma baxımından daha məhsuldardır. Paronomasiya bildiyimiz kimi söz oyununa əsaslanan üslub vasitəsidir. Məlum olduğu kimi omonimlər omofon və omoqraf olmaqla iki qrupa bölünür. Omofonlar fərqli yazılış və eyni tələffüzə malik sözlər, omoqraflar isə eyni yazılışlı amma fərqli tələffüzə malik sözlərdir. Pan yaradarkən omofonların rolu daha önəmlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, paronomasiya həm fonetik, həm də leksik vahidlərin birgə yaratdıqları üslubi vasitədir. Omofonlar omoqraflarla müqayisədə söz oyununda daha çox iştirak edir. Omofonlar həm paronomasiya, həm də antanaklassis yarada bilir. Omofonlar Azərbaycan dili ilə nisbətdə ingilis dilində daha çox işlənir. Bu səbəbdən ingilis dilində pan yaradan omofonlara daha çox misal gətirmək mümkündür. Məsələn, My heir (air) is you. But you take my breath.

Yuxarıdakı misalda ‘heir’ və ‘air’ eyni tələffüzə malikdir. Lakin heir-varis, air-hava deməkdir. Cümləni tərcümə edərkən məntiqi cəhətdən nəyinsə yalnış oduğu sezilir. Mənim varisim (havam) sənsən. Amma nəfəsimi kəsirsən kimi tərcümə olunan bu cümlədə hava yerinə varis deyilməsi daha məntiqli və məqsədəuyğun görünür. Burada tərcümə hava ola bilməz. Çünki hava nəfəs kəsmir, əksinə insana nəfəs verən bir məfhumdur.

Omofonlara aid digər bir misal belədir, I am full, but I am not a fool. (Mən toxam, lakin axmaq deyiləm. İngilis dilində misal gətirilmiş full və fool omofonları müvafiq olaraq qısa və uzun tələffüzə malikdirlər və məhz bu xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənirlər. Omofon burada bir növ eyham da yaradıb.

Omofonlardan fərqli olaraq omoqraflar tələffüzdə deyil yazıda gülünc bir effekt və ya anlaşılmazıq yarada bilər. Çünki omoqraflarda tələffüz fərqli olduğundan onların şifahi nitqdə anlaşılmazlıq yaratması mümkün deyil. Məsələn, row- həm [rau], həm də [rou] kimi tələffüz olunur ki, bu da uyğun olaraq skandal və cərgə mənasını verir. Oxşar bir misalı minute sözünə gətirmək olar. Bu [minit] oxunduqda dəqiqə, [mainju:t] kimi tələffüz olunduqda isə cüzi mənasını ifadə edir.

Əgər bir neçə adi məna verən söz dalbadal sürətlə deyilərək yumor effekti yaradır. Bu cür yumora əsasən vulqarizmin ortaya çıxması səbəb olur[1, s.43]. Antanaklassisin yaranmasında da omofonların xüsusi rolu vardır. Yeganə fərq ondadır ki, burada omofonlar tək söz daxilində deyil sözlər arasında yaranır. Bu cür misalları elmi məqalədə çəkmək münasib olmadığından buna misal gətirməyi lazım bilmirik.

Antonimlər sintaktik nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda sintaktik üslubi vasitə olan antiteza (təzad), leksik nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda leksik üslubi vasitə olan oksimoron yaradır.

Antitezada iki söz iki cümlədə bir-birinə qarşı durur. Antonimlərlə ifadə baxımından antiteza (təzad) digər üslub vasitələri ilə müqayisədə daha geniş yayılıb. Azərbaycanda antitezalar şairi kimi tanınan Bəxtiyar Vahabzadə öz şeirlərində təzadlardan bol istifadə etmişdir. Bəxtiyar Vahabzadənin bu qədər təzad yaratması onu geniş fəlsəfi düşüncələrə sahib olduğunu sübut edir [4]. Bütün nitq hissələri antiteza yarada bilir. Maraqlı odur ki, antitezalar adətən eyni nitq hissəsinə aid olur. Antiteza ilə oksimoron arasındakı bir fərq də məhz budur. Məsələn,

Vaxt keçir sən məndən uzaqlaşırsan,
Mən sənə günbəgün yaxınlaşıram [3].

Antitezalara bir cümlə daxilində də rast gəlmək mümkündür. Məsələn,

In summer you long for winter, and in winter you long for summer. Yayda qışın həsrətində olursan, qışda isə yayın həsrətində.

Yuxarıdakı misalda yay və qış bir-birilə antonimik əlaqədə olsalar da, burada da antimetabola da mövcuddur. Burada həm sözlərdə, həm də mənada təzad və ya əkslik var. Belə ki, buradan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, antonimik cütlüklərin iştirakı ilə eyni zamanda antimetabola və ya xiazm da yarana bilər. Bundan başqa sözlərin yerini dəyişməklə paradoks da yaratmaq olar. Lakin paradoksda sözlər bir-birinə əks deyil, məna əkslik və ya təzad təşkil edir. Məsələn,

Eat to live, not live to eat-Yaşamaq üçün ye, yemək üçün yaşama [6, s.47].

Yuxarıdakı misaldan göründüyü kimi, burada heç bir antonimik cütlük iştirak etmir və təzad yalnız mənadadır. Bu cür əkslik paradoks adlanır. Antimetabolada isə əkslik və ya təzad həm mənada, həm də sözlərdə görünür.

Oksimoronda isə iki söz eyni cümlə daxilində bir-birinə qarşı qoyulur. Oksimoron iki antonim sözdən əmələ gəlsə də, həmin əksmənalı sözlər yanaşı işlənərək bir ifadə kimi dərk edilir [7]. Məsələn, ölü canlar eyni cümlədə yanabayan işlənir. Oksimoronda bir-birinə qarşı qoyulan iki sözün biri morfoloji cəhətdən sifət, digəri isim, bəzən hər iki tərəfi sifət (feili sifət) və ya hər iki tərəfi isim də ola bilər. Məsələn,

Ağıllı dəli (sifət-isim)
Ağlar güləyən. (sifət- feili sifət)
Dilənçi milyoner (isim-isim)

Epitetlə oksimoronun bəzi oxşar cəhətləri vardır. Hər ikisində sözlər əks mənalıdır. Onlar arasındakı fərq isə ondadır ki, epitetdə əks mənalı sözlər arasına defis qoyulur. Oksimoronda isə defisə rast gəlinmir. Lakin onları fərqləndirmək üçün defis əsas meyar deyil. Məsələn, ölü-diri

Yuxarıdakı misal hansısa ismi təyin edərsə o epitet sayılır. Əgər onlar arasında defis olmasa və hansısa bir ismi təyin etməsə o zaman onlar bir-birinə qarşı qoyulur və bu da oksimoronun yaranmasına aparıb çıxarır. Buradan antonimlərin üslub yaratma baxımından nə qədər geniş imkanlara malik olması ortaya qoyulur.

Sinonimlərin yaratdığı üslubi vasitə parafrazadır. Parafraza sözü digər bir şəkildə təsvir etməklə ortaya çıxır. Eyni mənaya aparıb çıxaran fərqli sözlərin işlənməsi leksik üslubi vasitə olan parafrazanın yaranması ilə nəticələnir. Bu baxımdan parafrazalara leksik alternativliyi təmin edən üslubi vasitə statusunu da vermək olar. Parafrazanın yaranması eyni zamanda evfimizm, disfemizm və vulqarizmlərin də ortaya çıxmasına səbəb ola bilər. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, sinonimlər bilavasitə həm də evfimizm, disfemizm və vulqarizm də yarada bilər [2]. Məsələn, “ölmək” sözünü “son nəfəsini vermək”, “canını tapşırmaq” kimi ifadə etsək bu perifraza, “dünyasını dəyişmək”, “vəfat etmək”, “haqqa qovuşmaq” kimi təsvir etsək bu evfimizm, “gorbagor

olmaq", "gəbərmək", "cəhənnəmə vasil olmaq" kimi ifadə etdikdə bu disfemizm sayılır. Bu sözü vulqarizmlə də ifadə etmək olar, lakin bu misalı elmi məqalədə çəkməyi münasib saymırıq.

Parafrazaya analoji bir misalı 'evlənmək' sözü üçün də gətirmək mümkündür. Bu sözü həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində bir sıra söz və söz birləşmələri ilə də əvəz etmək mümkündür. Məsələn, Yuva qurmaq, subaylığın daşın atmaq, başı bağlanmaq, ailə qurmaq, və s. sözlər perifraza yaradaraq evlənmək sözünü əvəz edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev Javid Sabir. Comparison of antanaclassis with the components of language layers. Problems of Modern Science and Education. No 1 (170), Moscow, 2022.
2. Babayev Javid. The usage of dysphemism in colloquial speech. Publisher.agency: Proceedings of the 1st International Scientific Conference «World Scientific Reports» (November 17-18, 2022). Paris, France, 2022. 339 p
3. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri, Öndər Nəşriyyat, Bakı-2004, 328 s.
4. Cavid Babayev. Antitezanın müxtəlif nitq hissələrində təsviri. NDU. Elmi əsərlər, 2017, № 1 (82)
5. İngilis və Azərbaycan dillərində leksik alternativli üslub vasitələri. Naxçıvan Universiteti, Elmi Əsərlər, 2022, № 1.
6. Javid Babayev. Chiasmus versus antimetabole. Publisher.agency: Proceedings of the 2nd International Scientific Conference «Modern scientific technology» (February 9-10, 2023). Stockholm, Sweden, 2023. 146p
7. Səlim Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb. 2007. s.39

РЕЗЮМЕ
ДЖАВИД БАБАЕВ
СТИЛЕВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ОМОНИМОВ, СИНОНИМОВ И АНТОНИМОВ

В статье рассматриваются возможности омонимов, синонимов и антонимов для создания инструментов стиля. В лексикологии омонимы, синонимы и антонимы, создающие смысловые отношения между словами, создают отдельно разные стилистические приемы. В ходе исследования выяснилось, что омонимы создают парономазию и антанаклазию, синонимы преимущественно парафраз, эвфемизм, дисфемизм и вульгаризм, а антонимы преимущественно создают антитезу, оксюморон, антиметаболу и хиазм. В статье отмечается, что омофоны более стилистические, чем омографы. Антонимы создают антитезу (контраст), которая является синтаксическим стилистическим приемом, если рассматривать его с синтаксической точки зрения, и оксюморон, который является лексико-стилистическим приемом, если рассматривать его с лексической точки зрения. Стилистическим приемом, создаваемым синонимами, является парафраз. Слово «перефраз» появляется при описании по-другому.

Ключевые слова: оксюморон, омоним, антоним, синоним, парафраз, эвфемизм, дисфемизм.

SUMMARY
JAVID BABAYEV
STYLISTIC OPPORTUNITIES OF HOMONYMS, SYNONYMS AND ANTONYMS

The article examines the opportunities of homonyms, synonyms and antonyms to create stylistic devices. In lexicology, homonyms, synonyms and antonyms, which create meaning relationships between words, create different stylistic devices separately. The research revealed that homonyms create paronomasia and antanaclasis, synonyms mostly paraphrase, euphemism, dysphemism and vulgarism, and antonyms mainly create antithesis, oxymoron, antimetabole and chiasmus. The article notes that homophones are more stylistic than homographs. Antonyms create an antithesis (contrast) which is a syntactic stylistic device when viewed from a syntactic point of view, and an oxymoron which is a lexical stylistic device when viewed from a lexical point of view. A stylistic device created by synonyms is paraphrase. The word paraphrase appears by describing in another way.

Key words: oxymoron, homonym, antonym, synonym, paraphrase, euphemism, dysphemism

(*Filologiya üzrə elmlər doktoru, prof. S.Həsənova tərəfindən təqdim edilmişdir*)

"NAXÇIVAN" UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
"NAKHCHIVAN" UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ "НАХЧЫВАН"/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT:81

ƏLİ QASIMOV
Naxçivan Müəllimlər İnstitutu

DOI: 10.5281/zenodo.10983754

VAHİDLƏRİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLOJİ LİNQVİSTİK XÜSSUSİYYƏTLƏRİ

Dünya dillərinin leksik tərkibində az və ya çox dərəcədə frazeoloji vahidlərin də yeri və rolu vardır. Bu baxımdan İngilis və Azərbaycan dilləri də istisna deyil. Sözügedən dillərin frazeologiyası haqqında indiyə qədər bir sıra elmi-nəzəri fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu fikirlər müxtəlif yanaşmaları ifadə etsə də, farzemlərin daşlaşmış dil vahidləri olması, demək olar ki, dilçi alimlərin çoxu tərəfindən qəbul edilmişdir. Sözsüz ki, hər iki dildə frazeoloji vahidlər dedikdə sabit söz birləşmələri nəzərdə tutulur. Dilin bu vahidləri digər söz birləşmələrindən (sintaksisin obyekti olan sərbəst birləşmələrdən) seçilir. Bu seçkinlik, ilk növbədə, frazeoloji birləşmələrin məcazi anlam daşıması ilə bağlıdır.

Dünya dilçiliyi tarixində frazeologiya məsələləri çox sayda alimlərin (F.F.Fortunatov, N.M.Şanski, A.A.Koklyanov, Y.D.Polivanov, V.V.Vinoqradov, İ.İ.Meşşaninov, S.İ.Abakumov, A.M.Babkin, İ.İ.Serznevski, N.N.Amosova, V.P.Jukov, M.V,Lomonosov, İ.İ.Abakumov, Z.A.Bulaxovski, A.A.Şaxmatov, A.A.Reformatski, V.N.Teliya, İ.A.Melçukun, S.T.Nauruzbayeva, İ.İ.Ojeqov, R.Eqemberdiyev, R.Tayeva, J.Osmanova, A.S.Yefimov, B.A.Larin, S.K.Kenesbayev, A.T.Kaydarov, S.İ.Ojeqov, R.E.Jaysakova, E.A.İvannikova, O.S.Axmanova və başqaları) araşdırmalarında təhlil obyekti olsa da, mövzu ilə ilk dəfə Şarl Balli dərindən maraqlanmış və nəzəri fikirləri ilə frazeologiyanı elmi baxımdan əsaslandırmışdır. O, "frazeoloji ifadə" termininin mahiyyətini açmışdır: "Bir sıra sözlər başqa sözlərə nisbətən bir-biri ilə daha sıx bağlılığa meyl edir... Dildə sabitləşən birləşmə "frazeoloji ifadə" adlanır. Biz bunlardan nisbi müstəqilliyini saxlayan sözlərin iştirakı ilə düzələnləri "frazeoloji qrup"; elementləri tamamilə bir-biri ilə əlaqədar olanları "frazeoloji bitişmə" adlandırırıq" (2, s.34. Frazeoloji vahidlərin sabitliyi, dəyişməzlik xüsusiyyəti də Şarl Ballinin qeydlərində əksini tapır.)

Məlumdur ki. frazeoloji birləşmələr emosionallıq bildirməyə görə digər dil vahidlərindən yüksəkdə dayanır. Onların obrazlılıq xüsusiyyətləri ilə bağlı Azərbaycan dili materialları maraqlı faktlarla zəngindir. Bu baxımdan, Aşıq Ələsgərin yaradıcılığına nəzər salaq:

A bimürvət, nainsafın balası,
Mən səni seçmişdim sağ ürəyimdə.
Həsrət çəkdim, ortalığa qan əkdin,
Qara nöqtə qoydun ağ ürəyimdə (1, 78).

Buradakı "həsrət çəkmək", "qan əkmək" frazemləri diqqəti cəlb edir.

Frazeoloji birləşmələrdə məna bütövlüyü, onların tərkibinə daxil olan bütün sözlərin vahid bir anlam ifadə etməsi, leksik-qrammatik tərkibli olması, milli xarakteri, demək olar ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dilləri üçün səciyyəvidir.

Azərbaycan ədəbi dilində frazeoloji birləşmələr daha çox bədii üslub üçün səciyyəvidir:

Bayqu həsrət çəkdi, yara yetmədi,
Təbib neştər vurdu, yara yetmədi.
Ay Ələsgər, əlin yara yetmədi,
Çalxan qəm bəhrində, de, bir üz, bir üz (1, 95).

Burada "həsrət çəkmək", "əl yetmək" dildə hazır şəkildə mövcud olan frazeoloji birləşmələrdir. Maraqlıdır ki, yüzillərin sınağından keçərək dildə daşlaşan birləşmələr üzərində söz sənətkarları əməliyyat aparır, onların formasını dəyişdirir. Bu prosesdə ifadələrin əsas mənası saxlansa da, bəzən onlarda yenilik də özünü göstərir.

Dilçiliyin digər sahələri ilə müqayisədə frazeologiya nisbətən yeni bölmə olduğundan araşdırıldıqca maraqlı fikirlər meydana çıxır. Son zamanlara qədər (hətta bəzən indi də) dilçiliyin leksika bölməsinə aid edilən frazeoloji birləşmələr, əslində, dilçilik elminin müstəqil sahələrindən olduğunu təsdiqləmişdir. Belə ki, tərkibinə görə həm leksik (tərəflərinin sözlərlə ifadəsinə görə), həm morfoloji (tərkibinin nitq hissələri ilə təmsil olunduğuna görə), həm də sintaktik (birləşmə olduğu və tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələrə görə və bəzən cümlə şəklində işləndiyi üçün) səviyyədə təhlilə cəlb oluna bilən bu dil vahidlərində əsas məsələ mənadır və onlar daha çox üslub imkanları ilə seçilir. Ona görə də son zamanlar məna problemi farzeologiyaya münasibəti dəyişdirmiş, ona fərqli yönlərdən yanaşmalar yaranmış və predmeti haqqında konkret fikirlər formalaşmışdır. “Frazeoloji birləşmələr tarixin dərinliklərindən gələrək öz milli dəyərləri ilə mənsub olduğu xalqın həyatında, dilində yaşamış, daim zənginləşmiş, yenilənmiş, dilin milli keyfiyyətlərini qoruyaraq sabitləşmiş, xalqın məişətini, etnoqrafiyasını, mədəniyyətini özündə əks etdirmişdir. Frazeoloji birləşmələr dünyagörüşün ifadəsi kimi xalqın yaradıcı məhsuludur” (5, 8).

Frazeoloji birləşmələrin quruluşundakı fərqliliklər, onların məna zənginlikləri türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində daha çox nəzərə çarpır. Bu dildə hər bir frazeoloji ifadənin leksik qarşılığı mövcuddur. Məsələn, “Bu sözü eşidəndə dünənki məsələni yada salıb barmağını dişlədi” cümləsində “barmağını dişlədi” frazemi “başa düşdü”, “anladı” mənalarını daşıyır. İngilis dilində də frazeoloji birləşmələrin özünə məxsus yeri vardır. Aşağıdakı mətnə nəzər salaq:

So Anne stood her ground waiting for the chattering to subside. But the noise grew in volume as conversations became more animated. One or two children ***ran across*** the room to see their distant friends. Two little boys attacked each other. A child with birthday cards was displaying their beauties to an admiring crowd round her desk. Arnold had removed his blue pullover and was attempting to pull his shirt over his head, in order to show his friends a scar on his shoulder blade. Amidst growing chaos Anne remained silent. She ***looked at*** the clock which jerked from one minute to the next and decided to let it leap once more before she abandoned hope. One crumb of comfort, if comfort it could be called, remained with her. This was an outburst of natural high spirits. Her presence, she noted, meant nothing at all to them. A chair ***fell over***, someone yelped with pain, there was a burst of laughter, and Anne saw the clock jump to another minute. Anne advanced into action. “To your desks!” she roared, "And quickly!” With a pleasurable shock she saw her words obeyed. Within a minute order had returned. Refreshed by the break the children turned attentive eyes upon her. Anne's self-esteem crept back. (From “Fresh from the Country” by Miss Reed)

Mətndə işlənmiş ***“run across, look at, fell over”*** sözləri frazeoloji birləşmələrdir. “***Run across*** – gözləmədiyi halda tanıdığı bir kəslə qarşılaşmaq, **l*ook at*** – baxmaq, ***fall over*** – aşmaq” mənalarında azərbaycan dilinə tərcümə olunur.

Dildə elə frazeoloji birləşmələr vardır ki, onları həm həqiqi, həm də məcazi anlamda qəbul etmək olur. Məsələn, “Ağa kişi cibini yaman doldurub” cümləsində “cibini doldurub” deyəndə həm həqiqi mənada cibi nə iləsə doldurmaq, həm də məcazi baxımdan “varlanmaq” başa düşülür.

Frazeoloji birləşmələr hər bir xalqın milli xüsusiyyətləri ilə əlaqəli olduğundan onalrı başqa dilə tərcümə edəndə mənası itir. Bundan başqa, bir dildəki frazeoloji birləşmə başqa dildə eyni mənanı daşıya bilmir. Məsələn, Azərbaycan dilində “inanmamaq” mənasında və cümlə (sintaksis faktı) şəklində olan “Gözüm səndən su içmir” frazeoloji konstruksiyanı ingilis dilinə çevirsək, aşağıdaki məna ilə qarşılaşarıq:

To have one`s doubts (as to)

Araşdırmalar göstərir ki, frazeoloji vahidlərin tərkibindəki sözlərin hamısı bütöv bir mənanı ifadə edir. Məsələn, düşünən bir adam haqqında “dəryada gəmisi batıb” deyəndə onun həmin andakı vəziyyəti bildirilir. Frazeoloji vahidlər işlənmə yerindən asılı olmayaraq hər zaman danışıq və yazıya milli rəng verir. Dildəki fikirlərin ifadəsində haqqında danışılan anlayış və varlıqlarla bağlı daha təsirli fikir ifadə etmək üçün məcazlara ehtiyac yaranır ki, bu ehtiyacı ödəməkdə frazeoloji vahidlərin böyük rolu vardır.

Frazeoloji birləşmələrin müxtəlif dillərin matertialları əsasında araşdırılması onlar haqqında dərin məlumatların üzə çıxması ilə nəticələnir. “Artıq cağdaş dövrdə Azərbaycan dilinin

zəngin frazeoloji fondu muxtəlif aspektdən istər qohum dillər, istərsə də qeyri-qohum dillərlə müqayisəli şəkildə təfərruatlı şəkildə araşdırılır. Frazeoloji vahidlərlə bağlı saysız-hesabsız tədqiqat əsərlərinin meydana gəlməsinə baxmayaraq frazeoloji birləşmələrin dildə yeri, frazeologiyanın həcminin və sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, söz və cümlə səciyyəli sabit birləşmələrin frazeolgizm hesab edilib-edilməməsi və s. məsələlər problem olaraq qalmaqda davam edır” (5, 9-10). Həmin problemin həllində ayrı-ayrı dillərin farzeologiya faktlarının incələnməsi əhəmiyyətlidir. Maraqlıdır ki, hər hansı bir dilə yiyələnmək üçün onun farzeologiyasının öyrənilməsini əsas şərt sayanlar vardır.

Hər bir dilin frazeoloji tərkibi təbiət və cəmiyyət hadisələrinin anlaşılmasında müəyyən qədər rol oynayır. Xalq və millətlərin ictimai inkişaf xüsusiyyətləri, adət-ənənələri, dünyagörüşləri onalrın dili ilə tanıdılır ki, bu mənada frazeoloji birləşmələrdə bir çox mənalar ifadə olunur. Bundan başqa, dillərin zənginliyində də bu vahidlərin əhəmiyyəti çoxdur: “Dilçilikdə tez-tez belə bir ifadə işlənir ki, dildə sinonimlərin çoxluğu o dilin zənginliyinə dəlalət edir. Biz isə belə deyərdik: dilin zənginliyi onun tərkibindəki frazeoloji vahidlərin çoxluğu ilə ölçülür (4, 27).

Frazeoloji vahidlərdə dilin müxtəlıif səviyyələrinə aid xüsusiyyətlər cəmlənsə də, onların üslubi kateqoriya olduğunu iddia edənlər də vardır: “Frazeoloji vahidlər üslubi kateqoriya olub ekspressivlik, emosionallıq və obrazlılıq keyfiyyətinə malikdir. İstər canlı danışıq dilində, istərsə də bədii ədəbiyyatda frazeoloji birləşmənin işlədilməsi fikri ifadəli, gözəl və inandırıcı edir” (3, 63).

Araşdırma göstərir ki, dilləri frazeoloji vahidlərsiz təsəvvür etmək olmaz. Belə ki, bir çox mənaların çatdırılmasında onlardan geniş istifadə edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 400 s.
2. Балли Ш. Французская стилистика. Москва, Изд-во Иност. Литература, 1961, 394 с.
3. Hüseynova S. Müasir Azərbaycan dilində somotom komponentli sinonim frazeologizmlər. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, 2019, №1, s. 63-66.
4. Mahmudova Q. Qıpçaq qrupu türk dıllərının frazeologıyası. Bakı, Nurlan, 2009, 295 s.
5. Tahirova V. Azərbaycan dilində məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələr. Bakı: Elm və Təhsil. 2018, 144 s.
6. Практический курс английского языка. 2 курс В.Д. Аракин, Е.С. Татишева, 2005, 10 s.
7. Lüğət və ensiklopediyalar, Azərbaycanca İngiliscə lüğət A-Z, Şərq – Qərb Bakı – 2005, 326 s.

РЕЗЮМЕ

АЛИ ГАСЫМОВ

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЧЕТАНИЯХ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье говорится о фразеологических сочетаниях. С этой целью на материалах азербайджанского и английского языков изучаются лингвистические особенности этих соединений. Для изучения любого языка изучение его фразировки рассматривается как одно из главных условий. Впервые теоретически обосновано Шарл Балли, показано большое значение фразеологических сочетаний в обогащении языков. В статье анализируются фразеологизмы как лексические, так и грамматические единицы. Научно-теоретические идеи, выдвигаемые по данной теме, основаны на фактическом материале.

Ключевые слова: *слово, язык, фразеологическое сочетание, лексика, синтаксис.*

SUMMARY

ALI GASIMOV

LINGUISTIC FEATURES OF PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

The article talks about phraseological combinations. For this purpose, the linguistic features of those compounds are studied using the materials of the Azerbaijani and English languages. In order to learn any language, the study of its phrasing is regarded as one of the main conditions. For the first time, theoretically justified by Charles Balli, phraseological combinations are shown to be of great importance in the enrichment of languages. The article analyzes phraseological units as both lexical and grammatical units. The scientific-theoretical ideas put forward on the subject are based on factual materials.

Key words: *word, language, phraseological combination, lexicon, syntax.*

(*Filologiya üzrə elmlər doktoru, prof. S.Həsənova təqdim edilmişdir*)

"NAXÇIVAN" UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
"NAKHCHIVAN" UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ "НАХЧЫВАН"/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT: 82-3.512.162

ОФЕЛИЯ МУРАДОВА
Университет Азербайджан
диссертант кафедры
азербайджанского языка и литературы
ofeliya.muradova.az@gmail.com
DOI: 10.5281/zenodo.10983907

МОДИФИКАЦИИ ГЕРОЯ И КОНФЛИКТА В РЕАЛИСТИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ НАТИГА РАСУЛ-ЗАДЕ («ДОЖДЬ В ПРАЗДНИК»; «ДОРОГИ ПОД ЗВЁЗДАМИ»; «ЛОВУШКА»; «РИСУЮ ПТИЦУ»)

РЕЗЮМЕ.

В статье рассмотрены особенности авторских модификаций реализма и психологизма. Показывается, что прозе выдающегося писателя Натига Расул-заде наблюдается углубленная психологическая разработка различных типов характеров, что характерно для плеяды современных азербайджанских прозаиков, придерживающихся реалистических принципов. Поэтика текстов, типология ситуаций и характеров в русскоязычной прозе впитали в себя традиции как азербайджанской, так и русской классической реалистической литературы, а также колорит Азербайджана, в первую очередь города Баку. Город – один из значимых объектов его реалистического исследования и символизирует всю нашу современность, урбанизированную эпоху. Герои большинства его рассказов и повестей – это, в основном, жители Баку, молодые люди разных профессий, чаще сверстники самого писателя. Им, зачастую одиноким тридцатилетним мужчинам и женщинам, почти всегда свойственна неустроенность в личной жизни, порой неудовлетворенность сложившимися обстоятельствами. Автор пристально вглядывается в окружающий его мир, в большую, интересную и в то же время непростую динамичную жизнь современника, повествует о своих героях с добрым юмором и тонким психологизмом. В своих реалистических рассказах и повестях Натиг Расул-заде находится в поиске своих героев, изображает сложные, нередко запутанные человеческие взаимоотношения, раскрывает тему вечного поиска гармонии, любви и душевного тепла. На сравнительно небольшом материале автор пытается разглядеть контуры внешне неприметного человека, обычно молодых людей – служащих городских учреждений, художников, архитекторов, градостроителей, а также подростков. Эти персонажи изображены глубоко и достоверно, крупным планом, исходя из того положения, что каждый из них – это личность, и притом личность индивидуальная, со своим внутренним миром, устремленная к добру и взаимопониманию, заслуживающим пристального внимания, уважения и любви.

Ключевые слова: *азербайджанская литература, русскоязычие, Натиг Расул-заде, современная проза, реализм, психологизм, национальный колорит.*

В сочинениях выдающегося писателя Натига Расул-заде неизменно присутствует углубленная психологическая разработка различных типов характеров, что характерно для плеяды современных азербайджанских прозаиков, придерживающихся реалистических принципов. Герои большинства его рассказов и повестей – это, в основном, молодые люди разных профессий, чаще сверстники самого писателя. Им, зачастую одиноким тридцатилетним мужчинам и женщинам, почти всегда свойственна неустроенность в личной жизни, порой неудовлетворенность сложившимися обстоятельствами.

Для художника Рустама, например, из рассказа «Рисую птицу», упорно ищущего своего видения в искусстве, найти себя – это первостепенная цель и во имя этой цели он приносит в жертву и личную жизнь, и свою карьеру, и свой заработок. Смысл жизни инженера Ибадова – центрального персонажа рассказа «Дождь в праздник», первоначально принявшего достаточно сомнительный нравственный ориентир, разрушается при первом же столкновении с настоящим сильным чувством. В конце рассказа Ибадов опрокидывает один из столов, сдвинутых буквой «Т», столов, символизировавших до уличного знакомства с девушкой недостижимую и единственную мечту «младшего инженера» – кабинет большого начальника.

В рассказе «Тропинка» выведен образ заведующего отделом информации телестудии. Он – активный и остроумный современник автора, живущий в Баку в каком-то необузданно ускоренном ритме. Кажется, у этого симпатичного мужчины нет времени даже перевести дыхание. А во сне, как наслаждение, ему видится одна и та же картина – тропинка в деревне,

к дому его детства, к матери. Количество заказов, поступающих на телестудию, столь огромно, что у героя «вечно не хватает времени». Он не является дилетантом, напротив, показан автором подлинным профессионалом своего дела и по окончании рабочего дня обречённо вздыхает: «Какая кругом суета» (4, с.298). Но не только «суета сует» или «бренность существования» становятся главной темой рассказа. Житель города разумом предан работе, не желает упустить шансы карьерного роста, однако, сердцем тянется к деревне, отчему дому. В символических снах героя, который видит мать, родной дом в далёкой деревне («…оттого вдруг заплакал он во сне») (4, с.293), нарисована реалистическая картина раздвоенности личности честного чиновника, государственного служащего, его боль за утраченные молодые годы, за «невозвратность» времени. Однако выбор сделан, и возвращения не будет. Будут лишь грустные сны.

Однако читатель остаётся с этими героями, воспринимает их как носителей добра, справедливости, веры в высокое предназначение человека в этой будничной городской суете. Именно глубинные чувства, а не внешние обстоятельства ведут по жизни этих молодых людей, определяя их поступки. Писатель пристально анализирует психологию возникновения близких взаимоотношений двоих – дружбы, любви, увлечения – их много на страницах его рассказов и повестей. Главное значение притяжения людей друг к другу – это приобретение душевного контакта, того состояния, когда спадают маски и возникает, пусть недолгое, но неподдельное единство.

Возникновению такого контакта чаще всего способствуют нестандартные ситуации. Как в эпизоде с тем же Ибадовым, когда он с бутылкой шампанского оказывается в праздничный день в луже на глазах у незнакомой девушки. Или как в рассказе «Бумажный подснежник», когда 27-и летний деревенский парень Заур получает наравне с детьми от Снегурочки искусственный цветок, и между ними завязывается разговор. В таких психологических контактах возникает несомненный момент истины – стойкая черта писателя-реалиста. Нравственная ценность такого момента (а он нередко встречается в сочинениях Н. Расул-заде «малого жанра») чрезвычайно высока. Именно такие «пограничные» моменты в известной степени лишают героев устойчивости, ломают внутреннюю цензуру, оправдывая действия, невероятные для обыденной спокойной предыдущей жизни.

В русле вышеотмеченного представляет определённый интерес повесть «Дублёр». Главное действующее лицо – дублёр многих других актёров на киностудии мечтает о большой собственной роли, о том фильме, где он будет играть всех и вся одновременно – от начала до конца. Перед нами натура страстная, смелая. «Я хочу работать. Понимаешь? По-настоящему работать. Артистом. Хочу сниматься. Вот моя мечта. Я чувствую, что у меня получится. Очень хочется стать актером, а меня еще ни разу не попробовали...», - так говорит Назим своей девушке, той, которая всегда понимала его с полуслова, и радовалась его успехам, как своим. Наргиз всегда была рядом и в трудные минуты вселяла ему уверенность, и тогда, когда его упорно не замечали режиссеры и не давали ролей. Но большим трудом, постоянной, напряженной творческой работой добивается Назим своего - он становится актером, к нему приходит известность.

Однако успеха он добивается дорогой ценой. Для дублёра, казалось бы, «всё, что было в жизни настоящего, большого, волнующего, все теперь сводилось к ней одной, во всех его снах и мечтах все женщины коварно принимали ее облик, терзая Его». Между тем Наргиз, которая ближе всех была сопричастной к его успеху, все дальше отдалялась от него. В конечном итоге он не выдерживает, звонит, срывается раньше срока из Москвы в родной город, чтобы повидать ее и больше не расставаться. А она вышла замуж за две недели до приезда Назима. Близкие люди не прощают холодности и длительного отчуждения – они становятся чужими. Она переболела. Пережила. И стала совершенно чужой. И только теперь Назим начинает осознавать, что потерял для себя самое дорогое, самое необходимое в жизни – любовь и смысл жизни.

В бегах, съемках, поездках герой теряет любимую женщину. В кино он из дублеров становится актером, а в жизни так и остаётся дублером, по меткому выражению автора,

«заместителем чужого счастья... и жалко вроде, но ведь впервые новые съемки, его пригласят работать, будут короткие недолговечные радости от роли, новые знакомства, пирушки, работа до изнеможения. И вроде бы сам не знаешь, то ли счастье это, то ли самообман?» (5, с.55-56). Отметим, что в этих рассказах, так и во всем русскоязычном творчестве Натига Расул-заде смысловая сущность, поэтический мир, характеры героев, стиль и лексика текстов определяются «реалистическими ситуациями» (3, 104) и местным колоритом, т.е. «бакинским острым ветром... радужными нефтяными пятнами на море возле бульвара... белыми, часто пыльными, но бесконечно родными улицами... интерьером города... кодексом чести», жившим здесь (7, 122).

С этой точки зрения представляет особый интерес один из самых «пронзительных» рассказов Н. Расул-заде – «Про ослика, ослика…». Насколько нам удалось выяснить, это единственный в творчестве писателя рассказ, «говорящее название» которого состоит из языкового повтора. Понятно, что тем самым автор пытается приковать наше внимание к животному как одному из главных действующих лиц. Но ведь это не басня, и мораль следует искать не в последних строках, но по ходу рассказа, в философских лабиринтах мысли. «Мальчишки, решившие провести отдых на природе, на островке, находящемся неподалеку от дикого и каменистого Апшеронского пляжа, захватили ослика с собой. И не было предела радости этого безобидного животного» (5, с.101-102). С щемящей тоской, в некотором смысле слова подстраиваясь под детский стиль К. Чуковского, автор проникает не только в психологию мальчишек, но и в допотопное «сознание» животного, в данном случае олицетворяющего собой доброту и ласку. Шестым чувством, по словам писателя, ослик угадывал, что впервые не он кого-то вез, а везли его на лодке по теплой морской глади. Вволю повеселившись, покатавшись на островке на безропотно возившем их ослике, мальчишки расстелили еду, хорошенько выпили. Отдохнув, они вновь погрузились в лодку, и укатили восвояси, начисто позабыв об ослике. «Завидев лодку, отплывающую от берега, - продолжает писатель, - ослик забеспокоился, к воде подбежал, тотчас же от неё отпрянул, а затем печальными своими глазами посмотрел на ускользающую лодку» (5, с.105-106).

Творчеству Натига Расул-заде присуща черта, берущая начало от великих русских реалистов XIX столетия – соподчинение стихийных сил природы человеческому настроению, гармонизация живой и материальной субстанций, своеобразный психологический параллелизм. В настоящем рассказе, показывая постепенный переход от летнего времени к осенним холодам, связанные с ним очеловеченным «переживаниям» покинутого животного, Н. Расул-заде, как нам представляется, ближе всего подступает к сказочно-аллегорическому реализму Г. Х. Андерсена. Невольно напрашивается тематическая параллель с финальными эпизодами «Гадкого утёнка». Отечественный писатель почти аналогично завершает рассказ: «Дни становились холоднее, уже приближалась осень. За это время приезжали ещё веселые компании – и были взрослые среди них, но все они вели себя точно так же – позабавившись с животным, забывали его на острове, отправляясь позже уже к себе» (5, с.108-109).

«А потом наступила зима…» – такими словами заканчивается рассказ «Про ослика, ослика». Сюжет нехитрый. Цельность впечатлений и переживаний от прочитанного рассказа создаётся, на наш взгляд, чётко спланированной дозировкой верно расставленных полусказочных акцентов. Мы не оговорились: к сказочному началу примыкает ситуация, в которой ослик, а именно, доброе, бессловесное и сугубо домашнее животное, навсегда оказывается отрезанным от цивилизованного мира, до конца дней оставаясь на диком, заброшенном безлюдном островке.

Но сквозь сюжетную канву проходит и другая, параллельная, причём, более суровая, по нашему мнению, реалистическая тема. Вдумчивый читатель, конечно же, задумается над такими явлениями, как людская душевная глухота и эгоизм. Несмотря на вышеуказанный языковой повтор, второй план здесь не менее значим. Ведь проявиться эти качества могут

тем серьёзнее и больнее, когда направлены они не только на басенные персонажи, но прежде всего на человеческие характеры.

Значительным событием в литературной жизни Азербайджана стал выход в свет сборника рассказов и повестей под названием «Ловушка», в котором собраны новые, а также публиковавшиеся ранее произведения. В этом издании Натиг Расул-заде, помимо тонкого знатока человеческой психологии, проявляет себя ещё и как писатель, обладающий большим чувством юмора, знающий цену людям и будничной суетливой жизни. Автор Натиг Расул-заде создаёт полную горькой иронии сатиру на самих же своих коллег, то есть писателей, к примеру, в рассказах «Восхитительный Д.» и «Отражения». Это действительно, яркое реалистическое отражение современной урбанизированной жизни, к сожалению, в данном случае разбитой и потерявшей всякий смысл и надежду.

В сборнике «Ловушка» выражено совершенно конкретное кредо писателя: «Приличия – это удел бездарностей. Как сама жизнь в основе своей содержит множество неприглядных и неприличных сторон, точно так же искусство и литература должны их отражать такими, как есть».

Категоричное и потому дискуссионное утверждение, на которое, кстати сказать, Чингиз Абдуллаев откликнулся остроумной, по нашему мнению, рецензией. Прославленный автор политического детектива, с одной стороны, возвысил автора «Ловушки». С другой стороны, на его откровения ответил с осторожностью. «Иногда меня пугают его нарочитый эпатаж, его прямые замечания, его жесткие реплики, но, наверно, это дань нашему времени, нашим литераторам, давно переставшим, как охотник Шварц из «Обыкновенного чуда», охотиться и сражающимся ныне лишь за свою славу. Эта книга, может, самая мрачная из всех, которые создавал писатель. Иногда кажется, что безысходность – это основной лейтмотив повествования. Но это не так. Автор по-прежнему верит в торжество жизни, в приоритеты, выбранные в молодости. Иначе душа, попавшая к Богу, не стала бы так проситься обратно. А Бог, милостивый и понимающий, вдруг решает, что нет этой душе места ни в раю, ни в аду, ни в чистилище. И, разозлившись, он кричит: «Убирайся вон! Нет тебе здесь места, как не было и на Земле» (1, 4). В то же время Н. Расул-заде в «Ловушке» зорко подметил, что местью жить нельзя. Есть некая граница, очерченная «Эдиповым комплексом», преступать которую недопустимо в силу того, что она является епархией Бога, но не смертного. Не всё решает даже сильная личность, не все тяготы нравственного порядка можно брать на себя. Вот почему дальновидный азербайджанский писатель в одноименной и наиболее сильной, на наш взгляд, в художественном отношении повести соблюдает эту границу. Главный герой – журналист не будет стрелять в убийцу, лишившего его последней любви. Он выпустит всю обойму в стену, рядом с этим «подонком», и уйдет, полагая, что жизнь на этом еще не закончилась. Хотя он точно знает и чувствует, что такой любви больше не будет в его жизни. Писатель собрал в «Ловушке» произведения, наполненные болью, сомнением, тревогой, хаосом. Однако, на наш взгляд, рассказы о современниках, жителях начала XXI столетия, дают всё-таки определённую надежду на лучшее, причём, как считает автор, несмотря на катаклизмы времени.

Этот вывод подтверждается также сходной тематической линией одного из лучших рассказов писателя – «Рисую птицу». В нём импонирует стремление автора видеть в людях светлые, добрые черты, его убеждённость в том, что мир создан для взаимопонимания. В центре повествования – образ молодого художника. На наш взгляд, есть в этом рассказе приметы времени, которые имманентно пытается зафиксировать писатель в своём сознании, идя по лабиринтам собственной памяти. Как и в вышеуказанном романе, рассказ носит не столько автобиографический, сколько личностный характер. Рустам – центральный герой рассказа – человек вполне самостоятельный, но в нём подспудно угадывается нечто от личностных детских впечатлений автора. Правда, взгляд этот часто не совпадал с мнением других взрослых, уже обладающих большим жизненным опытом, и потому он показан как несколько наивный человек. И начинают близкие люди учить «наивного» жить.

Наступает очередь описать ответную реакцию главного героя. «Я начал тогда рисовать их руки. В них, пожалуй, было больше правды, чем в головах людей этих. Видя это, они прятали руки свои в карманы либо под мышки. И молча сурово глядели на меня. Они любили меня – мой старый отец, дедушка и старший брат...» (6, с.33-34). Такой символический сон привиделся Рустаму. Но рисунки юного художника, по глубокому убеждению всех домочадцев, являют собой «элементарное баловство», выдаваемое за серьёзную работу. С другой стороны, к повествованию, по воле автора, подключается герой совершенно иного возрастного ценза – восьмидесятилетнего старика, привыкшему к физическому труду, но с трудом осознающего, что руки могут тосковать не только по лопате, а работа не всегда создаёт то, без чего нельзя людям обойтись сегодня. Не в силах понять старик, что иногда работает человек долгие годы, веря в свою звезду, но так и не может преодолеть этап ученичества, и труд его остается безвестным. Нет реальной отдачи, практической пользы – это значит бездельник. Таково мнение азербайджанца-старожила.

В противовес Рустаму, Вахид показан автором как человек образованный. «Ты хорошо работаешь, - обращается он к Рустаму, я это вижу ясно, но в жизни каждому всё же необходимо найти собственное место» (6, с.66). Вместе с тем Вахиду кажется, что «найти это место» – означает «продавать и пробивать эти работы, получая за это деньги». Показательно, что Вахид в своём мнении не одинок; его разделяет и отец, хотя и не высказывается на этот счёт совершенно категорично.

Рустама не особенно беспокоят отношения с близкими. Он увлечён работой, и по-настоящему его огорчает лишь то, что любимая работа не отвечает ему, образно выражаясь, взаимностью. «Да, – признаётся герой самому себе, - написалось вовсе не то, что хотелось, не оказался на портрете старик молодым, полным сил и свежести как задумывалось, а получился старым, как и подобает старикам. Но при этом чувствовалась огромная любовь в его глазах, тепло и ворчливая доброта, которая скрывалась под печальной маской безрадостных старческих мыслей» (6, с.99-100).

Впрочем, у начинающего художника не складываются отношения и со знакомой Наргиз. Они, собственно и не могли нормально сложиться, потому что были изначально фатально обречены на разрыв. Это отношения двух совершенно разных по мировосприятию людей. Чем-то привлекательных для автора, но абсолютно не похожих друг на друга. И потому, как считает В. Исаков, «ясным, вполне закономерным и логически завершённым представляется финал этого рассказа. Юный художник был счастлив тем, что сумел нарисовать птицу со всеми правильными геометрическими формами» (2, с.126). Эту «птицу счастья» каждый день кто-то ждёт у нарисованной клетки» (6, с.166). Примечателен один из редких вариантов работы Расул-заде, когда в строго реалистическое повествование вклинивается романтическая струя.

Таким образом, приходим к выводу, что многие рассказы Натига Расул-заде не всегда оптимистичны, есть в них и легкая печаль. Но печаль эта не связана с безысходностью, в них есть надежда и подспудная вера в наступление счастливых времен, в разрешение конфликтов и торжество гармонии. Подтверждение тому – такие рассказы, как «Бумажный подснежник», «Особо торжественный случай», «Про ослика, ослика», «Летний вечер», «Светит, но не греет», «Ты теперь мужчина», «Чужак», «Дождь в праздник», «Тропинка». Каждый из этих и других рассказов заслуживает отдельного и обстоятельного разбора. Но у них, на наш взгляд, есть одно общее качество: на сравнительно небольшом языковом материале автор пытается разглядеть контуры внешне неприметного человека, обычно молодых людей – служащих городских учреждений, художников, архитекторов, градостроителей, а также подростков. Эти персонажи изображены глубоко и достоверно, крупным планом, исходя из того положения, что каждый из них – это личность, и притом личность индивидуальная, со своим внутренним миром, устремленная к добру и взаимопониманию, заслуживающим пристального внимания, уважения и любви.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллаев Ч. Ловушка для читателей // Эхо, 2006, 17 февраля, 8 с.
2. Исаков В. Правда чувства // Литературный Азербайджан, 1984, № 5, с. 124-126.
3. Лохвицкий Ю. Путь к истине (о книге Натига Расул-заде «Дождь в праздник») // Литературный Азербайджан, 1982, № 8, с. 119-120.
4. Расул-заде Н. Год любви. Баку: Азернешр, 1991, 341 с.
5. Расул-заде Н. Дождь в праздник. Повесть и рассказы. Баку: Язычы, 1981, 201 с.
6. Расул-заде Н. Рисую птицу. Повесть. М.: Молодая гвардия, 1983, 176 с.
7. Рогачёва О. Мера ответственности (о романе Н. Расул-заде «Дороги под звёздами») // Литературный Азербайджан, 1987, № 2, с. 122-123.

XÜLASƏ

OFELİYA MURADOVA

NATİQ RƏSUL-ZADƏNİN REALİSTİK NƏSRİNDƏ QƏHRƏMANIN VƏ KONFLİKTİN MODİFİKASİYASI ("Bayramda yağış"; "Ulduzlar altında yollar"; "Tələ"; "Quş çəkirəm")

Məqalədə müəllifin realizm və psixologizm modifikasiyalarının xüsusiyyətləri araşdırılır. Məqalədə görkəmli yazıçı Natiq Rəsulzadənin nəsrində realist prinsiplərə sadiq qalan müasir Azərbaycan nasirləri üçün xarakterik olan müxtəlif tipli personajların dərin psixoloji inkişafı göstərilir. Rusdilli nəsrdə mətnlərin poetikası, situasiya və personajların tipologiyası həm Azərbaycan, həm də rus klassik realist ədəbiyyatının ənənələrini, eləcə də Azərbaycanın, ilk növbədə, Bakı şəhərinin koloritini özündə cəmləşdirmişdir. Şəhər onun realist tədqiqatının mühüm obyektlərindən biridir və bütün müasirliyimizi, urbanizasiya dövrünü simvollaşdırır. Onun əksər hekayələrinin qəhrəmanları əsasən Bakı sakinləri, müxtəlif peşə sahibləri, çox vaxt yazıçının həmyaşıdlarıdır. Onlar, tez-tez tənha otuz yaşlı kişilər və qadınlar, demək olar ki, həmişə qeyri-sabit şəxsi həyat, bəzən mövcud şəraitdən narazılıq ilə xarakterizə olunur. Müəllif ətraf aləmə, müasirinin geniş, maraqlı və eyni zamanda çətin dinamik həyatına diqqətlə nəzər salır, qəhrəmanlarından xoş yumor və incə psixologiya ilə danışır. Natiq Rəsul-zadə realist hekayə və povestlərində öz qəhrəmanlarının axtarışındadır, mürəkkəb, çox vaxt qarışıq olan insan münasibətlərini təsvir edir, harmoniya, məhəbbət və hərarətin əbədi axtarışları mövzusunu açır. Müəllif nisbətən az materialdan istifadə edərək zahirən gözə dəyməyən şəxsin, adətən gənclərin - şəhər müəssisələrinin əməkdaşlarının, rəssamların, memarların, şəhərsalanların, eləcə də yeniyetmələrin konturlarını ayırmağa çalışır. Bu personajlar hər birinin bir insan, üstəlik, öz daxili aləmi olan, yaxşılığa, qarşılıqlı anlaşmaya can atan, yaxından diqqətə layiq, ayrı-ayrı insan olması mövqeyindən çıxış edərək dərindən və orijinal şəkildə, yaxın planda təsvir edilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbiyyatı, rus dili, Natiq Rəsulzadə, müasir nəsr, realizm, psixologizm, milli kolorit.*

SUMMARY

OFELIA MURADOVA

MODIFICATIONS OF THE HERO AND CONFLICT IN THE REALISTIC PROSE OF NATIG RASUL-ZADE ("Rain on a holiday"; "Roads under the stars"; "Trap"; "Drawing a bird")

The article examines the features of the author's modifications of realism and psychologism. It is shown that the prose of the outstanding writer Natig Rasul-zadeh shows an in-depth psychological development of various types of characters, which is typical for the galaxy of modern Azerbaijani prose writers who adhere to realistic principles. The poetics of texts, the typology of situations and characters in Russian-language prose have absorbed the traditions of both Azerbaijani and Russian classical realistic literature, as well as the flavor of Azerbaijan, primarily the city of Baku. The city is one of the significant objects of his realistic research and symbolizes our entire modernity, the urbanized era. The heroes of most of his stories are mainly residents of Baku, young people of various professions, often peers of the writer himself. They, often lonely thirty-year-old men and women, are almost always characterized by unsettled personal life, sometimes dissatisfaction with current circumstances. The author looks closely at the world around him, at the large, interesting and at the same time difficult dynamic life of his contemporary, and tells about his heroes with good humor and subtle psychologism. In his realistic stories and stories, Natig Rasul-zadeh is in search of his heroes, depicts complex, often confusing human relationships, and reveals the theme of the eternal search for harmony, love and warmth. Using relatively little material, the author tries to discern the contours of an outwardly inconspicuous person, usually young people - employees of city institutions, artists, architects, city planners, as well as teenagers. These characters are depicted deeply and authentically, in close-up, based on the position that each of them is a person, and, moreover, an individual person, with his own inner world, striving for goodness and mutual understanding, deserving close attention, respect and love.

Keywords: *Azerbaijani literature, Russian language, Natig Rasul-zade, modern prose, realism, psychologism, national color.*

(*Filologiya üzrə elmlər doktoru, prof. S.Həsənova tərəfindən təqdim edilmişdir*)

““NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

TARİX

UOT: 94(479.242).

HACIFƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti
seferli949@mail.ru
DOI: 10.5281/zenodo.10984091

GÖRKƏMLİ DÖVLƏT XADİMİ BEHBUD AĞA ŞAHTAXTİNSKİ VƏ NAXÇIVANIN MUXTARİYYƏT MƏSƏLƏSİ

Məqalədə görkəmli dövlət xadimi Behbud ağa Şahtaxtinski və Naxçıvanın muxtariyyət məsələsindən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, 1917-ci ildə Rusiya imperiyasının dağılmasından istifadə edən ermənilər Naxçıvan ərazisini ələ keçirmək üçün fəaliyyətə başladılar. Azərbaycanın qabaqcıl insanlaı və Naxçıvan əhalisinin inadlı mübarizəsi ermənilərin bu planlarını pozdu. Bu işdə Behbud ağa Şahtaxtinskinin Naxçıvanda keçirdiyi referendum, Moskvada apardığı danışıqlar və Azərbaycanın təmsilçisi kimi Qars müqaviləsinin imzalanması zamanı fəaliyyəti həlledici rol oynadı. Nəticədə 9 fevral 1924-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası yaradıldı.
Açar sözlər: *Azərbaycan, Türkiyə, Naxçıvan, Moskva, Qars, müqavilə.*

9 fevral 2024-cü ildə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində özünəməxsus yeri olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının 100 ili tamam oldu. Ona görə də, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 30 dekabr 2023-cü ildə “Naxçıvan Muxtar Respublikasının100 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında” Sərəncam imzalamışdır (2, 31 dekabr 2023-cü il). Azərbaycanın çoxəsrlik tarixində, ictimai-siyasi və elmi-mədəni həyatında özünəməxsus rol oynayan və layiqli yer tutan, 1924-cü ildə çox mürəkkəb bir tarixi şəraitdə muxtariyyət statusunun əldə olunmasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının Azərbaycanın siyasi tarixində çox mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin belə bir Sərəncam imzalaması tariximizə, onun dərindən öyrənilməsi və təbliğ edilməsinə yüksək dövlət qayğısının yeni və çox əhəmiyyətli təzahürüdür. Həmçinin bu sərəncam Naxçıvan Muxtar Respublikasının ləğv olunacağı haqqında iddialara da cavab verən çox mühüm dövlət sənədidir

Keçən yüzilliyin əvvəllərində yaranmış əlverişli şəraitdən və iri dövlətlərin himayəsindən istifadə edərək ermənilər Azərbaycanın bir sıra ərazilərini, o cümlədən Naxçıvan diyarını ölkəmizdən qoparmaq uğrunda fəaliyyətə başlamışdılar. Onlar bu məqsədlərinə çatmaq üçün hər vasitəyə əl atırdılar. Ona görə də, Azərbaycanın qabaqcıl insanları, görkəmli şəxsiyyətləri, xüsusilə əhali ermənilərin bu mənfur planların pozmaq Naxçıvanın muxtariyyət statusu ilə Azərbaycanın tərkibində qalması uğrunda inadlı mübarizəyə başladılar. Ancaq, bu qədim diyarın Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu əldə etməsi çox çətin, mürəkkəb və ağır bir şəraitdə əldə olundu. Muxtariyyətin qazanılmasında xalqımızın içərisindən çıxmış qabaqcıl şəxsiyyətlərin böyük rolu oldu. Belə şəxsiyyətlərdən biri, hətta tam qətiyyətlə demək olar ki, birincisi Naxçıvan torpağının yetirməsi Behbud ağa Şahtaxtinski olmuşdur. Görkəmli dövlət xadimi və diplomat Behbud ağa Şahtaxtinski Azərbaycanın, və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsinin siyasi tarixində iz buraxan şəxsiyyətlərdəndir. Azərbaycanın bir sıra taleyüklü məsələlərinin, xüsusilə Naxçıvanın Ermənistana verilməsinin qarşısının alınmasında böyük əmək sərf edən, Moskva müqaviləsinin imzalanması ərəfəsində danışıqlarda iştirak edən nümayəndələrlə və Sovet Rusiyasının bəzi rəhbərləri ilə söhbətlər aparan, hətta V.İ.Leninə məktublar yazan, Qars müqaviləsinin imzalanmasında Azərbaycanı təmsil edən Behbud ağa Şahtaxtinski çox təəssüflər olsun ki, yaşadığı zamanda və sonralar, Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa edənədək öz layiqli qiymətini ala bilməmiş, hətta qəsdən xalqa tanıtdırılmamış, əksinə unutdurulmuşdur.

Bu görkəmli şəxsiyyət tutduğu vəzifədən asılı olmayaraq ümummilli məsələlərdə həmişə Azərbaycanın, onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvanın mənafeyi baxımından çıxış etmiş, bu

işdə yorulmadan çalışmış, fəaliyyət göstərmişdir. Xüsusilə o, ermənilərin Naxçıvana olan əsassız ərazı iddialarının puça çıxarılmasında bütün qüvvəsi ilə çalışmış və bu məsələnin ədalətli həll edilməsinə nail olmuşdur. Ona görə də, bu gün Azərbaycan xalqı, xüsusilə Naxçıvan əhalisi onun Naxçıvan bölgəsinin Ermənistana verilməsinin qarşısının alınmasında, Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika kimi saxlanmasında göstərdiyi xidmətləri minnətdarlıqla yad edirlər.

Rusiya imperiyası dağıldıqdan sonra milli ucqarlarda yaranan ağır vəziyyətdən istifadə edən ermənilər öz maraqları naminə bölgəyə gələn ingilislərin, sonra isə amerikanların yardımından istifadə edərək Naxçıvanı ələ keçirmək üçün fəallaşdılar. Ancaq ingilislərin və amerikanların cəhdlərinə baxmayaraq Naxçıvanın qabaqcıl insanları əhalinin köməyi ilə ermənilərin Naxçıvanı ələ keçirməsinə imkan vermədilər.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yaranmış mürəkkəb vəziyyətdə ermənilər Naxçıvana ərazi iddialarını gücləndirdilər. Belə bir zamanda Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsi Behbud ağa Şahtaxtinskinin siyasi fəaliyyətində xüsusi yer tutur. 1920-ci ilin noyabrında Ermənistan sovetləşdikdən sonra sovet liderlərinin öz sələfləri kimi müdafiə etməsindən şirniklənən ermənilərin Naxçıvana olan ərazi iddiaları daha da genişləndi. Bu zaman sovet Rusiyasının erməni fitnəsinə uyan V.İ.Lenin, İ.Stalin, S.Orcenikidze və başqaları kimi rəhbərləri Naxçıvan ərazisinin Ermənistana verilməsi ideyasını gizli və ya açıq şəkildə müdafiə edirdilər. Bunu İ.Stalinin dilindən hələ Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasından 25 gün əvvəl, 04 noyabr 1920-ci ildə AK(b)P Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosu və RK(b)P Qafqaz Bürosu üzvlərinin iştirakı ilə “Ermənistanda vəziyyət” məsələsi müzakirə edilərkən səslənən bəyanatda “əgər bilmək istəyirsinizsə Zəngəzur və Naxçıvan kimə məxsus olmalıdır, onları Ermənistanın indiki hökumətinə (Daşnak hökumətinə-H.S.) vermək olmaz, Sovet hökuməti olanda vermək olar” fikirləri də təsdiq edir. Bu bəyanat elə bir vaxtda verilmişdi ki, artıq Qırmızı ordu hissələri Cənubi Qafqaza daxil olmuş, Azərbaycanı, az sonra Naxçıvanı sovetləşdirmişdi. Ermənistanın sovetləşməsinə lap az qalmışdı. Başqa sözlə desək, Ermənistan 29 noyabrda, yəni bəyanatdan 25 gün sonra sovetləşdi. Deməli İ.Stalin bu vəziyyəti qabaqcadan görür və faktiki olaraq Naxçıvanın və Zəngəzurun Ermənistana verilməsini istəyirdi. Ermənistan sovetləşdikdən az sonra sovet rəhbərliyinin anti-Azərbaycan siyasəti nəticəsində Zəngəzur ərazisinin böyük bir hissəsi Ermənistan SSR-ə verildi. Ermənistan SSR Xalq Komissarları Soveti 20 iyul 1921-ci ildə qəbul etdiyi qərarla Ermənistan SSR-in tərkibində Zəngəzur qəzası yaradıldı (7, s. 369-370). Zəngəzurun Ermənistana verilməsi ilə Naxçıvan bölgəsi süni surətdə Azərbaycanın əsas hissəsindən ayrı salındı. Ona görə də bu məsələlərdən bəhs edən ümummilli lider Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, əgər Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi olmasaydı, bəlkə də Naxçıvanın muxtariyyəti də lazım deyildi və Azərbaycan vahid əraziyə malik olan bir ölkə idi (2, 12 fevral 1999-cu il).

Behbud ağa Şahtaxtinskinin Naxçıvanın muxtariyyəti ilə əlaqədar fəaliyyəti sovet hakimiyyəti illərində Naxçıvanda yüksək vəzifələrdə işlədiyi dövrlərdə özünü daha qabarıq göstərdi. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1 dekabr 1920-ci il bəyanatını əhali eşidən kimi, dekabrın 5-də Naxçıvanda narazılıqlar başlandı. Narazılığı aradan qaldırmaq və əhalini sakitləşdirmək üçün Behbud ağa Şahtaxtinski dekabrın 15-də Naxçıvana göndərildi. Onun Naxçıvanda apardığı işlər, keçirdiyi görüşlər nəticəsində əhali nisbətən sakitləşdi. Güclü narazılıqlar nəticəsində Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1 dekabr 1920-ci il bəyanatı, Ermənistan İnqilab Komitəsinin Naxçıvanın müstəqilliyini rədd etmək haqqında 26 dekabr 1920-ci il və Naxçıvanı müstəqil Sovet Respublikası kimi tanıması haqqında 28 dekabr 1920-ci il tarixli bəyanatları öz hüquqi qüvvəsini itirdi.

Bundan az sonra yerli əhali arasında böyük nüfuza malik olan Behbud ağa Şahtaxtinski AK(b)P MK-nin Siyasi və Təşkilat Bürosunun 12 yanvar 1921-ci il tarixli qərarına əsasən Hərbi İnqilab Şurasının mandatı ilə Naxçıvana Komissar təyin olundu (3, s. 178). Behbud ağa Şahtaxtinski komissar kimi ilk olaraq Naxçıvanın muxtariyyəti ilə bağlı mühüm bir addım atdı: 1921-ci ilin yanvarında Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya nümayəndələrinin iştirakı ilə Naxçıvanda ərazinin Azərbaycanın, yaxud Ermənistanın tərkibinə daxil olması ilə əlaqədar əhali arasında referendum keçirilməsinə nail oldu. Referendumun nəticələrinə əsasən əhalinin 90 faizi bölgənin Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi. Behbud ağa Şahtaxtinskinin ciddi səyləri

nəticəsində baş tutan bu referendumun nəticələri gələcəkdə Naxçıvan diyarının ərazi mənsubiyyətinin müəyyən edilməsində çox mühüm siyasi-tarixi sənəd kimi həlledici rol oynadı.

Bu qədim diyara Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusunun verilməsində 1921-ci ildə imzalanan Moskva və Qars müqavilələrinin də böyük rolu oldu. N.Nərimanovun prinsipial mövqeyi, Behbud ağa Şaxtaxtinskinin Moskvada apardığı işlər Naxçıvanın muxtariyyət məsələsində V.İ.Leninin mövqeyinin dəyişməsinə səbəb oldu. 16 mart 1921-ci ildə Moskvada Rusiya ilə Türkiyə arasında imzalanan "Dostluq və qardaşlıq haqqında" müqaviləyə Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalması ilə əlaqədar maddə salındı.

Behbud ağa Şahtaxtinski Azərbaycanın taleyüklü məsələləri, xüsusilə ölkə ərazisinin bütövlüyü ilə bağlı məsələlərdə heç bir şeydən, hətta öz iradlarını Sovet dövlətinin banisi və başçısı V.İ.Leninə bildirməkdən, yazdığı məktublarla, göndərdiyi arayışlarla ona əsil həqiqəti çatdırmaqdan çəkinməmişdir. Həmin dövrdə bu sözləri V.İ.Leninə demək və ya yazmaq heç də hər bir şəxsiyyətin və ya vəzifə sahibinin işi deyildi. Bunu ancaq Behbud ağa Şahtaxtinski kimi cəsarətli, qorxmaz, vətənpərvər, ölkəsi və xalqı uğrunda həyatını riskə qoyan şəxsiyyətlər edə bilərdi.

Behbud ağa Şahtaxtinski Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan hökumətləri ilə Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti arasında RSFSR hökumətinin iştirakı ilə Qarsda aparılan danışıqlar zamanı Azərbaycan hökumətinin təmsilçisi kimi iştirak etmişdir. Həm də uzunsürən və çox gərgin keçən müzakirələrdən sonra 13 oktyabrda bağlanan müqaviləni də o imzalamışdır. Bununla da, Behbud ağa Şahtaxtinski Naxçıvanın gələcək siyasi-hüquqi statusunun müəyyən edilməsində cavabdeh şəxs kimi mühüm rol oynamışdır. Burada Türkiyə ilə Naxçıvan arasındakı 11 kilometrlik sərhəd xəttinin əldə edilməsində Behbud ağa Şahtaxtinskinin əvəzsiz xidmətlərini də xatırlamaq lazımdır. Çünki, Qars müqaviləsi, Naxçıvan ərazisində Türkiyə ilə Azərbaycan arasında ortaq sərhədin yaradılması istiqamətində də ilk addım kimi mühüm rol oynadı və Türkiyə ilə Azərbaycan arasında 11 kilometrlik sərhəd xəttinin yaradılmasına imkan verdi. Türk alimi Harun Yılmaz yazır ki, başlanğıcda, Naxçıvan Muxtar Respublikası yaradılarkən Naxçıvan və Türkiyə arasında ümumi sərhəd yox idi. Bu, Mustafa Kamal Atatürk ilə İran şahı Rza Pəhləvi arasında Türkiyə ərazisinin Naxçıvana doğru uzadılaraq cənub tərəfdəki Türkiyə torpaqları ilə dəyişdirilməsi yolu ilə ərazi dəyişikliyi barədə razılaşma əldə edildikdən sonra mümkün oldu. Dəyişiklik 1930-cu illərdə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında 11 kilometrlik sərhəd xəttinin yaradılmasına imkan verdi. Türkiyə kompensasiya olaraq özünün cənubdakı bəzi torpaqlarını İrana verdi. Bununla da, 1921-ci ildə bağlanmış Qars müqaviləsi ortaq Türkiyə-Azərbaycan sərhədinin yaradılması istiqamətində ilk addım oldu (8). Ancaq, təəssüf ki, Mustafa Kamal Atatürkün "Türk qapısı", Kazım Qarabəkirin isə "Şərq qapısı" kimi dəyərləndirdiyi bu kiçik sərhəd xətti Sovet hakimiyyəti illərində Türkiyə ilə əlaqələri kəsmək üçün bağlanmışdı. Bu sərhəd xətti, yalnız Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, Araz çayı üzərində salınan körpünün 28 may 1992-ci ildə Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəlin və xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin iştirakı ilə istifadəyə verilməsindən sonra açıldı.

Qarsda Türkiyə ilə bağlı bir sıra məsələlərin Türkiyənin xeyrinə həll olunmasında da Behbud ağa Şahtaxtinskinin müəyyən rolu olmuşdur. Məlum olduğu kimi 10 avqust 1920-ci ildə Osmanlı dövləti ilə Birinci Dünya Müharibəsində qalib gəlmiş dövlətlər arasında Sevrdə bağlanmış sülh müqaviləsində osmanlılar üçün bir sıra alçaldıcı şərtlərlə yanaşı cənub-şərqi Anadolunun "Müstəqil Kürdüstan"a, əksər sərhəd ərazilərinin isə Daşnak Ermənistanına verilməsi nəzərdə tutulurdu. Ona görə də Türkiyə üçün çox ağır olan bu müqavilə Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən rədd olunmuşdu. Türkiyə ilə Ermənistan arasında 2 dekabr 1920-ci ildə Gümrüdə bağlanan müqavilədə (5, s. 10-16) Türkiyənin sərhəd məsələləri nisbətən qaydaya salınsa da, Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduğu və daşnaklar öz hakimiyyətini bərpa edə bilmədikləri üçün müqavilə qüvvəyə minməmişdi. Bu məsələ 1921-ci ilin martında Moskvada, oktyabrında isə Qarsda imzalanan müqavilələrdə Türkiyənin xeyrinə öz müsbət həllini tapdı. Qars danışıqları zamanı Behbud ağa Şahtaxtinski Ermənistanın tələblərinə qarşı çıxmış, Türkiyə nümayəndə heyətinin təkliflərini müdafiə etmiş, sərhədyanı torpaqların Ermənistana verilməsinə etirazını bildirmişdi. Moskva müqaviləsinin I maddəsinin 1(A) əlavəsi ilə birlikdə (5, s. 25, 26, 31-33), Qars

müqaviləsinin isə 5-ci maddəsinin (5, s. 27) Türkiyənin xeyrinə yazılmasında fəallıq göstərmişdi. Nəticədə, Türkiyənin Ermənistanla sərhədləri indiki şəkildə müəyyənləşdirilmişdi. Buna görə də Qars müqaviləsinin şərtlərindən narazı qalan ermənilər danışıqlar zamanı Behbud ağa Şahtaxtinskinin tutduğu mövqeyi onun türk əsilli olması ilə əlaqələndirmiş, hətta V.İ.Leninə qədər şikayət etmişdilər. Ancaq böyük nüfuza, yüksək təfəkkürə və diplomatik hazırlığa malik olan Behbud ağa Şahtaxtinski bu iddiaların əsassızlığını sübut edə bilmişdi. Ancaq, ermənilər ondan əl çəkməmiş, onu təqib etmiş, 1924-cü ildə dövrün mətbuat orqanlarında “intihar” kimi qiymətləndirilən öldürülməsinin təşkilatçılarından olmuşdular.

Behbud ağa Şahtaxtinski bütün siyasi və diplomatik fəaliyyəti dövründə tərəfsiz mövqe tutmuş, müstəqil fəaliyyət göstərmiş, həyata keçirdiyi tədbirlərdə, apardığı danışıqlarda ümum Azərbaycan mənafeyini ön planda saxlamışdır. O, Naxçıvanın hər hansı bir dövlətin himayəsinə verilməsinin qətiyyətlə əleyhinə çıxmış, bölgənin ancaq Azərbaycanın himayəsi altında olması üçün var qüvvəsi ilə çalışmışdır. Bu cəhətdən onun Qars danışıqları zamanı Naxçıvan haqqında məlumat istəyən Türkiyə nümayəndə heyətinə təqdim etdiyi aşağıdakı məzmunda arayış diqqəti cəlb edir. Arayışda yazılmışdı: “Naxçıvan mahalı Azərbaycanın himayəsi altında Muxtar Xalq Şuralar Cümhuriyyəti elan edilmişdir. Bu Cümhuriyyətin özünün Xalq Komissarları Şurası var. İndiyə kimi Naxçıvanın maliyyə ehtiyacları Azərbaycan tərəfindən təmin edilmişdir. Azərbaycan hökumətinin müəssisə və məktəbləri milliləşdirmək haqqındakı əmrləri tədricən bu bölgədə tətbiq edilir. Məzhəb və vicdan azadlığından danışmağa lüzum yoxdur. Çünki bunlar Sovet idarəetmə sistemindəki mövcud qaydalardan birisidir” (1, s. 430). Onun qətiyyətli mövqeyi sayəsində Qarsda bağlanan müqavilənin 5-ci maddəsi və 3-cü əlavəsi (5, s. 70, 79-80) Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsinə son qoydu.

Bu müqavilə 3 mart 1922-ci ildə Azərbaycan SSR MİK-si, 16 mart 1922-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisi, 20 mart 1922-ci ildə Ermənistan SSR MİK-si, 14 iyun 1922-ci ildə Gürcüstan SSR MİK-si tərəfindən ratifikasiya olundu. Bundan sonra İrəvan şəhərində ratifikasiya sənədlərinin mübadiləsi keçirildi. 11 sentyabr 1922-ci ildə baş tutan bu tədbirlə Qars müqaviləsi qüvvəyə mindi. Qars danışıqlarında Ermənistanı təmsil edən Xarici İşlər Komissarı İ.Mravyanın və Daxili İşlər Komissarı B.Makinzyanın müqaviləyə imza atması ilə Ermənistan dövləti Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində muxtar ərazi statusunu tanıdı. Həmçinin, Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsi danışıqlarda iştirak edənlərin imzaları ilə təsdiqləndi. Ancaq müasir dövrdə Qars müqaviləsinin ləğv olunmasına çalışan ermənilər buna məhəl qoymurlar. Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, Ermənistan 1991-ci ildə öz müstəqilliyini elan edəndə Ermənistan SSR-in varisi olduğunu bəyan etmişdir. Bu öz-özlüyündə müasir Ermənistan Respublikasının Ermənistan SSR tərəfindən bağlanmış bütün müqavilələri, o cümlədən Qars müqaviləsini tanıdığını göstərir. Bundan əlavə, 1992-ci ilin martında BMT üzvlüyünə qəbul edilərkən Ermənistan hakimiyyəti faktiki olaraq bu təşkilatın üzvü olan bütün ölkələrin ərazi bütövlüyünü tanımışdır. Ermənistan de-yure öz qonşuları olan Türkiyə və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü də tanımışdır. Buna görə də, ermənilərin Qars müqaviləsinin ləğv edilməsi ilə əlaqədar qaldırdıqları hay-küy kompaniyası beynəlxalq hüquq nöqteyi-nəzərindən qeyri-qanunidir (6, s. 204).

Behbud ağa Şahtaxtinskinin Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusunun verilməsində müstəsna xidmətləri olmuşdur. O çox qısa ömür yaşasa da, ölkəmizin, xüsusilə onun qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Naxçıvan bölgəsinin taleyində həlledici rol oynayan Moskva və Qars beynəlxalq müqvilələrinin imzalanmasında göstərdiyi vətənpərvərlik və siyasi uzaqgörənlik onun adının Azərbaycan tarixində yaşamasına kifayət edər. Ancaq çox təəssüflər olsun ki, əvvəldə də qeyd olunduğu kimi belə bir görkəmli şəxsiyyətin həyatı və fəaliyyətinin üstünə uzun müddət qara örtük çəkilmiş, siyasi motivlərə görə tədqiqinə icazə verilməmişdir. Bu səbəbdən də Azərbaycan xalqı, xüsusilə gənclər onun haqqında heç bir bilgiyə malik olmamışdır. Buna görə də Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev Behbud ağa Şahtaxtinski kimi şəxsiyyətləri nəzərdə tutaraq deyirdi ki, “Bəli, o vaxt o insanlar çox milli qürurlu insanlar olublar. İndi bəziləri onların hamısının kommunist, bolşevik kimi, necə deyərlər, üzərindən qara xətt çəkirlər. Bu ədalətsizlikdir. Mən buna həmişə etiraz etmişəm, bu gün də etiraz edirəm. Hansı

partiyaya, hansı siyasi qüvvəyə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq kim Azərbaycanın milli mənafelərinin keşiyində durubsa, ona xidmət göstəribsə, o insanlar bizim tariximizdə həmişə hörmətlə yada salınmalıdırlar və tariximizə daxil olunmalıdırlar. Qars müqaviləsinin altında Behbud ağa Şahtaxtinskinin imzası vardır" (4, s. 152-153).

Yekun olaraq deyə bilərik ki, görkəmli dövlət xadimi və diplomat Behbud ağa Şahtaxtinskinin Naxçıvan ərazisinin muxtariyyəti ilə əlaqədar fəaliyyəti, o cümlədən 1921-ci ilin yanvar ayında referendum keçirməsi, 1921-ci ilin mart ayında imzalanan Moskva müqaviləsi ilə əlaqədar apardığı müxtəlif səviyyəli danışıqlar və Qars müqaviləsinin imzalanması zamanı tutduğu qətiyyətli mövqe Naxçıvan ərazisinin Azərbaycanın tərkibində saxlanmasında və gələcəkdə ona Azərbaycanın tərkibində mutariyyət statusu verilməsində çox mühüm və həlledici rol oynadı.

ƏDƏBİYYAT

1. Atnur İ. Osmanlı idarəçiliyindən sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921). Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2013, 496 s.
2. Azərbaycan qəzeti, 12 fevral 1999-cu il.
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. VI cild. Bakı: Elm, 2000, 568 s.
4. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir.19-cu kitab. Bakı: Azərnəşr, 2006.
5. Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri. Naxçıvan, 2004, 140 s.
6. Məmmədov A. Osmanlının çöküşünə Rusiyadan baxış. Bakı: Elgün, 2012, 288 s.
7. Naxçıvan ensiklopediyası. 2 cilddə, cild 2. Naxçıvan, 2005, 381 s.
8. https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2014/10/141014_kars_agreement

РЕЗЮМЕ

ГАДЖИФАХРЕДДИН САФАРЛИ

ВОПРОС АВТОНОМИИ НАХЧЫВАНА И ВЫДАЮЩИЙСЯ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ БЕХБУД АГА ШАХТАХТИНСКИЙ

В статье рассматривается вопрос автономии Нахчывана и выдающегося государственного деятеля Бехбуд ага Шахтахтинского. Отмечается, что в 1917 году армяне, воспользовавшись распадом Российской империи, начали захватывать территорию Нахчывана. Упорная борьба передового народа Азербайджана и народа Нахчывана сорвала эти планы армян. Решающую роль в данном случае сыграла референдума, проведенного Бехбуд ага Шахтахтинского в Нахчыване, его деятельность во время переговоров в Москве и подписания Карсского соглашения в качестве представителя Азербайджана. В результате 9 февраля 1924 года была создана Нахчыванская Автономная Республика.

Ключевые слова: Азербайджан, Турция, Нахчыван, Москва, Карс, контракт.

SUMMARY

HAJIFAKHRADDIN SAFARLI

PROMINENT STATESMAN BEHBUD AGHA SHAHTAKHTINSKI AND THE QUESTION OF AUTONOMY OF NAKHCHIVAN

The article deals with the issue of the outstanding statesman Behbud Agha Shahtakhtinski and the autonomy of Nakhchivan. It is noted that in 1917, Armenians, taking advantage of the collapse of the Russian Empire, began to take over the territory of Nakhchivan. The leading people of Azerbaijan and the stubborn struggle of Nakhchivan disrupted these plans of the Armenians. Behbud agha Shahtakhtinsky's helding the referendum in Nakhchivan, negotiations in Moscow and the signing of the treaty of Kars as a representative of Azerbaijan played a decisive role in this case. As a result, the Nakhchivan Autonomous Republic was established on February 9, 1924.

Key words: Azerbaijan, Turkey, Nakhchivan, Moscow, Kars, treaty.

(*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent E.İsayev tərəfindən təqdim edilmişdir*)

“NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT:94(479.242).

VƏLİ BAXŞƏLIYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
velibahshaliyev@mail.ru

ZEYNƏB QULIYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
zeyneb.quliyeva.70@mail.ru
DOI: 10.5281/zenodo.10984142

NAXÇIVANIN ERKƏN DƏMİR DÖVRÜ MƏDƏNİYYƏTİ İLƏ BAĞLI YENİ TAPINTILAR: PAYA DƏRƏSİ NEKROPOLU

Paya dərəsi nekropolu 2020-ci ildə, Ordubad rayonu ərazisindəki Aşağı Əylis kəndi yaxınlığındakı ərazidə təsərrüfat işləri görüldüyü zaman aşkar olunmuşdur. Nekropoldakı qəbirlər qurbangahlı daş qutulardan ibarət olmuşdur. Qəbir avadanlığı başlıca olaraq keramika məmulatı və dəmir əşyalardan ibarətdir. Yeni tapıntılar Erkən Dəmir dövrünə aid olmaqla yaxınlıqda yerləşən Muncuqlutəpə nekropolunun maerialları ilə bənzərdir. Muncuqlutəpə qəbirlərinin bənzərləri indiyədək aşkar edilmədiyindən Paya dərəsi nekropolunun materialları bu mədəniyyətin yayılma arealını müəyyənləşdirmək üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Müqayisəli təhlillərə əsasən Paya dərəsi nekropolunu e.ə. XI-IX əsrlərə aid etmək olar.
Açar sözlər: *Naxçıvan, Erkən dəmir dövrü, Paya dərəsi nekropolu, keramika.*

Giriş. Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda bu dövrlə bağlı ilk tapıntılar e.ə. II minilliyin sonu-e.ə. I minilliyin əvvəlləri ilə tarixləndirilmişdir [10, c. 50]. Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda Dəmir dövrü abidələri geniş şəkildə öyrənilmişdir. Naxçıvanda Dəmir dövrünə aid ilk tapıntılar ötən əsrdə I Kültəpə, Qızılburun, Şahtaxtı kimi abidələrdən aşkar edilmişdir. XXI əsrdə Şərur, Babək, Şahbuz, Culfa rayonlarındanda qeydə alınan abidələr timsalında bu mədəniyyətin Naxçıvanın bütün bölgələrini əhatə etdiyi müəyyənləşdirilmişdir. 2020-ci ildə Paya dərəsindən tapılan yeni materiallar Erkən Dəmir dövrü mədəniyyətlərinin yayılma arealının öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Nekropol Ordubad rayonunun Aşağı Əylis kəndinin yaxınlığında, kənddən cənub-qərbdə yerləşir. 2020-ci ildə bu ərazidə tikinti işləri görülərkən təsadüf nəticəsində aşkar olunmuşdur. Qəbirlər qurbangahları olan daş qutulardan ibarətdir. Qəbirlər və onların qarşısında yerləşən qurbangahlar yastı qaya daşlarından inşa edilmişdir (Şəkil 1).

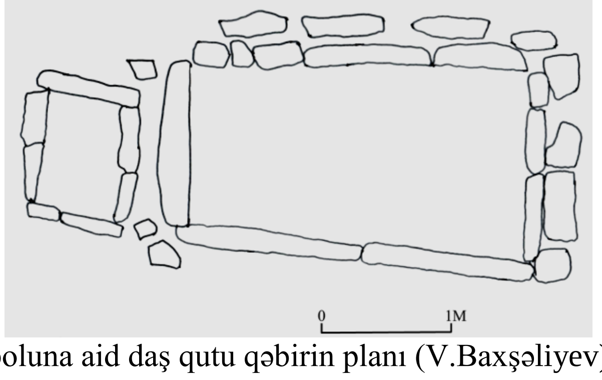

Şəkil 1. Paya dərəsi nekropoluna aid daş qutu qəbirin planı (V.Baxşəliyev).

Burada qeydə alınmış qəbirin planı V.Baxşəliyev tərəfindən çəkilmiş, qəbirlərin materialları, o cümlədən keramika məmulatı, sümük qalıqları və 1 ədəd xəncər fraqmenti götürülərək AMEA Naxçıvan Bölməsinin Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən Arxeoloji xidmət şöbəsinin I Fonduna təhvil verilmişdir. Keramika məmulatı 10 ədəd bütöv qab və 20-dən çox nümunə isə qabların kiçik ölçülü fraqmentləri ilə təmsil olunmuşdur.

Keramika məmulatının hazırlanma texnologiyası. Paya dərəsindən tapılan keramika nümunələri başlıca olaraq qırmızı-çəhrayı rəngli qablara aiddir. Onlar qalın divarlıdır (1-2,5 sm), tərkibində iri qum, ağ rəngli mineral, bəzən də parıltılı qatqılar vardır. Paya dərəsinin bu qrupa aid

keramikası formaca çoxçeşidlidir. Onların içərisində rast gəlinən küpə, küp, kasa, çölmək tipli qablar daha çox bütöv halda aşkar olunmuşdur. Belə qablar yaxşı bişirilmiş, möhkəm və davamlı olduqlarından əksəriyyəti günümüzədək bütöv halda qala bilmişdir.İkinci qrupa qara-boz rəngli nümunələr aiddir. Onlar kiçik ölçülü 18 fraqmentdən ibarətdir. Onlar incə divarlıdır (0,3-0,5). Bu qrupa aid bəzi qabların kəsiyində qara və tünd qəhvəyi rəngli gil təbəqəsi izlənir. Ehtimal ki, onlar müxtəlif gil təbəqələrinin birləşdirilməsi üsülü ilə hazırlanıb. Xaricdən yerləşən qəhvəyi təbəqənin səthi boz-qara çalarlı olmaqla, yalnız kəsikdə aydın şəkildə görünür. Gilin tərkibinə narın qum və az saman qatılıb. Bu tip qabların çeşidi azdır. Onlar yalnız küpə tipli qablarla təmsil olunmuşdur.

Keramika məmulatının tipoloji xüsusiyyətləri. Keramika məmulatı tipoloji baxımdan olduqca müxtəlifdir. Hər iki qrupa aid keramika məmulatı həmdövr olduğundan onları tipoloji baxımdan birlikdə təsnif etməyi üstün tutduq. Qablar əsasən küpə, lüləkli qab, çölmək və kasa tipli qablardan ibarətdir. Bütöv qablar içərisində çəhrayı rəngli qablar əsas yer tutduğu halda, fraqmentlər içərisində boz-qara rənglilər üstünlük təşkil edir: 3 çəhrayı, 18 qara rəngli qab fraqmenti vardır. Onlar əldə hazırlanmışdır. Bəzisinin səthi az cilalanmış, bəzilərinin səthi isə sadəcə hamarlanmış, içəridən isə nahamardır. Küpələr 4 nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onlar qabarıq gövdəli və dar boğazlı olub ağızları xaricə doğru genişlənir. Küpələr yastı oturacaqlıdırlar. Bu qablardan biri çəhrayı rəngli olub, gilinə ağ rəngli mineral qatılmış və yaxşı bişirilmişdir (P.d. 2020. AEM-1512). Kiçik ölçülü, qabarıq gövdəli, qıfşəkilli ağızlı və oval oturacaqlı olan bu qabın ağzının diametri 10 smdir (Şəkil 2, 2). Divar qalınlığı ağız hissədə 0,5 sm-dən başlayaraq gövdə və oturacaqda qalınlaşır və 0,7 sm-ə çatır. Digər iki küpə qara rəngli, yastı oturacaqlı, bikonik gövdəlidir. Onlar qara rəngli gildən hazırlanmış, yaxşı bişirilmiş, üzəri cilalanmış, cızma və çərtmələrlə naxışlanmışdır. Yalnız ölçülərinə görə bir-birindən fərqlənən bu küpələrdən birinin ağzının diametri 14,5 sm, oturacağını diametri 10 sm, gövdəsinin diametri 25 sm, divarının qalınlığı 1 sm-dir (P.d.2020, AEM-1540). Onun gövdəsinin yuxarı hissəsinə çərtmə xətlərlə ziqzaqşəkilli ornament çəkilmiş, boğazı isə çərtmə xətlər cərgəsi ilə çevrələnmişdir (Şəkil 2, 1). Qara-boz rəngli digər bir küpə nisbətən kiçik ölçülü olub ağzının diametri 11,5 sm, oturacağının diametri 9 sm, gövdəsinin diametri 22 sm-dir (P.d.2020. AEM-1541). Boğazı 2 cərgə batıq və qabartma xətlərlə çevrələnmişdir. Gövdəsi dalğavari şəkildə yerləşdirilmiş çərtmələrlə əhatə olunmuşdur (Şəkil 2, 3). Bu tip qabların dördüncüsü ağız və boğaz hissəsinin fraqmenti ilə təmsil olunmuşdur. İri ölçüsünə əsasən onu küp olaraq xarakterizə etmək olar. Onun ağzının diametri 60 sm, divarının qalınlığı 1,5-2,5 sm arasında dəyişir (P.d.2020. AEM.1538). Çəhrayı rəngli, qum qarışıqlı gildən hazırlanmış qabarıq gövdəli bu qab ağız kənarının formasına görə də digərlərindən fərqlənir. Digər qablar ağız kənarından gövdəyə doğru qismən qalınlaşdırıldığı halda, bu qabın boğazından başlanan qalınlaşma yuxarıya doğru daha da artmış və ağız kənarı 2,5 sm enində üfüqi şəkildə yanlara doğru əyilmişdir (Şəkil 2,4).

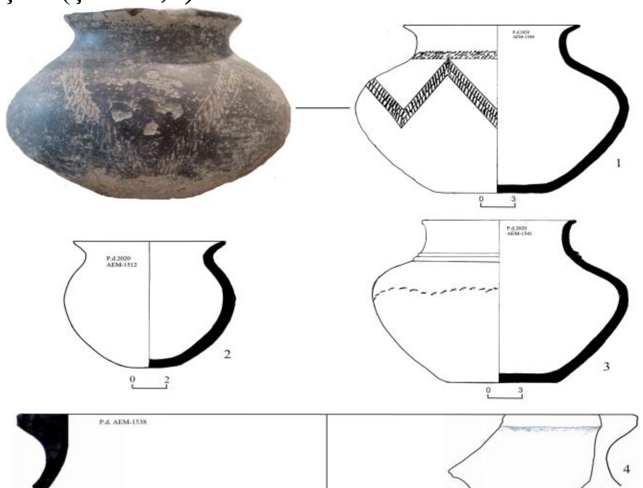

Şəkil 2. Erkən Dəmir dövrünə aid küpələr (V.Baxşəliyev, Z.Quliyeva).

Çölmək tipli qablar 4 ədəddir. Onlardan 3-ü bütövdür. Dördüncü qab ağız və gövdə hissəsnin parçası ilə təmsil olunmuşdur. Birinci nümunə bikonik formalı, lüləkli və qulaqcıqşəkilli rudimentar qulpludur (Şəkil 3, 1). Qırmızı rəngdə bişirilmiş, səthi azca cilalanmışdır. Ağzının altə 1 sm enində batıq xətlə çevrələnib. Ağznın diametri 21 sm, oturacağının diametri 11 sm, lüləyinin diametri 4,5 sm-dir (P.d.2020. AEM-1539). Ağız kənarı ilə qabarıq gövdəsinin arasında şaquli istiqamətdə yerləşdirilmiş qulaqcıq şəkilli kiçik qulpun ölçüsü 3-4 sm arasındadır.

Digər iki çölmək tipli qab da qırmızı-çəhrayı rəngli olub, oturacaqlarında kiçik dairəvi deşik açılmıştır. Hər ikisinin ağız kənarı qalınlaşdırılıb. Onlardan birinin ağız kənarı yana doğru üfüqi şəkildə genişləndirilmişdir (Şəkil 3, 2). Bu çölmək şar gövdəli, oval oturacaqlı, böyük həcmlidir (P.d. 2020. AEM-1551). Ağızının diametri 19 sm, divarının qalınlığı 0,9-1,2 sm, hündürlüyü 24 sm-dir. Oturacağındakı dairəvi deşiyin diametri 1,5 sm-dir. İri qum qatılmış gildən hazırlanmış, qırmızı rəngdə bişirilmiş, hər iki üzdən yüngül cilalanmışdır. Digər çölməyin ağız kənarı xaricə doğru qalınlaşdırılaraq çəpinə kəsilmişdir (Şəkil 3, 3). Oturacağında dairəvi deşik açılmışdır. Çəhrayı rəngdə yaxşı bişirilmiş, xaricdən sarı rənglə anqoblanmışdır. Kəsikdə gilinin tərkibində ağ rəngli mineral qarışığı aydın şəkildə görünür. Divarının qalınlığı 0,5-1 sm, ağızının diametri 16,5 sm, oturacağının diametri 10 sm, oturacağındakı dairəvi deşiyin diametri 0,5 sm-dir (P.d. 2020. AEM-1529). Dördüncü çölmək qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmişdir. Bu çölmək Qabarıq gövdəlidir. Ağız hissəd digər digər çölməklər kimi içəriyə doğru yığılıb. Ağznın kənarı üfüqi şəkildə xaricə doğru çıxıntılıdır. Kəsiyində çox sayda rəngli mineral qarışığı izlənməkdədir. Divarının qalınlığı 0,5-1 sm arasındadır (P.d.2020. AEM-1527,1534-1535).

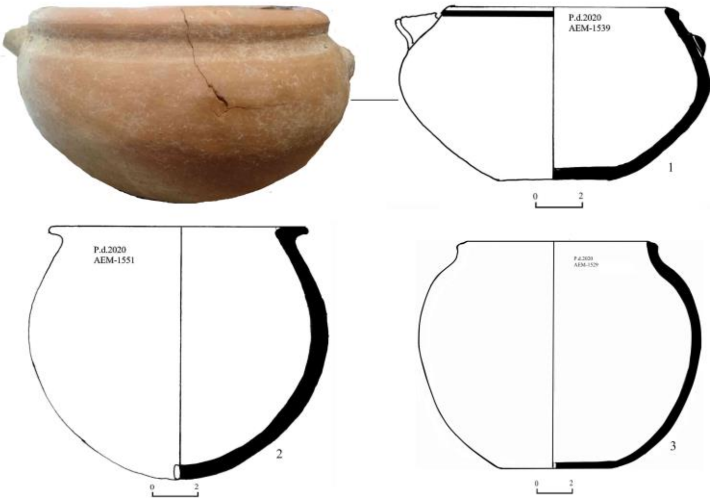

Şəkil 3. Çölmək tipli qablar (V.Baxşəliyev, Z.Quliyeva).

Kasalar. Qabarıq və bikonik gövdəli olan bu qabların (4 ədəd) hamısı qum və saman qarışıq gildən hazırlanmış, çəhrayı rəngdə yaxşı bişirilmişdir. Onlardan biri kiçik qulplu və boya naxışlıdır (P.d. 2020. AEM-1543). Qabın xarici səthi qara və qırmızı xətlərlə ziqzaq şəkli ornamentlə naxışlanmışdır. Naxışlar iki parallel xəttin arasına çəkilmişdir. Ağızının diametri 14,5 sm, oturacağının diametri 7,5 sm, qulaqcıqşəkilli qulpunun hündürlüyü 2,5, eni 1 sm-dir. Ağız kənarı xaricdən batıq xətlə əhatə olunmuşdur. Ziqzaqşəkilli boya naxışlar bu xətdən aşağıda yerləşir (Şəkil 4, 1). İkinci kasa qabarıq gövdəli, yastı oturacaqlıdır. Ağız hissədən gövdəyə doğru qalınlaşır (P.d.2020. AEM-1542). Ağzının altı batıq zolaqla əhatə olunmuşdur. Bu kasanın xarici səthi yaxşı çilalanmış və naxışsızdır (Şəkil 4, 2). Gilinin tərkibində az miqdarda saman və ağ rəngli mineral qarışı vardır. Yaxşı bişirilsə də səthində sarı və boz ləkələr var. İçərisi nahamardır. Ağızının diametri 20 sm, oturacağının diametri 9 sm, divarının qalınlığı 0,5-1,2 sm arasındadır. Üçüncü kasanın oturacaq hissəsi sınmışdır (Şəkil 4, 3). Narın qum və az saman qarışığı olan gildən hazırlanmış, qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Xarici səthi azacıq cilalanmışdır. Xarici səthinin bəzi yerlərində qara-boz ləkələr var. Ağznın diametri 15 sm, divarının qalınlığı 1 sm-dir. Kəsiyində az sayda ağ rəngli mineral qalığı izlənilir (P.d. 2020. AEM-1526). Dördüncü kasa qabarıq gövdəsi boğaz hissədə enli batıq xətlə çevrələnmiş və ağız kənarı içəriyə doğru qatlanmışdır (Şəkil 4, 4).

Qum qarışıq gildən əldə hazırlanmış, qırmızı rəngdə bişirilmiş, xaricdən cilalanmışdır. Xarici səthində sarı ləkələr vardır. (P.d. 2020. AEM-1532). Ağzının diametri 14,5 sm, divarının qalınlığı 0,6-0,8 sm-dir. Beşinci kasa qalındivarlarlıdır (Şəkil 4, 5). Kasa qırmızı rəngdə bişirilmiş, səthinin bəzi yerləri hislənmişdir. Gilinə iri qum qatılmışdır. Kəsiyində parıltılı mineral qarığışığı var. Xarici səthi nahamardır. (P.d. 2020. AEM-1525). Onun ağızının diametri15,5 sm, oturacağının diametri 9 sm, divarının qalınlığı 0,5-1 sm arasındadır.

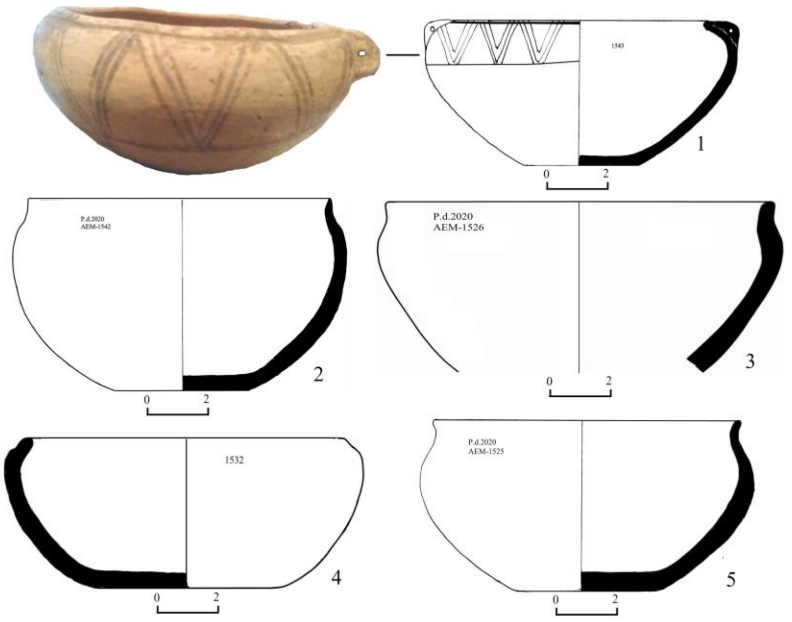

Şəkil 4. Kasa tipli qablar (V.Baxşəliyev, Z.Quliyeva).

Paya dərəsi nekropolunun tapıntılarından biri də dəmir xəncər fraqmentindən ibarətdir (P.d. 2020. AEM-1549). Onun hər iki səthi paslanmışdır. Qulpunun yarısı sınsa da əsas işlək hissəsi salamat qalmışdır (Şəkil 5).

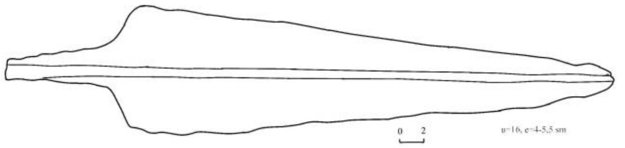

Şəkil 5. Dəmir xəncər(V.Baxşəliyev).

Xəncər qısa saplaqlı və yastı tiyəli olub uca doğru daralır. Tiyəsinin ortasından qabarıq xətt keçir. Tiyəsinin uzunluğu 12,5 sm, saplağının uzunluğu isə 3,5 sm-dir. Onun tiyəsinin eni uc hissəsdə 3 sm, saplağa birləşən hissədə isə 5,5 sm-dir. Tiyəsi saplağı ilə birlikdə tökülmüşdür.

Tapıntıların dövrləşdirilməsi. Arxeoloji materialların təhlili Paya dərəsi nekropolunun dövrünü və xüsusiyyətlərini müəyyənlədirməyə imkan verir. Əsas təhlillər keramika məmulatı üzərində aparılmışdır. Buradan tapılan iri həcmli təsərrüfat küpü tərkibinə iri qum qarışdırılması, daha çox da boğazının qısa, geniş və ağız kənarının geri bükülmüş və enli olması baxımından I Kültəpənin Dəmir dövrü küpləri ilə bənzərdir [3, 43-cü tablo, 2]. Bu tip ağız kənarı olan qablar Qazax rayonunda yerləşən Sarvantəpədən tapılan iri həcmli təsərrüfat küplərində [14, fig. 1, 2, 8], eyni zamanda Anadolunun Erkən Dəmir dövrü qablarında da izlənir [12, resim 4, 2]. I Kültəpənin ağız diametri 39,5 sm olan bu tip qabları qara və qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Bizim nümunə isə çəhrayı rənglidir və ağız diametri daha böyükdür (55-60 sm). Bu cür oxşarlıq kiçik həcmli küpələrin də hazırlanma texnologiyası və formasında izlənilir. I Kültəpənin IV təbəqəsindən tapılan küpələr bu baxımdan tərkibinə narın qum qatılmış, qırmızı və boz-qara rənglidə yaxşı bişirilmiş bizim nümunələrlə bənzərdir. Onlar ağız və gövdəsinin formasına və hazırlanma texnologiyasına görə də

bənzərdir [bax: şəkil 1,2-3; 3, tablo 43, 4]. Lakin I Kültəpədə bu dövrə aid küpələrinin bəzisi nov şəkilli batıq xətlər kompleksi ilə naxışlanmışdır. O.Həbibullayevi bu nümunələri Erkən Dəmir dövrünün başlanğıcına aid etmişdir [3, s. 108]. Boz-qara rəngli olan küpələrin üzərindəki ziqzaq şəkilli ornament Şahtaxtından tapılan qabla, dalğavari ornament isə Qızılburun küpəsi ilə bənzərdir [2, şəkil 3, 12; 1, 16]. Şahtaxtı nekropolu vaxtı ilə e.ə. XII-XI əsrlərlə tarixləndirilmişdir [6, c. 31].

Çölmək tipli qablar qabarıq gövdəli olması, ağız kənarlarının yanlara doğru üfüqi şəkildə əyilməsi və qalınlaşdırılması baxımından Sarıdərə və Kolanı nekropolunun qabları ilə oxşardır [2, şəkil 11, 1-3; 13, 3; 23, 5, 8]. Sarıdərə nekropolu da vaxtı ilə Erkən Dəmir dövrünün əvvəllərinə aid edilmişdir [yenə orada, s. 55]. Ağız kənarında lüləyi olan qabın tarixi də maraqlıdır. Lüləkli qablar I Kütəpənin III-IV təbəqələrindən [39, tablo 36; 43, 6-7], Şahtaxtı [1, tablo 2,5], Sarıdərədərə, Kolanı, Bayəhməd [2, şəkil 12, 9,15; 13, 1-2,5; 27, 9-10; 36,4] və I Dəmirçi nekropollarından tapılmışdır [5, şəkil 1, 5]. Onların hamısı xaricə doğru dimdik şəklində bəzən də boru şəklində çıxıntılıdır. Paya dərəsində cəmi 1 nümunədə təmsil olunan lülək onlardan qısa olması və qabın tam ağız kənarında olması ilə fərqlənir. Qabın forması və lüləyin tam ağız kənarına bitişik olması baxımından onun ən yaxın bənzəri isə Muncuqlutəpə nekropolundan aşkar olunmuşdur [9, şəkil1, 2]. Məlim olduğu kimi, bu tip qablar Tunc dövrünün sonundan geniş yayılmışdır. Bu qab onların nisbətən təkmilləşmiş forması kimi Erkən Dəmir dövrünün inkişaf mərhələsinin məhsulu kimi ortaya çıxmışdır. Altında dairəvi deşikli olan çölməklər də Muncuqlutəpə nekropoluna aid qurbangadan [9, c.53] və I Dəmirçi nekropolundan tapılmışdır [5, s. 23].

Paya dərəsinin küpələri bikonik formaları, bəzən yuvarlaq, bəzən yastı formada təmsil olunmuş oturacaq hissələri ilə, çölməkləri ağız kənarı və şar gövdəli olmaları ilə Sarvantəpə küpələri timsalında Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə məxsus əlamətləri əks etdirir [14, fig. 2, 6, 10; 2, 3, 5]. Paya dərəsin materiallarının tarixləndirilməsi baxımından buradan tapılan xəncər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onun bənzərləri vaxtı ilə Qızılburun [4, tablo 14, 1, 3; 11, рис. 38, 41], Şahtaxtı [1, tablo 9, 4], Kolanı, Bayəhməd [2, şəkil 28-29; 36, 14; 38, 25] və Muncuqlutəpə nekropolunda qeydə alınmışdır. Bu tip bütöv tökülmüş xəncərlərə Plovdağın Son tunc və Erkən dəmir dövrü nekropollarında [9, c.47], həmçinin Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin Qarabağ qrupu abidələrində də rast gəlinir [7, рис. 5]. Bu tip xəncərlərin dəstəyi bir qayda olaraq, konusvari şəbəkəli başlıqla tamamlanmışdır. Bizim nümunənin dəstəyinin yarısı sındığından necə tamamlandığı haqqında konkret fikir söyləmək olmur. Bu xəncərin bənzərləri eyni dövrə aid olan Van gölü hövzəsindəki Evditepe nekropolundan da aşkar edilmişdir [13, fig. 6]. Silahların, xüsusilə dəmirdən hazırlanan nümunələrin ortaya çıxması cəmiyyətin sosial-iqtisadi və ictimai həyatında gedən sürətli dəyişikliklərdən – ibtidai icmadan sinifli cəmiyyətə keçiddən xəbər verirdi hansı ki, Qarabağdakı Qarabulaq, Xocalı, Dovşanlı, Ballıqaya, Sarıçoban, Borsunlu və digər Son-Tunc – Erkən Dəmir dövrünə aid qəbir abidələrində qulların öz təsərrüfat alətləri ilə dəfn olunmasında öz təsdiqini tapmışdır [8, c. 108].

Aparılan müqayisəli təhlillər Paya dərəsinin materiallarının ən yaxın paralellərinin I Kültəpənin IV təbəqəsi, Şahtaxtı, Sarıdərə, Kolanı, Muncuqlutəpə və I Dəmirçi nekropolları içərisində olduğunu göstərmişdir. Bu abidələr Erkən Dəmir dövrünün başlanğıc mərhələsini əks etdirir. Bunları nəzərə alaraq Paya dərəsi nekropolunu e.ə. XI-IX əsrlərə aid etmək olar.

Nəticə. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü abidələri bu vaxtadək daha çox Şərur, Babək, Culfa, Şahbuz və Ordubad bölgəsində kompleks halda qeydə alınmış və onlar əsasında xarakterizə edilmişdir. Paya dərəsindən tapılan yeni materiallar Erkən Dəmir dövrü mədəniyyətinin yayılma arealını bir qədər də genişləndirməyə imkan vermişdir. Yeni tapıntılar Ordubad ərazisində bu mədəniyyətin özünəməxsus xüsusiyyətlərini də üzə çıxarmağa imkan yaradır. Yeni tapıntılar Naxçıvanda Muncuqlutəpə tipli abidələrin yayılma arealının müəyyənləşdirilməsi baxımından, həmçinin artıq sinifli cəmiyyətin xüsusiyyətlərini izləmək baxımından da əhəmiyyətlidir. Bu abidənin geniş tədqiqi Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyətinin yeni səhifələrini üzə çıxarmağa imkan verəcəkdir.

ƏDƏBIYYAT

1. Ağayev Q. Şahtaxtı: tarixi-arxeoloji tədqiqat. Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 176 s.
2. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın Erkən Dəmir dovru mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2002, 128 s.
3. Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1959, 134 s.
4. İsmayılzadə Q., İbrahimli B. Qızılburun nekropolu. Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2013, 120 s.
5. Quliyeva Z. Naxçıvanda Dəmirçi nekropolunun arxeoloji materialları // Qarapapaqlar, 2014, Oktyabr, №10 (86). S. 22-26
6. Абибуллаев О.А. Материалы Шахтахтинского погребения. Azərbaycan SSR E A Xəbərləri. Tarix, Fəlsəfə, Hüquq seriyası, 1961, № 5.
7. Джафарова Д. К вопросу изучения оружия Карабахской группы Ходжалы-Кедабекской культуры // Проблемы археологии Кавказа и Передней Азии. Неолит-поздняя бронза. Баку, 2017, с. 265-279.
8. Джафарова Д. Некоторые вопросы социально-экономической жизни Азербайджана в конце 2 тысячелетия до н.э. (по материалам Карабаха) //Azərbaycan arxeologiyasına dair tədqiqatlar (Q.Qoşqarlının 70 illiyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu). Bakı, "Elm və təhsil",2019, s. 104-114.
9. Ибрагимли Б. О погребальных памятниках Нахчывана эпохи поздней бонзы и раннего железа // Azərbaycan arxeologiyası. Azərbaycan arxeologiyası, Cild: 18, №1, Bakı, 2015, s. 47-61.
10. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья. Л., 1949, с. 50
11. Спицын А.А. Некоторые Закавказские могильники // ИАК, вып. 29, Спб., 1909, с. 1-17.
12. Akgül H.Ç.Doğu Karadeniz Dağlarında Erken Demir Çağı Varlığına İlişkin Yeni Buluntular //Anadolu Araştırmaları, 2020, N: 23, s. 91-111.
13. Belli O. Van Bölgesinde Bir Erken Demir Çağ Mezarlığı: Ernis-Evditepe / Türk arkeolojisi ve İstanbul Universitesi (1932-1999. Ankara, 2000)s. 175-180
14. Najafov Sh.N. The Khojaly-Gedabey cultural site-the Sarvantepe settlement // Проблемы археологии Кавказа и Передней Азии. Неолит-поздняя бронза. Баку, 2017, 280 с. 240-264. fig. 1, 2, 8), Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья. Л., 1949, с. 50

РЕЗЮМЕ

ВЕЛИ БАХШАЛИЕВ,ЗЕЙНЕБ ГУЛИЕВА

НОВЫЕ НАХОДКИ О КУЛЬТУРЕ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНЕГО ВЕКА НАХЧЫВАНА: НЕКРОПОЛЬ ПАЯ ДЕРЕСИ

Некрополь Пая дереси выявлен вблизи села Ашагы Айлис Ордубадского района во время хозяйственных работ. Погребения в основном состоят из каменных ящиков с жертвениками. Погребальный инвентарь состоят из керамических изделий и железного кинжала. Новые находки очень аналогичны с погребениями некрополя Мунджуклутепе и относятся к раннему железному веку. В виду того, что аналоги погребений некрополя Мунджуклутепе на территории Нахчывана до сих пор не выявлены, материалы некрополя Пая дереси имеют значения для установления ареал распространения этой культуры. На основе сравнительного анализа некрополя Пая дереси можно датировать XI-IX вв. до н.э.

Ключевые слова: Нахчыван, ранний железный век, некрополь Пая дереси, керамика.

SUMMARY

VELI BAKHSHALIYEV,ZEYNEB GULIYEVA

NEW FINDINGS OF THE EARLY IRON AGE CULTURE OF NAKHCHIVAN: NEKROLIS PAYA DERESI

The Paya Deresi necropolis was identified near the village of Ashagi Ailis of the Ordubad region during economic work. Burials mainly consist of stone boxes with altars. Burial equipment consists of ceramic products and an iron dagger. The new finds are very similar with the burials of the Munjuklutepe necropolis and date back to the early Iron Age. Due to the fact that analogues of the burials of the Munjuklutepe necropolis in the territory of Nakhchivan have not yet been identified, the materials of the Paya deresi necropolis are important for establishing the distribution area of this culture. Based on comparative analysis of the Paya deresi necropolis, it is possible to date the 11th-9th centuries BC.

Key words: Nakhchivan, Early Iron Age, Paya deresi necropolis, ceramics.

(*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent E.İsayev tərəfindən təqdim edilmişdir*)

“NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT: 94(479.242).

XƏZƏR HÜSEYNOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Naxçıvan Universiteti

FƏXRİYYƏ HÜSEYNOVA
Naxçıvan şəhər 10 saylı orta məktəb
xezerhuseynov@gmail.com
DOI: 10.5281/zenodo.10984201

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLIKASINDA TƏHSILIN INKIŞAFI (2000-2005-CI ILLƏR)

XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında bütün sahələr kimi təhsil sahəsi də özünə məxsus inkişaf mərhələsinə malikdir. Bu inkişaf mərhələsinin biri də 2000-2005-ci illərdir.

Məlum olduğu kimi, müstəqilliyin ilk illərində ölkədə təhsilin inkişafında gerilik müşahidə olunurdu. Bütün bunlara baxmayaraq müstəqillik illərində ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə Naxçıvan Muxtar Respublikasında təhsilin inkişafına ciddi fikir verildi onun maddi-texniki bazası əsaslı surətdə yenidən quruldu və möhkəmləndi.

Bəhs edilən illərdə Heydər Əliyevin siyasi kursunun layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev təhsili dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri hesab etmiş və təhsilin inkişafına böyük diqqət və qayğı göstərmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında təhsil sahəsinə göstərilən böyük qayğının nəticəsində ali və orta məktəblərin pedaqoji kollektivləri fəaliyyətlərini tələbələrin və şagirdlərin bilik, bacarıq, maraq və qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində yenidən qumuş və uğurlar əldə etmişdilər.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Naxçıvan, İslahat Proqramı, təhsil sistemi, ali təhsil, orta təhsil.*

Naxçıvan Muxtar Respublikasının hərtərəfli və sürətli inkişafında təhsilin xüsusi yeri vardır. Təhsil hər bir millətin gələcəyini müəyyən edir. Millət təhsillə irəli gedir, milli süuru artır, intellektual potensialı yüksəlir.

Xalqların və dövlətlərin sürətli inkişaf yolu təhsildən keçir. Təsadüfi deyildir ki, hələ vaxtı ilə ulu öndər Heydər Əliyev cəmiyyət həyatında təhsilin rolunu yüksək qiymətləndirərək demişdir ki, təhsil millətin gələcəyidir. Ölkə Prezidenti Cənab İham Əliyev təhsilə “Azərbaycanın gələcəyini muəyyən edən prioritet sahə” kimi yüksək dəyər vermişdir **(10, s.479).**

Müstəqillik illərində respublikada yeni məktəblərin tikilməsi, onların maddi-texniki bazasının və kadr təminatının yaxşılaşdırılması, təhsil müəssisələrinin informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və pulsuz dərsliklərlə təmin edilməsi sahəsində ardıcıl iş aparılmışdır.

Təhsilin inkişafını ölkəmizin, xalqımızın gələcəyi hesab edən Heydər Əliyevin bu sahədə müəyyənləşdirdiyi strategiya muxtar respublikamızda uğurla davam etdirilmiş və bugün də davam etdirilir. Blokada şəraitinin çətinliklərinə baxmayaraq muxtar respublikada da təhsilin ayrı-ayrı pillələrində toplanmış potensial onun inkişafına yönəlmişdir. Muxtar respublikada təhsil sisteminin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, o cümlədən yeni müasir tipli məktəb binalarının inşa edilməsi, mövcud təhsil ocaqlarının yenidən qurulması təhsilin inkişafına öz təsirini göstərməkdədir.

Təhsilin inkişafı yaradıcı ziyalı potensialının yaranması və formalaşması üçün güclü təsirə malikdir. Bu prinsip təkcə paytaxtda deyil, respublikanın digər şəhərlərində də formalaşaraq zamanın tələbinə çevrilirdi.

Bununla bərabər, müstəqil Azərbaycanın yenidən qurulması prosesi Naxçıvanda Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurla davam etdirilməyə başladı. Ulu Öndərin müdrikliyi və qətiyyəti sayəsində muxtar respublikada təhsil özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bəhs edilən illərdə Heydər Əliyev ümumi təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirir, Naxçıvan Muxtar Respublikasında bu sahənin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin aşağı düşməsinin qarşısını

almağa çalışırdı.

Ümummill lider Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının ümumtəhsil müəssisələrinə baş çəkir, keçirilən tədbirlərdə iştirak edirdi. Uzaqgörən siyasi xadim gənc nəslin mənəvi tərbiyəsini, vətənpərvərlik ruhunda böyüməsini dövlətin əsas vəzifələrindən biri hesab edirdi. Təhsilin millətin gələcəyi üçün son dərəcə vacib olduğunu diqqətdən qaçırmır, muxtar respublikada təhsilin inkişafı üçün bütün imkanlardan istifadə etməyə çalışırdı. Rəsmi Bakıdan hər hansı kömək ala bilməyən muxtar respublika rəhbərliyi bölgənin sosial-iqtisadi, humanitar problemlərinin həll edilməsi üçün bölgənin geosiyasi mövqeyindən bacarıqla istifadə edirdi. Qonşu Türkiyə Cümhuriyyəti və İran İslam Respublikası ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi, mədəni sahələrlə yanaşı təhsil sahəsində də əlaqələri genişləndirilirdi. Bu sonralar öz müsbət təsirini daha aydın şəkildə göstərdi.

Uulu Öndər Heydər Əliyev Naxçıvanda ümumtəhsil məktəblərinin qazandığı uğurları qeyd etməklə yanaşı, bu sahədə mövcud olan çatışmazlıqlara, nöqsanlara, mənfi hallara da diqqəti cəlb edərək onları qətiyyətlə aradan qaldırmağa çalışmışdı. Heydər Əliyev müəllimlərə, müəllim sənətinə yüksək qiymət verərək demişdir: "Azərbaycan xalqı öz milli azadlığı ilə yanaşı, gərək öz yüksək mənəviyyatına, yüksək əxlaqına sadiqliyini də bundan sonra da əziz tutsun və daha da sübut etsin. Bu sahədə şübhəsiz ki, bizim ali təhsilli ixtisasçıların, mütəxəssislərin, alimlərin, professorların, müəllimlərin rolu çox böyükdür.

Müəllim dövri-qədimdən, hələ vaxtilə əhalinin əksəriyyəti savadsız olduğu bir dövrdən, lap cəmiyyətdə kiçik bir yer tutduğu vaxtdan həmişə ən yüksək mənəviyyata malik olan adam kimi xalq arasında, kütlə arasında, insanlar arasında qəbul olunmuş bir şəxsiyyətdir. Müəllim ali və orta məktəb müəllimidir, ali məktəb müəllimidir, - fərq etməz, bu şöhrətli - şərəfli bir addır. Müəllim - dərs vermək, tərbiyə etmək sahəsidə çalışan adam gərək hər dəqiqə bilsin ki, onun dərs verməyə, təhsil verməyə, tərbiyə etməyə mənəvi hüququ var **(7, s.368-369).**

Azərbaycanda təhsilin mövcud vəziyyətinə dair tənqidi fikirlərini bildirən Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının blokada şəraitində olduğu bir dövrdə qəbul imtahanlarının Naxçıvanda deyil, Bakı təhsil müəsissələrində vermək məcburiyyətində qoyulmasının səhv addım olduğunu vurğulamışdır.

Beləliklə, Heydər Əliyevin muxtar respublikada nail olduğu sabitlik, irəli sürdüyü ideyalar və etdiyi tövsiyələr daxili siyasətin düzgün məcrada inkişaf yoluna çıxacağına və uğurlar əldə ediləcəyinə inamı artırdı. Bu, muxtar respublikada siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni sahələrdə olduğu kimi orta təhsil sahəsində də mütərəqqi nəticələrin əldə edilməsinə səbəb oldu. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ümumi təhsilin inkişafı üçün mövcud bazanın qorunub saxlanmasına və daha da inkişaf etməsinə nail olmaq üçün möhkəm baza yarandı.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə təhsil sistemində də geriliyə son qoyuldu. Təhsilə göstərilən diqqət və qayğı ilk günlərdən özünü büruzə verməyə başladı. Təhsil sahəsində Heydər Əliyevin qəbul etdiyi strateji xəttin üstünlüyü onda idi ki, təhsil müəssisələrinin normal fəaliyyətinitəmin etməklə, təhsil xalqımızın və milli dövlətimizin tərəqqisinin güclü amilinə çevrildi. Bu məqsədlə hazırlanaraq həyata keçirilən islahatlar mühüm rol oynadı. Ulu Öndər Heydər Əliyevin 1998-ci ilin martında imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında" sərəncamı bu sahədə inkişafı nizama saldı.

Bu sahədə 1999-cu ilin iyulunda qəbul edilən "Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində İslahat Proqramı" bu sahədə stimul yaratdı. Yeni və perspektivli olan bu proqramda Azərbaycan təhsil sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, eyni zamanda milli təhsil ənənələrinə sədaqət və varisliyə əməl olunması nəzərdə tutulurdu. İslahat Proqramının üç mərhələdə - 1999, 2000-2003-cü illər, 2004-cü ildən sonraki dövr - həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. İslahatların icrası üçün hüquqi-normativ bazanın yaradılması məqsədilə müvafiq sənədlər hazırlanaraq təsdiq edilmiş, Təhsil Qanunun yeni layihəsi Milli Məclisin müzakirəsinə təqdim edilmişdi **(3, s.89).**

Heydər Əliyev təhsildə islahatların hərtərəfli düşünülmüş şəkildə aparılmasını yüksək qiymətləndirirdi: "İslahatlar, xüsusən təhsil, elm sahəsində islahatlar çox ağıllı, düşünülmüş şəkildə həyata keçirilməlidir. Dəb naminə yox, yalnız və yalnız əldə etdiyimiz səviyyədən daha yuxarı

qalxmaq üçün təhsilin səmərəliliyini, elmin səmərəliliyini artırmaq üçün aparılmalıdır”.

Ümummilli lider Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, “xalqımızın tarixi taleyi elə imkan yaratmışdır ki, ötən yüzillikdə Azərbaycan köhnə dünyadan sürətlə qopmuş, elm, mədəniyyət, təhsil intibah yolunu tutmuşdur. Elliklə maariflənməsini uğurla başa vurmuşdur. Kütləvi surətdə savadlanmaq, elmə, mədəniyyətə, təhsilə can atmaq Azərbaycan xalqının mənəviyyatını da, həyat tərzini də, xarici görünüşünü də dəyişmiş, onu inkişaf edən dünyaya qovuşdurmuşdur. Azərbaycan xalqı sözün həm həqiqi, həm də məcazi mənasında işıqlı, nurlu bir aləmə çıxmışdır” **(3, s.14).**

İslahat proqramının tələblərinin yerinə yetirilməsinin təmin olunması, onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi və təhsil sisteminin strukturunun yeniləşdirilməsi məqsədilə Ulu Öndər Heydər Əliyev “Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2000-ci il 13 iyun tarixində 349 nömrəli Fərman imzalamışdır. Bu fərman təhsilin inkişaf istiqamətlərini müəyyən etməklə təhsil işçilərinin fəaliyyəti üçün stimul yaratmışdır **(6, s.112).**

Müstəqillik illərində Naxçıvan Muxtar Respublikasının təhsil sistemi Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı sayəsində yenidən dirçəlməyə və sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Təsadüfi deyil ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında təhsilin sürətli inkişafı Heydər Əliyevin adı və fəaliyyəti ilə bilvasitə bağlı olaraq qiymətləndirilir.

2001-ci ildə muxtar respublikada 2 dövlət, 1 özəl ali təhsil müəssisəsi, 3 orta ixtisas təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir. Ali və orta ixtisas məktəblərində tam ştat vahidi ilə 754 professor müəllim heyəti çalışmışdır **(11, s.142).**

Qeyd etmək lazımdır ki, 2001-2002-ci tədris ilində muxtar respublikanın orta ümumtəhsil məktəblərini bitirən 4731 nəfər məzundan 1451 nəfəri ali və orta ixtisas məktəblərinə daxil olmuşdu. Bu da muxtar respublikada təhsilin inkişafına xüsusi diqqət olduğunu göstərir. 2001-ci ildə ali məktəblərə qəbul 23,7 % təşkil etdiyi halda, 2002-ci ildə bu göstərici 33,4 % olmuşdur.

Muxtar respublika üzrə təhsilin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, keyfiyyətcə yaxşılaşması, ümumtəhsil göstəricilərinin artması ilə nəticələnmişdir. 1979-cu ildə Naxçıvanda əhalinin hər 10 min nəfərinə 227 nəfər ali təhsilli düşürdüsə, bundan fərqli olaraq 1995-ci ildə 544, 2001-ci ildə 619 nəfər ali təhsilli düşmüşdür. Naxçıvandan 1995-ci ildə ali məktəblərə 647 nəfər, 2001-ci ildə 1237 nəfər abituriyent qəbul olunmuşdur. Bu dövrdə muxtar respublikanın ali təhsil müəssisələrində təhsil alanların sayı müvafiq olaraq 2254 nəfərdən 4129 nəfərə çatmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsindən təhsilə ayrılan xərclərin artırılması ümumi təhsilin inkişafını sürətləndirmişdir. Bu xərclər 2002-ci ildə 52,3% təşkil etmişdir. Bu göstərici bir il əvvəl - 2001-ci ildə muxtar respublika üzrə 40,2% olmuşdur. Büdcədən təhsilə ayrılan vəsait 1995-ci ilə nisbətən 2002-ci ildə 79,2% artmışdır **(12, 11 aprel 2002).**

Müstəqillik illərində muxtar respublikanın ümumtəhsil məktəblərində çalışan müəllimlərin sayı da ilbəil artmışdır. Belə ki, 1990-cı ildə 7200, 2003-cü ildə 8687, 2005-ci ildə isə 8496 nəfər olmuşdur ki, onların da 93 faizi ali təhsillilər idi **(4, s.60).**

Yuxarıda qeyd edilənlər deməyə əsas verir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında təhsilin inkişafına yüksək şəkildə diqqət və qayğı göstərilmişdir.

2003-cü ildə muxtar respublikada “Heydər Əliyev ili” elan edilmişdir. Bu qərar Ulu Öndər Heydər Əliyevin xalqımız qarşısındakı böyük xidmətlərinin və anadan olmasının 80 illiyini layiqincə qeyd etmək üçün qəbul edilmişdi. Bu, eyni zamanda Naxçıvan Muxtar Respublikasında təhsil işçiləri qarşısında da böyük vəzifələrin qoyulmasına xidmət etmişdir.

Muxtar respublikada 2003-cü ildə 3 dövlət və 1 qeyri-dövlət orta ixtisas təhsil müəssisəsi-Naxçıvan “Tekis” tibb kolleci fəaliyyət göstərmişdir. Bu təhsil ocağında 2003-cü ildə 66 nəfər təhsil almışdır **(9, s.40).** Dövlət orta ixtisas təhsil müəssisələrində isə 1161 nəfər təhsil almışdır**.** Bəhs edilən ildə muxtar respublikada 3 ali təhsil müəssisəsi (2-si dövlət, 1-i qeyri dövlət) fəaliyyət göstərmişdir. 2003-cü ildə həmin təhsil ocaqlarında 4390 tələbə (3152 nəfər əyani, 1238 nəfər qiyabi şöbələrdə) təhsil almışdır **(3, s.111).**

2003-cü ildə muxtar respublikada dövlət qayğısının artması nəticəsində ümumtəhsilin inkişafına xərclər də artırılmış və uğurlu nəticələr əldə edilmişdir. Rəsmi hesablamalara görə 2002-ci illə müqayisədə 2003-cü ildə büdcə xərcləri 69,4 % artaraq 201 milyard manat təşkil etmişdi. Büdcə vəsaitinin 59,3 milyard manatı (29,5 %-i) təhsilə yönəldilmişdi. Ümumiyyətlə, təhsil

sahəsində görülən işlər və ümumtəhsilin inkişafı quruculuq xəttinin böyük bir hissəsini təşkil etmişdir.

2000-2005-ci illərdə muxtar respublikada tikilən məktəblərin sayı 59, şagird yerlərinin sayı isə 17770 nəfər olmuşdur **(4, s.60).**

2003-cü ildə muxtar respublikada 232 gündüz ümumtəhsil məktəbi fəaliyyət göstərirdi ki, bunun da tərkibində 10 ibtidai, 19 əsas, 202 orta təhsil və 1 xüsusi məktəb var idi. Şagirdlərin sayı isə 72179-a çatırdı **(5, s.160).**

Muxtar respublikada qəbul imtahanlarını müvvəffəqiyyətlə verilməklə ali və orta ixtisas təhsili məktəblərinə qəbulun səviyyəsi aşağıdakı kimi olmuşdur: 2002-ci ildə qəbul imtahanlarında iştirak etmiş 1609 nəfər abituriyentin, 567 nəfəri ali məktəblərə qəbul olunmuşdursa **(8, s.159),** 2003-cü ildə qəbul imtahanlarında iştirak etmiş 2478 nəfər abituriyentdən 786 nəfəri ali məktəblərə qəbul olunmuşdur. 2003-cü ildə muxtar respublikada orta ixtisas məktəblərinə qəbul olanların sayı 438 nəfər olmuşdur **(3, s.110).**

Maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, Naxçıvan və Culfa şəhərləri abituriyentlərinin kimya fənni üzrə, Şahbuz rayonu abituriyentlərinin isə tarix fənni üzrə göstəricisi Azərbaycan üzrə orta göstəricidən yuxarı olmuşdur.

Ümumtəhsil məktəbləri üzrə keçirilən yarışlarda da Naxçıvan məktəbliləri xeyli uğur qazanmışdır. 2003-cü ildə keçirilən fənn olimpiadalarında muxtar respublikanın 101 məktəblisi iştirak etmiş, onlardan 73 nəfəri fəxri yer tutaraq diplomlara layiq görülmüşlər. Qazaxıstanda keçirilən 17 ölkənin məktəblilərinin təmsil olunduğu beynəlxalq olimpiadada iki nəfər naxçıvanlı şagird gümüş və bürünc medallara layiq görülmüş, 5 nəfər şagirdə isə ABŞ-da təhsilini davam etdirmək hüququ verilmişdir. Azərbaycanda keçirilən "Pedaqoji mühazirələr"də iştirak edən 13 nəfər müəllim müxtəlif dərəcəli fəxri diplomlar almışlar. Muxtar respublika məktəblərində çağırışaqədərki yaşlılar arasında idman oyunlarının keçirilməsi, şagirdlərin inşa yazılarının müsabiqəsi, mahnı və rəqs kollektivlərinin çıxışlarına baxış, şeir müsabiqələri, əl işlərinin sərgisi və s. kimi tədbirlər keçirilmişdir.

Müstəqillik illərində Naxçıvan Muxtar Respublikasında orta təhsili əla qiymətlərlə başa vurub, fərqlənmə attestatı alan məzunların şərəfinə təntənəli mərasimlərin keçirilməsi ənənə halını almışdır. Muxtar respublikada 2002-2003-cü dərs ilində orta təhsili başa vuran 6082 nəfər şagirddən 65 nəfəri fərqlənmə attestatına layiq görülmüşdür.

Naxçıvan şəhər təhsil şöbəsi üzrə 19 nəfər, Şərur rayon təhsil şöbəsi üzrə 7 nəfər, Babək rayon təhsil şöbəsi üzrə 9 nəfər, Ordubad rayon təhsil şöbəsi üzrə 10 nəfər, Culfa rayon təhsil şöbəsi üzrə 2 nəfər fərqlənmə attestatına layiq görülmüşdür **(12, 19 iyun 2003).**

Bütün bunlar muxtar respublika məktəblilərinin təhsilə daha böyük maraqla yanaşmasına zəmin yaradır.

Məktəblilərin 2003 - 2004-cü dərs ilində keçirilmiş fənn olimpiadalarında qazandığı nailiyyətlər Naxçıvan ümumtəhsil məktəblərinin ümumi səviyyəsini geniş əks etdirir. Belə ki, olimpiadanın rayon mərhələsinin I turunda 47252, II turunda 8826, respublika turunda 958 nəfər iştirak etmişdir.

Muxtar respublikada təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə məktəblərin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təmin edilməsi istiqamətində də səmərəli işlər aparılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azrbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə 21 avqust 2004-cü il tarixdə təsdiq edilmiş "Ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı üzrə Dövlət Proqramı"nın icrasına başlandığı 2005-ci ildən etibarən Naxçıvan Muxtar Respublikası ümumtəhsil məktəblərinin kompüterlərlə təchiz edilməsi ardıcıl davam etdirilmişdir **(4, s.160).**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin "Təhsil Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyasının ən öncül istiqamətlərindən biridir" konsepsiyası isə cəmiyyətin inkişafında yeni zəmin yaratmaqla yanaşı, dövlət başçısının bu uzaqgörən fikirlərini bir daha təsdiqləyir. Təhsil sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələri müəyyənləşdirərkən Prezident Cənab İlham Əliyev belə bir vacib məqamı xüsusi vurğulamışdır: "Bizim gələcəyimiz təhsillə bağlıdır. Neft, qaz Tanrıdan

verilən böyük nemətdir, biz bundan uğurla və məharətlə istifadə edirik. Amma gec-tez, bu təbii sərvətlər tükənəcək və bilik, zəka, səviyyə isə ölkəmizin dayanıqlı inkişafını uzun illər bundan sonra təmin edəcəkdir. Ən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə baxsaq görərik ki, o ölkənin inkişafında ən aparıcı rol oynayan neft-qaz deyil, bilikdir, elmi-texniki tərəqqidir, yeni texnologiyalardır. Bizdə də belə olmalıdır. Biz də buna hazırıq. Belə gözəl təhsil ocaqları var".

Dahi öndərin: "İstəyirəm ki, mənim arzum, istəklərim Azərbaycan dövləti haqqında, müstəqil Azərbaycanın gələcəyi haqqında və Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan haqqında planlarım, arzularım yerinə yetirilsin" sözləri bu gün də quruculuq işlərinin əsas qayəsi olmaqla yanaşı, muxtar respublikamızı yeni uğurlara doğru aparır.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilən təhsil siyasəti bu gün ölkə Prezidenti Cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: Yeddi cilddə. VII c., Bakı: Elm, 2008, 608 s.
2. "Azərbaycan müəllimi" qəzetinin dövrə aid sayları.
3. Cəfərov H.R. Naxçıvanda təhsil: İnkişaf yolu və imkanları. Bakı: "Elm və təhsil", 2011, 343 s.
4. Həbibbəyli İ., Hacıyev İ., İsmayılov B. İntibahın 15 ili. Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2010, 279 s.
5. Hacıyev İ.M. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatı, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı (1991-2011-ci illər). Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2011, 272 s.
6. Hacıyev İ, İsmayılov B. Naxçıvan Muxtar Respublikası - 90. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2014, 184 s.
7. Qayıdış (1990-1993). Təkmilləşmiş və yenidən işlənmiş II nəşr. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyaı, 2008, 840 s.
8. M.Məmmədov. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ictimai-siyasi proseslər (1988-2005-ci illər). Bakı: 2005, 208 s.
9. Naxçıvan Muxtar Respublikası 80. Tarixi-statistik məcmuə. Bakı: Səda, 2004, 212 s
10. Naxçıvan tarixi: Üç cilddə. III c., Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2015, 560 s.
11. Şahverdiyev Z, Zeynalov İ. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf (2001-2012-ci illər). Dərs vəsaiti. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2014, 248 s.
12. "Şərq qapısı" qəzetinin dövrə aid sayları.

РЕЗЮМЕ

ХАЗАР ГУСЕЙНОВ ,ФАХРИЯ ГУСЕЙНОВА

РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАНИЯ В НАХЧИВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ (2000-2005 годы)

В Нахчыванской Автономной Республике, являющейся неотъемлемой частью Азербайджанской Республики, сфера образования, как и все сферы, имеет свой этап развития. Одним из этапов этого развития являются 2000-2005 годы.

Как известно, в первые годы независимости в развитии образования в стране наблюдалось отставание. Несмотря на все это, в годы независимости, во время руководства нашего общенационального лидера Гейдара Алиева, развитию образования в Нахчыванской Автономной Республике уделялось серьезное внимание, существенно перестраивалась и укреплялась ее материально-техническая база.

В указанные годы достойный продолжатель политического курса Гейдара Алиева, Президент Азербайджанской Республики господин Ильхам Алиев считал образование одним из главных приоритетов государственной политики, уделял большое внимание и заботился об его развитии.

В результате большого внимания, уделяемого сфере образования в Нахчыванской Автономной Республике, профессорско-преподавательский состав высших и средних школ перестроил свою деятельность в направлении развития знаний, умений, интересов и способностей учащихся и добился успехов.

Ключевые слова: *Азербайджан, Нахчыван, программа реформ, система образования, высшее образование, среднее образование.*

SUMMARY

KHAZAR HUSEYNOV FAHRIYA HUSEYNOVA

DEVELOPMENT OF EDUCATION IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC (2000-2005 years)

In the Nakhchivan Autonomous Republic, which is an integral part of the Republic of Azerbaijan, the field of education, like all fields, has its own development stage. One of the stages of this development is the years 2000-2005.

As it is known, in the first years of independence, there was a lag in the development of education in the country. Despite all this, in the years of independence, during the leadership of our national leader Heydar Aliyev, serious attention was paid to the development of education in the Nakhchivan Autonomous Republic, its material and technical base was substantially rebuilt and strengthened.

In the mentioned years, Mr. Ilham Aliyev, the worthy follower of Heydar Aliyev's political course, the President of the Republic of Azerbaijan, considered education one of the main priorities of the state policy and gave great attention and cared to its development.

As a result of the great care given to the field of education in the Nakhchivan Autonomous Republic, the teaching staffs of higher and secondary schools restructured their activities in the direction of developing the knowledge, skills, interests and abilities of students and achieved success.

Keywords: *Azerbaijan, Nakhchivan, reform program, education system, higher education, secondary education.*

(*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent E.İsayev tərəfindən təqdim edilmişdir*)

“NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT 94 (479. 24)

YAŞAR RƏHIMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
yasarrahimov@yahoo.com.tr
DOI: 10.5281/zenodo.10984383

ERMƏNİLƏRİN NAXÇIVANA QARŞI ƏRAZİ İDDİALARI VƏ NAXÇIVANDA ERMƏNİ TƏCAVÜZÜNƏ QARŞI MÜBARİZƏ (1918-1920-Cİ İLLƏR)

Ermənilər tarix boyu məkrli siyasət yeritmişlər. Hələ 1917-ci ildə Rusiyada baş vermiş inqilabdan və çevrilişdən sonra erməni daşnakları bundan məharətlə istifadə edərək “Böyük Ermənistan” yaratmaq yolunda yenidən fəaliyyətə başladılar. Erməni millətçiləri real həqiqətləri və gerçək vəziyyəti dünya ictimaiyyətinə təhrif olunmuş halda təqdim etməyə çalışmış və ictimai rəyi Naxçıvanın erməni ərazisi olmasına inandırmaq üçün əllərindən gələni etmişlər. Güclü diasporları ilə əlbir fəaliyyət göstərən erməni təşkilatları tarixi fakt və həqiqətləri saxtalaşdırmaq yolu ilə ərzai iddialarını əsaslandırmağa çalışmışlar. Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsi üçün müxtəlif fitnəyə, çirkin üsul və vasitələrə əl atan ermənilər imzalar toplayaraq mitinq və nümayişlər keçirmişlər. 1918-1920-ci illərdə Naxçıvana sahib olmağa çalışan ermənilər ölkəmizin digər bölgələrini də zəbt etməyi qarşılarına məqsəd qoymuşlar.

Açar sözlər*:* *ərazi iddiası, erməni təcavüzü, Naxçıvan bölgəsi, 1918-1920-ci illər, mənbə*

Giriş. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək hadisələrə müdaxilə edən ermənilər Naxçıvanda yaşayan azərbaycanlılara divan tutmuş, onları bu ərazidən qovmağa və beləliklə, Naxçıvana sahib olmağa çalışmışlar. Türkiyənin Azərbaycanla münasibətlərini pozaraq Naxçıvana sahib olmağa çalışan ermənilər Türkiyənin köməyindən məhrum olacaq digər Azərbaycan torpaqlarını da zəbt etməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Ermənilərin iddialarına görə, Naxçıvan Ermənistanın tarixi ərazisidir. Digər bir iddiaya görə, tarixi erməni torpaqlarının geri qaytarılması üçün ən uyğun vasitələr silahlı mübarizə, qətliam və terrordur.

Ermənilərin Naxçıvana qarşı ərazi iddiaları və Naxçıvanda erməni təcavüzünə qarşı mübarizə. Türkiyənin Azərbaycan, Orta Asiya və digər ölkələr ilə əlaqələrini gücləndirən yeganə dəhlizi bağlamaq istəyən ermənilər Naxçıvan bölgəsini ələ keçirməklə həm də geniş münbit torpaqlara sahib olmaq istəyirdilər. Ermənilər üçün Osmanlı və ya Anadolu türkü, Azərbaycan türkü eyni qəlib içərisindədir (22, s.46). Burada ermənilərin Naxçıvana xüsusi önəm verdikləri bir daha nəzərə çatdırılır.

Türk milli mübarizə liderləri Mustafa Kamal paşa və Kazım Qarabəkir paşa Naxçıvanın strateji əhəmiyyətini çox gözəl başa düşürdülər. Kazım Qarabəkir paşaya görə Naxçıvan “Şərq qapısı”, Mustafa Kamal paşaya görə isə “Türk qapısı” idi.

Naxçıvanın çox mühüm strateji əhəmiyyəti aşağıdakı faktorlardır:

1) Naxçıvan Azərbaycana və türk dünyasına açılan yeganə dəhliz idi.

2) Naxçıvan Ermənistana qarşı təşkil ediəcək hücumda strateji bir mövqe daşıyırdı.

3) Naxçıvan Orta Asiyaya açılan qapı mövqeyində idi və türk dünyasını bir-birinə bağlayan körpü vəzifəsini icra edirdi (23, s.69).

Naxçıvana və digər Azərbaycan torpaqlarına əsassız ərazi iddiaları ilə çıxış edən ermənilər beynəlxalq konfranslarda və yığıncaqlarda (Paris sülh konfransı, Moskva danışıqları və s.) ardıcıl və davamlı olaraq Naxçıvanı tələb etmişlər. Xristian mundiri geymiş ermənilər özlərini “zavallı”, “əzabkeş” millət kimi təqdim edərək xristian dövlətlərindən dəstək istəmiş, sərhədləri ətrafında yer alan türk bölgələrini istila və zəbt etməyə çalışmışlar. Paris sülh konfransına da saxta sənədlər, əsassız dəlillərlə gələn ermənilər Qarabağ, Naxçıvan torpaqlarını “erməni əraziləri” kimi təsdiq etməyə çalışaraq hər cür fitnəkarlığa və riyakarlığa əl atırdılar. Konfransda Azəri-türk və erməni nümayəndə heyətləri arasında çox kəskin və sərt mübahisələr gedirdi. Bu mübahisələrdə əsas və başlıca yeri Naxçıvan məsələsi tuturdu.

Mənbələrdən məlum olur ki, Rusiya da Türkiyənin Naxçıvan üzərində himayə hüququna hər vasitə ilə mane olmağa çalışır, türk qüvvələrini ərazidən çıxarmaqla Naxçıvanı Ermənistana verməyə can atırdı. Rus heyəti Türkiyənin Naxçıvan üzərində himayə hüququnu qəbul etmirdi (2, 428-429). Rusiya öz siyasətində Naxçıvanı Türkiyənin himayəsinə verməmək üçün gizli planlar hazırlamışdı. Hər şeydən əvvəl, Rusiya ilə münasibətlərdə Naxçıvan bir mərkəz halına gətirilmişdi. Bundan başqa, Rusiya Azərbaycan və Türkiyə arasında Ermənistan yaradılaraq türk dünyasının bir-birilə əlaqəsini kəsmək və Türkiyə üzərində üstünlük qazanaraq Ermənistanın xeyrinə ərazi iddi-alarını irəli sürmək istəyirdi. Bütün bunlar nəticə etibarılə Rusiyanın zəif Türkiyə dövləti üzərindən Yaxın Şərqə və isti dənizlərə çıxmaq kimi gizli niyyətlərinə səbəb olcaqdı. Rusiya hökuməti Türkiyəni təsir altına almaq üçün ermənilərdən öz məqsədi üçün istifadə etməyə çalışırdı. Ermənistana gətiriləcək ermənilərdən Türkiyəyə qarşı istifadə olunacaqdı. Çünki Moskva Türkiyəyə hücum etməyə hazırlaşırdı və vaxtı gəlincə erməniləri ön planda tutacaqdı (26, s.165). Obyektivcə-sinə bildirilən bu fikirlər çox düzgün və dürüstdür.

“Böyük Ermənistan” ideyasını gerçəkləşdirmək üçün ermənilər məsələyə Naxçıvandan başlamaq niyyətində idilər. Bu bir həqiqətdir ki, Ermənistan Azərbaycanın işğalına Naxçıvandan deyil, Qarabağdan başladı. Əslində Naxçıvandan başlamağa gücləri və cəsarətləri çatmadı. Ermənilər yaxşı bilirdilər ki, Naxçıvanda Ermənistanın işğalçılıq siyasətini dəstəkləyəcək sosial baza yoxdur. Digər tərəfdən naxçıvanlıların qorxmazlığı, igidliyi və dəyanəti məkrli və hiyləgər erməniləri öz yerlərinə oturmağa məcbur etdi. Radikal millətçi fikirləri ilə tanınan daşnak ideoloqu Zori Balayan da özünü erməni xalqı qarşısında günahkar hesab edərək məsələni Naxçıvandan başlamağa cəsarəti çatmadığını etiraf etmişdir. İgid, qəhrəman, öz torpağının qədrini bilən, həm də öz yurdlarının keşiyini çəkməyi bacaran Naxçıvan əhalisi yeri gələrsə canlarından və qanlarından keçməyə hazır olan vətənpərvər insanlardır.

Naxçıvanın Azərbaycana bağlanması belə dəyərləndirilmişdir: “Naxçıvanın Azərbaycana bağlanması Mustafa Kamal paşa tərəfindən müsbət qarşılanmış və Ankaraya qayıdan Yusif Kamal bəy-möhtərm paşam! Naxçıvan üçün əlimizdən gələni etdik-demişdi. Paşa-Yusif Kamal bəy! Qapımız mövcudluğunu mühafizə edir, bizim üçün mühüm olanı budur” cavabını vermişdir (24, s.431). Göründüyü kimi bu cavabda Naxçıvana çox böyük əhəmiyyət verildiyi aydın şəkildə bəyan edilmişdir.

Xəlil paşanın rəhbərliyi ilə türklərin Naxçıvanda erməni hücumlarına qarşı mübarizəsindən bəhs edən bir mənbədə oxuyuruq: “Hələ 1919-cu ildə XV Kolordu komandanı ikən avqustun əvvəllərində Doğubayaziddən və 1918-ci il noyabr ayından bəri “Naxçıvanlı” olaraq orada qalan “Yüzbaşı Xəlil əfəndi” və “dəstəsi” erməni hücumu və qətliamına qarşı Naxçıvan ətrafı ilə birlikdə Araz boyunda “Araz Türk hökuməti”ni keçici olaraq qurmuş və yerli türkləri silahlandırıb, təşkilatına başçı olmuşdu” (24, s.228). Göründüyü kimi burada yüzbaşı Xəlil bəyin Naxçıvanda erməni soyqırımı və qətliamına qarşı fəaliyyəti təsdiqlənir.

Digər bir mənbədə isə Naxçıvanın milli varlığının qorunub saxlanmasından, Azərbaycan hökuməti tərəfindən Kazım Qarabəkir paşaya, Mustafa Kamal paşaya göndərilən servis (yemək qabları) komplektindən bəhs edilir: “Beləcə əl altından Paşanın etdiyi yardımlar sayəsində Naxçıvan bölgəsi milli varlığını qoruya bilmiş və 16 mart 1921-ci il Moskva müqaviləsilə Sovet Azərbaycan Cümhuriyyətinə bağlanma imkanı tapmışdı. Bu təmənnasız milli xidmətlərinə görə Azərbaycan hökuməti bir xatirə olaraq 1921-ci ilin aprelində Şərq cəbhəsi komandanı Kazım Qarabəkir paşaya və Türk Böyük Millət Məclisinin sədri Mustafa Kamal paşaya 800 ayar gümüşdən 24 nəfərlik və 279 hissədən ibarət olan yemək qabları servisini hədiyyə göndərmişdir” (24, s.228).

Ermənilər və erməni məsələsi barədə türk mənbələrində verilən məlumatlar içərisində Kazım Qarabəkir paşanın Amerika heyətinə göndərdiyi raportu diqqəti cəlb edir. Həmin raportda deyilir: “Ermənilər, Qars, Ərdəhan, Naxçıvan, Şərur, İğdır məntəqələrinin işğal etdikdən sonra açıqdan-açığa müsəlmanların tamamilə qırılacağını və yer üzərində müsəlman qoymacaqlarını söyləməyə başlamışlar...” (25, s.192). Bu raport ermənilərin müsəlmanlara qarşı məkrli siyasəti və sərsəm planları haqqında təsəvvür yaradır.

Türk arxiv sənədlərində ermənilər və onların əsassız iddiaları haqqında xeyli məlumatlar vardır. Ərzurum vilayətindən 3-cü ordu müfəttişliyinə göndərilən məktub xarakterli sənəddə deyilir: “Naxçıvan və ətrafında olan müsəlman əhalinin ermənilər tərəfindən silahların toplandırılıb əhalini qırması və ərazidə islamiyyətin tamamilə yox ediləcəyi müsəlmanlara qarşı ermənilər tərəfindən təzyiqlərin gerçəkləşdirilməkdə olduğu müsəlman komitələri bölgə cəmiyyətlərindən bildirilmişdir” (24, s.34-35).

Ermənilərin Naxçıvan və Şərur ətrafında müsəlmanları tamamilə yox etməyi qərarlaşdırdığını təsdiq edən 492 saylı arxiv sənədində yazılır: “Ermənilərin Naxçıvan və Şərur bölgələrində tək bir müsəlman qalmayıncaya qədər bütün müsəlmanları öldürməkdə davam edəcəklərinə və ya hamısını Araza tökəcəklərinə qərar verdikləri, Şərurda soyqırım və qətliam törədərək viran etdikləri 45 kəndin əhalisinin Vediyə sığındıqları, ölümlə pəncələşən Naxçıvanın və Şərurun müsəlman əhalisinin Osmanlı hökumətindən yardım istədikləri, Kazım Qarabəkirin kömək gözləyən əhaliyə qarşı törədilən soyqırımına son verilməsini də heç olmazsa sağ qalanların həyatını təminat almasına dair ifadəsi haqqında” (24, s.45-46).

Naxçıvanın əzəli, əbədi Azərbaycan torpağı olması, ermənilərin əsassız iddiaları haqqında türk mənbələrində, toplularda, arxiv sənədlərində, kitablarda çoxlu məlumatlar vardır. Arxiv sənədləri və materialları bu cəhətdən xüsusilə diqqəti cəlb edir. Naxçıvan vilayət vəkili Harbəy Tağızadə tərəfindən hərbi nazirliyə göndərilmiş bir arxiv sənədi xüsusi maraq doğurur. Həmin sənəddə oxuyuruq: “1. Naxçıvan və Şərur ətrafına qırx beş kəndə ermənilər müxtəlif vasitələrlə hücum etmiş, məhəllələri zirehli vaqonlardan atəşə tutmuşlar. Son alınan xəbərlər islam əhalisinə qarşı törədilən fəlakət və faciələri təsdiq etməkdədir. 2. Böyük Vedi ətrafına iki alayla hücum edilmiş və əhalinin çoxu öldürülmüşdür. 3. Əldə edilən erməni əmrlərində bu cümlələr də vardır: Şəhər əhalisini Araz çayına tökmək üçüncü alay komandanlığının vəzifəsidir. Məqsəd Şahtaxtı və Qıvraq kəndlərini batıraraq müsəlmanları Araz çayına tökməkdir. 4. Naxçıvanda və ətrafında yaşayan islam əhalisi haqqında Bəyaziddən yazılan 12 (7) [13] 35-ci teleqrafnamədə də eyni fikirlər vardır” (24, s. 46-47).

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsi 1918-1920-ci illərdə ağır vəziyyətə düşmüşdü. 1917-ci il inqilabı rus boyunduruğu altındakı millətlərin istiqlalını elan etmələrinə bir fürsət yaratdı (7, s.15). Tarixdən məlum olduğu kimi, bu zaman Naxçıvan regionunu idarə etmək üçün 1918-ci ilin ortalarında Cəfərqulu xan Kəngərlinin başçılığı ilə Naxçıvanın vətənpərvər qüvvələrini, müəllim və ziyalılarını, nüfuzlu şəxslərini birləşdirən ”türk müsəlman milli komitəsi” yaradıldı. Naxçıvanda yaradılan bu “milli komitə” əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan Mehri, Ordubad, Culfa, Şahbuz, Şərur-Dərələyəz bölgələrini öz himayəsi altına aldı. Lakin bu ərazi və torpaqlar üzərində “Böyük Ermənistan” yaratmaq xəyalı ilə yaşayan ermənilər həmin əraziləri işğal etmək niyyətlərindən bir anlıq da olsa əl çəkmək istəmirdilər və indi də istəmirlər. İddia edilən “Böyük Ermənistan” “dövləti”nin gerçəkləşməsi üçün başlanğıc olaraq Naxçıvan hədəf seçilmişdir. Naxçıvanın növbəti daşnak hücumlarından etibarlı müdafiəsi yalnız güclü hərbi qüvvəyə arxalanmaqla təmin oluna bilərdi. Buna görə də o zaman bölgəni və əhalini xain düşmənlərdən müdafiə etmək üçün səfərbərlik elan edilmiş və gənclərdən ibarət Naxçıvanda bir ordu yaradılmışdı. Lakin bu ordunu silahlandırmaq, onu hərbu sursat və ərzaqla təmin etmək bir problem kimi qarşıya çıxmışdı. Xoş bir təsadüf bu problemin həlli üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Həmin dövr hadisələrinin canlı şahidi olmuş, həmyerlimiz L.Hüseynzadə bu məsələ ilə bağlı öz xatirələrində aşağıdakıları yazırdı: “Yüksək hərbi təhsil almış Cəfərqulu xan Kəngərlinin oğlu Kalbalı xan Kəngərli bu orduya baş komandan təyin edildi. Bir xoş təsadüf nəticəsi olaraq ordunun silahla təchizi də təmin edildi. Belə ki, İrandan Rusiyaya qayıdan rus əsgərləri Naxçıvanın Culfa keçidindən keçərkən həmin orduda xidmət edən böyük xan adlı (bu onun əsil adı deyildi) bir çeçen və ya avar müsəlman zabiti özünün komandan olduğu və digər hərbi hissələrin silahlarını alaraq (o cümlədən 12 top) müsəlman milli komitəsinin ixtiyarına verdi və özü də bir müddət Naxçıvanda qalaraq ordunun qüvvətlənməsinə yaxından kömək etdi. Müsəlmanlara qarşı kin, ədavət bəsləyən ermənilər “müsəlman milli komitəsi”nə tabe olmadılar və özləri “erməni milli komitəsi” yaratdılar. Bu erməni komitəsi öz imkanlarından istifadə edərək Ermənistandan hərbi ləvazimat və s. yardımçı qüvvələr almağa başladılar. İrəvandan gizli yollarla gələn daşnaq könüllüləri müsəlman ailələrini kənddən

çıxarıb evlərini taladılar, ya qətlə yetirdilər. Acı xəbərlər şəhərdə əhalini həyəcana gətirirdi. Ermənilər çox olan kəndlərdə (daha çox ermənilər köçürülən kəndlərdə-Y.R.) yaşayan müsəlmanlar evlərini tərk edərək müsəlman kəndlərinə köçməyə məcbur oldular. Şəhərdəki müsəlman məhəllələrində yaşayan ermənilər (köçürülmüş ermənilər nəzərdə tutulur-Y.R.) də köçüb erməni məhəllələrində yerləşdilər, vəziyyət get-gedə gərginləşməyə başlayırdı. Kəndlərdə başladıqları qanlı faciələri ermənilər şəhərdə də törətməyə başladılar. 1918-ci ilin əvvəllərində onlar Naxçıvan şəhərində qalmış bir qisim rus əsgərlərini öz tərəflərinə çəkərək müsəlmanlara qarşı atəş açmağa təhrik etdilər. Özləri də onlara yardım etmək məqsədilə şəhərin Şahab, Xoylu, Qala məhəllələrini atəşə tutdular. Naxçıvan əhalisi onlara qarşı ciddi müqavimət göstərdi. Ermənilər ağ bayraq qaldıraraq barış istədiklərini bildirdilər. Beləliklə, onların xahişinə görə atəş kəsilib barış bərpa edildi. Sonra məlum oldu ki, ermənilərin ağ bayraq qaldırmaları, barış istəmələri bir hiylə imiş” (8, s.16-17).

Baş verən 1917-ci il çevrilişindən və Ərzincan müqaviləsinin (18 dekabr 1917-ci il) imzalanmasından sonra ruslar geri çəkilərkən işğal etdikləri əraziləri (Şərqi Anadolu və s.) ermənilərə təslim etməyə çalışır və silahlarını ermənilərə təhvil verirdi (1, s.243). Bolşevik hökumətinin yaxından köməyilə öz ordusunun canlı qüvvəsini 17 minə çatdıran ermənilər 1918-ci ilin əvvəllərində mərkəzi Rəvan olmaqla, Ərzurum, Qars, Van, Bitlis, Muş, Naxçıvan və Zəngəzur daxil olmaqla bölgədə bir erməni dövləti yaratmaq üçün öz birliklərini təşkil etməyə başladı. 1918-1920-ci illərdə ermənilər Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad bölgələrinə hücum edərək bu qəzalarda dəhşətli cinayətlər törədirdilər. Kəndlərin talan edilməsi, müsəlmanların qılıncdan keçirilməsi, onların yandırılması və mühasirəyə düşməsi haqqında şahid xatirələrində, sənədlərdə və tarixi ədəbiyyatlarda saysız-hesabsız faktlar vardır. Bunlardan bir fakt göstərək. 1918-ci yanvar ayının 17-də Naxçıvan qəzasının Əznəbürd kəndi (indiki Çalxanqala-Y.R.) ermənilər tərəfindən hücuma məruz qalmış, həmin kənddə yaşayan 22 nəfər müsəlman qadın və kişi qətlə yetirilmişdir. Ümumiyyətlə, 1918-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Tiflis daşnak şurasından Naxçıvana göndərilmiş Xorazyan başda olmaqla yerli daşnak erməniləri həm şəhərdə, həm də Naxçıvan qəzasının bir çox kəndlərində müsəlman əhalisinə basqınlar etmiş, minlərlə günahsız insanı qətlə yetirmişlər. Belə bir şəraitdə Naxçıvan əhalisi tələb etdi ki, ermənilərin bölgədə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi vəhşiliyin qarşısı alınmalı və türk ordusu vəziyyətə münasibət bildirməlidir. Bolşevik-sovet ordusundakı bazıpozuqluq və Brest-Litoviskdəki danışıqların nəticəsiz qalması bölgədə vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirdi. Erməni daşnaklarının Naxçıvan qəzasına təcavüzü ilə əlaqədar olaraq Kərim xan İrəvanlının başçılığı ilə 1918-ci ilin iyun ayında Naxçıvan şəhərindən Hacı Mehdi Bağırov, İsgəndər Nağıyev, Hacı Xəlil İmanov və Kərbəlayı Abbas Bayramov Türkiyəyə gedərək Mehmet Vəhib paşadan hərbi qüvvə ilə kömək göstərməyi xahiş etmişdilər. Naxçıvanlılar üçün mövcud olan təhlükəli vəziyyəti aradan qaldırmaq məqsədilə türk komandanlığı tərəfindən bəzi tədbirlər görüldü. Naxçıvan nümayəndələri Türkiyədən qayıtdıqdan bir neçə gün sonra Kazım Qarabəkir paşanın təlimatı və tapşırığı ilə Doğu Bəyaziddə olan yüzbaşı Xəlil bəy 1918-ci il aprel ayının 25-də bir neçə əsgər və zabitlə Şahtaxtı kəndinə gəldi. Bundan başqa, Ənvər paşanın göstərişi ilə topçu komandanı Hüsnü bəy və süvari zabiti Osman Nuri bəy də Naxçıvana göndərildilər. Tərik Vəhib paşanın komandanlığı altında 3-cü türk ordusu təşkil edildi. Türk Qafqaz Ordusunun polkovniki Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında aparılan hərbi əməliyyatlardan sonra Ərzincan, Trabzon, Ərzurum, Batum, 1918-ci ilin aprelin 25-də Qars türk qüvvələri tərəfindən işğaldan azad edildi (1, s.244).

Bu dövrdə ən ağır döyüşlər Novruz bayramı ərəfəsi və günlərində olmuşdur. Bu arxiv sənədlərində, Lətif müəllimin xatirələrində, H. Nərimanoğlunun kitabında, Ə.Əliyevin məlumatlarında və b. mənbələrdə də təsdiqlənir. L.Hüseynzadə öz xatirələrində yazırdı: 1918-ci il mart ayının əvvəlləri idi. Eşitdik ki, yaşadığımız Sarvanlar məhəlləsinin yaxınlığında olan edilağa gölünün ətrafında qoyun otaran çobanı ermənilər öldürmüş və qoyunları da aparmışlar. Bu xəbər məhəlləmizdə hamını bərk narahat etdi. Camaat erməni milli komitəsinə şikayət etdi, lakin şikayət nəticəsiz qaldı. Sonra məlum oldu ki, bu qanlı hadisəni Əliabad kəndinin erməniləri etmişlər. Öldürülən çobanın qohumları iki nəfər ermənini öldürməklə intiqam aldılar. Bu hadisələr Naxçıvan

şəhərində erməni və müsəlmanar arasında müharibənin yenidən başlanmasına səbəb oldu (8, s.17). O, digər bir xatirəsində bildirirdi: “Xatırlayıram ki, bütün şəhər əhalisi kimi, məhəlləmizin camaatı da Novruz bayramını keçirmək üçün sevinclə hazırlaşırdı. Mart ayının 15-16-sı idi. Sübh tezdən məhəlləmiz “böyük bağ” istiqamətindən ermənilər tərəfindən atəşə tutuldu. Hamı qorxu və həyəcan içində səhərini açdı. Düşmən güclü silahlanmışdı. Ermənilərin gec-tez belə bir hərəkət edəcəkləri gözlənilməz deyildi. Camaatımız atəşə atəşlə cavab verməyə başladılar. Bu atışma fasilələrlə üç gün davam etdi. Çox itkilərimiz oldu, döyüşən adamlarımız tükənmişdi. Hər gün 10-15 adam öldürülürdü. Məhəlləmiz ermənilərin işğalı, insanlarımız isə ölüm təhlükəsində qalmışdı. Vəziyyət xeyli ağırlaşmışdı. Bir axşam məhəlləni tərk edib Araz çayı kənarındakı Qaraçuğ kəndinə yerləşməyə məcbur olduq. Xəstə bacımı güclə aparırdım. Ermənilər dərhal Sarvanlar məhəlləsini və ona yaxın olan Gomayi və Dizə məhəllələrini taladıqdan sonra evləri və evlərdə qalan xəstə və qocaları diri-diri yandırdılar. Araz kənarından durub yanan evlərimizi bir-birimizə göstərir və göz yaşları ilə bunu izləyirdik. Ermənilər daha başqa məhəllələrə də hücüm etdi və şəhərin Xoşulu, Xoylu məhəllələrini də talayıb yandırdılar” (8, s.17-18).

1918-ci il martın 18-21-nə kimi ermənilər Əlincəçay boyunca müsəlman kəndlərinə: Bənəniyar, Qızılca, Saltax, Noraşen, Xoşkeşin və s. kəndlərə hücum edərək kəndləri yandırmış, qarət etmiş, əhalisini vəhşiliklə qətlə yetirmişlər. Canlarını qurtaranlar isə öz ocaqlarını tərk edərək qonşu kəndlərə, Naxçıvan şəhərinə qaçmışlar (9, v.753).

Bayram gecəsi 10.000 nəfərdən çox erməni silahlı qüvvələri qəflətən hücuma keçib Ordubadın bəzi kəndlərini yandırmış və şəhərə böyük təhlükə yaratmışlar. Naxçıvandan türk zabiti Ədib bəyin (Lətif müəllim onun şəhərdə qalaraq ailə qurduğunu bildirir-Y.R.) başçılığı ilə köməyə gələn 500 nəfərlik hərbi hissə Aza kəndi yaxınlığında düşmənlə vuruşmağa başlamışdı. Ordubada kömək göstərilməsi üçün hətta Təbriz general-qubernatoru Sərdar İntizara müraciət edilmişdi. Arxiv sənədlərindən göründüyü kimi İran tərəfi müəyyən məqsədlər güddüyündən, nəinki heç bir yardım göstərməmiş, əksinə, başqa tədbirlərə əl atmışdı. Ordubadlıların güclü müqaviməti və Naxçıvandan gələn qüvvələrin köməyi nəticəsində ermənilərin Ordubad mahalını ələ keçirmək cəhdləri uğursuzluqla nəticələnmiş, onlar xeyli itki vermişlər. Ordubadlı döyüşçülərdən də yaralananlar olmuş və xeyli kəndlər dağıdılmışdı. Ədib bəyin hazırladığı xüsusi əməliyyatın uğurla qurtarması sayəsində şəhərin mühasirəsinə son qoyulmuş və təhlükə sovuşdurulmuşdu.

Ermənilərlə azərbaycanlılar arasında baş verən qanlı toqquşmaların aradan qaldırılması üçün 15 mart 1918-ci il tarixdə Maku sərdarı Murtuzaqulu xan müsəlmanlarla ermənilər arasında sülh bağlanması üçün erməni Milli Komitəsi adına və Cəfərqulu xan Naxçıvanski adına məktub göndərir. Məktubda göstərir ki, sülh bağlanmasa, günahkar tərəf qoşun bölüyü tərəfindən atəşə tutulub məhv ediləcək. Lakin erməni daşnakları, başda Y.Xarazyan olmaqla bu məktubu saya almayaraq Naxçıvan bölgəsinin bir çox kəndlərində yerli (köçürülənlər-Y.R.) erməniləri müsəlmanlara qarşı cinayətlərə qaldırırlar. Buna misal olaraq, Naxçıvan qəzasının Qaraxanbəyli kənd erməniləri 31 mart 1918-ci ildə azərbaycanlılara atəş açmağa başlayırlar. Bu vuruşmada müsəlmanlar 25 nəfər tələfat verir və döyüş meydanından meyitləri çıxara bilmirlər. Aprelin 3-də müsəlman Milli Komitəsinin sədri Mirzə Nəsrulla Əmirov erməni Milli Komitəsinə müraciət edərək meyitlərin verilməsini tələb edir və 6 meyit ermənilərdən alınır. Gətirilən meyitlər ermənilər tərəfindən tanınmaz hala salınmış, yandırılmış, hətta Məşədi Rəhim Babayevin başını kəsmişlər (4, s.68-69).

Araşdırılan arxiv sənədlərindən məlum olur ki, 1918-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq 1920-ci ilin iyun ayına kimi başda Andranik Ozanyanın, Nijdenin, Dronun, Gibbonun, Doluxanovun və b. başçılıq etdiyi erməni quldur dəstələri tərəfindən təkcə Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzasında 50-dən artıq müsəlman kəndlərinə basqınlar etmiş, dağıtmış, yandırmış, kənd əhalisinin çoxu öldürülmüş, canlarını qurtaranlar isə öz yurdlarından didərgin düşmüşlər (10, v.103-105).

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvan ərazisində də ermənilərin dinc əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımları dayandırmaq üçün 3-cü türk ordu komandanlığı 1918-ci il mayın 15-də Arpa çayının şərqində yerləşən Gümrünü ələ keçirmək üçün hücuma başladı. Bu zaman Naxçıvanın cənubunda yerləşən ermənilər ingilis və amerikanlardan yardım alaraq türk qüvvələrinə müqavimət göstərməyə çalışırdı. Tezliklə Kazım Qarabəkir paşanın rəhbərliyi altında I Türk Ordu

qrupu Culfanın şimalından hərəkətə keçərək erməniləri bu bölgədən çıxardı. Beləliklə də Araz çayının cənubu ermənilərdən təmizləndi.

Osmanlı ordu qərargahının 28 avqust 1918-ci il tarixli məlumatında göstərilir ki, Naxçıvanın şimal-şərq bölgələrində Andranik səfərbərlik elan edərək 15 yaşdan 45 yaşa qədər ermənilərin hamısını silaha sarılmağa çağırmışdı. O, 5 min erməni ilə Gorusun 10 km cənub-qərbində məskən salıb, 700 piyada, 400 atlı zabit, 4 pulemyot, 2 dağ topu olan erməniləri də ixtilafa çağıraraq müsəlmanları qətlə yetirməyə təşviq edir. Andranik Qafan mis mədənlərində fransızlardan qalan zavodları yenidən işə salaraq partladıcı maddələr, hərbi sursat hazırlayır, bunlardan dinc əhalinin kütləvi məhvində istifadə edirdi.

Andranik hələ Naxçıvana ilk gəldiyi günlərdə erməni milli komitəsi vasitəsilə müsəlman milli komitəsinə nota göndərərək bildirmişdi ki, o, Rusiya hökuməti torpağı olan Naxçıvana Rusiya tərəfindən hakim göndərilmişdir. Naxçıvan şəhərini mühasirədə saxlayan Andranik şəhər əhalisinin təslim olmasını və silahların toplanıb ona verilməsini tələb etmişdir. 1918-ci il iyulun 2-də Andranikin Naxçıvan şəhər əhalisinin təslim olması haqqında ultimatumunu Naxçıvanda fəaliyyət göstərən erməni milli komitəsinin sədri Yero Xarazyan təqdim etmiş və 24 saat möhlət vermişdir. Bu məsələ milli komitədə müzakirə edildikdə onun dediklərinin yalan olduğu isbat edilmiş və onun tərkisilah tələbinə milli komitə sədrinin rədd cavab verməsi qərara alınmışdı. Lakin şəhər əhalisi ermənilərə təslim olmayacaqlarını və axıradək vuruşacaqlarını bildirmişlər (3, s.164).

1918-ci il iyunun 14-də Naxçıvan qəzasına soxulan Andranik bu bölgənin kəndlərinə qarşı kütləvi qırğınlar törətməyə başladı. Onun quldur dəstələri Naxçıvandan başlayaraq Zəngəzur və Şuşayadək olan əraziləri zəbt etməyə can atırdı. Andranikin ilk təcavüzü qəzanın Araz çayı kənarında yerləşən Yaycı, Aşağı Aza və Kərimquludizə kəndləri olmuşdur. Ermənilər Yaycı kəndində 4000 nəfərdən çox müsəlman əhalisini qırmışlar. Yaycı hadisələri ilə bağlı T.Nağdəliyev 14 iyun 1918-ci ildə Naxçıvan Milli Komitəsinin sədri Mirzə Nəsrulla Əmirovun adına göndərdiyi məktubda yazırdı: “Məlum edirəm ki, Andranikin dəstəsi İrandan Araz körpüsünü keçərək Yayçı kəndinə girmiş, həmin kəndin əhalisini qılıncdan keçirərək kəndi tar-mar etmişlər. Camaldın və Ərəzin kövşəninə erməni qoşunları dolubdur. Lazımi sərəncam verməkdən ötrü xəbərdar edirəm ki, Nehrəm kəndi qorxu içərisindədir” (11, v.49).

Yaycı kəndindəki qanlı hadisələrin canlı şahidlərindən olan L.Hüseynzadə bu faciəni belə xatırlayır: “1918-ci ilin iyun ayının ilk günləri idi. Naxçıvanda nisbi sakitlik hökm sürmək-də idi. Hamı - ermənilər də, müsəlmanlar da bu sakitlikdən razı idi. Lakin bu sakitlik uzun sürmədi. Qaniçən daşnak Andranikin Cənubi Azərbaycanın Maku, Xoy, Səlmas şəhərlərini və bu yerlərdə yol üstündə olan kəndləri talayıb qarşısına çıxan müsəlmanları vəhşicəsinə qətl edərək 15 mindən artiq müsəlləh bir quldur dəstəsilə Naxçıvana doğru gəlməsi xəbəri boyük təşviş yaratdı. Bu xəbərdən sonra məlum oldu ki, Andranik Culfa körpüsünü keçərək şəhər ətrafı ilə gəlib kazarmada əsgərlərini yerləşdirdikdən sonra bir quldur dəstəsilə yenə Culfaya qayıdıb. Culfa körpüsünü, Culfa-Naxçıvan dəmir yolunu dağıtdırmış və dəmir yolunu sökdürmüşdür. Onu təqib edən türk ordusunun qarşısnı almaq niyyətilə və Andranikin bu cinayətkar hərəkətinə qarşı Culfa yaxınlığındakı Yaycı kəndi camaatının etirazina cavab olaraq daşnak quldur dəstələri 700 evlik Yaycı kəndinə hücum edərək kəndi işğal edib, kənd əhalisini vəhşicəsinə qılıncdan keçirib Araz çayına tökdükləri xəbəri bütün Naxçıvan camaatının qəzəbinə səbəb olmuşdu. Andranikin quldur dəstələri Ordubad, Əlincəçay və Şahbuz kəndi əhalisini tərkisilah edib amansızcasına onları qətl etmişdilər. Andranikin əsgərləri şəhər ətrafindaki bağları dağıdır, zəmiləri atlarına yedirirdilər. Bazardan aldıqları şeylərin pulunu vermirdilər, pul istəyəni dərhal öldürürdülər. Onların bu vəhşi hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün müsəlman milli komitəsi erməni milli komitəsinə muraciət etdi. Lakin erməni milli komitəsi müsəlmanlanlarin bu tələbi qarşısında “bizim onların işinə qarışmağa ixtiyarımız yoxdur, siz özunüz nə bacarırsınız edin” – dedilər (8, s.28).

İyun ayının axırlarında Andranik Ozanyanın qoşunu Naxçıvan qəzasının ən çox əhaliyə malik olan Nehrəm kəndini mühasirəyə alır. Lakin nehrəmlilər tabor komandiri Kərbəlayı Muxtar Cəfərzadənin və Hacı Mehdinin başçılığı ilə qanlı döyüşə girərək erməni qoşunlarını kəndə

buraxmamış, 3 günlük döyüşdən sonra Andranikin qoşunu xeyli tələfat verərək geri çəkilmiş və Naxçıvan şəhərinin şimalında hərbi düşərgə qurmuşlar (4, s.71).

Naxçıvan MR MDA-da erməni qulduru A.Ozanyanın bu vəhşi təcavüzü haqqında arxiv sənədləri və şahid xatirələri vardır. Andranikin Nehrəmə hücumu haqqında döyüşlərin iştirakçısı Heydərqulu Həsənov öz xatirələrində yazırdı: "Andranikin qoşunları ilə əsas döyüş İmamzada tərəfdə gedirdi. Andranik cəhd edirdi ki, Nehrəm kəndinin kənarından keçib Təzəkəndə toplaşan 300 nəfərlik daşnak silahlı dəstəsi ilə birləşsin. Lakin nehrəmlilər buna imkan vermirdi. Yaxşı silahlanmış dəstələrimiz tabor komandanı Kərbəlayı Muxtar əlində mauzer, kəhər atın belində məhəllələri gəzir, əhalini döyüşə qaldırır, atəş nöqtələrinə patron, çörək, su çatdırırdı" (12, v.205).

Lətif müəllim Nehrəm faciəsi ilə bağlı aşağıdakı xatirələrini yazırdı: Andranikin quldur dəstələri şəhər yolunun kənarında bir istehkam kimi olan Nehrəm kəndini mühasirəyə alıb kəndi bütün gün amansız olaraq top atəşinə tutdular. İşin belə olacağını əvvəlcədən bilən nehrəmlilər kəndin kənarında səngərlər qazıb döyüşə hazır olmuşdular. Ermənilərin hücumu zamanı kəndin ağsaqqalları da, cavanları da səngərlərə gedib cəsarətlə kəndi müdafiə etmişdilər. Heç yerdə görmədiyi müqaviməti burada görən daşnak dəstələri Nehrəm ətrafindakı döyüşü dayandırıb qayıtmağa məcbur olmuşdu. 60 nəfər əsir və çoxlu tələfat verərək Nehrəmi tərk edən Andranikin əsgərləri kəndin obalarna hücum etdilər. Orada olan çobanları və sağıcı qadınları vəhşicəsinə qətl edib, mal qaralarını apardılar. Nehrəmlilərin Andranik qarşısında göstərdikləri şucaət və qəhrəmanlıqlar xalq tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılandı və bu döyüşdə qəhrəmanlıq göstərən gənclər haqqında nəğmələr qöşulmuş, şeirlər yazılmışdır (8, s.28-29).

Andranikin Güznütdən Naxçıvana gəlmə xəbərini alan Naxçıvan qəza Milli Komitəsi 28 iyun 1918-ci ildə yığıncaq keçirir. Həmin yığıncaqda Andranikin qoşunu ilə Naxçıvana hərbi yürüşü məsələsi müzakirə edilir və şəhərin müdafiəsi məqsədilə tədbirlərin görülməsi üçün qvardiya dəstələrinə lazımi tapşırıqlar verilir.

Naxçıvan şəhərinə yürüş edən Andranikin quldur dəstələri Əlincəçay boyunca olan müsəlman kəndlərinə hücum edərək əhalini tamamilə qırmış və kəndləri yandırmışdır. Xüsusilə 1918-ci il iyun ayının axırlarında Xanağa kəndinə hücum edən erməni qoşunları kənd əhalisini bütövlüklə qılıncdan keçirmişlər. Kənd əhalisindən canlarını qurtaran 2 nəfəri iyul ayının 1-də Naxçıvana gələrək qəza polis komissarı Məmmədəli xan Naxçıvanskiyə bu faciə haqda verdiyi məlumatlarında göstərirdilər ki, Andranikin quldur dəstələri kəndimizə hücum edərək kənd sakinlərini qırmış, əhalinin qismən hissəsi dağlara qaçaraq öz canlarını xilas etmişdilər (4, s.72).

Naxçıvan şəhərini mühasirədə saxlayan Andranik şəhər əhalisinin təslim olmasını və silahların yığılıb verilməsini tələb etmişdir. 1918-ci il iyulun 2-də Andranikin Naxçıvan şəhər əhalisinin təslim olması haqqında ultimatumunu Naxçıvanda fəaliyyət göstərən erməni milli komitəsinin sədri Y.Xarazyan təqdim etmiş və 24 saat möhlət vermişdir. Lakin şəhər əhalisi ermənilərə təslim olmayacaqlarını və axıradək vuruşacaqlarını bildirmişlər (3, s.164). Kalbalı xan Naxçıvanın müdafiəsinə səriştəylə başçılıq etmiş, hər küçə, hər məhəllə, hər ev alınmaz qalaya çevrilmişdi (6, s.68).

Araşdırılan arxiv materiallarından aydın olur ki, Andranikin qoşunları Naxçıvandan qaçarkən Sirab, Qahab və Kərimquludizə kəndlərinin əhalisini qırmış, canlarını qurtaranlar isə öz yurdlarından qaçaraq xilas olmuşlar.

Sonra Andranikin quldur dəstələri Naxçıvanın kəndləri olan Qoşadizə, Şəkərabad, Qahab, Zeynəddin, Sirab, Qara-qala və b. kəndlərinə hücum edib əhalini qıraraq kəndləri talan edir, evləri yandırırlar. Əlacsız qalan kənd əhlisi Sirab dağına pənah gətirir. Ora toplaşmış minlərlə kişi, qadın, uşaq daşnaklar tərəfindən öldürülür. Əhalinin bir hissəsini məscidə toplayıb məscidi yandırmaq fikrində olarkən vəziyyət dəyişir, geri çəkilməli olurlar (13, v.98-105).

II Türk Ordu qrupu Naxçıvanın ermənilərdən azad olunması üçün Türk Ordu komandanlığından əmr aldı. Bu zaman işğal altında olan Naxçıvanda erməni silahlı dəstələrinin tərkibi 3000 piyadadan, 500-600-a qədər süvaridən ibarət idi.

35-ci piyada alayı ilə birlikdə II türk Ordu qrupu 1918-ci il iyulun 20-də Naxçıvana daxil oldu və bundan sonra Andranikin dəstəsi darmadağın edildi. Bundan az sonra Kazım Qarabəkir paşa 1918-ci il ilin avqust ayında qərargahı erməni zülmü və işğalından azad edilmiş Naxçıvana köçürdü.

Uzun müddət davam edən Brest-Litovsk danışıqları nəhayət sülh müqaviləsi imzalanması ilə nəticələndi. Həmin sülhün şərtlərinə görə, 1918-ci iyul ayının 14-də Qars, Ərdəhan və Batum əhalisi arasında səsvermə keçirildi. Səsvermənin nəticəsinə əsasən əhali Osmanlı dövlətinə birləşməyə yekdilliklə razı oldu. Bir ay sonra-həmin il avqust ayının 15-də sultan Vahidəddin Qars, Ərdəhan və Batumun Osmanlıya birləşdirilməsi haqqında fərman imzaladı (1, s.245). 1918-ci il sentyabr ayının 14-də Osmanlı hökumətinin verdiyi qərara əsasən Batumi və Qars vilayətləri təşkil edildi. Bununla da, Naxçıvan Qars nahiyyəsinə daxil oldu.

1918-ci il dekabr ayının 19-da erməni daşnakları Şərur bölgəsinə hücum edirlər. Ermənilərin qarşısını almaq üçün Bəhram xan Naxçıvanskinin komandanlıq etdiyi Naxçıvan taboru Dəmirçi tərəfdən hücum edib, külli miqdarda hərbi sursat, top, ərzaq və bir pulemyot qənimət almış, 20-30 nəfərə kimi erməni əsgərini həlak etmişlər. Ermənilər tab gətirməyərək geri çəkilmişlər (14, v.42).

Türk ordusunun 1918-ci ilin noyabr ayına kimi Naxçıvanda olması müvəqqəti olaraq ermənilərin Naxçıvan qəzasına olan basqınlarını dayandırır. Artıq I Dünya müharibəsinin Osmanlı dövlətinin məğlubiyyətilə nəticələnəcəyi göz qabağında idi. 1918-ci il oktyabr ayının 30-da Mudros sülhündən sonra Əhməd İzzət Paşa kabineti istefaya vermək məcburiyyətində qaldı. Bunun ardınca 1918-ci il dekabr ayının 3-də Türk Ordusunun Qafqaz ərazilərini tərk etməsi barədə qərar imzaladı.

Belə bir gərgin zamanda Baş nazir Əhməd İzzət paşa Gümrü, İğdır və Naxçıvan qəzalarında olan hərbçilərin həmin ərazilərdən geri çəkilməsi əmrini verdi. Bu addımın atılması adı çəkilən ərazilərlə yanaşı, Naxçıvan bölgəsinin müsəlman türk əhalisini erməni işğalı və dəhşətli təhlükə ilə üz-üzə qoymaq demək idi. Mudros müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq Türkiyə qoşunlarını Naxçıvandan çıxarmağa məcbur oldu (1, s.246). Bu hadisə bütün Azərbaycan ictimaiyyəti tərəfindən kədərlə qarşılandı.

Çox mürəkkəb bir siyasi şəraitdə naxçıvanlılar 3 əsas istəklə 9-cu Ordu komandanına (komandanı Yaqub Sevgi paşa idi-Y.R.) müraciət etdilər: 1. Osmanlı Ordusu geri çəkilməsin; 2. Əgər əsgərlərin geri çəkilməsi zəruri isə, onda əhalinin mühafizəsi üçün qəzada bir qisim əsgər qalsın; 3. Qəzaya gələcək xristianlar tərəfindən müsəlmanların məhv edilməsinin qarşısı alınsın (1, s.246). Naxçıvan bölgəsi və ətraf ərazilərdə yaşayan əhalinin bu narazılığı haqlı olaraq müsbət hesab edildi və yaranmış vəziyyət dərhal İstanbula bildirildi. Ancaq İstanbuldan müsbət cavab alınmadı.

Bundan az sonra fəallaşan erməni qəsbkarları rus zabiti polkovnik Doluxanovun rəhbərliyi altında güclü silahlı dəstə təşkil edərək Vedibasar bölgəsinin kəndlərində insanlığa sığmayan və görünməmiş vəhşiliklər törədirlər. Cəfərqulu xan Naxçıvanski erməni quldur dəstələrinin bu hücumlarının müdafiəsiz dinc kəndliləri qırmaq məqsədi güdən fasiləsiz maharibə xarakteri aldığını bildirərək yazırdı: “...türklər getdilər, yenə bizdə müsəlman kəndlərinin məhv edilməsi, heç bir günahı olmayan müsəlman qadın və uşaqlarının döyülməsi və öldürülməsi qanlı səhnələri təkrar olunmuşdur. Yenə də İrəvan quberniyasında ermənilər tərəfindən qəddar ölümə məhkum edilmiş on minlərlə müsəlmanın ürək parçalayan qışqırıq və nalələri göyə yüksəldi” (15, v.2).

1919-cu il yanvar ayının axırlarında erməni qoşunları Doluxanovun komandanlığı altında Şərur qəzasına hücum edirlər. Erməni qoşunlarının qarşısını almaq məqsədilə qəzadakı “Qurd qapısı” adlı yerə Kalbalı xan Naxçıvanskinin başçılığı ilə yerli müdafiə dəstələri göndərilir. Şiddətli və qanlı döyüşlərdən sonra Baş-Noraşendən (indiki Cəlilkənd kəndi-Y.R.) yuxarıda Zeyvə kəndində erməni daşnakları məğlub olaraq geri çəkilir (3, s.170). Bu məğlubiyyətlərə baxmayaraq ermənilər 1919-cu ilin yanvar-mart aylarında Naxçıvan, Şərur və Ordubad qəzalarına müxtəlif istiqamətlərdə hücumlar etmiş və böyük qırğınlar törətmişlər (16, v.3).

Azərbaycanın Ermənistandakı nümayəndəsi Məmmədəli xan Təkinski 16 may 1919-cu ildə Azərbaycan DR-nin Baş nazirinə göndərdiyi teleqramında yazırdı: “Mayın 2-də Naxçıvana erməni polkları hücum edib. Ona görə də Ermənistana təzyiq göstərmək lazımdır. Bizim polklarımızın dərhal Ermənistan sərhəddində yerlşdirmələrini məqsədəuyğun hesab edirəm. Naxçıvan rayonun əhalisi müqavimət göstərməyə hazırdır. Mayın 2-də Devi Yerevandan Naxçıvana yola düşüb. Dilicanda natamam tərkibli 4-cü alay dayanıb. Diplomatik nümayəndə Təkinski” (17, v. 88).

Göründüyü kimi, yerli əhalinin öz torpaqlarını müdafiə etməyə can-başla hazır olduqları əminliklə bildirilirdi.

Naxçıvanı bitərəf zona elan edib Ermənistanın hakimiyyətinə vermək məqsədilə Naxçıvana gələn ingilis imperialistləri öz hərbi hissələrini Noraşen (indiki Şərur-Y.R.), Şahtaxtı, Naxçıvan, Culfa dəmiryol stansiyasında və Şərur-Dərələyəz şose yolunda yerləşdirmişlər. 1919-cu il may ayının 5-də Naxçıvan şəhərinə gələn ingilis generalı Devi Naxçıvan və Şərur qəzalarında yaşayan müsəlmanları yığıb mitinq keçirir və bildirir ki, müsəlmanlar Ermənistan hökumətinin rəhbərliyinə tabe olmalıdırlar (18, v.154).). Türk dünyası arsındakı əlaqələri təmin edən "türk qapısı" Naxçıvanın ingilislər tərəfindən ermənilərə verilməsi cəhdlərini Türk sivilizasiyasına qarşı bir təhdid olaraq da xarakterizə etmək mümkündür (5, s.60).

Ermənilərin Vedibasar, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan və Ordubad bölgələrində törətdikləri qanlı cinayətlərlə bağlı bu bölgələr üzrə "müsəlman yerli cəmiyyətlərinin" keçirdikləri iclasın rəyasət heyəti tərəfindən Azərbaycan parlamentinə 16 iyul 1919-cu il tarixdə göndərdikləri məktublarında yzaırdılar: "Bu rayonların əhalisinin xahişini və Müsəlman Milli Şurasının müsəlmanların soyqırımına etirazını nəzərə alaraq, Vedibasar, Şərur, Naxçıvan və Ordubad rayonlarının müsəlmanlarının birliyi erməni banditlərinin bu rayonlara soxulmasına qəti etirazını bildirir və oradan çıxmasını tələb edir. Biz həddindən artıq inanırıq ki, ingilis komandanlığı buna yol verməyəcək və hüququmuzu özümüzə qaytracaq. Vedibasar, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan və Ordubad rayonları müsəlman yerlilərinin rəyasət heyəti" (19, v.20-21).

1919-cu ilin axırlarından başlayaraq 1920-ci ilin iyun ayına kimi ermənilər Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan və Ordubad bölgələrinin demək olar ki, əksər kəndlərinə hücum etmiş, yandırmış, azərbaycanlı əhalinin xeyli hissəsini qıraraq məhv etmiş, əhalinin bir qismi isə ermənilərə qarşı vuruşaraq qüvvələr bərabər olmadığı üçün öz yurdlarını, ocaqlarını tərk etməli olmuşdur (4, s.80).

1920-ci ilin mart ayından başlayaraq erməni qoşunları Vedi, Cüvə və Yaycıdan başlamış Ordubadadək ərazini işğal edib, intensiv surətdə hərbi hazırlıq işləri aparmışlar. Bu vaxt sərhəd sahələrə 6630 nəfər piyada, 1130 nəfər süvari, 66 pulemyot və 26 top toplamışdır. Dro, Nijde və başqa daşnak liderləri Zəngəzurun müdafiəsinə böyük əhəmiyyət verirdilər (20, v.74).

15 aprel 1920-ci il "Azərbaycan" qəzetinin (83) məlumatlarına əsaslanan tarixçi-alim yazır ki, Novruz bayramının ilk günündə-1920-ci il mart ayının 21-də 10 min nəfərdən ibarət erməni daşnakları Ordubad qəzasının müxtəlif kəndlərin hücum edərək yandırmış, qarət etmiş, əhalinin çox hissəsini qırmış və Ordubad şəhərini mühasirə etmişlər. Ordubad ətrafında gedən döyüşlərdə ermənilər tərəfindən çox itkilər olmuşdur. Ordubadda bir neçə bina yanlırılmışdır, lakin ermənilər şəhərə girə bilməmişlər (3, s.184).

1918-1920-cillərdə erməni daşnakları Şərurda 76, Vedibasarda 118, Dərələyəzdə 74 kəndi, Əlincəçay və Gilançay boyunca 80-dən artıq kəndi yerlə yeksan etmiş, yandırmış və əhalisinin çoxunu qırmışlar (21, v.74).

Nəticə. 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad bölgələrinə hücumları müdafiəsiz dinc əhalini qırmaq məqsədi güdən fasiləsiz müharibə xarakteri almışdır. 1918-1921-ci illərdə Naxçıvan bölgəsində ermənilər tərəfindən 73.727 nəfər azərbaycanlı ən vəhşi formada öldürülmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. II hissə (XIX-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: "Bakı Universitetinin" nəşriyyatı, 2010, 545 s.
2. Atnur İ.E. Muxtariyyət ərəfəsində Naxçıvan. Naxçıvan: 1999, 478 s.
3. Cəfərov F. Naxçıvan qəza polisi (1828-1920-ci illər). Bakı: Nurlan, 2008,192 s.
4. Cəfərov F. XX əsrdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı // "Naxçıvan" ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal. Naxçıvan: Əcəmi, 2005, s.66-83.
5. Emin Arif (Şıxəliyev). İngiltərənin geosiyasi maraqlarında "Erməni məsələsi"nin yeri və Azərbaycana təsiri (1917-1920). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2016, 144 s.
6. Əliyev Ə. Əlincə yaddaşı (1914-1992). Bakı: Gənclik, 1997, 304 s.
7. General Veysəl Univar. Naxçıvanda 8 ay bolşeviklərlə üz-üzə (1920-1921). Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 94 s.
8. Hüseynzadə L. Araz şahiddir. Türk ordu generalı Kazım Qarabəkir Naxçıvanda (1918-1920). Bakı, 2005, 78 s.

9. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (bundan sonra NMRDA): f.314, siy.5a, iş 84, v.753
10. NMRDA: f.314, siy.5a, iş 74, v.103-105
11. NMRDA: f.314, siy.5a, iş 72, v.49.
12. NMRDA: f.582, siy.1, iş 40, v.205.
13. NMRDA: f.582, siy.1, iş 40, v.98-105.
14. NMRDA: f.314, siy.5a, iş 74, v.42.
15. NMRDA: f.314, siy.5a, iş 73, v.2.
16. NMRDA: f.314, siy.5a, iş 73, v.3.
17. NMRDA: f.314, siy.5a, iş 71, v.88.
18. NMRDA: f.314, siy.5a, iş 74, v.154.
19. NMRDA: f.314, siy.5a, iş 71, v.20-21.
20. NMRDA: f.314, siy.5a, iş 72, v.74.
21. NMRDA: f.582, siy.1, iş 40, v.74.
22. Şıxəliyev E. XX yüzillikdə azərbaycanlıların soyqırımının mahiyyətinə dair// "Naxçıvan" ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal. Naxçıvan: Əcəmi, 2005, s.44-54.
23. Şıxəliyev E. Naxçıvanın problemli zonaya çevrilməsində böyük dövlətlərin maraqları" / Azərbaycanda elmin inkişafı və regional problemlər. Bakı, 2005, s.68-74.
24. Arşiv belgelerine göre Kafkaslarda ve Anadoluda ermeni mezalimi, 11 cild, Ankara, 1995, 460 s.
25. Bakan Metel. Ermeni mezalimi ve gerçekler. IV nəşr, seriya №6, 192 s.
26. (Şıhaliyev) Emin Arif. Kafkasiya jeopolitiginde Rusiya, İran, Türkiye rekabetleri ve ermeni faktörü. Ankara, 2004, 378 s.

РЕЗЮМЕ

ЯШАР РАГИМОВ

РЕЗНЯ СОВЕРШЕННЫЕ СО СТОРОНЫ АРМЯН НА ОСНОВАНИИ ЗАЯВЛЕНИЙ СВИДЕТЕЛЕЙ И АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ В НАХЧЫВАНЕ (1917-1921ГГ.)

В статье исследованы резня совершенные со стороны армян на основании заявлений свидетелей и архивных документов Нахчыване в 1917-1921гг. Для реализации "государства" "Великого Армении" армян в качестве отправной точки выбрали Нахчыван. В 1918-1921 гг. самой жестокой формой Нахчыванского региона Азербайджана армянами убиты 73.727 человек. Диаспора, которая имеет сильные финансовые ресурсы для аннекции Нахчывана армяне подделывают фалшивки, проводят митинги и демонстрации.

Ключевые слова: территориальные претензии, армянская агрессия, Нахчыванская область, 1918-1920-е годы, источник

SUMMARY

YASHAR RAHIMOV

THE MASSACRES COMMITED BY ARMENIANS IN NAKHCHIVAN AT THE WITNESS EXPRESSIONS AND ARCHIVAL DOCUMENTS (IN 1917TH-1921ST -YEARS)

İn the article it had been investigated the massacres committed by Armenians in Nakhchivan in 1918-1920 on the basis of witness statements and archive documents. At the beginning Armenians had selected target Nakhchivan, for becoming true of the "Great Armenian States". In the Nakhchivan region 73,727 persons of Azerbaijanis had killed by Armenians the most brutal form in 1918-1921th years. Armenians act together with diaspora, which has strong financial resources, they falsify, conduct meetings and demonstrations for the annexation of Nakhchivan to Armenia.

Key words: territorial claims, Armenian aggression, Nakhchivan region, 1918-1920 years, source

(*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent E.İsayev tərəfindən təqdim edilmişdir*)

““NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT:39

ELYAZ NOVRUZLU
“Naxçıvan” Universiteti
elyaz799@gmail.com
DOI: 10.5281/zenodo.10984440

XX ƏSRIN ƏVVƏLLƏRINDƏ ERMƏNILƏRIN NAXÇIVANDA TÖRƏTDIKLƏRI SOYQIRIMLARIN YENI TƏDQIQAT METODLARI ƏSASINDA ÖYRƏNILMƏSI

Elmi məqalədə XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində ermənilərin törətdikləri soyqırımlar, yerli xalqın və hökumətin soyqırımlara qarşı gördükləri tədbirlər, ermənilərin əsassız torpaq iddiaları, işğalçılıq siyasətləri, özlərinə dövlət qurmaq niyyətləri əks olunmuşdur.

Açar sözlər: *Naxçıvan, soyqırım, işğalçılıq, siyasət*

Çar Rusiyası XVIII-XIX əsrlərdə Türkiyə və İranla apardığı müharibələrdə həm Qara dənizin üzərində çar Rusiyasının nüfuzunu möhkəmlətdi, həm də Qafqazı öz hakimiyyətləri altına aldılar. Çar Rusiyası tutduğu ərazilərdə erməni dövlətinin yaradılmasında maraqlı deyildi. Rusiya İran və Türkiyədən Qafqaza erməniləri köçürməkdə məqsədi öz imperialist məqsədlərini həyata keçirməyə cəhd etmələri idi. XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda çarizmin meyilləndirməsi ilə milli nifaq yaradaraq bu ərazidə uzun bir müddət davam edən etnik münaqişələr yaratmağa başlamışdı. Bu münaqişələr də keçən əsr ərzində özünü ağır nəticəli hadisələrlə göstərdi. Daşnakların XIX əsrin ikinci yarısında Şərqi Anadoluda və Cənubi Azərbaycanda törətdikləri qırğınlarda bu ərazilərə, eləcə də Naxçıvan bölgəsinə köçürülmüş ermənilər aktiv fəallıq göstərmişdilər. Mir Möhsün Nəvvab XIX əsrin ortalarında ermənilərin müsəlman əhaliyə qarşı nifrətlə rəftar etdiklərini, XX əsrin əvvəllərindən isə azərbaycanlı əhaliyə qarşı qətliamlar törətdiklərini yazırdı. Ermənilərin Cənubi Qafqaz ərazisində fəallaşmalarının səbəbi 1903-cü ilin iyun ayının 12-də çar tərəfindən verilmiş sərəncamdan sonra kilsə əmlaklarının əllərindən alınması idi [1, s. 216].

Eyni zamanda ermənilərin terrorçu partiyası olan Daşnaksütyun bu ərazilərdə öz fəaliyyətini gücləndirməkdə idi. XX əsrin ilk illərində Daşnaksütyun partiyasının Rusiyada, Türkiyədə və İranda orqanları fəaliyyət göstərirdi. Cənubi Qafqaz şəhərlərində ermənilərin müxtəlif adlar altında komitələri təsis edilmişdi. Bu komitələrdən axırıncısı Naxçıvan ərazisində təşkil edilmişdi. Ermənilərin Naxçıvan, İrəvan, Şuşa və Qarsda yaradılmış mərkəzi komitələri İrəvan və Qarsda təşkil edilmiş ümumi təşkilatın tabeliyində idilər. Daşnaklar bu ərazidə silahlı qüvvələrinin saylarını çoxaltmışdı. Çar Rusiyasında etirazlar başladığı vaxtda qoşunlarını səfərbər edərək saylarını artırmışdı. 1905-ci ilin fevral ayının əvvəlində daşnaklar Bakıda azərbaycanlı əhaliyə qarşı qətliama başladılar. Bakıda baş verən qarışıqlıq çox keçmədən Naxçıvan, İrəvan və Zəngəzur qəzalarına da yayıldı. Azərbaycanın mərkəzi şəhərində daşnakların törətdiyi qırğınlar Naxçıvan diyarında böyük səs-küyə səbəb olaraq əhali arasında təlaş yaratmışdı. XIX əsrdə Naxçıvan ərazisində məskunlaşdırılmış ermənilərin buranın yerli əhalisinə qarşı davranışları, bu təlaşı daha da artırırdı. Ermənilərin silahlanmaları xəbəri naxçıvanlılar arasında sürətlə yayılırdı. Rusiya tərəfindən Naxçıvana köçürülən ermənilər özlərini bu ərazilərin gerçək sahibi kimi apararaq azərbaycanlılara rişxənd edirdilər. Ermənilərin silahlanmasından Rusiyanın yerli hakimiyyət təşkilatlarının da xəbərləri var idi. Bu yerlərdəki çar məmurlarının özbaşınalıqlara barışdırıcı yanaşması mərkəzi hakimiyyətin etnik çəkişmələrin törədilməsində maraqlı olduğunu göstərirdi. Erməniləri qanunçuluğa çağırmağa cəhd edən məmurları, eləcə də erməni əsilli məmurları ifşa olunacağı barədə hədələyir və öldürürdülər. Qətliamlar olduğu bir vaxtda Naxçıvan ərazisində silahlı erməni dəstələrinin toplanması aydın şəkildə müşahidə edilirdi. Naxçıvan bölgəsində törədilmiş qırğınlar İrəvandan gələn erməni təxribatçıları tərəfindən həyata keçirilmişdi. Təxribatçıların gəlməsi ilə Naxçıvan bölgəsindəki ermənilər qabaqcadan hazırladıqları döyüş silah-sursatlarını törədəcəkləri qətliamlar üçün hazırlıq vəziyyətinə gətirdilər. Naxçıvan kəndlərində yaşayan ermənilərin hamısı da

ermənilərin meyilləndirmələrinin və təxribatlarının təsiri altına düşmürdülər. Badamlı kəndinin erməni sakinləri sakit vəziyyətdə yaşamaq istədiklərini bildirərək müsəlmanlığı da qəbul etmişdilər [1, s. 217-218].

Naxçıvan ərazisində ermənilərin qırğınlara başlamasının məqsədi 1905-ci ilin mayın 5-də Cəhri kəndində yaşayan azərbaycanlının ermənilərin yaşadığı Şıxmahmud kəndi yaxınlarından keçərkən 3 nəfərə hücum edərək ağır yaralaması idi. Baş vermiş bu hadisə yerli əhali arasında təşviş yaradaraq narahatlığı artırdı. Belə bir vaxtda azərbaycanlılarla ermənilərin birlikdə yaşadıqları Naxçıvan şəhəri yaxınlığında yerləşən Tumbul kəndində may ayının 7-də bir nəfər azərbaycanlı öldürüldü. Bu kənddə azərbaycanlılar ermənilərdən sayca çox olsalar da, onların yaxşı silahlanmaları bu qırğınların baş verməsinə səbəb olurdu. İlk vaxtlarda ermənilərin bir neçə qətllə mövcud vəziyyəti ağırlaşdırmasında əsas məqsədləri təxribat yolu bu məsuliyyəti azərbaycanlıların üzərinə ataaq qırğınları artırmaq idi. Azərbaycanın digər ərazilərində olduğu kimi, Naxçıvan ərazisində də əhali ermənilərin bu təxribatına uymadı. 1905-ci il may ayının 8-də İrəvanın vitse-qubernatorunun, İrəvanın şəhər rəisinin və Peterburqdan yenicə qayıtmış Naxçıvan hakiminin şəhərə gəldiyini eşidən əhali onlara qarşı yaxşı rəftar etdilər. Naxçıvanlılar onlara sülhsevər mövqe tutduqlarını bildirmişdilər. Ermənilər şəhər bazarında yerləşən dükanlarını bağlayaraq evlərinə və ya kilsəyə çəkilirdilər. Bunun hiyləli bir plan olduğunu anlayan Naxçıvan əhalisi qətliamlar gücləndirilməmiş ermənilərə bu yolla barışıq təklifi etdilər. Cəhri kəndinin sakinləri isə şəhərdən kəndə gedən yolun erməni silahlı qüvvələrinin nəzarəti altına keçməsindən narahat olaraq vitse-qubernatordan yola hökumət dəstələrinin nəzarətinin təmin edilməsini tələb etdilər. Anca əhalinin bu tələbləri rədd edilərək yerinə yetirilmədi [1, s. 218-219].

1905-ci il hadisələri Naxçıvan bölgəsində bir sıra kəndlərin dağıdılması, xeyli sayda azərbaycanlı əhalinin öldürülməsi ilə nəticələndi. Cəhri kəndinin yandırılmasından əvvəl Naxçıvan və Zəngəzur qəzalarının sərhədindəki kəndlər ermənilər tərəfindən dağıdılaraq yandırılmışdı. Bu qətliamlar XIX-XX əsrlərdə Türkiyə və İran ərazisindən köçürülən ermənilərin daha çox məskunlaşdırıldıqları ərazilərdə törədilmişdi. Azərbaycanlılara qarşı qətliamın törədildiyi ərazilərə Naxçıvan, İrəvan, Zəngəzur və Qarabağ idi. Daşnaksütyun partiyasının 1904-cü ildə keçirilmiş III qurultayında 3 dənizə açılan “Böyük Ermənistan” adlı qondarma dövlətin yaradılması planı irəli sürülmüşdü. Bu planın əsas vəzifəsi Naxçıvan, İrəvan, Zəngəzur və Şuşa qəzalarının, İrəvan və Gəncə quberniyalarının, eləcə də bəzi ərazilərin azərbaycanlı əhalisinin təmizlənməsi idi. Bunun səbəbi olaraq da daşnakların azərbaycanlı əhaliyə qarşı qətliamları 1905-ci illə yekunlaşmadı. Naxçıvan qəzasının bəzi kəndlərində ermənilərin həyata keçirdikləri qanlı qırğınlar 1906-cı ildə də davam etdi. Naxçıvan kəndlərinin bir çox sakini qətlə yetirildi. Bu kəndlərin sağ qalan əhalisi isə digər kəndlərə və Cənubi Azərbaycan ərazisinə sığınırdılar [1, s. 223].

Çar Rusiyasının dəstəyini görən ermənilər daha da yoldan çıxdılar. 1906-cı ilin yayında müxtəlif ərazilərdən səfərbər edilmiş könüllü erməni silahlı dəstələri polklar şəklində təşkil olunaraq Zəngəzur və Ordubadın ermənilər yaşayan kəndlərinə göndərildilər. Ordubadın erməni hərbi şiddətinə məruz qalan Dırnıs, Unus və Pəzməri kəndlərinin əhalisi özlərini qoruya bildilər. XIX əsrdə ermənilər köçürüldükdən sonra yaradılmış Kələki, Danagirt və Aşağı Əylis kəndlərində erməni hərbi qüvvələri yığışmışdılar. Şuşa və ətraf ərazilərdən toplanmış erməni dəstələri iyul ayının 20-də Zəngəzurda mahalının yaxınlığında yerləşən mis mədəninin yanında müvəqqəti məskən saldılar. Şuşa dəstəsinə Aram Nehrəmov, Əylisdəki daşnak dəstələrinə isə Aşot adlı erməni komandirləri başçılıq edirdilər. İyul ayının 29-da Aramın başçılıq etdiyi dəstələr Zəngəzurun Qafan dərəsində yerləşən Karxana kəndinin bütün sakinlərini öldürdülər. Ermənilərin şiddətinə məruz qalan digər kəndlərin sağ qalmış əhalisi Qatar kəndinə pənah apardılar. Avqust ayının 1-dən 9-a qədər Qatar kəndinin müdafiəçiləri ermənilərə qarşı təzyiq göstərmişdilər. Lakin rus kazakları müdafiəçilərin mövqelərini ermənilərə xəbər verdilər. Rus kazaklarının bu hərəkətləri nəticəsində, həmçinin erməni sahibkarının mis mədənində işləyən iranlı fəhlələrin yardımı ilə Qatar kəndi də daşnakların hərbi dəstələri tərəfindən tutuldu [1, s. 224].

1905-1907-ci illərdə ermənilərin törətdikləri qətliamların miqyası, Naxçıvan və onun bir qəzalarında eyni vaxtda təşkil edilmiş hücumlar azərbaycanlı əhalinin öldürülməsini və torpaqların

işğalı edilməsinin qabaqcadan planlaşdırılmış olduğunu açıq-aşkar şəkildə göstərirdi. Onlar Zəngəzuru və Naxçıvanı işğal edib ermənilərin hakimiyyəti altına almağa cəhd etməyə çalışırdılar. Gəncə quberniyasının ərazilərində, eləcə də Şuşa və Cəbrayıl qəzalarında daşnakların azərbaycanlılara qarşı qətliam törətməsi zəngəzurluların Azərbaycanın şərq bölgələrinə yolunu bağladığı üçün onlar daha çox Naxçıvan ərazisinə pənah aparırdılar. XX əsrdə daşnakların azərbaycanlılara qarşı apardığı qətliam və deportasiya siyasətinin ilkin mərhələsi 1905-1907-ci illər qırğınları oldu. Bu illər ərzində Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında 100-dən çox Azərbaycan kəndi dağıdılaraq talan edilmişdi. Bu qəzalarda 10 min nəfərə qədər dinc əhali qətlə yetirilmişdi. Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Qazax qəzalarında, eləcə də Gəncə və Bakı quberniyalarında dağıdılmış kəndlərin və qətlə yetirilmiş insanların sayı bundan dəfələrlə çox idi [1, s. 226].

1918-ci ilin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində ciddi təhlükə yaranmışdı. Türklərə qarşı mübarizə aparmaq adı altında ermənilərin silahlı qüvvələri Naxçıvanın bir çox kəndlərini dağıdaraq, əhalisini qətlə yetirmişdilər. 1918-ci ilin fevral ayında Zaqafqaziya Komissarlığını qanunvericilik orqanı olan Zaqafqaziya seyminin əvəz etməsi, eləcə də Zaqafqaziyanı müstəqil dövlətlərə parçalamaq uğrunda fəaliyyətin güclənməsi Naxçıvan Milli Komitəsindəki ziddiyyətlərin daha da dərinləşməsinə və müsavatçılarla daşnakların birgə fəaliyyəti göstərməsini imkansız etməsinə səbəb oldu. Naxçıvan bölgəsinin digər erməni hücumlarından güvənli müdafiəsi ancaq güclü hərbi dəstəyə bel bağlamaqla baş tuta bilərdi. Bakının ermənilərin və rusların əlində olduğu bir zamanda Naxçıvan Milli Komitəsi əsl yardımı ancaq türklərdən ala bilərdi. 1918-ci ilin yaz aylarında o dövrdə türklərin tabeliyində olan Maku xanlığına gedən Naxçıvan Milli Komitəsinin başçısı Cəfərqulu xan Naxçıvanski Maku xanının vasitəsilə türk komandanlığı ilə əlaqə yaradaraq Naxçıvan ərazisinə türk hərbi qüvvələrinin yeridilməsi haqqında danışıqlar aparmışdı. Naxçıvan əhalisinin təhlükəsizliyinə təminat vermək ixtiyarında olmayan Zaqafqaziya seyminin Naxçıvan qəzasındakı nümayəndəsi Cəfərqulu xan Naxçıvanskinin bu hərəkətindən narazı qalaraq, bunu Naxçıvan xanlarının Zaqafqaziya seymini və Rusiyanı tanımaq istəməməsi kimi qələmə vermişdilər [3, s. 9].

1918-ci ildə Naxçıvan bölgəsinin kəndləri dəfələrlə daşnakların hücumlarına məruz qalmışdılar. Ermənilərin bu hücumları Naxçıvan bölgəsini tutaraq Ermənistana birləşdirmək məqsədi güdürdü. Naxçıvan bölgəsinin zəbt olunmasına xüsusi əhəmiyyət verdikləri erməni quldur dəstələrinin başçılarının bu əraziyə göndərilməsində açıq-aşkar müşahidə edilirdi. 1918-ci ilin may-iyun aylarında erməni quldur dəstələrindən biri olan Andranik Ozanyanın qoşunları Türkiyəni sataraq Naxçıvan istiqamətində irəlilədi. Andranik Şərur və Şahtaxtı ərazilərindən keçərək Naxçıvana gəlmək istəyirdi. Lakin bu ərazi yerli özünümüdafiə dəstələrinin və mayor Xəlil bəyin nəzarəti altında idi. 1918-ci ilin iyun ayının 20-də Naxçıvana gələn Andranikin rəhbərliyi altında olan daşnak dəstəsi tunelləri və körpüləri dağıdaraq türk qoşunlarının Culfaya dəmiryolu ilə gəlməsinə mane olmağa üçün çalışırdılar. İyun ayının 21-də Culfaya gələn Andranik və onun dəstəsi hiylə işlədərək Araz körpüsündən keçdilər. Onun əsas məqsədi ingilis qoşunları ilə birləşmək idi. Ancaq türk ordusu ilə döyüşdə məğlub olan Andranikin dəstələri İrandan ərazisindən Naxçıvana tərəf çəkildilər. Andranik və onun dəstələrinin Culfa, Ordubad və Naxçıvan ərazisinə gəlməsi əhalidə narahatlıq yaratdı. Türk qüvvələri tərəfindən ağır məğlubiyyətə uğrayan Andranik bunun intiqamını Naxçıvanın dic əhalisindən almaq istəyirdi [2, s. 20].

Naxçıvandakı məğlubiyyətin intiqamını öz nüfuzları altında olan müsəlman əhalidən almaq istəyərək ictimaiyyəti sakitləşdirməyə çalışan daşnak dairələri avqust ayından başlayaraq bu istiqamətdə fəaliyyətə başladılar. Ermənilər həm ingilis hərbi dairələrinə İğdır bölgəsində olan Türkiyə zabitləri tərəfindən idarə edilən kürdlərin hücumuna məruz qaldıqları barədə məlumat verir, həm də İğdırda səfərbərlik elan edərək bu əraziyə 10 mindən çox qoşun göndərirdi. Ermənilər həm də kürdlərin tayfa rəislərinə məktub yazaraq, erməni-kürd ortaqlığının və yaxud da əməkdaşlığının yaradılmasına cəhd edirdilər. Kürdlər isə ermənilərə hərbi hissələrini Araz çayının sol tərəfinə geri çəkdikləri təqdirdə əməkdaşlıq edəcəklərini bildirmişdilər. Niyyətləri baş tutmayan erməni dairələri əraziyə göndərdikləri dəstələrə İğdırın ətrafında yerləşən kəndlərə hücum etmələri barədə əmr verdilər. 1919-cu ilin sentyabr ayının 17-də hücumların birinci mərhələsində Oba və Yaycı kəndləri

dağıdıldı. Daha sonra isə Araz çayının sağ və sol tərəflərində, eləcə də İğdırın ətrafında təzyiqlər başladı. Özlərini qoruya bilməyən 30-a yaxın müsəlman kəndi dağıdılaraq talan edildi. Erməni zülmünə qarşı təzyiq göstərən müsəlman əhali hücum edərək İğdıra girdilər. Lakin onlar ermənilərin əks-hücumuna dayana bilməyərək İğdırı tərk etdilər [4, s. 272].

1918-1920-ci illərdə də 1905-1907-ci illərdə olduğu kimi Naxçıvan bölgəsində qətliamlar davam edirdi. Naxçıvan bölgəsinin Ermənistana birləşdirilməsi siyasəti bu ərazini ağır vəziyyət salmışdı ki, bu da çoxlu ermənin bu ərazidən çıxıb getməsinə səbəb olmuşdur. Bu dövrdə ermənilər xaric dövlətlərə arxalanaraq Naxçıvan bölgəsinin ərazilərini ələ keçirməyi təklif etsələr də, buranın yerli əhalisi onların bu təkilifini qəbul etmədilər.

ƏDƏBİYYAT

1. “Naxçıvan tarixi”. III cilddə II cild, Naxçıvan, 2014, 528səh.
2. İ. Hacıyev “Araz-Türk Cümhuriyyəti”. Naxçıvan, 2021, 160səh.

3. S. Sadiqov “Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən”. Bakı, 1995, 144səh.
4. İ.E. Atnur “Muxtariyyat ərəfəsində Naxçıvan”. Naxçıvan, 1999, 438səh.
5. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam ordusu”. Bakı, 2008, 696səh.
6. M.B. Əliyev “Qanlı günlərimiz”. Bakı, 1993, 142səh.
7. M.Ə. Rəsulzadə “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti”. Bakı, 1990, 113səh.

РЕЗЮМЕ
ЭЛЬЯЗ НОВРУЗЛУ
ПОЛИТИЧЕСКИЕ МЕРЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ, СВЯЗАННЫЕ С НАХЧЫВАНОМ ИЗУЧЕНИЕ МАТЕРИАЛОВ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ОСНОВЕ СРАВНИТЕЛЬНЫХ МЕТОДОВ ИССЛЕДОВАНИЯ

В научной статье рассмотрены геноциды, совершенные армянами в Нахчыванском регионе в начале 20-го века, меры, принятые местным населением и правительством против геноцидов, необоснованные земельные претензии армян, оккупационная политика и их намерения основать собственное государство отражены в научной статье.

Ключевые слова: *Нахчыван, геноцид, занятие, политика*

SUMMARY
ELYAZ NOVRUZLU
POLITICAL MEASURES OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC RELATED TO NAKHCHIVAN STUDY OF RESEARCH MATERIALS BASED ON COMPARATIVE RESEARCH METHODS

In the scientific article, the genocides committed by Armenians in the Nakhchivan region at the beginning of the 20th century, the measures taken by the local people and the government against the genocides, the Armenians' groundless land claims, occupation policies, and their intentions to establish their own state are reflected.

Key words: *Nakhchivan, genocide, occupation, politics*

(*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent E.İsayev tərəfindən təqdim edilmişdir*)

““NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT 94(479.24)

SARA HACIYEVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
hacyevasara@yahoo.com
DOI: 10.5281/zenodo.10984337

XVIII-XIX ƏSRLƏRDƏ NAXÇIVAN DİYARINDA SOSİAL-İQTİSADİ VƏZİYYƏT

Məqalədə XVIII-XIX əsrlər dövründə Naxçıvnda sosial-iqtisadi vəziyyət və onun təsərrüfat həyatına təsirindən bəhs edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, XVIII yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq Çar Rusiyası Şimal-Cənub, Şərq-Qərb ticarət yollarına hakim olmaq məqsədi ilə strateji əhəmiyyət daşıyan bölgələri əldə etmək üçün həm Osmanlı Türkiyəsi, həmdə Qərb dövlətləri ilə müharibələrə başlamışdı. Həmin strateji ərazilərdən ən önəmlisi də Azərbaycan, o cümlədən də onun ayrılmaz bölgəsi olan Naxçıvan idi. Bu strateji əhəmiyyətli bölgələri əldə etmək üçün Rusiyanın uzun müddətli planları hazırlanmışdır. Həmin planları həyata keçirmək üçün Səfəvilər dövlətinin parçalanması və ondan sonra qısa müddətdə hakimiyyətdə olan Əfşarlar və Xanlıqlar dövründə də digər bölgələrdə olduğu kimi Naxçıvan diyarının əhalisinin təsərrüfat həyatında bəzi istisnalar nəzərə alinmaqla, ümumən bölgədə gedən çəkişmələr də sosial –iqtisadi vəziyyətə, insanların yaşam tərzinə mənfi təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, sosial, iqtisadi, əhali, vəziyyət,*

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvan diyarında mövcud olan əlverişli təbii-coğrafi şərait əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi XVIII-XIX yüzilliklərdə də təsərrüfat həyatının bütün növləri ilə məşğul olmağa imkan verirdi. Lakin XVII yüzilliyin ortalarından başlayaraq ölkədə baş verən bir sıra siyasi və iqtisadi amillərlə bağlı olaraq Səfəvilər dövlətinin daxilində baş verən tənəzzülün dərinləşməsi ölkə iqtisadiyyatına və sosial həyata təsirsiz ötüşmədi [19 s. 9]. XVIII əsrin birinci yarısında üç böyük dövlətin siyasi və iqtisadi mənafelərinin toqquşması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan ərazisinə İran, Türkiyə və Rusiya qoşunlarının müdaxiləsi, İran şahlarının iqtisadi və mənəvi təzyiqləri, əhaliyə edilən ikiqat istismar, şübhəsiz ölkənin iqtisadiyyatına ağır zərbə endirdi. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın zəngin təbiəti, Avropa ilə Asiya arasındakı əlverişli coğrafi mövqeyi ölkənin iqtisadiyyatının mühüm sahələrindən biri olan ticarətin aparılması üçün az da olsa şərait yaradırdı. İqtisadiyyatda baş verən böhran və dövlətin tənəzzülü şah hakimiyyətinin nüfuzdan düşməsi, rüşvətxorluq, saray idarəçiliyinin səmərəsizliyi, siyasi məsələlərə ruhani təsirinin güclənməsi, saraydaxili çəkişmələr və s. ilə əlaqələndirilirdi. İ.P Petruşevski qeyd edir ki, dövlət adamlarının, bürokratik aparatın və hərbi elitanın səriştəsizliyi nəticəsində ölkədə siyasi və iqtisadi vəziyyəti daha da dözülməz hala gətirib çıxarmışdı [21, s. 44]. Həmin dövrdə Azərbaycanın daxili və xarici ticarətinin həcmi sürətlə azalır, şəhərlərin ölkə həyatında iqtisadi rolu zəyifləyirdi. Feodal zülmünün artması, kəndlilərin onsuz da ağır olan vəziyyətinin daha da dözülməz hala gəlməsi narazılıqların genişlənməsinə səbəb olurdu. Narazılıqlarını yaşadıqları yeri tərk edib getməklə, daha kəskin şəkildə isə üsyanlar və qiyamlar qaldırmaqla bildirən kəndlilərin etirazları Səfəvi dövlətini bütün ərazisini bürümüşdü [4, s. 48].

F.Əliyev mənbələrə əsaslanaraq yazır ki, bu dövr çox mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrlə əlamətdardır. XVII əsrin axırlarından başlamış XVIII əsrin ortalarına qədər olan müddət ərzində Azərbaycanda təsərrüfatın geriliyi getdikcə daha da artmışdır. Belə məlumatlar vardır ki, Nadir şahın hakimiyyəti dövründə Azərbaycan xalqı acınacaqlı həyat sürmüş, buranın təbəələri kiçikdən tutmuş böyüyə qədər vergilərin çoxluğundan əziyyət çəkmişlər, ticarət tənəzzül etmiş, sənətkarlar və kəndlilər isə müflisləşmişlər, anbarlarda buğda ehtiyatı əsla qalmamışdır. Bundan əlavə, hər yerdə aclıq və dilənçilik hökm sürmüş, bir çox şəhər və əyalətlərin əhalisi dözülməz istismarın əlindən öz yurdlarından qaçmışlar, bir sözlə, iş o yerə çatmışdır ki, şəhərlərdə ərzaq malları həddən artıq bahalaşmışdı [3, s. 22-23]. Böyük İpək yolunun əhəmiyyətini itirməsi ilə əlaqədar Səfəvilər dövlətində XVII əsrin sonlarından başlamış iqtisadi böhranın şah Sultan Hüseynin (1694-1722) yarıtmaz siyasəti nəticəsində daha da dərinləşməsi Naxçıvan şəhərindən də yan keçməmişdi. 1727-ci ildə tərtib edilmiş “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərin”də verilən məlumatlar göstərir ki, J.Şardenin Azərbaycanda olmasından keçən 54 il ərzində Naxçıvan şəhərində yaşayan əhalinin sayı, təxminən 2,5 dəfə azalmışdı. J.Şardenin şəhərdə 2 min evin olması haqqında məlumatı əsas

götürülsə, onda 1673-cü ildə burada 10 min nəfər əhalinin yaşadığını müəyyən etmək olar [10, s. 249-255].

Göstərilən dövrdə Rusiyanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri Cənubi Qafqazın istilasından ibarət idi. Çarizm Cənubi Qafqazı əlavə gəlir mənbəyinə çevirməyə, Xəzər dənizi hövzəsi üzərində Rusiya ağalığına nail olmağa, Xəzəri Rusiyanın daxili dənizinə çevirməyə can atırdı. Azərbaycanın təbii sərvətləri, xüsusən də faydalı qazıntı yataqları artıq Rusiya elminə məlum idi və təsadüfi deyil ki, II Yekaterina hökuməti bu ölkənin sərvətlərinin mənisənilməsini onun istilası ilə bağlayırdı. Qızıl boya, yun, ipək, pambıq, tütün, yanacaq və s. Rusiya sənayesini xammal və yanacaqla təmin edə bilərdi. Azərbaycanın digər bölgələri kimi Naxçıvan diyarı da yerüstü və yeraltı təbii sərvətlərlə zəngindir. Buna misal olaraq, bəhs olunan dövrdə Culfa karantindən şimal-şərqdə, Ordubad poçt yolundan 7 verst məsafədə mineral maddə olan zenix və ya operment kimi təbii sərvətlər aşkar edilmişdir ki, bu maddədən parçaların rənglənməsində istifadə olunurdu. Yaycı kəndinin əhalisi bu maddəni Naxçıvan şəhərində, eləcə də sərhəddən kənarda da satırdılar. (1 pudu 50 qəpikdən 70 qəpiyədək) Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, zenixin (və ya opermentin) yataqları Darıdağ adlanan yerdədir [12, v. 3]. Məhz, bu cür təbii səvətlərin bol olduğu Naxçıvan diyarı da çar Rusiyasının diqqət mərkəzində idi.

Qeyd edildiyi kimi Naxçıvan diyarında yaşayan əhali təsərrüfat həyatının bütün sahələri ilə məşğul olurdu. Bölgədə təsərrüfatın əsas sahələri hesab edilən əkinçilik, maqldarlıq, bağçılıq və bostançılıq, həmçinin sənətkarlığın bütün sahələrinin inkişaf etdirilməsinə maraq göstərirdi. Çünki, bu sahələrin hər birinin inkişafı əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasında əsas rol oynayırdı. Naxçıvan diyarında əlverişli iqlim şəraiti, münbit torpaq örtüyü və nəhayət, əsrlər boyu təşəkkül tapmış zəngin istehsal vərdişləri əhalinin bu sahə ilə məşğul olmasına şərait yaradırdı. Tədqiqatçılar əkinçilik mədəniyyətinin inkişafına səbəb olan əsas amillərdən biri kimi, həm də günəşli günlərin bolluğu və torpağın münbitliyi olduğunu qeyd edirlər. Naxçıvanda olan qara torpaq sahələrində, xüsusilə Araz çayından çəkilən süni suvarma sistemi - arx və qanovlar əkinçilərə buğda, arpa, darı və digər dənli bitkiləri yetişdirmək üçün imkan yaradırdı. Dənli bitkilər arasında əsas yeri taxılçılıq tuturdu. Naxçıvanda kənd təsərrüfatının əkinçilik sahəsinə daha çox diqqət göstərilmişdi. Buna görədir ki, Naxçıvan bölgəsi özünün yüksək əkinçilik mədəniyyəti, xüsusilə taxılçılıq – buğda yetişdirilməsi ilə şöhrət qazanmışdı [17, s. 38]. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərindən bəlli olur ki, burada buğda, arpa, darı, pambıq, gənəgərçək, mərcimək, noxud, çəltik, paxla və s. bitkilər sancağın bütün nahiyələrində əkilirmiş. Ən çox yayılmış dənli bitkilər buğda, arpa, darı, idi. XVIII əsrin 20-ci illərində sancağın elə bir nahiyəsi olmamışdır ki, orada taxılçılıqla məşğul olmasınlar. Həmçinin düyü, mərcimək, maş, noxud və s. dənli bitkilərin əkilib becərilməsinə xüsusi fikir verilmişdir. Bu bitkilər, demək olar ki, əksəriyyət kəndlərdə əkilirdi. Bunun əsas səbəbi isə təbii ki, bu sahədən əldə olunan məhsullara insanların zəruri tələbatının daha çox olması və dövrün çətinliklərinə sinə gərmək üçün şəxsi təsərrüfata üstünlük verilməsi idi. Sancaqdan bəlli olur ki, bölgədə əhali əkinçiliklə məşğul olub, xoş həyat sürmüşdür. Burada dənli bitkilər və vergilərdən əldə edilən gəlir - 4.550 (ağça) olaraq qeyd edilmişdir [13, s.18].

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanın taxılçılıqla məşğul olan bütün rayonlarında dənli bitkilərin əkin sahəsi xeyli genişləndirilmiş və bununla da taxıl məhsulunun ümumi yığımı artmışdır [23]. Bölgədə əkinçilik üçün iki və üç tarlalı əkin sistemlərinin tətbiqinə əlverişli şərait var idi. İkitarlalı əkin sistemlərində tarla bir il əkilir, ikinci il dincə qoyulurdu. Bu sistemdən əkinə yararlı torpaqların bol olduğu ərazilərdə daha çox istifadə edirdilər. İ.Şopen yazırdı ki, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının dağlıq ərazilərini əhatə edən bir sıra mahallarında “əkin sahələrini bir, iki və hətta üç il dincə qoyurlar” [18, s. 737]. Naxçıvan ərazisinin əksər hissəsi əkinçilik üçün yararlı olduğuna görə burada buğda, arpa, darı, çəltik, pambıq, tütün, mərcimək, noxud əkib-becərir, bağçılıq və bostançılıqla məşğul olurdular. Əkinçilikdə isə əhalinin ərzağa olan tələbatını ödəmək üçün ən vacib olan taxilçılığın inkişafı etdirilməsi idi. Buna görə də bu bölgədə əsasən taxılçılın inkişafına diqqət göstərilirdi. Taxılçılıqla demək olar ki, əhalinin əksəriyyəti məşğul olurdu. Hətta bəzən maldarlar da öz şəxsi istifadələri üçün taxıl əkirdilər. Naxçıvan xanlığının düzənlik

ərazilərində təbii otlaqlar olmadığından əhali süni biçənəklər yaratmağa çalışırdı. Şumlanmış sahələrdə xüsusilə ot-yonca əkirdilər. Yonca atlar üçün ən yaxşı yem sayılırdı [2, s. 34].

Naxçıvan Dövlət Arxiv materiallarında verilən məlumata görə, 1842-ci ildə Sədərək bölgəsində buğda, çaytikanı, pambıq, tütün, kətan, qarğıdalı, zəfəran, boyaqotu, üzüm və s. kimi kənd təsərrüfatı məhsulları əkilib becərilmişdi. Sənəddə iri və xırdabuynuzlu mal-heyvanların da saxlanması haqda məlumatlar vardır. Həmin dövrdə əhalinin təsərrüfatında xirda buynuzlu heyvan sayının 100, iribuynuzlu mal-qaranın 20, at sayının 6, olduğu göstərilir. Kərki kəndində də həmin dövrdə əhali əsasən buğda, arpa əkmiş və iri və xırda buynuzlu heyvanların saxlanılması ilə məşğul olmuşdur. Asni kəndində də arpa, buğda, əkildiyi və 10 hektar torpaq sahəsi olduğu haqda məlumatlar vardır. Qarağac kəndində 20 hektar əkinə yararlı torpaq sahəsindən istifadə olunduğu və burada da kənd əhalisi həmin dövrdə arpa, buğda əkinçiliyi ilə məşğul olunduğu haqda məlumatlar vardır. Arxiv materiallarından bəlli olur ki, həmin dövrdə Sədərək ərazisində 5 dəyirman, Dəmirçi kəndində isə 4 dəyirman fəailiyyət göstərmişdir [11, v. 534].

Tədqiqatçı alimlərin verdiyi məlumatlara görə XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən əkinçilik təsərrüfatında nəzərə çarpan dəyişikliklər baş vermişdi. Bu, özünü aparıcı əkinçilik sahəsi olan taxılçılıqda daha çox göstərirdi. Bunun əsas səbəbi isə Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra bölgə iqtisadiyyatının bütün sahələrinə, o cümlədən də əkinçiliyin inkişafına çox ciddi təsirin olması idi. Çar hökuməti ilk növbədə, taxılçılığın inkişaf etdirilməsinə və bu yolla ordu hissələrinin ərzaqla təmin olunmasına çalışırdı. İşğaldan sonra Çar hökuməti Şimali Azərbaycanda taxıl istehsalının artırılması üçün XIX əsrin ortalarında bir sıra mühüm addımlar atmışdı. Məsələn, taxılçılıqda məhsuldarlığın artırılması üçün yerli taxıl növlərinə nisbətən daha çox məhsul əldə etməyə imkan verən xarici buğda, arpa və çəltik növlərinin becərilməsinə təşəbbüs göstərilmişdi. Qafqaz canişinliyi Dövlət əmlakı nazirliyinin yardımıyla Novorossiysk diyarından və xaricdən yüksək məhsuldarlığı ilə seçilən taxıl növləri gətirilmişdi [19, s. 160-171]. Taxılçılığın, eləcə də digər əkinçilik təsərrüfatı sahələrinin inkişafına 1850-ci ildə Tiflisdə yaradılmış Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyəti də müsbət təsir göstərmişdi. Cəmiyyətin nizamnaməsində yazılmışdı ki, onun məqsədi taxılçılıq və digər sahələrdə yüksək məhsuldarlığa nail olmaq üçün əkinçilik alətlərinin təkmilləşdirilməsinə çalışmaqdır. Cəmiyyət zavod istehsalı olan ağır kotanların və digər təkmil alət və maşınların yerlərdə sınaqlarını keçirir, onların satış sərgilərini təşkil edirdi. Artıq 60-cı illərin başlanğıcında Azərbaycan qəzalarında 86 ədəd Şuman kotanları alınıb əkinçlik təsərrüfatında istifadə edilməyə başlanmışdı [14, s. 126-133].

Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin tələbatı ilə əlaqədar olaraq Naxçıvan diyarının bütün ərazilərində taxılçılıq əsas yer tuturdu. Ona görə də XIX əsrin 80-ci illərində Naxçıvan bölgəsi öz taxılı ilə fərqlənməyə başlayır və kənd təsərrüfatında taxılçılıq aparıcı rol oynayırdı [18, s. 37-43]. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanın taxılçılıqla məşğul olan bütün rayonlarında, o cümlədən Naxçıvna diyarında dənli bitkilərin əkin sahəsi xeyli genişləndirilmiş və bununla da taxıl məhsulunun ümumi yığımı artmışdır. Buğda və arpa dənli bitkilər içərisində öz əkin sahəsinə və məhsul yığımına görə əsas yeri tuturdu. Həmin dövrdən Azərbaycanda becərilməyə başlayan qarğıdalı bitkisi ilk vaxtlar əsasən bostan bitkiləri ilə birlikdə qarışıq əkilirdi. Lakin daha sonralar bu bitki geniş sahələrdə ayrılıqda becərilmişdir. Qarğıdalı bitkisi taxılçılıq təsərrüfatında öz əkin sahəsinə görə geniş yayıla bilməmişdir, lakin yerli əhali onu az və ya çox halda kiçik və ya böyük sahələrdə becərərək yüksək məhsuldarlığına görə həmişə qiymətləndirmişdir. Ona görə də bu bitki xalq arasında “peyğəmbər buğdası” adlanmışdır. Naxçıvan diyarında buğda, arpa, çovdarla yanaşı çəltikçilik də yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Çəltiyi suyun bol olduğu və düzənlik yerlərdə may ayında əkir və oktyabr - noyabr aylarında məhsulu toplayırdılar [23] Sədərək bölgəsi çəltik istehsalının inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Tədqiqatçıların verdiyi məlumatlara görə XIX əsrin 1-ci yarısında Sədərək əhalisinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik idi. Onlar arpa, buğda, çəltik, pambıq, tütün, noxud və digər məhsullar əkib becərmişlər. Araz çayı boyu mövcud olan otlaqlar həm də burada maldarlıqın inkişaf etdirilməsinə imkan verib. Səyyahların, tarixçi alimlərin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, Naxçıvan diyarının əhalisi təsərrüfatın bir çox sahələri ilə məşğul olublar. Lakin başlıca məşğuliyyətləri kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına yönəldilmişdir. Burada taxılçılıq, üzümçülük, meyvə-tərəvəzçilik və maldarlıq inkişaf etmişdir [6, s.

14-15]. Əkinçiliklə məşğul olan insanlar süni suvarma üsullarına yiyələndiyindən çay, arx və ya kanalların ətrafında, maldarlıqla məşğul olanlar isə otlaqlarla zəngin olan çəmənliklərdə məskən salmağa daha çox üstünlük vermişlər. Dağlıq, dağətəyi və düzən torpaq relyefinə malik olan bölgə ərazisində taxıl bitkiləri düzən torpaqlarda süni suvarma, dağlıq ərazilərdə isə dəmyə üsulu ilə yetişdirilirdi [8, s. 18-47].

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Naxçıvan ərazisinin əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik olması, su hövzələrinə yaxınlığı, geniş otlaq sahələrinin mövcudluğu, iqlimin və relyefin rəngarəngliyi, ərazinin qışlaq və yaylaq maldarlığı üçün əhəmiyyətli olması və s. amillər tarixən burada maldarlığın inkişafına şərait yaradaraq əhalinin təsərrüfat həyatının başlıca sahələrindən birinə çevrilmişdir [7, s. 167-171]. Maldarlığın əsas növləri qoyunçuluq, iribuynuzlu mal-qara, atçılıq idi. Bunlardan başqa, keçi, dəvə, qatır, ulaq və s. saxlanılırdı. Hələ ən qədim dövrlərdən bu diyarda kənd təsərrüfatının digər sahələri ilə yanaşı maldarlığın da mühüm təsərrüfat sahəsi olduğu məlumdur. Bunu arxeoloji tədqiqatlar zamanı dəfələrlə əldə olunan at, dəvə, qoyun, öküz və s. tipli ev heyvanlarına məxsus skelet qalıqlarına, daşdan yonulub hazırlanmış at və qoç heykəllərinə, maldarlıq məhsullarının hazırlanması üçün istifadə olunmuş müxtəlif növ gil qab nümunələrinə, sərniclərə, nehrələrə və s. rast gəlinməsi təsdiq edir [7, s. 167-171]. Heç təsadüfi deyildir ki, bölgədə maldarlığın inkişafına rəvac verən amillər, insanlığın bu təsərrüfat sahəsinə olan böyük ehtiyacından irəli gəlirdi. Belə ki, ətə, yuna, gön-dəriyə, südə, yağa və s. heyvandarlıq məhsullarına cəmiyyət daxilində böyük miqyasda tələbat meydana gəlmişdir. Tələbatın durmadan artması amili isə ərazinin sürətli inkişafından xəbər verirdi. Hələ XIX əsrdə xırdabuynuzlu heyvandarlıq məhsulları, xüsusilə yun getdikcə daha çox satışa çıxarılırdı. Həmin əsrin 60-ci illərində Naxçıvandan hər il 20 min puddan çox yun Rusiya toxuculuq sənayesinin ehtiyaclarını ödəmək üçün göndərilirdi. Hər il Naxçıvandan göndərilən heyvandarlıq məhsullarının qiyməti 75 min rubl təşkil edirdi. XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəllərində satışa çıxarılan heyvandarlıq məhsullarının da miqdarı çoxalmışdı [15, s. 38]. Xanlıqlar dövründə dövlət həm gön-dəri məmulatlarının istehsalına, həm də satışına görə xüsusi vergilər müəyyənləşdirmiş və onların toplanmasını ayrı-ayrı şəxslərə ilti¬zama vermişdi. 1823-cü ildə hazırlanmış iltizam maddələri haq¬qındakı cədvəldə bütün Naxçıvan dairəsi üzrə gön-dəri məmulatı istehsalına görə gümüş pulla 260 rubl [manat] məbləğində vergi toplanılması müəyyənləşdirilmişdi. Həmin qaydalara görə, dab¬baq emal edib satışa çıxardığı hər ədəd camış dərisinə görə 35 qəpik, qoyun dərisinə görə isə 10 qəpik həcmində vergi ödəməli idi [22, s. 112]. Təbii ki, gön-dəri istehsalının inkişaf etdirilməsi üçün maldarlıq təsərrüfatının genişləndirilməsinə şərait yaratmaq lazım idi.

Böyük İpək yolunun Naxçıvan diyarından keçməsi də bu bölgədə kənd təsərrüfatının, o cümlədən də maldarlığın inkişafına mühüm təsir etmişdir. İlk növbədə ticarət yolunun üzərində yerləşən yaşayış məntəqələrində heyvandarlığın qoyunçuluq, maldarlıq, dəvəçilik, atçılıq və b. növləri inkişaf etməyə başlamışdı. Naxçıvanın ekoloji-coğrafi şəraiti köçəri heyvandarlığın inkişafı üçün zəruri idi. Yayda dağlıq və dağətəyi zonaların otlaqlarında, qışda isə aran zona düzənliklərində hevyanların saxlanılması köç üzərindəki yaşayış məntəqələrində də əkinçilik və heyvandarlığın inkişafına təsir edirdi [9, s. 11-12].

Ümumiyyətlə, Naxçıvanda maldarlıqla məşğul olanlar bir neçə qrupa bölünür. Bilavasitə əkinçiliklə və ya kənd təsərrüfatının başqa sahəsi ilə məşğul olanlar üçün maldarlıq ancaq istehlak məqsədi daşıyırdı. Belə ailələrdə mal-qaranın sayı minimum həddə idi. Maldarlıqla müntəzəm məşğul olan kəndlilər üçün əmtəə maldarlığı xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Yenə də köçmə maldarlığı maldarların əsas məşğuliyyəti olaraq qalırdı. Yaylaqlar və qışlaqlar əsasən dövlətə məxsus olduğundan maldarlar onları ağır şərtlərlə icarəyə götürürdülər [7, s. 167-171].

Bəhs edilən dövrdə əhalinin sosial-iqtisadi həyatının diqqət çəkən tərəflərindən biri də milli tərkiblə bağlı idi. Bu dövrdə Naxçıvan bölgəsinin ümumi əhalisinin əsas tərkibi Azərbaycan türklərindən ibarət olmuşdur. Lakin azərbaycanlılarla yanaşı, bölgədə ruslar, ermənilər və digər etniq qrupa mənsub olan xalqlar da yaşamışdır. XIX əsrin sonunda Naxçıvan şəhərində əhalinin ümumi sayı 6260 nəfər olmuşdur. Bunun da 4566 nəfəri azərbaycanlılar (2388-i kişi, 2178-i qadın), 1638 nəfəri ermənilər (960-ı kişi, 678-i qadın), 57 nəfərini isə ruslar (53-ü kişi, 4-ü qadın)

təşkil etmişdir [5, s. 27]. Azərbaycanda, o cümlədən də Naxçıvan diyarında XIX əsrin ilk onilliklərindən başlayaraq rus hökumətinin himayəsi ilə bu yerlərə ermənilər köçürülmüşdü. Bu isə zaman-zaman yerli əhalinin sıxışdırılması ilə nəticələnirdi. Çar Rusiyası Naxçıvan Xanlığını işğal etdikdən sonra bölgənin təsərrüfat həyatına diqqət yetirməyə başladı. Əslində bu diqqət çarizmin iqtisadi siyasəti, hər şeydən əvvəl, onun siyasi mahiyyətindən irəli gəlirdi. Bu siyasətin başlıca məqsədi isə çarizmin regionda öz ağalığını möhkəmlətmək məqsədinə xidmət edirdi [16, s. 47-48]. Qeyd etmək olar ki, Rusiyanın xristian əhalisi üçün çar hökuməti tərəfindən Şimali Azərbaycanın müxtəlif regionlarında XIX əsrin II yarısından etibarən kilsələrin tikilməsi də müstəmləkəçilik siyasətinin tərkib hissəsi idi. Çarizmin müstəmləkə siyasətinin nəticəsində rusiyadan Şimali Azərbaycana köçürülən rus əhalisinin iqtisadi və hüquqi vəziyyəti Azərbaycan kəndlisinin vəziyyətindən köklü surətdə yaxşı idi. Rusiyadan köçürülmüş kəndlilər Azərbaycanda çox varlı yaşadıqları halda yerli kəndlilərin nə torpağı becərmək üçün işlək heyvanı, nə də yaşamaq üçün gündəlik tələbatını ödəyən ərzağı yox idi. Lakin onlara yaradılan bütün yaxşı şəraitə baxmayaraq rus kəndlilərinin yad bir ölkədə yaşamaları, vətən həsrəti onların böyük dərdi idi. Ona görə də XX əsrin əvvəllərində, xüsusən 1917-ci ildə Rus imperiyası devrildikdən sonra rus kəndlilərinin hamısı Azərbaycanı tərk edərək öz vətənlərinə qayıtmışlar [1, s. 67].

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvan diyarında gedən ictimai-siyasi proseslər, İmperialist qüvvələrin bölgədə apardığı müharibələr, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinə, təsərrüfat həyatına, maddi rifahının yaxşılaşdırılmasına mənfi təsir göstərmişdir. Lakin bununla yanaşı tarixin bütün zamanlarinda hər bir çətinliyə sinə gərən Naxçıvan əhalisi həmin dövrdə də yaşam həyatını sürdürmək üçün mübarizə aparmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov H. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda rus kalonlaşması məsələsinə dair. // Tarix və onun problemləri, N 4 2009 s. 64-68
2. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı (1747-1828). Bakı: Azərnəşr, 1996, s. 34
3. Əliyev F. XVII əsrin birinci yarısında Azərbaycan şəhərləri. Bakı, 1964. s.
4. Əlizadə O.T. XVIII əsrin birinci yarısında Osmanlı-Səfəvi münasibətləri. Bakı: Elm, 2009, 208 s.
5. Xəlilov T. Naxçıvanda maarifçilik ideyalarının təşəkkülü və inkişafı (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri). Naxçıvan: 2020, 192 s. pdf.
6. İsayev E. Tarixi və müasir İpək yolunun naxçivanin diplomatik, iqtisadi və mədəni həyatinda rolu. Böyük İpək yolu konfransı,([16-17 oktyabr)2015, s. 14-15.
7. Qasımlı V. İlk orta əsrlərdə Naxçivanda maldarliq təsərrüfati. Baki Universiteti xəbərləri, №4, 2010, s. 167-171
8. Quliyev Ş. Naxçıvanda ənənəvi suvarma əkinçiliyi. AEM, V bur. Bakı: Elm, 1985, s 18-47
9. Məhərrəmov S. İpək yolu ticarət əlaqələrinin Naxçıvanda kənd təsərrüfatının inkişafında rolu, / Beynəlxalq İpək yolu konfransı (16-17 oktyabr 2015). Naxçıvan: 2015, s. 11-12
10. Mustafayev C. Naxçıvan şəhərinin sənətkarlıq həyatı (XVIII-XIX əsrlər). AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. Axtarışlar (Elmi toplu). № 3, 2017 c.7 s 249-256.
11. Naxçıvan Dövlət Arxivi f. 314, s. 6, i. 18, v. 534.
12. Naxçıvan Dövlət Arxivi.Fond: 314, siy. 5 a, iş-41.
13. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi t.e.n. H.Məmmədov. Tərcümə edənlər akademik Z.Bünyadov və t.e.n. H. Məmmədov. Bakı: Elm, 2001, 376.
14. Paşayev N. Rusiyanin təsiri ilə Şimali Azərbaycanin əkinçilik təsərrüfatinda baş verən dəyişikliklər (XIX-XX əsrin əvvəlləri) // Bakı Universitetinin Xəbərləri, 2010, №2 s. 126-133
15. Şahverdiyev Z. Naxçıvan: Tarixi yaddaş və müasir yüksəliş. Naxçıvan: Əcəmi, NPB, 2017, 520 s.
16. Şahverdiyev z. Çar Rusiyasının Naxçıvanda müstəmləkəçilik modeli və ona qarşı mübarizə tarixindən [XIX-XX əsrin əvvəlləri]. Böyük İpək yolu konfransı, (16-17 oktyabr) 2015, s. 47-48.
17. Мамедов М. Исторические связи Азербайджанского и Армянского народов во второй половине XVII – первой трети XVIII в. Баку: Элм, 1977, 283 с.
18. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединение к Российской империи. СПб., Типография Императорской Академии Наук, 1852, 1231 с.
19. Исмаилов М. Экономическая политика и мероприятия царского правительства в области сельского хозяйства Азербайджана в 30-60-х годах XIX века. // Вопросы истории Азербайджана кануна и периода первой русской революции. Сборник статей. Баку: Элм, 1985, s. 160-171.
20. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско –турецкие отношения в первой трети XVIII в.Б.: Элм, 1993, 240 с.

21. Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Ленинград: Изд.-во ЛГУ, 1949, 384 с.
22. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Составитель В.Григорьев. Санкт-Петербургъ: Типография Департамента Внешней Торговли, 1833, с. 93
23. https://azertağ. az / xeber/ Naxchvan

РЕЗЮМЕ

САРА ГАДЖИЕВА

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В НАХЧИВАНСКОЙ ОБЛАСТИ В XVIII-XIX ВЕКАХ

В статье обсуждается социально-экономическая ситуация в Нахчыване в XVIII-XIX веках и ее влияние на экономическую жизнь. Было отмечено, что с начала XVIII века царская Россия начала войны как с Османской Турцией, так и со странами Запада с целью завоевания стратегически важных регионов с целью доминирования на торговых путях Север-Юг и Восток-Запад. Самой важной из этих стратегических территорий был Азербайджан, включая его неотъемлемый регион Нахчыван. У России есть долгосрочные планы по приобретению этих стратегически важных регионов. В целях реализации этих планов, в экономической жизни населения Нахчывана, в период Афшаров и Ханлыгов как и в других регионах, с учетом за некоторыми исключениями, конфликты в регионе в целом отрицательно сказались на социально-экономическом положении и образе жизни народа.

Ключевые слова: Нахчыван, социальная, экономическая, население, ситуация,

SUMMARY

SARA HAJIYEVA

SOCIO-ECONOMIC SITUATION IN NAKHCHIVAN REGION IN XVIII-XIX CENTURIES

In the article, the socio-economic situation in Nakhchivan in the XVIII-XIX centuries and its impact on agricultural life were discussed. It was noted that starting from the beginning of the 18th century, Tsarist Russia started wars with both Ottoman Turkey and Western countries in order to gain strategically important regions in order to dominate the North-South and East-West trade routes. The most importat of those strategic territories was Azerbaijan, including its integral region, Nakhchivan. Russia has long-term plans to acquire these strategically important regions. In order to implement those plans, the disintegration of the Safavid state and the Afshars and Khans, who were in power for a short time after that, in the economic life of the population of Nakhchivan, as well as in other regions, taking into account some exceptions, the conflicts in the region in general had a negative impact on the socio-economic situation and the way of life of the people. .

Keywords: *Nakhchivan, social, economic, population, situation,*

(*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent E.İsayev tərəfindən təqdim edilmişdir*)

“NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT:94

NƏRGIZ NAĞIYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
nargiz_nagiyeva@mail.ru
DOI: 10.5281/zenodo.10984313

POSTKOLONİALİZMİN BEYNƏLXALQ MÜNAQİŞƏLƏR SİSTEMİNDƏ YERİ

XX əsrin ortalarından başlayaraq keçmiş kolonial ölkələr öz ”müstəqilliklərini” milli-azadlıq hərəkatları nəticəsində əldə etməyə başlayıb və XX əsrin sonlarında artıq bu proses demək olar ki, başa çatmışdır (bir necə ölkə hələ də rəsmi koloniyadır). XX əsrin II yarısında yeni fəlsəfi istiqamət - postkolonializm yarandı ki, onun yaradıcıları E.Səid, H.Bhabha və Q.C. Spivak hesab olunurlar. Postkolonial ölkələrdə müharibədən sonra dekolonizasiya və yeni yaranmış milli dövlətlərin formalaşması prosesi dövlətlərin daha da parçalanması, yeni milli dövlətlərin yaranması, çoxlu sayda ərazi mübahisələri prosesi ilə əvəz olundu.

Açar sözlər: *postkolonializm, kolonilaizm, beynəlxalq münaqişələr, metropoliya, Afrika, Yaxın və Uzaq Şərq.*

XX əsrin II yarısından cəmiyyətin bir çox sahələrində kəskin dəyişikliklər baş vermiş, beynəlxalq münaqişələrin xüsusiyyətləri də dəyişmişdir. Münaqişələrin əsas səbəbləri dəyişməyib. Əvvəla, bu, hələ də resurslar, geosiyasi və demoqrafik amillər, beynəlxalq münasibətlər subyektlərinin maraqlarının toqquşması, etnik və ərazi problemləri uğrunda mübarizədir. XXI əsrdə XX əsrlə müqayisədə dini ziddiyyətlər daha mühüm rol oynamağa başladı. Din müəyyən ölkələr üçün bir növ “ideologiya” rolunu oynayır ki, bu da münaqişəli davranışlarda həvəsləndirici amildir; məsələn, sünnü və şiə ölkələri arasında münaqişədə və ya müxtəlif terror təşkilatları üçün. Müasir dünyada dekolonizasiya baş verdi və müstəmləkəçilik azadlıq müharibələri azad edilmiş xalqlar arasında münaqişələrlə əvəz olundu. (8; 32).

XXI əsrdə isə xalqların öz müqəddəratını təyinetmə hüququ ilə dövlətin ərazi bütövlüyünün qorunması prinsipi arasında əlaqə məsələsi getdikcə aktuallaşır və nəticədə daha çox münaqişələr məhz bu istiqamətdə baş verir.

Müasir dünyada çoxlu sayda münaqişəli vəziyyətlər, beynəlxalq münaqişələr mövcuddur - həm davam edən, həm də "dondurulmuş", hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var.

Əksər münaqişələr dini (konfessional) və ya etnik zəmində fərqlənən qruplar arasında zəif dövlətlərdə baş verən daxili münaqişələrdir. Daimi daxili münaqişələr və vətəndaş qarşıdurmaları dövlətlərin daha da zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Şübhəsiz ki, postkolonializmi azadlıq kimi düşünmək quru nikbinlikdən başqa bir şey deyildir. Nigeriyada müstəqillik əldə etdikdən dərhal sonra başlayan Biafra müharibəsi, eləcə də Ruanda qırğını və digər Afrika ölkələrində vətəndaş müharibələri göstərir ki, müstəmləkəçiliyin irsi xüsusiyyəti ölkələrin taleyində mühüm yer tutur.

Postkolonial ölkələrin mövcud sərhədləri ərazinin özbaşına bölünməsini əks etdirir, etnik qrupların faktiki məskunlaşmasını, bu ölkələrdə yaşayan xalqların təsərrüfat quruluşunun tarixən formalaşmış xüsusiyyətlərini nəzərə almır. Məsələn, Afrikada yaşayan bir çox xalq hələ də köçəri həyat tərzi ilə xarakterizə olunur, bunun üçün dövlət sərhədlərinin mövcudluğu normal həyata ciddi maneədir. Bir çox ölkələr davamlı olaraq mövsümi miqrasiya prosesi ilə üzləşirlər.

Postkolonial ölkələrdə etnoslar və etnik qruplar müxtəlif sosial-iqtisadi və siyasi inkişaf səviyyələrində birgə yaşayırlar. Bəzi ölkələrdə müxtəlif etnik qrupların sayı 70 və daha çoxdur (məsələn, Konqo, Fil Dişi Sahili, Rusiya).

Müstəmləkəçilik dövrü bu qrupların mövqeyinə və inkişafına müxtəlif təsirlər göstərmişdir.

Suverenlik, dövlət, rasional siyasət, beynəlxalq münasibətlər sistemi kimi anlayışlar - bütün bunlar inkişaf etməkdə olan ölkələrin reallıqları ilə uzlaşmır.

Bəzi analitiklər hesab edirlər ki, beynəlxalq hüquq baxımından formal “suverenlik” olmasına baxmayaraq, bu ölkələrin xarici və daxili siyasətində müstəqillik anlayışı əslində uydurmadır və

inkişaf etməkdə olan bu ölkələrin xarici və daxili siyasətini təhlil etmək üçün suverenlik anlayışı qəbuledilməzdir.

Bir çox ölkələrin iqtisadiyyatı Qərb tərəfdaşlarından, inkişaf etmiş ölkələrin maliyyə yardımlarından və ixrac-idxal axınlarından asılıdır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin əhəmiyyətli bir hissəsinin siyasi təşkilatı Avropa institutlarının və prinsiplərinin təkrarıdır.

Beynəlxalq əlaqələr üzrə ingilis tədqiqatçısı Barri Buzan qeyd edir: "Üçüncü dünyadakı dövlətlər transplantasiyadır. Bu dövlətlər son iki əsrdə Avropanın qlobal hökmranlığının məhsuludur. Əksəriyyəti yerli siyasi coğrafiyanı dəyişməyə meyilli olan Avropa müstəmləkəçiliyi nəticəsində yaradılmışdır. Avropanın siyasi formasının qəbulu açıq işğala məruz qalan bəziləri üçün müstəqilliyin, ya da yalnız bir neçəsinin - Yaponiya, Tailand, Osmanlı İmperiyası, Efiopiya - müstəqilliklərini qoruyub saxlayanların müstəmləkəçilikdən yayınmasının bədəli idi". [7; 134-158]

Mövcud silahlı münaqişələrin təxminən üçdə ikisini identiklik münaqişələri kimi təyin etmək olar və bəzi hesablamalara görə, 70-ə yaxın müasir siyasi münaqişədə kollektiv identikliyi möhkəmləndirmək üçün rəsmi şəkildə təşkil olunmuş qruplar iştirak edir.

COSIMO layihəsi çərçivəsində aparılan araşdırmalara görə, 1945-1995-ci illərdə ən çox şiddətli münaqişələr Yaxın və Orta Şərqdə - 113, Mərkəzi Afrikada - 102 və Asiyada - 86 baş verib. Bundan başqa, 1970-ci illərin ortalarına qədər beynəlxalq konfliktlər üstünlük təşkil edirdi, lakin sonrakı dövrdə daxili münaqişələr üstünlük təşkil etməyə başlayır. Yaxın və Orta Şərqdə beynəlxalq münaqişələr, Asiya və Afrikada isə daxili münaqişələr üstünlük təşkil edir.

Münaqişələrin özəllikləri ondan ibarət idi ki, onlar əsasən daxili konfliktlər olub, müxtəlif dərəcədə xarici qüvvələrin iştirakı ilə gedirdi. Bunlar müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizənin müxtəlif formaları, hökumət qüvvələri ilə siyasi müxalifət arasında müharibədir. 1970-ci illərin ortalarında Üçüncü dünya ölkələrinin demək olar ki, hamısı müstəqil dövlətlər idi, lakin resurslar, ölkə daxilində güc, ərazi və müxtəlif azlıqların hüquqları uğrunda şiddətli mübarizə davamlı daxili müharibələr şəklində alovlandı.

İnkişaf etməmiş ölkələr arasında əhalinin sayı artdıqca, iqtisadiyyatları inkişaf etdikcə təbii sərvətlərə, xüsusilə su və enerjiyə sahib olmaq uğrunda mübarizə daha da güclənəcək.

1970-ci illərin ortalarında böyük dövlətlərin birbaşa xarici hərbi və ya iqtisadi müdaxiləsi praktiki olaraq aradan qalxdı. Keçmiş metropoliya ölkələri daha dolayı yolla hərəkətə və təsir etməyə üstünlük verirlər.

Postkolonial ölkələr "müstəqil" olmalarına baxmayaraq həm siyasi, həm iqtisadi, həm elmi-mədəni və s. cəhətdən bu gün də metropoliya tərəfindən idarə olunur. Metropoliyalar "yumşaq güc" siyasəti ilə öz bugünkü koloniyalarını istədikləri formada istismar edirlər və yerli əhalini əldə saxlamaq üçün lazım olan yerlərdə ərazi, milli, iqri və s. zəmində müəyyən münaqişələr yaradırlar.

Tək metropoliyalar yox, postkolonial ölkələrin insanları da kolonializmdən əl çəkə bilmirlər və hətta bunu istəmirlər. Ağdərili olmaq, avropalaşmaq, onların dilində onlar kimi danışmaq istəyi onları daha da uçuruma aparır. «Antilli fransızca nə qədər yaxşı danışırsa, bir o qədər ağ olur, yəni real insana bir o qədər yaxındır»[8]. Metropoliyalar elə hörümçək toru qurublar ki, postkolonial ölkələr bu tordan çıxmaq üçün yenidən milli-azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxmalıdırlar.

Afrika. 1950 və 1960-cı illər Afrika ölkələrinin əksəriyyətinin müstəqillik qazandığı və Afrikanın çiçəklənməsinin və inkişafının başlanğıcını qeyd edəcəyi onilliklər idi. Bununla belə, müstəmləkəçilik dövrünün başa çatmasından altmış ildən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, Afrika yoxsulluq, savadsızlıq və uşaq ölümlərinin ən yüksək olduğu qitə olaraq qalır. Bunun səbəbi bir çox Afrika ölkələrinin inkişafına mane olan çoxsaylı zorakı münaqişə və vətəndaş iğtişaşlarıdır.

Afrika qitəsini iki ölkə (Efiopiya və Liberiya) istisna olmaqla Avropa dövlətləri koloniyalaşdırmışdır. Müstəmləkə asılılığından sonra yaranmış gənc dövlətlər tərkibinə görə çoxmillətlidir. Qohum millətlər və tayfalar bir neçə müstəmləkəyə bölünmüş, müxtəlif etnik qrupların hissələri zorla daxil edilmişdir.

Müstəqillikdən sonra qitədəki münaqişələr xüsusilə mürəkkəbdir. Bu münaqişələrin tərkibi təkcə siyasi, sosial-mədəni və etno-konfessional komponentlər deyil, həm də uzun illər ərzində yığılmış qarşılıqlı düşmənçilik və yadlıqdır.

Qitədə ən mühüm münaqişə mənbələrindən biri Afrika dövlətləri arasında mübahisəli sərhədlərdir, çünki sərhədlərin 70%-dən çoxu etnik, dil, dini və siyasi reallıqlar nəzərə alınmadan çəkilmişdir.

Sudan tarixən milli və dini tərkibinə görə Şimal və Cənuba bölünüb. Ərəb-Afrika coğrafi mövqeyi və müsəlman-xristian, bəzi yerlərdə isə bütpərəstlik, dini komponentlər problemlər yaradırdı.

9 iyul 2011-ci ildə yeni bir suveren dövlət meydana gəldi - Afrikanın ən böyük ölkəsi Sudanın rəsmi şəkildə iki hissəyə - ərəb müsəlman şimalına və neqroid tayfalarının yaşadığı cənuba bölünməsi nəticəsində yaranan Cənubi Sudan Respublikası. Bu bölgü prinsipcə yeni deyil: vaxtilə Misirdən Cənubi Sudana İslam və ərəb təsirini məhdudlaşdırmağa çalışan Böyük Britaniya öz müstəmləkəsinin şimal və cənub hissələrinin ayrıca idarə olunmasını tətbiq etdi, həmçinin onlar üçün ayrıca inkişaf proqramları yaratdı.[3]

İngilis müstəmləkə administrasiyası Xartumun (Sudanın paytaxtı) ərəb elitasına əsas dəstəyi verirdi, cənub tayfalarında isə yalnız ayrı-ayrı xristian missionerləri iştirak edirdi. Bu cür siyasət nəticədə Şimal və Cənub arasında əhəmiyyətli bərabərsizliyə səbəb oldu. Ötən əsrin 40-cı illərinin sonunda Xartumun təzyiqi ilə müstəmləkəçi hakimiyyət cənub bölgələrini şimal bölgələrinə birləşdirdi.

Qəbililərin kəskin etirazına səbəb olan və 1956-cı ildən 2004-cü ilə qədər qısa fasilələrlə davam edən vətəndaş müharibəsinə səbəb olan cənubun məcburi islamlaşması başladı. Vətəndaş qarşıdurmalarında 2 milyon sudanlı ölüb, 4 milyonu isə evlərini tərk edərək təhlükəsiz ərazilərə köçmək məcburiyyətində qalıb.

Bununla da Sudanda münaqışələr başa çatmadı. 2013-cü ildə Cənubi Sudan Respublikasında vətəndaş müharibəsi başlayıb. Sudan Respublikasında Darfur, Kordofan və Mavi Nildə münaqişələr davam edir və 2018-ci ilin dekabrından kütləvi etirazlar 11 aprel 2019-cu ildə hərbi şura tərəfindən ələ keçirilən prezident Ömər əl-Bəşirin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasına səbəb olub və bu günədək münaqişələr davam etməkdədir.

Beləliklə, Afrikanın postkolonial ölkələrinin demək olar ki, hamısında tarixi, iqtisadi, sosial və irqi-etnik münaqişələr davam etməkdədir: Qvineya-Bisau və Kabo-Verde, Əlcəzair, Sierra Leone (döyüşmələr 2002-ci ilin ikinci yarısında başa çatmışdır), Liberiya, Anqola, Somali, Sudan, Kot-d'İvuar (2002-ci ilin payızından), Demokratik Konqo Respublikası, (Zair; 2000-ci ildə onun ərazilərinin yarısına nəzarət edilmirdi), Ruanda və qitədəki bəzi digər ölkələrdə daxili müharibələr aparılmışdır. Separatçılar Mali, Kamerun, Nigeriya və Seneqalda az-çox fəal idilər [5;115].

Etnik və qismən dini münaqişələrin nəticəsi siyasi qüvvələrin qarşıdurmasının güclənməsi və separatçı hərəkatların yaranması oldu. Ekstremal, lakin Afrikada çox yayılmış olan etnik qarşıdurma formaları silahlı toqquşmalar, qəbilə, etnik və vətəndaş müharibələri və soyqırım oldu. Afrika münaqişələrinin son dərəcə ciddi nəticəsi miqrasiya, xəstəliklər, QİÇS və s.-dir.

Yaxın və Uzaq Şərq. Müasir dünya dini və etnik qrupların “döyüş meydanıdır”. İcmalar arasında müasir münaqişələrin səbəbləri arasında dini fərqliliklər var. Bu kontekstdə hindular və müsəlmanlar arasında münasibətlərin təkamülü son dərəcə göstəricidir. İcma əlaqələri təkcə Hindistanda deyil, bütün Cənubi Asiyada böyük əhəmiyyət kəsb edir. Keçmiş Britaniya koloniyasının ərazisində iki müstəqil dövlətin yaranması ixtilafın nəticələrinin parlaq nümunəsidir.

Müstəmləkəçi Britaniya administrasiyası da bu prosesdə iştirak edərək, keçmiş müstəmləkələrində əhəmiyyətli təsir göstərməkdə davam etməyə imkan verəcək ictimai-siyasi sistem yaratmağa can atırdı.

Həmçinin, hindu-müsəlman münasibətlərindəki gərginliyin nəticələrindən biri də Kəşmir məsələsidir. Müstəqil Hindistanın tarixi göstərdiyi kimi, dinin siyasiləşdirilməsi güclü dağıdıcı qüvvədir.

Hindistanın bölünməsi II Dünya müharibəsindən sonra Böyük Britaniya və Britaniya Hindistanının müharibə və onun yaratdığı iqtisadi böhranlarla nəticələri ilə üzləşdiyi zaman başladı.

İngilis Hindistanı iki müstəqil və bərabər dövlətə - Hindistan İttifaqına (1950-ci ildən - Hindistan Respublikası) və Pakistanın (1956-cı ildən - Pakistan İslam Respublikası) yaranması 1947-ci ilin avqustunda Britaniya Hindistanının (1858-1947-ci illərdə Britaniya koloniyası) bölünməsindən sonra baş verdi və Britaniya hökmranlığından müstəqillik əldə edildi. Bununla belə, Britaniya Hindistanının Hindistana və Pakistana bölünməsi gözlənilən nəticəni vermədi. O vaxtdan bəri iki Cənubi Asiya ölkəsi dörd müharibədə (1947, 1965, 1971, 1999), habelə çoxsaylı sərhəd münaqişələri və hərbi qarşıdurmalarla üzləşdilər.[2;173]

Əsas səbəblərdən biri sinkxlər, hindular və müsəlmanlar arasında vaxtaşırı qarşıdurmaların olmasıdır. Bölünmə yalnız bu ziddiyyəti doğurdu və Hindistanda yaşayan müsəlmanlar Pakistana, Pakistanda yaşayan hindular və sinkxlər Hindistana köç etdi. Hinduların və müsəlmanların köçürülməsi ən böyük məcburi kütləvi köç olub və hərbi toqquşmalarla müşayiət olunub.

Müharibənin (1947-1948) başlanmasının növbəti və əsas səbəbi ərazi uğrunda mübarizə idi. Britaniya hakimiyyəti inanırdı ki, müxtəlif knyazlıq dövlətləri coğrafi mövqelərinə görə Pakistan və ya Hindistana qoşulmalı olacaqlar.

Bu məsələdə əsas qarşıdurma knyazlıq əraziləri uğrunda mübarizə idi: Kəşmir (Camna və Kəşmir). Cammu və Kəşmir Hindustan yarımadasının şimal-qərbində Hindistan və Pakistan arasında strateji mövqedə yerləşir, həmçinin şərqdə Çin, şimalda Əfqanıstan və cənubda Hindistanın Himaçal Pradeş və Pəncab əyalətləri ilə həmsərhəddir.

Hindistan və Pakistan Kəşmirə iddia etdi və nəticədə bu, onların qarşıdurmasının əsas nöqtəsinə çevrildi. Kəşmirdə əhalinin əksəriyyəti müsəlmandır. Bu ərazi uğrunda mübarizə də Pakistan üçün həlledici idi.

Nəticədə, ya sönən, ya da yenidən alovlanan münaqişə ocaqları onilliklər boyu davam edir, bunu bir neçə ay əvvəl Hindistan və Pakistan arasında silahlı toqquşmalar sübut edir.

Yaxın Şərqdə müasir münaqişələr yeni formalar alır. Bu münaqişələri dövlətlər daxilində, əksər hallarda konfessional, etnik və ya Qəbilə zəmində inkişaf edən münaqişələrdir. Hindistan-Pakistan və ya Ərəb-İsrail, Livan münaqişələrini xatırlamaq kifayətdir.

Bir sıra digər müasir böhranların əsas amillərindən biri kimi müstəmləkə və postkolonial sərhədlərin süni olması problemini qeyd etmək olar.

1916-cı ildə Osmanlı İmperiyasının İngiltərə və Fransanın maraq dairələrinə bölünməsinə dair bu Sayks-Piko razılaşması son nəticədə bölgədə etnik və konfessional (dini) aspektləri nəzərə almayan müasir dövlət sərhədlərinin yaranmasına səbəb oldu. Nəticədə, müasir Suriyanın mövcud müxtəlifliyi (ərəblər, türkmanlar, kürdlər; sünnülər, ələvilər) bu ölkədə böhrana və son dərəcə dəhşətli nəticələrə və qaçqın axınına səbəb olan genişmiqyaslı vətəndaş müharibəsinə səbəb oldu.

Eyni vəziyyət sərhədləri qismən eyni Sayks-Piko müqaviləsinə əsasən, qismən də I Dünya müharibəsindən sonra qalib dövlətlərin müqavilələri əsasında formalaşan İraqdır. Burada da sünnülər, şiələr və kürdlər arasında real etnik və dini sərhədlərə diqqətsizlik ona gətirib çıxarıb ki, onlar arasında yeni alovlanan münaqişə bu ölkədə müasir böhranın aparıcı amillərindən birinə çevrilib.[1]

İngilis müstəmləkəçiliyinin İsrail-Fələstin mirasını xatırlasaq görərik ki, XX əsrin I yarısında Britaniya İmperiyasının yəhudi və ərəb icmalarına qarşı apardığı çoxistiqamətli və təxribatçı siyasəti, bu günə qədər davam edir və beynəlxalq təşkilatların bütün səylərinə baxmayaraq, onilliklər boyu davam edən münaqişəni həll edə bilmədi.

Genişmiqyaslı ərəb-İsrail münaqişəsi çərçivəsində, ilk növbədə, Fələstində yaşayan yəhudilərin və ərəblərin ərazi maraqlarının toqquşması nəticəsində yaranmış regional Fələstin-İsrail münaqişəsini xüsusi qeyd etmək olar.

Osmanlı İmperiyasının Birinci Dünya müharibəsində məğlub olması nəticəsində dağılmasından sonra sionist yəhudilərlə Fələstinin ərəb əhalisi arasında münaqişə əsasən hər iki tərəfin Fələstinə dair ərazi iddiaları idi. 1948-ci ildə qonşu ərəb ölkələri yeni yaradılmış yəhudi dövlətinə müharibə elan etdilər. Beləliklə, münaqişə Fələstindən kənara çıxdı və İsraillə bölgədəki bütün digər ərəb dövlətləri arasında münaqişəyə çevrildi. Son illər regionda siyasi gərginliyin və açıq silahlı toqquşmaların mənbəyi məhz bu münaqişədir.[2;153]

Latın Amerikası. Latın Amerikasındakı münaqişələrin öz xüsusiyyətləri var. Əksər ərazi mübahisələri XIX əsrdə yaranıb. Müstəmləkə mülklərinin sərhədləri çox vaxt müstəqillik əldə etməklə şərti olduğundan, gənc respublikalar tez-tez mümkün qədər çox mübahisəli və ya tədqiq edilməmiş əraziləri ilhaq etməyə çalışırdılar.

Artan miqrasiya, narkotik ticarəti, beynəlxalq cinayət, terrorizm və s. ilə bağlı münaqişələrdə əsas yer tutur. Bu münaqişələr, ilk növbədə, ciddi daxili siyasi problemləri olan Kolumbiya və Peru ölkələri üçün xarakterikdir. Beynəlxalq qrupların nadir metalların qaçaqmalçılığı ilə məşğul olduğu Amazon hövzəsi də münaqişələrlə doludur.

Qvatemalada Latın Amerikası tarixində ən uzun və ən şiddətli vətəndaş müharibəsi (1960-1996) baş vermişdir . Bu münaqişə 30 ildən artıq davam etdi və yüz minlərlə insanın həyatına son qoydu. Qvatemala Vətəndaş Müharibəsi sosial və etnik gərginlik, o cümlədən Mayya hindularına qarşı ayrı-seçkilik və təzyiq nəticəsində yaranıb.

Kolumbiya münaqişəsi dünyada ən uzun sürən silahlı vətəndaş münaqişələrindən biridir. 1964-cü ildə başlamış və hələ də davam edir. Bu münaqişəyə silahlı üsyançı qruplar, narkotik kartelləri, hökumət qüvvələri və ordular (ifrat sağçı millətçi qruplar) daxildir.

Münaqişənin əsas səbəbləri qeyri-bərabərlik, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi və əhalinin özünü siyasi və iqtisadi proseslərdən kənarda hiss edən təbəqələri ilə bağlıdır.

Salvador münaqişəsi hökumətlə solçu üsyançılar arasında şiddətli vətəndaş müharibəsi idi. Bu münaqişə 1980-ci ildə yaranıb və 1992-ci ilə qədər davam edib. Bu münaqişə hökumətin silahlı qüvvələrini Farabundo Marti Milli Azadlıq Cəbhəsi (FMLN) kimi partizan qruplarına qarşı qoydu.

Münaqişənin əsas səbəbləri sosial bərabərsizlik, siyasi azadlığın olmaması ilə bağlı idi.

Salvadorda kütləvi insan haqları pozuntuları və mülki şəxslərə qarşı zorakılıq halları baş verib.

Peruda daxili qarşıdurma geniş və şiddətli idi. 1980-ci ildə başlamış və 2000-ci ildə başa çatmışdır. Münaqişə hökumət qüvvələri ilə inqilabi Xalq Ordusu (ETA) və Parlaq Yol arasında döyüşləri əhatə edirdi.[4;32]

Bu münaqişənin əsas səbəbləri iqtisadi bərabərsizliklər və hökumət zorakılığı və repressiyaları ilə bağlı idi. Münaqişə kütləvi insan hüquqlarının pozulmasına və mülki əhalinin tələfatına səbəb olub.

Hazırda Nikaraqua və Honduras, El Salvador və Honduras, Nikaraqua və Kosta-Rika, Qvatemala və Beliz arasında ərazi mübahisələri davam edir.

Latın Amerikasında uzun müddətdir davam edən ərazi mübahisələrindən biri də Boliviya-Çili münaqişəsidir.

Latın Amerikasının demək olar ki, bütün ölkələrinin ərazi iddiaları var, lakin onlar yalnız güc baxımından təxminən bərabər olan qonşulara təqdim olunur.

Sonuncu "özəlləşdirilməmiş" qitə olan Antarktida ərazi mübahisələrində xüsusi yer tutur.

Müasir münaqişələr dünyada qeyri-sabitliyin aparıcı amillərindən birinə çevrilib. Zəif idarə olunaraq, onlar getdikcə daha çox iştirakçı cəlb edərək böyüməyə meyllidirlər ki, bu da təkcə münaqişədə birbaşa iştirak edənlər üçün deyil, həm də yer üzündə yaşayan hər kəs üçün ciddi təhlükə yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Аклаев Н.Р.* Этнополитическая конфликтология. Анализ и менеджмент.—М.,2008.
2. Конфликты на Востоке. Этнические и конфессиональные.—М.,2008.
3. *Мирзеханов В.С.* Интеллектуалы, власть и обществов Черной Африке.—М.,2001.
4. *Празаускас А.А.* Этнонационализм, многонациональное государство и процессы глобализации // Полис. —1997. — No 2.
5. Современная Африка. Метаморфозы политическойвласти.—М.,2009.
6. Фельдман Д.М. Международные отношения и конфликты будущего столетия // Космополис. Альманах. – М.: Полис, 1999. – С. 139.
7. Дериглазова Л.В. Конфликты в международных отношениях: учеб. пособие. – 2-е изд., испр. и доп. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2013.
8. Франц Фенон.Черная кожа, белые маски. Москва, 2022, -222стр.

РЕЗЮМЕ
НАРГИЗ НАГИЕВА
МЕСТО ПОСТКОЛОНИАЛИЗМА В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ КОНФЛИКТОВ

Начиная с середины XX века бывшие колониальные страны стали обретать свою «независимость» в результате национально-освободительных движений, а в конце XX века этот процесс практически завершился (некоторые страны до сих пор являются официальными колониями). Во второй половине XX века возникло новое философское направление — постколониализм, основоположниками которого были Э. Саид, Х. Бхабха и Г.К.Спивак. В постколониальных странах после войны процесс деколонизации и образования вновь образованных национальных государств сменился процессом дальнейшей фрагментации государств, создания новых национальных государств и большого количества территориальных споров.

Ключевые слова: *постколониализм, колонализм, международные конфликты, метрополия, Африка, Ближний и Дальний Восток.*

SUMMARY
NARGIZ NAGIYEVA
THE PLACE OF POSTCOLONIALISM IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL CONFLICTS

Starting from the middle of the 20th century, former colonial countries began to gain their "independence" as a result of national liberation movements, and at the end of the 20th century, this process was almost completed (some countries are still official colonies). In the second half of the 20th century, a new philosophical trend emerged - postcolonialism, whose founders were E. Said, H. Bhabha and G. C. Spivak. In post-colonial countries, after the war, the process of decolonization and the formation of newly formed nation-states is characterized by further fragmentation of states, the creation of new nation-states, and a large number of territorial disputes. replaced by the process.

Key words: postcolonialism, colonilaism, international conflicts, metropol, Afrika, Middle East and Far East.

(*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent E.İsayev tərəfindən təqdim edilmişdir*)

“NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT:94

МИНА АЛИЕВА

DOI: 10.5281/zenodo.10984251

ТЕОРИЯ МОДЕРНИЗАЦИИ КАК НОВЫЙ ПОДХОД К ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

РЕЗЮМЕ

В последние десятилетия социально-экономические и политические изменения в Азербайджане проходят под знаком модернизации Этот процесс, направленный на преодоление экономической и технологической отсталости страны, реформы государственного управления и законодательства, создание гражданского общества и общественной сферы, эффективно взаимодействующей с политическими институтами, управляется "сверху"и в большей степени охватывает административную, финансовую, информационную и другие сферы. . Отношение к модернизации в обществе неоднозначно, поэтому модернизация всех сторон жизни общества всегда остается актуальной.

Ключевые слова: *модернизация, технология, наука, образование, национальная модернизация.*

Модернизационное завоевание продолжает развиваться, в то же время модернизация проникает в новые для него теоретические области и осваивает новые теоретико-методологические подходы . Классическая и современная версии анализа модернизации существенно различаются. Модификация теоретических основ модернизационного подхода развивается динамично, в соответствии с требованиями и реалиями времени. В некоторой степени перспектива модернизации зависит, прежде всего, от того, насколько общество открыто для инноваций и новаторства, а также от уровня политической воли к изменениям и т. д. определяется условиями. Тем не менее, хотя представители теорий модернизации добились некоторых успехов в развитии деятельностного подхода, области совершенствования и исследования в этом направлении весьма перспективны . В этом смысле возможности и перспективы развития направления модернизации в Азербайджане достаточно велики. [5.стр.,123]

Краткий обзор этапов эволюции школы модернизации:

1) вторая половина 1950-х - первая половина 1960-х годов - период зарождения и быстрого роста исследований модернизации в классическом варианте; г. По словам Алмонда, модернизация была "растущей отраслью" до середины 1960 - х годов.

2) Конец 1960-х - 1970-е годы - критический период, когда перспектива модернизации подвергалась значительной критике. анализ мировой системы и валлерштейн (вторая половина 1970-х - неомарксизм;

3) 1980 - е годы-посткритический период возрождения исследований модернизации, в ходе которого были выявлены тенденции сближения школ модернизации, зависимостей и анализа мировой системы;

4) конец 1980 - х-1990 - е годы-формирование неомодернизационного и постмодернистского анализа, главным образом, грандиозных изменений в странах Центрально-Восточной Европы и Евразии. [5.стр., 78].

В меняющихся обществах все большее распространение получают научно-практические обоснования и исследования природы демократии, динамики ее развития, этапов развития общества и новых процессов модернизации.

Чтобы прояснить идеологические корни и реальное состояние теории модернизации в Азербайджане, обратимся к статье 7 Конституции Азербайджанской Республики -

"Азербайджанское государство - Демократическая, правовая, светская, унитарная республика" и статье 12: "обеспечение прав и свобод человека и гражданина является высшей целью государства".

Учитывая эти два основных конституционных принципа, философию политических и социально-экономических, региональных и международных проблем, ориентацию Азербайджана на интеграцию в евроатлантическое пространство, прогресс в отношениях с соседними странами, укрепление турецко-мусульманского единства и постоянное укрепление нашего государства и государственности, цивилизованное, свободное, демократическое, реально социально ориентированное государство именно это направление и станет главным приоритетом нашей государственной политики.

После восстановления независимости Азербайджана, укрепления нашей независимой власти, безжалостной борьбы за нашу территориальную целостность, создания прочных основ нашего государства. После четко и дальновидно проведенных Г. Алиевым меры, направленные на создание стабильной экономической и политической системы дали свои плоды. В период президентства Ильхама Алиева, решения социальных проблем и укрепления основ консолидации общества - принятия необходимых оборонительных мер, освобождения Карабаха и других оккупированных территорий – основные этапы важной стратегической, политической линии Азербайджанского государства. Все это и стало важной движущей базой и "дорожной картой" успешной интеграции в мировой порядок и платформу модернизации.На основании этой дорожной ‘карты ‘очевидно, что под Национальной модернизацией понимается важность решения трех проблем:

- обеспечение гражданской солидарности и совершенствование демократических институтов, а также формирование внутренних социальных систем;

- создание эффективной и устойчивой экономической системы и ее общеевропейское включение, а также усиление конкурентоспособности национальной экономики;

-создание прочной социокультурной среды, в которой доминируют азербайджанство и национальное "я".

Азербайджан вступил в новую эру, эпоху модернизации и всесторонней интеграции, динамичных шагов, поэтому успех демократических преобразований зависит от эффективности правительства и качественной работы бюрократического аппарата. Хотя социально-экономическое развитие делает общество предсказуемым, этот процесс также довольно динамичен и чувствителен.Наряду с социально-экономическим развитием здесь действует и ряд других факторов, поэтому наши прогнозы носят вероятностный характер: социально-экономическое развитие, как правило, повышает защищенность, толерантность и взаимное доверие людей, позволяет больше внимания уделять на самовыражение, участие в социальных процессах и качество жизни. Однако на все это влияют не только социально-экономические факторы. [2. стр.178.]

Модернизация приводит к тому,что религия и другие аспекты традиционного культурного наследия становятся мощными, позитивными импульсами во всех процессах общества. Процесс модернизации в сфере культуры требует такого же точного и целенаправленного, подхода, как и другие сферы модернизации. [6.стр., 145]

Процесс культурных изменений и модернизации нелинейен. В истории неоднократно происходили изменения в господствующем направлении развития-различные противоречия и катаклизмы.Например, с индустриализацией процессы бюрократизации и секуляризации так или иначе наложили свой отпечаток на жизнь общества. Так, в постиндустриальных обществах изменения в сфере культуры приобретают иное направление: начинается этап поворота от рационализма, централизации и бюрократизации к укреплению ценностей личной независимости и самоуправления. Таким образом, возникают благоприятные моменты для сравнения эталонов межкультурных различий, когда социально-экономическое развитие связано не с одним, а с индустриализацией, а с развитием постиндустриального общества-с другим. [3.стр., 169].

Оригинальный этноцентрический вариант модернизации позволяет трактовать этот процесс как вестернизацию.. На самом деле это совсем не так. Исторически процесс индустриализации начался на Западе, но в последние десятилетия во многих сферах модернизации Восточноазиатский регион занимает лидирующие позиции. [10.стр., 88]

Точно так же нельзя ставить знак равенства между модернизацией и американизацией. В области культурных изменений Соединенные Штаты не являются мировым лидером: Соединенные Штаты Америки не являются ориентиром для продолжающихся культурных изменений, и, вопреки одной из популярных версий теории модернизации, другие страны в результате индустриализации в целом не похожи на Соединенные Штаты.В этом смысле азербайджанская традиция и практика модернизации основаны на самых уникальных и передовых теориях модернизации.

Самое главное, утверждение ценностей самовыражения превращает модернизацию в процесс развития человека, служит формированию нового гуманистического общества в ряде направлений, начиная от отдельно взятых прав и свобод личности и заканчивая укреплением прав человека в целом. Именно этот процесс отражает гуманистическую тенденцию модернизации.

На постиндустриальном этапе социально-экономическое развитие, стремление к самовыражению и повышение эффективности демократических институтов функционируют системно, обеспечивая людей средствами, ценностями и правами, которые дают им возможность и желание строить свою жизнь в соответствии со своими собственными независимыми решениями. Этот процесс представляет собой "развитие человека", потому что, серьезно выделяя человеческий фактор, он активизирует его: способность принимать самостоятельные решения и действовать развивается дальше. Этот процесс развития человека приводит к усилению требований демократизации в обществе. События на мировой арене, войны, экономические депрессии, институциональные изменения, решения элит и лидеров могут влиять на то, что происходит; тем не менее, изменения в культурной сфере постоянно сохраняют свою актуальность как один из важных и ранее не существовавших факторов и основа возникновения и сохранения демократии. [4. стр., 190.]

"Если мы проанализируем процессы, происходящие внутри страны, то придем к выводу, что Азербайджан по сравнению со странами региона становится стабильным государством и движется от стабильности к демократии. С аналитической точки зрения наблюдается очень интересная тенденция-Азербайджан прошел курс модернизации. Руководство страны всерьез думает о том, куда движется Азербайджан и как он движется в конкретном направлении. Таким образом, Азербайджан движется в направлении модернизации во всех сферах. Модернизация-это требование времени. Азербайджан модернизируется самостоятельно, это наша концепция. Главная цель-всесторонная модернизация страны. Путь от модернизации к демократизации уже определен. В этом смысле стратегии демократизации и модернизации дополняют друг друга во взаимном контакте.Каждое государство, ставящее перед собой цель модернизации, идет по пути демократизации. В каждой стране есть свои национальные традиции, своя культура, и мы от этого не отказываемся, а просто изучая положительные стороны зарубежного опыта, стараемся его усвоить и воплотить в жизнь. В этом смысле мы поэтапно интегрируемся в Североатлантический алььянс".[9. стр., 2.]

Если обратить внимание на перспективную модель государственного и национального развития современного Азербайджана,

в основе этой модели развития лежит концептуальный триумвират: политическая стабильность, экономическое развитие,демократическая модернизация. Именно идеологическими ключами к реализации этих концептуальных основ можно назвать:

- Формирование основного скелета и основных проекций азербайджанской модели государственности, а также концепции национального развития неразрывно связаны с именем Президента Гейдара Алиева.

- Молодая страна с небольшим опытом государственности, но выгодным геостратегическим положением могла бы стать полем столкновения интересов и в "сферах влияния" крупных государств. [7.стр., 54.]

Именно в этот период раскрывается основной принцип политической философии азербайджанского транзита: экономическая и политическая модернизация должны стать определяющими факторами национальной социокультурной трансформации. Именно в этот период начали формироваться основы для превращения Азербайджана из "общества со слабой и отсталой экономической системой, деградировавшей политической институциональной структурой, маргинализированного общественного сознания в пространство новых норм и стереотипов поведения, стабильной политической системы и поэтапно формирующихся демократических институтов, присущих рыночной системе экономической структуры".[1.стр., 79.]

Политическое развитие и модернизация в Азербайджане выступают в качестве основных тезисов, положенных в основу будущего этапа формирования эффективной структуры государственности. В этом смысле одной из основных стратегических целей является обеспечение конкурентоспособности Азербайджана в региональных процессах и, соответственно, полного экономического лидерства на Южном Кавказе.Для достижения этой цели

крайне необходимо добиться поэтапного превращения массового сознания и социокультурной основы общества в русло постиндустриальных ценностей и демократических традиций.

Глобальная энергия - запуск транспортных магистралей-ОЭСР Баку-Тбилиси-Джейхан, газопровода Баку-Тбилиси-Эрзурум, начало строительства железной дороги Баку-Тбилиси-Карс, которая станет важным звеном регионального экономического сотрудничества, и открытие в будущем возможностей для широкомасштабного сотрудничества между Западом и Востоком, поставка азербайджанского природного газа в Грузию, стать активным участником проекта Habuko, который предусматривает транзит через Турцию, Грецию, Италию в страны Европейского союза, Реализация Азербайджаном линии тесного сотрудничества и интеграции с ЕС в рамках программы "Новое соседство"приводит к тому, что Азербайджан, расположенный на стыке двух континентов, играет роль соединительного моста, способного соединить не только культуры и цивилизации, но и основные экономики Европы и Азии.Мы также можем считать эти факторы одним из основных достижений нашей национальной политики модернизации.

Исторический опыт убедительно доказывает правильность такого подхода, поскольку именно" уровень экономического развития в значительной степени определяет формирование предпочтительных для данной страны политических институтов " в контексте поставторитарного перехода и дает основание сделать вывод о единственно верном пути, выбранном азербайджанскими властями с точки зрения формулы "экономика перед политикой".

Именно этот путь создает основу для либерализации национального пространства и открывает возможности для формирования полноценного гражданского общества, точно так же, как без него политическая демократия просто невозможна или неэффективна. Итак, давайте перейдем от экономической базы к политическим процессам:

Основные факторы политического развития:

1. Права и свободы личности являются приоритетным звеном в горизонтальной взаимосвязи отношений "государство-общество".

2. Демократический курс является основным вектором развития азербайджанской государственности и определяющим фактором национальной стратегии развития;

3. Демократия, как и последующая либерализация, путем предоставления гражданину максимальной свободы, определяет сущность идеи свободы и концепции эффективной государственности. В то же время демократия понимается как форма власти и в этом

отношении является доктриной легитимации власти большинства. С другой стороны, либерализм подразумевает границы власти;

4. Предпосылки к демократизации и последующей либерализации в стране закладываются в результате значительных экономических преобразований, обеспечивающих реализацию схемы "экономическая модернизация + поэтапная демократизация = начало процесса формирования гражданского общества". Это реальное воплощение политики эпохи преобразований, направленной на формирование нового политического пространства и экономической модели, соответствующей потребностям современного мирового порядка.

5. Гражданское общество в стране будет формироваться по мере реализации парадигмы"модернизация экономики - демократизация общественной жизни - системная либерализация национального пространства".

6. В основе демократических преобразований и построения гражданского общества в стране лежит понимание тандема "полная свобода = сильная экономическая и социально-политическая система".

7. Глобализация и модернизация оказывают существенное влияние на формирование внутриполитической среды. Вестернизация, вызванная глобальными тенденциями, меняет акценты норм поведения и стереотипов, выдвигает на первый план представления о суверенитете национального государства.

Азербайджан продолжает политику поиска союзнических отношений с точки зрения активной реализации проектов экономического развития, направленных на укрепление роли регионального лидера на Южном Кавказе. В этом контексте ожидается диверсификация внешнеэкономического вектора Азербайджана на Восток, " поскольку ,в целом, принято считать, что Азиатско-Тихоокеанский регион станет площадкой, где произойдут основные политические события XXI века. В то же время Азербайджан может не только выступить фактором энергетической безопасности Европы, но и стать важным аспектом формирования архитектуры безопасности на востоке".

- сокращение механизмов рыночного регулирования, административного вмешательства государства в экономику, а также координация прямого государственного регулирования-еще раз предполагает приоритетность успешно проводимой политики интеграции и модернизации.

-Адаптированная к реалиям развивающегося мира, национальная история, язык, литература-уважение к традициям и самобытности нашей культуры, а также религиозная толерантность формируют настоящее и будущее азербайджанской государственности как отдельной единицы, субъекта мировой политики". [10.стр., 96.]

-Важнейшая Общественно - политическая и экономическая задача-развитие человеческого потенциала, построение общества знаний и инновационной политики-становится неотъемлемой составляющей процесса модернизации.

- Наступающий период требует от Азербайджана активной дипломатии, как в контексте решения местных проблем, так и в контексте активного вовлечения в глобальные проблемы, как на переднем крае национальных интересов. Основное преимущество многовекторности означает наличие широких перспектив, которые создают мост, по которому каждая сторона может проявить инициативу.

- Важнейшей задачей национального государственного строительства является формирование потенциально мощного ресурса Вооруженных Сил Азербайджана. Решение вопросов обеспечения территориальной целостности и суверенитета страны задача формирования передовой системы Вооруженных сил и военно-промышленного комплекса страны - именно этот аспект формулы "сильная армия - сильное государство’’ означает силу системного влияния на всю внешнюю политику Азербайджана.

Подводя итог вышесказанному, можно с полной уверенностью сказать, что нахождение пути точного программирования и постоянного двигательного обновления политики полной модернизации страны с опорой на новые технологии, новые формы и методы социально-политического управления, новые общественные идеалы и

модернизированные культурологические форматы нации в конечном итоге приведет к достижению победы и достижению всех стратегических целей. [8. www.trend.az/azerbaijan/karabakh/2522870.html]

ƏDƏBİYYAT

1.Айдын Балаев. Азербайджанская нация: основные этапы формирования на рубеже XIX-XX веков.Москва, 2012. Стр.,177-189

2.Эльмир Гулиев.Что касается модернизации в Азербайджане: светская и религиозная в современном обществе.- Journ."Кавказ и глобализация", 2010,Том 4,выпуски 1-2, стр.171-193.

3. I. Багирова, Ш. Рахманзаде. Особенности культурной трансформации традиционного общества в Азербайджане в современную эпоху (XIX-XX вв.) руководство НАНА,Институт социологии и права - M. F. Сборник Моголов, приуроченный к 200-летию Ахундзаде. Баку, "Наука и образование", 2012. Стр., 169

4. Инглхарт Р., Вельзель К. - модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития М.: новое издательство, 2011. — 464 С. - (Библиотека фонда"Либеральная миссия").

5. Сахильников И. V. модернизация: теоретико-методологические подходы // экономическая история. Обзор / изд. Нет. 8. М., 2002. S.146-168 (примечания к странице).

6. Социально-философский анализ модернизации: теории, модели, практика. М., 2017 стр., 76-90

7. Рамиз Мехтиев"Возрождение XXI века". Демократия в Азербайджане: теория и практика - 2007.-№112-113.-стр. 52-66.

8. Рашад Рзакулиев. Trend New agency.21 января 2008 г. Важно, чтобы Азербайджан создал мощный механизм информирования мира-политолог-https://www.trend.az/azerbaijan/karabakh/2522870.html

9. Т. Максутова. Echo-2009.-30 декабря.-С-2. Азербайджанская концепция: модернизация, затем демократизация - http://anl.az/down/meqale/exo/exo_dekabr2009/101514.htm

10. Т. В. Муталлимов. Исторические предпосылки формирования национального духа азербайджанцев (социально-философский анализ).Уфа, 2012. стр., 96.

XÜLASƏ

MİNA ƏLİYEVA

MODERNİZASİYA NƏZƏRİYYƏSİ AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ YENİ YANIM KİMİ

Son onilliklərdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklər modernləşmə adı altında həyata keçirilir. Ölkənin iqtisadi və texnoloji geriliyini aradan qaldırmaq, dövlət idarəçiliyində və qanunvericilikdə islahatlar aparmaq, siyasi institutlarla səmərəli qarşılıqlı əlaqədə olan vətəndaş cəmiyyəti və ictimai sfera yaratmaq məqsədi daşıyan bu proses "yuxarıdan" idarə olunur və daha çox inzibati idarəetməni, maliyyə, informasiya və digər sahələr əhatə edir. Cəmiyyətdə modernləşməyə münasibət birmənalı deyil, ona görə də cəmiyyətin həyatının bütün sahələrinin modernləşdirilməsi həmişə aktual olaraq qalır.

Açar sözlər: modernləşmə, texnologiya, elm, təhsil, milli modernləşmə.

(*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent E.İsayev tərəfindən təqdim edilmişdir*)

““NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

COĞRAFİYA

UOT 632.9.63:502.17

CABBAR NƏCƏFOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti
DOI: 10.5281/zenodo.10986197

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA ÜZVİ (ORQANİK) ÜZÜMÇÜLÜYÜN AQROTEXNİKİ ƏSASLARI

Hər il üzümlüklərdə xəstəlik və zərərvericilərə qarşı mübarizə aparmaq üçün istifadə olunan çoxlu miqdarda pestisid-funqisidlər torpağın, məhsulun və ətraf mühitin ekoloji çirklənməsinə səbəb olur. Hormonlar preparatların tətbiqi, geni dəyişdirlmş sortların əkilməsi insan orqanizmində ciddi fəsadlar yaradır.Bu da, məhsulun tərkibinə və keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Məhz bu baxımdan orqanik (üzvi) əkinçilik aktuallığına görə öz yerini qoruyur. Ekoloji kənd təsərrüfatı da torpağın tərkibini və münbitliyini qoruyub saxlamağa və yaxşılaşdırmağa əsaslanır. Məqalədə Naxçıvan MR-də orqanik üzümçülüyün tətbiqi və üzüm bağlarında becərmənin aqrotexniki əsaslarda aparılmasından bəhs olunur. Yalnız üzvi kübrələrin istifadəsi, pestisid-funqisidlərdən tam imtina, xəstəliklərə qarşı deyil, xəstəlikləri törədən səbəblərə qarşı tədbirlərin görülməsi tövsiyə edilir. Tədqiqat dövrü 18 aborigen üzüm sortunun üzvi becərilməyə daha münasib olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Tərəfimizdən aparılmış tədqiqatlarla bağbanlara və üzümçülərə üzvi becərmənin üsulları barədə məlumat və tövsiyələr verilir.
Açar sözlər: *ekosistem, orqanik, quru budama, üzvi, sort seçimi, salxım, xəstəlik, zərərverici, kompost, iqlim*

GİRİŞ

Tədqiqat işinin aktuallığı. Orqanik üzümçülük həm ətraf mühiti, həm də insan orqanizmini qorumaqla bərabər, eyni zanada düzgün ərazi və sort seçimi ilə birlikdə az xərc tələb edən çox səmərəli bir əkinçilikdir. Üzümün ekologiyası və ya ampeloekologiya üzüm bitkisinin təbii şəraitdə və ya aqrosenozda yaşadığı mühitin qarşılıqlı təsirini və qarşılıqlı asılılığını öyrənən elmdir. Ekologiya bütövlükdə ətraf mühitin, eləcə də fərdi ekoloji amillərin üzümün həyati fəaliyyətinə təsirinin xarakterini müəyyən edir və bu təsirin optimallaşdırılması yollarını müəyyənləşdirir. Yabanı vəziyyətdə olan üzüm bitkisi isti-mülayim iqlim qurşağının meşələrində böyümə şəraitinə uyğunlaşmışdır ki, bu da fitogenezdə onun əsas morfoloji xüsusiyyətlərini və fizioloji xüsusiyyətlərini müəyyən etmişdir [9]. Lakin bir çox sahələrdə üzüm əkinçiliyə köçürülərkən təbii şərait üzüm bitkisinin tələblərinə cavab vermirdi ki, bu da üzümün böyüməsi və bar verməsi üçün münbit şərait (kolların qış üçün sığınacaq) təmin edən kənd təsərrüfatı üsullarının işlənib hazırlanmasını və tətbiqini zəruri edirdi (suvarma və s.). Kənd təsərrüfatının becərilməsi texnologiyası, sortların rayonlaşdırılması, seleksiya işi və s. məsələləri düzgün həll etmək üçün üzümün ətraf mühit şəraitinin dəyişməsinə reaksiyasını daim öyrənmək lazımdır. Üzüm plastik bir bitkidir, lakin eyni zamanda ətraf mühit amillərindəki dəyişikliklərə və becərmə texnikasına yüksək dərəcədə həssasdır [5, 6].

Tədqiqat işinin materialı, metodikası. Tədqiqat materialları üçün Naxçıvan Muxtar Respublikasının bəzi azyayılan üzüm sortlarından istifadə olunmuşdur. Hazırda bu sortlar Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil nazirliyi Bioresurslar (Naxçıvan) İnstitutunun Nəbatat Təcrübə sahəsində tərəfimizdən salınmış “Naxçıvanın nadir üzüm sortları” tarla kolleksiya bağında qorunub saxlanılır, artırılır və təsərrüfatlara əvəzsiz olaraq paylanılır.

Tədqiqatın gedişində yeni aqrotexniki üsullarla becərmə sistemləri, mühitin əlverişsiz amillərinə qarşı yeni mübarizə metodları ilə üzüm tənəklərinin adaptasiyası və bağların dərman preparatları ilə minimum miqdarda və keyfiyyətli dərmanlanması tədqiq edilmişdir [1].

EKSPETİMENTAL HİSSƏ

Bitkilərə göstərilmiş aqrotexniki əməliyyatlar:

Naxşıvan MR-də salınacaq üzvi (orqanik) üzüm bağı üçün aqronomluq baxımından bir neçə vacib şərt var:
- torpaq-iqlim;
- sortun kök calaq birləşməsi;
- ən əsası, bu sort, hər hansı texnologiya və ya istehsal məqsədləri üçün alıcılar tərəfindən qəbul edilməlidir;
- yerli sortlar, geni dəyişdirilməmiş sortlar;
- üzvi gübrələr;
- mikro elementlərin yerinə Naxçıvan Seoliti.

Üzüm bitkisinin orqanik məhsulunun çox satılan və bahalı olduğunu nəzərə alaraq, mümkün olan hər yerdə onları istehsal etmək cazibədardır, lakin, pestisidlərin və xüsusən də misin də istifadəsi ilə artan məhdudiyyətlərlə bağlı bir çox çətinlikləri nəzərə almaq lazımdır ki, yüksək keyfiyyətli məhsulun əldə edilməsi bu məsələyə aiddir. Xüsusilə də, çox münbit torpaqları və sıx əkinləri olan zəif havalandırılan ərazilərdə üzümlükdə havalandırma (aerasiya) çətinləşir və üzüm bağları daha yüksək hava rütubətində olur və rütubət uzun müddət yarpaqlarda qalaraq göbələk xəstəliklərinin inkişafına səbəb olur. (Əslində, daha məhsuldar torpaqları olan düzənliklərə nisbətən açıq və havalandırılan təpələrdə və ya zəif torpaqları olan və durğun rütubət olmayan düzənliklərdə üzvi üzüm bağı becərdikdə daha yaxşı nəticələr əldə edilir) [7].

Sort tərkibi

Orqanik üzümçülükdə mümkün qədər ənənvi üzümçülük bölgələrində yetişdirilən və xəstəliyə daha az həssas olan yerli (aborigen) üzüm sortlarına üstünlük verilməlidir, çünki onlar seyrək və iri giləli olaraq böyümə üçün az qüvvə sərf edirlər [2, 3, 4, 7, 8]. Ən nəhayət, üzvi üzümçülük üçün, ənənəvi istehsalçılar tərəfindən imtina edilən davamlı üzüm sortlarına üstünlük verilir. Bu sortlar əsas üzümün göbələk xəstəliklərinə - mildyu, oidium, boz çürümləyə qarşı davamlılığına görə xüsusi diqqətə layiqdirlər.

Mövsümdə orta hesabla 1-2 profilaktik çiləmə tələb edərək, onlar aşağı mis birləşməli bordo məhlulu dozalarının istifadəsi ilə tam uyğunluqla orqanik istehsalın artırılmasına kömək edə bilər. Orqanik məhsulun istehsalı eyni zamanda üzümün emal məhsullarının da “orqanikləşməsinə” səbəb olur (məsələn, kişmiş, mövüc).

Orqanik istehsalatda üzüm bağlarının düzgün idarə edilməsi üçün ideal vegetativ-məhsul tarazlığı, yarpaqların və salxımların yaxşı havalandırılması, kollarda sıxlığı azaltmaq üçün "profilaktik" tədbirlərin tətbiqi məqsədini daşıyır. Nəhayət, bütün variantlar göbələk xəstəliklərinin və zərəvericilərin inkişafı üçün əlverişli şəraitin ləğvini və iqlimin əlverişsiz zərərli təsirinin qarşısını almağa yönəldilməlidir.

Balanslaşdırılmış quru budama

Zəif bitkilərdə həddindən artıq budamaların qarşısını almaq və hər şeydən əvvəl mütənasib balanslaşdırılmış budama, yəni budama zamanı zoğların ölçüsü və diametri nəzərə alınmaqla, üzüm kollarının böyümə enerjisi ilə ahəngdar şəkildə yüksək böyümə gücü olan növlər üçün minimal gözlərə yükləmə ilə budama aparılmalıdır. Bundan əlavə, zoğların məftilə bağlanması zamanı zoğların bir-birinə toxunmaması, xüsusən də məhsuldar olanlar üçün aralarında bərabər məsafə saxlamaq lazımdır.

Kompostlama

Ekoloji əkinçilik, bitkinin qidalanmasını yaxşılaşdırmaq üçün torpağın həyat və münbitliyinin saxlanması və yaxşılaşdırılması - torpaq ekosisteminin bioloji fəaliyyətinə əsaslanır. Beləliklə, üzvi üzüm yetişdiricisi kimi, torpağın emal edilməsi təcrübələrindən və uyğun becərmə təcrübələrindən istifadə etməklə, adekvat üzvi maddələrin tərkibini artırmağa və ya saxlamağa çalışmışıq.

Bunun üçün təbii və ya üzvi mənşəli gübrələrdən, əsasən kompostlanmış heyvan mənşəli gübrələrdən istifadə etmək və torpaq becərməsinə alternativ olaraq ən azı iki müxtəlif növ otla yaşıl gübrənin (siderat) yetişdirilməsi və istifadəsini tətbiq etmək lazımdır.

Beləliklə, nəticə olaraq deyə bilərik ki, orqanik (üzvi əkinçilik) çox xərc tələb etməyən, lakin bəzi əməliyyatlarda əl əməyi tələb edən bir sahə olmasına baxmayaraq məhsulun baha qiymətə satılması ilə xərc-zəhmət kompensasiya edilir, ətraf mühit, ən əsası, torpaq pestisidlərlə çirklənmir, insan sağlamlığı qorunur.

Nəticələr. Naxçıvan Muxtar Respublikasının müxtəlif bölgələrinin **t**orpaq-iqlim şəraitindən asılı olaraq orqanik üzüm bağlarının salınması üçün aşağıdakı məsləhətlər və sortlar tövsiyyə olunur:

- ekoloji təmiz məhsul istehsalına xəstəliyə davamlı sortların əkilməsi ilə başlamaq;
- ilkin mərhələdə göbələk xəstəliklərinə qarşı pestisidlərdən az miqdarda istifadə etmək və sonra kimyəvi dərman və mineral gübrələrdən, geni dəyişdirilmiş sortların istifadəsindən tamimilə imtina etmək;
- Mikro elementləri Naxçıvan Seoliti ilə əvəz etmək;
- balanslı quru kəsmə metodundan istifadə;
- yalnız peyin kompostu və yaşıl gübrələrdən istifadə;
- üzüm altı torpaqda fəal üzvi maddələrin miqdarını artırmaq;
- üzümlük üçün üzüm bitkisinin başlıca xəstəliklərinə qarşı davamlı olan seçilmiş süfrə istiqamətli Qara kürdəşi, Qara xəlili, Sarı aldərə, Şahangiri Bəndi, Duzalı, Xanımı, Qızıl üzüm, Nəxşəbi, Sahibi sortlarının əkilməsi;
- Üzümlük üçün üzüm bitkisinin əsas xəstəliklərinə qarşı davamlı olan seçilmiş texniki istiqamətli Şahtaxtı, Talibi, Tula gözü, Ağ kələnpur, Cəlali, Daş qara sortlarının əkilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacı Şıxlinski. Üzümün xəstəlikləri, zərərvericiləri və onlarla mübarizə üsulları. Bakı: Azərnəşr, 2004, 134 s.
2. Quliyev V.M., Nəcəfov C.S. və b. Azərbaycan ampeloqrafiyası (3 cilddə), I c., Bakı: Müəllim, 2017, 740 s.
3. Nəcəfov C.S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının azyayılmış qiymətli üzüm sortlarının biomorfoloji və texnoloji-təsərrüfat xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi. Kənd təsərrüfatı elm. nam. … dis. avtoref. Bakı, 2008, 20 s.
4. Nəcəfov C.S. Naxçıvan Muxtar Respublikasında üzümün sort tərkibi və onun daha da zənginləşdirilməsi yolları // AMEA Naxçıvan Bölməsinin xəbərləri, Təbiət və texniki elmlər seriyası, Naxçıvan: Tusi, 2006, № 5, s. 144-146
5. Cabbar Nəcəfov. Qlobal istiləşmənin üzümçülüyə mənfi təsirlərinin azaldılması yolları // Naxçıvan Universiteti, Elmi əsərlər II hissə, İSSN 2616-4248, Naxçıvan, Nuh, 2022, № 1, (25) s. 287-291
6. Cabbar Nəcəfov. Müxtəlif ekoloji komponentlərin təsiri fonunda Naxçıvan muxtar respublikasında üzümlüklərin becərilməsinə dair // Elmi əsərlər. Təbiət və texniki elmlər seriyası. İSSN 2218-4791. Naxçıvan, Tusi, 2022, № 2, cild 18, s. 116-122
7. Джаббар Наджафов. Ценные аборигенные виноградные сорта Нахчыванской АР Азербайджана. http://dnb.d-nb.de. LAP Lambert Academic Publishing Omni Scriptum Gmbh. ISBN: 978-3-659-40114-5, Saarbrücken 2015, Germany 58 с.
8. http://vitis.agro.gov.az/
9. http://vinograd.info/

РЕЗЮМЕ

ДЖАББАР НАДЖАФОВ
НАХЧИВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

АГРОТЕХНИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЧЕСКОГО ВИНОГРАДАРСТВА В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Большое количество пестицидов и фунгицидов, которые ежегодно применяются для борьбы с болезнями и вредителями виноградников, вызывают экологическое загрязнение почвы, посевов и окружающей среды. Применение гормонов, посадка генно-модифицированных сортов вызывает серьезные осложнения в организме человека, что отрицательно влияет на состав и качество продукта. Именно с этой точки зрения органическое земледелие сохраняет свое место благодаря своей актуальности. Экологическое сельское хозяйство также основано на сохранении и улучшении состава и плодородия почвы. В статье говорится о применении органического виноградарства в Нахчыванской МР и выращивании виноградников на агротехнической основе. Рекомендуется использовать только органические удобрения, полностью избегать пестицидов и фунгицидов, принимать меры не против болезней, а против причин заболеваний. За период исследования было установлено, что 18 аборигенных сортов винограда более подходят для органического

выращивания. В результате проведенных нами исследований даны информация и рекомендации садоводам и виноградарям о методах органического выращивания.
Ключевые слова: *экосистема, органика, сухая обрезка, органика, сортоселекция, гроздь, болезнь, вредитель, компост, климат.*

SUMMARY
JABBAR NAJAFOV
NAKHCHIVAN STATE UNIVERSITY
AGROTECHNICAL FUNDAMENTALS OF ORGANIC VINE GROWING IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The widespread use of pesticides and fungicides in vineyards every year to combat diseases and harmful agents leads to ecological contamination of the soil, produce, and the surrounding environment. The application of hormone treatments and the cultivation of genetically modified varieties have serious adverse effects on the human body, affecting the composition and quality of the crop. It is precisely for these reasons that organic farming remains relevant. Ecological agriculture in rural areas is also based on preserving and improving soil composition and fertility.

This article discusses the application of organic grape cultivation and the agricultural techniques for vineyards in Nakhchivan Autonomous Republic. It emphasizes the use of natural methods, complete avoidance of pesticides and fungicides, and the implementation of measures to combat the causes of diseases rather than the diseases themselves. Research has determined that 18 indigenous grape varieties are more suitable for organic cultivation. The research conducted by us provides information and recommendations to vine growers and grape producers on the methods of organic cultivation.

Key words: *ecosystem, organics, dry pruning, organics, variety selection, bunch, disease, pest, compost, climate*

(*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent E.İsayev tərəfindən təqdim edilmişdir*)

“NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, №1

UOT 911.3

MƏMMƏD SADIQOV
Elm və Təhsil Nazirliyi, akad.H.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu
mammadsadigov78@gmail.com

İLQAR MƏMMƏDOV
Bakı Dövlət Universiteti
İlqar.m76@mail.ru

AYULDUZ ÖZAY
Elm və Təhsil Nazirliyi, akad.H.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu
Ayulduz.özay@gmail.com
DOI: 10.5281/zenodo.10986232

KANYON TURİZMİ, TURİZMİN BİR NÖVÜ KİMİ

Azərbaycanda dağlıq, orta dağlıq və çay dərələrində çoxsaylı, rəngarəng, mövqeyə və təbii şəraitə malik olan ərazisində dağadırmanma, alpinizm, hadisə və təhlükəli turizm növlərini inkişaf etdirmək üçün şərait vardır. Lakin bu füsünkar təbii və estetik gözəlliyə malik turizm- rekreasiya və istirahət növlərindən günün tələbləri səviyyəsində istifadə olunmayıb. Bu baxımdan Azərbaycan üçün yeni olan və turistlərin rəğbətini qazana bilən Kanyon turizm növünü birmənalı qeyd etmək olar. Geoloji, geomorfoloji və hidroloji cəhətdən rəngarəng formaya malik bu təbii təbiət abidələrinə respublikanın dağlıq rayonlarında bir-birindən fərqli olan 10-na yaxın kanyonlara rast gəlmək olar. Bunları nəzərə alıb onların hər biri haqqında tədqiqat aparmaq turizm sənayesi üçün çox məqsədəuyğundur. Artıq ölkəmizdə olan kanyonların turizm kataloquna salıb, istifadə edilməsinin vaxtıdır.
Respublikanın şimal-qərbində və şimal şərqində, onun erməni separatçılarından azad edilmiş (2020) zəngin yeraltı və yerüstü ekosistemlərə malik, böyük potensialı olan Qarabağ regionunu turizm baxımından diqqətdə saxlanılmalıdır.
Nəticədə, Azərbaycan turizm sənayesinin perspektivində yeni layihələrin yer alması, yenidənqurma və ərazinin abadlıq istiqamətində görüləcək işlərin əsasını təşkil edəcəkdir.
Açar sözlər: *Turizm, rekreasiya ehtiyatları, turizm növləri, alpinizm, Kanyon turizm, eko-turizm.*

Turizm sənayesində onlarla turizm növləri fəaliyyət göstərir. Dağlıq ərazi ilə bağlı dağa dırmanma, alpinizm, hadisə (təhlükəli) turizmi və s. misal çəkmək olar. Bununla yanaşı məkan baxımından elə ərazilər vardır ki, hazırda turizmin bir neçə növü kor-təbii fəaliyyət göstərir.

Misal olraq qonşu Gürcüstan respublikasının tabeliyində olan Tsalqa (Zəlyə Barmaqsız) inzibati rayonun ərazisində, hansı ki, Tbilisi şəhərinin 80 km-də, Gürcüstan azərbaycanlılarının ən sıx məskunlaşdığı Marneuli şəhərinin 87 km-də və Qara dənizin Gürcüstana aid kompleks turizm-rekreasiya və sanatoriya-kurort müəssisələrindən 300-450 km məsafədə yerləşən “Tsalqa” adlı ərazini göstərmək olar.

Tsalqa turizm istirahət ərazisi 5 ilə yaxındır ki, yerli sakinlər və qonşu rayonların əhalisi tərəfindən istifadə olunur. Lakin bu mənzərəli “kanyon” da (sıldırım yamaclı dar dərələrdə) turizm növünün əks-sədası nəinki, bütün Gürcüstan, eləcə də bəzi qonşu ölkələrdən gəlir.

Biz iyul-avqust aylarında Gürcüstanın Qara dəniz və adı gedən Tsalqa kanyon-turizm ərazisində olduqda bizi ərazinin ekoturizm və turizm rekreasiya ehtiyatlarının rəngarəngliyi, sırf yabanı turizm amilləri, ərazinin təbii şəraiti və iqlim ünsürləri, relyefin parçalanması ilə yanaşı dəniz səviyyəsindən 1350-1800 m yüksəklikdə landşaft ekzotikliyi və iqlim komfortluğu valeh etdi.

Məlumdur ki, Azərbaycan və Gürcüstan əraziləri təbii cəhətdən müəyyən oxşarlığa malikdir. Nisbətən iqlim fərqliliyini nəzərə almasaq, burada relyef və landşaft ehtiyatları eynilik təşkil edir [8,10]. Bu baxımdan Böyük Qafqazın istər Gürcüstan, istərsə də Azərbaycan ərazilərində çoxsaylı müxtəlif tipli çay-dərə formalı kanyonları diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan üçün daha maraqlı olan kanyonlar öz təbii mənzərəsi və rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Burada Böyük və Kiçik Qafqazın yamaclarından axan bəzi çayların dərələri hidroloji və tektoniki amillərin təsiri altında qalın süxur massivlərini yararaq nadir gözəlliyə malik sıldırım divarları olan dar kanyonlar yaratmışdır [17]. Bu kanyonlarıAzərbaycanın geoloji irsinə daxil edib, inkişaf etdirilməsi məqsədəuyğun zəruri olan kanyon turizminin bir növü kimi də dəyərləndirmək

olar.

Kanyonlarda təbii müxtəlifliyin turistlər üçün cəlbedici olmasına və estetik komfortluğuna üstünlük verilir. Burada təbii və antropogen landşaftlar və onun xüsusiyyətlərində mənzərəli təbii abidələri estetik zövqü oxşayan mühit, dağ və çay dərələrinin təbii yolla əmələ gətirdiyi müxtəlif formalı və ölçülü landşaftın uyğunlaşması əsas götürülür [10].

Xəzərin sahilyanı ovalıq hissəsində turizm ehtiyatlarına abrazion relyef formaları, dənizsahili meşə və çimərlik landşaftları, narın qumlu çimərlikləri, dəniz suyunun mövsüm dövründə temperaturu, su hövzələrinin fauna, flora zənginliyi, iqlim komfortluğunu aid etmək olar. Dağ ekosistemlərinə daxil olan əsas komponentlərə isə təbiət abidələri, ekzotik landşaft, meşə və çəmənlik əraziləri aid edilir [15].

AMEA müxbir üzvü T.Kəngərlinin tədqiqatına əsasən hazırda Azərbaycan ərazisində 7-8 məşhur kanyon vardır [1]. Bu kanyonlarda istirahət etmə, ətrafında düşərgə salma və turizm rekreasiya baxımından insanların sağlamlığının bərpa edilməsi XX əsrin ortalarından fəaliyyətə başlamışdır. Şübhəsiz ki, Azərbaycanda olan kanyonların sayı daha çoxdur. Lakin turizm baxımından onların tədqiq edilməsi və qiymətləndirilməsində fəaliyyətdə olanlar daha çox diqqəti cəlb etməkdədir.

T.Kəngərlinin tədqiqatı və bizim elmi-turizm ara.dırmalarından sonra bu qənaətə gəlmək olar ki, bu kanyonlar ğz cəlbediciliyi, təbii mənzərəsi və rəngarəngliyi baxımından bir-birindən müəyyən qədər fərqlənir. Aşağıda onların bəzilərinin əsas xüsusiyyətlərini şərh etmək daha məqsədəuyğundur.

Təngəaltı kanyonu Azərbaycanın şimal şərqində yan silsiləni təşkil edən malm-neokom yaşlı əhəngdaşlarını kəsib keçən Vəlvələ çayın yaratdığı təbiət abidəsidir [1]. Dərənin eni 50 m, uzunliğu 500 m, meşə ilə əhatələnmiş hündürlüyü isə 1500 m-dən çoxdur. Vəlvələ çayın hövzəsində yerləşən bir qrup dağ kəndlərini Xəzəryanı ovalıqla birləşdirən yeganə keçid rolu oynayan bu kanyon estetik məziyyətləri ilə yanaşı bütün dövrlərdə hərbi strateji əhəmiyyətə malik olmasıdır [1].

Şəkil 1. Təngi kanyonu.

2. **Qudyalçay kanyonu** Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacında, eyniadlı çayın orta hövzəsində yerləşir. Burada kanyonun dik yamaclarının hündürlüyü 1000 m-dən çox olan dərin dərəyə malikdir. Onun Yan silsilədən ayırdığı Qızılqaya massivi Cənub-Şərqi Qafqazın təbiətinin bu guşəsinə təkrarsız əzəmət və zövq verən müxtəlif rəngli mərmərləşmiş suxurları malm-neokom yaşlı olub, laylı əhəngdaşlarından təşkil olunmuşdur [1]. Kanyon iki hissədən ibarətdir. Onun uzunluğu 8-10 km Qrızdəhnə hissəsi ekzotik “Minarə” adlı qayadan başlayaraq çay axarının əksinə, cənub-şərq istiqamətində Qudyalçayının sağ qolu Ağçayla qovuşduğu yerədək uzanır. Burada kanyonun dibi boyu inşa edilmiş Quba-Xınalıq nəqliyyat yolu boyu yamacları qalın meşə massivi ilə örtülmüş, orta hissədə isə Alp çəmənliklərinə füsunkar mənzərə açan dairəvi şəkilli geniş Qrızdəhnə çökəkliyi yerləşir.

Kanyonun Qızılqaya əhəngdaşlı massivinin sıldırım yamacları arası ilə 5 km uzanan Qırızın yuxarı hissəsi praktiki olaraq antropogen təsirinə məruz qalmadığından ecazkar əzəmətini qoruyub saxlaya bilmişdir.

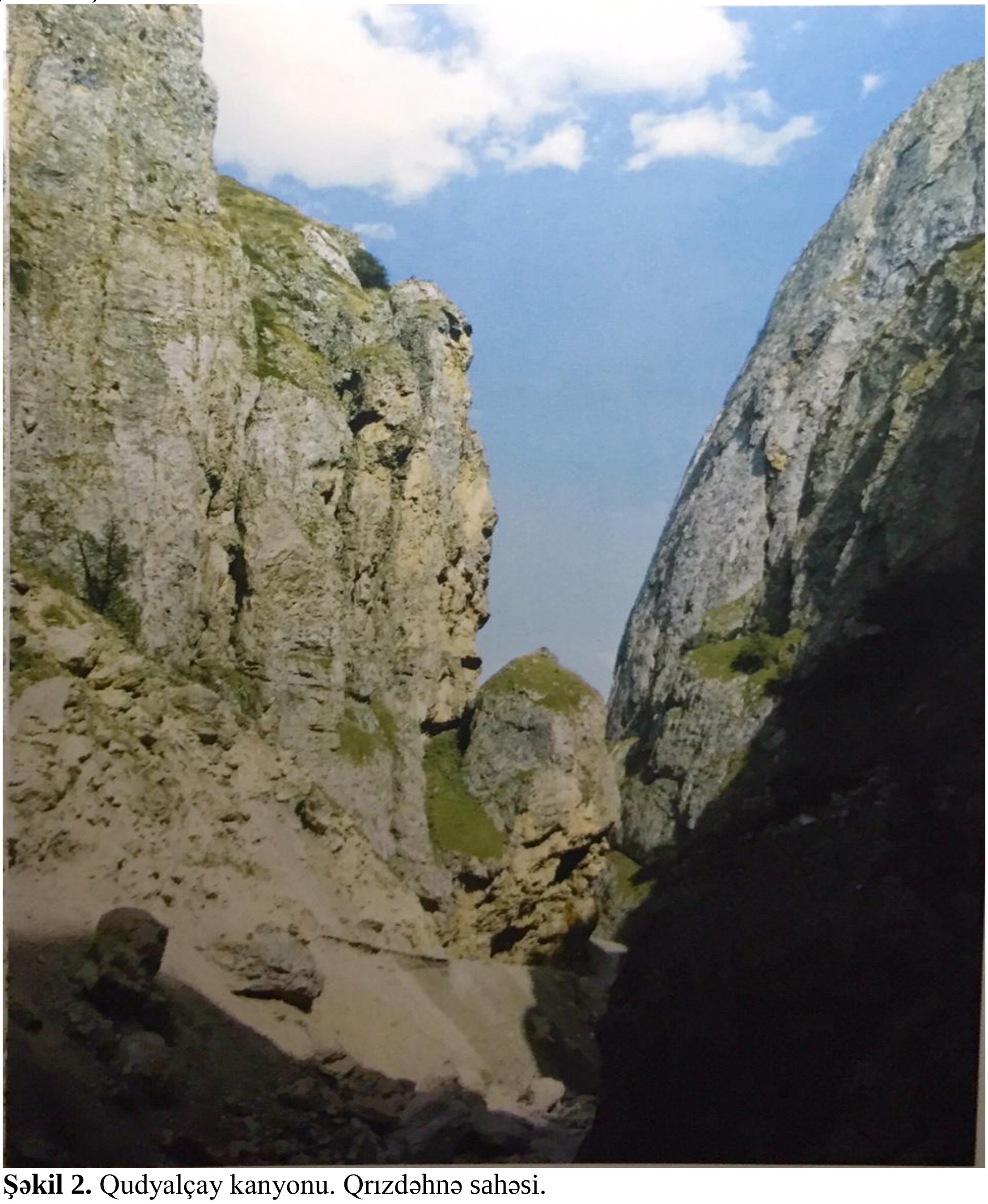

Şəkil 2. Qudyalçay kanyonu. Qrızdəhnə sahəsi.

Qaraçay kanyonu Qudyalçay kanyonundan 30 km cənub-şərqdə yerləşir və ölçülərinə görə ondan geri qalsa da insan əli dəyməmiş kiçik ada formasında ilkin təbii xüsusiyyətlərini hələ də saxlamaqdadır. Bu kanyonda mərmərləşmiş əhəngdaş massivi əmələ gəlmişdir [4]. Geomorfoloji

baxımdan kanyon Cərəkə-Cəngizur ön silsiləsini onun ensiz hissəsini kəsib keçərək 7 km məsafədə uzanır və dirsəkvari şəklində əyilmiş forma əmələ gətirmişdir. Kanyonun ən cazibədar və turisti cəlb etmə funksiyalarından biri burada dağ kəndlərinə və şimal-şərqi Qafqaz aşrımlarına aparan keçid məntəqəsini qorumaq məqsədilə inşa edilmiş orta əsrlərə aid xarabalığın olmasıdır.

Şəkil 3. Girdimançay kanyonu.

Girdimançay kanyonu Cənub-Şərqi Qafqazın cənub yamacında, eyni adlı çayın orta axarında yerləşərək Lahıc-Namazgah kəndləri arasında Niyaldağ silsiləsini kəsib keçdiyi yerdə əmələ gəlmişdir. Uzunluğu 5 km olan kanyon Orta Təbaşirin Namazgah sinklinoriumunun şimal qanadından təşkil edərək tuf-qumdaşları və tuf-konqlomeratorlarından kəsib keçir. Kanyonun əsas məziyyətlərindən biri XIX-XX əsrlərdə Lahıc kəndini düşməndən qoruyan təbii sədd rolunu oynaması olmuşdur [1].

Belə ki, dərənin yalnız dik şimal yamacından çətin keçilən cığır (onun izlərini indi də görmək olur) olmuşdur ki, o da kanyonun girişi ilə birlikdə ciddi şəkildə qorunarmış. Bu vəziyyət yalnız XX əsrin əvvəllərində dəyişmişdir. Belə ki, at-araba və sonradan avtomobil nəqliyyatına yol salmaq üçün kanyonun sıldırımlı cənub yamacında partlayış üsulu ilə, yol-iz salmaq məqsədi güdmüşdür. Bu metod vasitəsilə Azərbaycanda yol tikintisinin özünəməxsus abidə sayılan ensiz karnizin açılmasıdır. Bu ərazilər daxili turist və qonaqları XX əsrin 60-70-ci illərindən etibarən cəlb etməyə başlamışdır [11]. Hazırda müəyyən abadlıq işlərinin və yol nəqliyyat infrastrukturunun yaradılmasına baxmayaraq hələ ki, xarici turistləri cəlb edə bilməmişdir[14].

Şəkil 4. Qaraçay kanyonu. Panorama. Xəzəryanı ovalıq tərəfdən kanyona giriş.

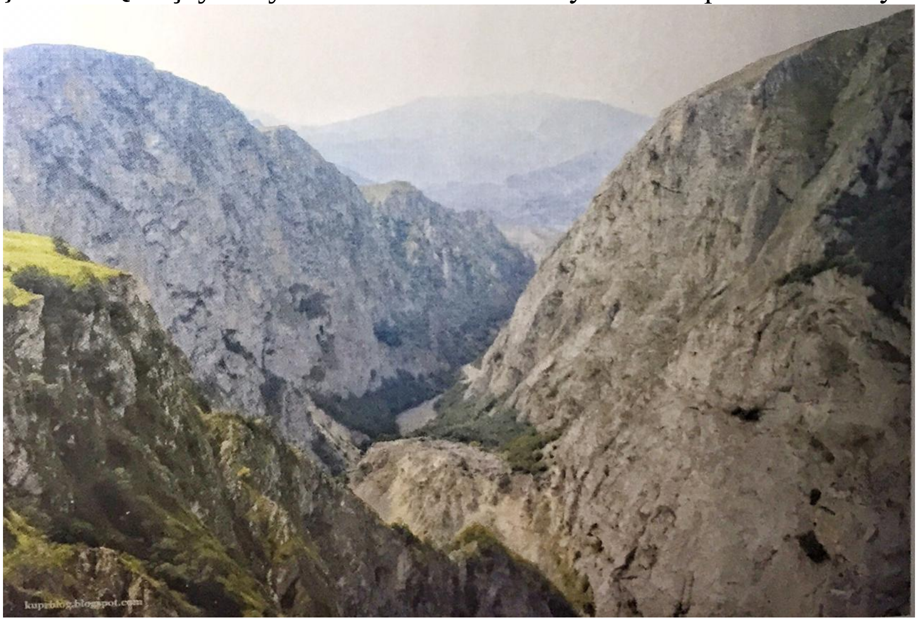

Şəkil 5. Qaraçay kanyonu. Panorama. Cənubdan görünüş.

Zəngiçay (Cülyan) kanyonu Girdimançay kanyonunundan bir qədər aşağıda onun eyniadlı qolunun ensiz (bəzi yerlərdə bir neçə metr) və bəzən isə dərin (400-500 m) girintili-çıxıntılı dərələri ilə təmsil olunmuşdur. O, şimaldan cənuba Namazgah sinklinoriumunun cənub qanadını kəsir və şimalda bənzərsiz gözəlliyi ilə göz oxşayan və ölçüsünün böyüklüyünə görə güclü təsir bağışlayan dairəvi formalı Müdrü çökəkliyinin bütün sularını özündən keçirir Hələki bu kanyon turizm işçiləri və mütəxəsislərinin və gəlmə turistlərin diqqət mərkəzindən çox-çox uzaqlardadır.

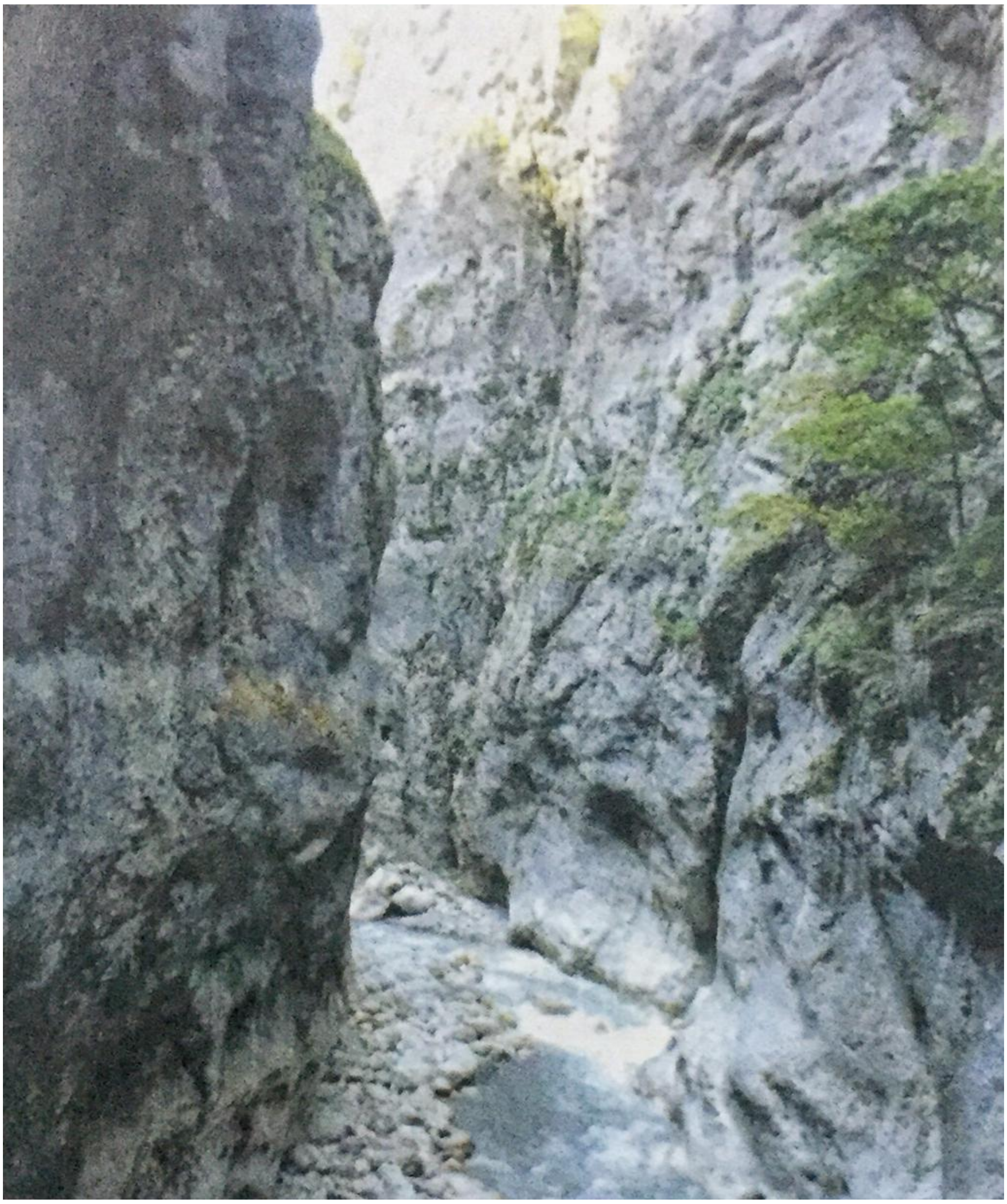

Şəkil 6. Zəngiçay kanyonu.

Qarqarçay kanyonu Kiçik Qafqazın şərq yamacında eyni adlı çayın dərəsində formalaşmışdır. 10 noyabr 2020-ci ilə dək bu Kanyon Azərbaycanın erməni işğalı altında qalmış çoxsayl geoloji, hidroloji obyektlərindən biridir. Eyniadlı çayın orta axarında yerləşən kanyon cənub-şərqdən şimal-qərb istiqamətində uzanan Qarabağ silsiləsini Üst Yura əhəngdaşlarından təşkil olunmuş Şuşa platformasını kəsib keçir. Uzunluğu 5 km-dən çoxdur [1,5]. Bu ərazilərdə ekoturizm ehtiyatlarının potensialı çox genişdir [5]. Əfsuslar olsun ki, ərazi 30 ilə yaxın erməni işğalı altında olmuş və azad edildikdən sonra bu ərazilərdə yenidən qurma işləri aparılmağa başlamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, adları çəkilən dağ və çay dərələrindəki kanyonlarla yanaşı Naxçıvan MR ərazisində də bu tipli kanyonlar vardır [13]. Respublikanın ərazisindəki kanyonları fiziki-coğrafi, geoloji-geomorfoloji və hidroloji baxımdan tədqiq etmək ümumi Azərbaycan kanyon və turizm, təbiət obyektləri və irsi abidələrin haqqında çoxlu ətraflı materiallar əldə etmək olar. Bu təbiət, tarixi, mədəni, geomorfoloji və hidroloji abidələr ölkəmizə turist səfərlərinə çıxan insanlar üçün bir vizual baxış mənbəyidir. Onlar ölkəmizin tarixi, coğrafiyası, relyef və iqlimi haqqında yığcam tanışlıq məlumatı əldə edəcəklər[9]. Alimlər və mütəxəsislər isə konkret kanyon turizmini inkişaf etdirmək və respublika turizm kataloquna daxil etdirib, bir sıra yeni tur marşrutların

açılmasına zəmin yaradacaqdır. Yaxın gələcəkdə kanyon turizmi Azərbaycan turizm sənayesinin inkişafında zəruri element kimi sayıla bilər [16, 17].

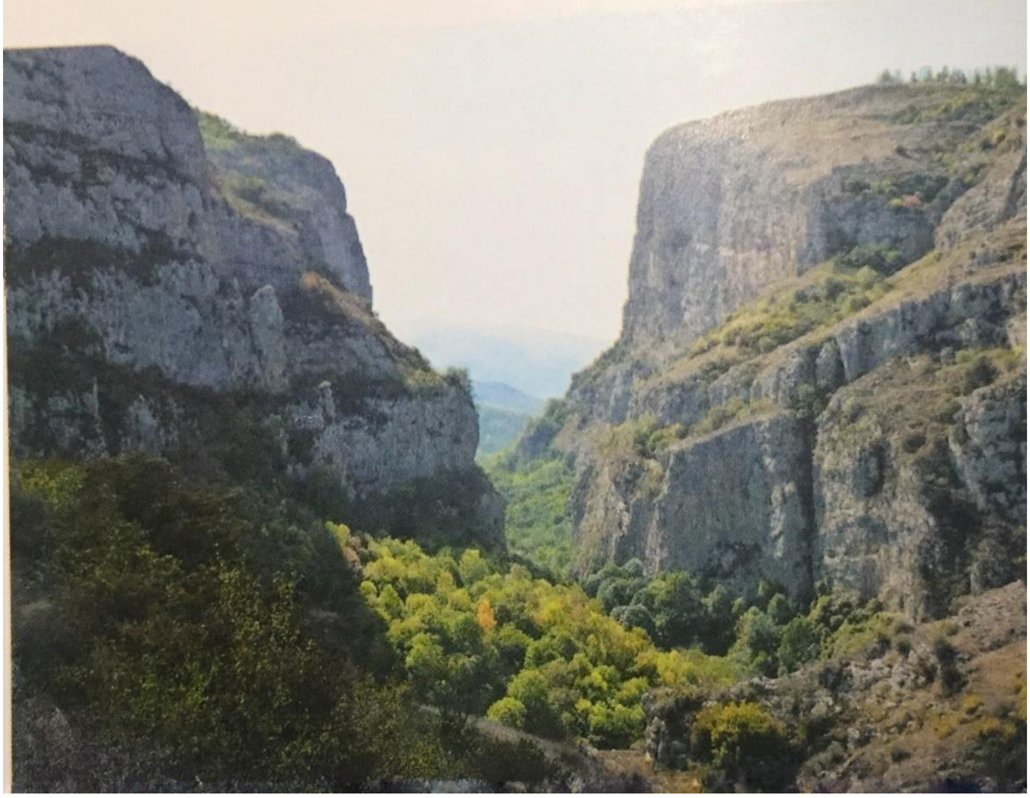

Şəkil 7. Qarqarçay kanyonu.

Məlumdur ki, istər xarici və istərsə də daxili turistləri birmənalı olaraq ölkəmizin ərazisinin coğrafi mövqeyi, onun dərin dərələri, dərələrdə formalaşan biri digərindən fərqlənən müxtəlif rəngli qiymətli süxur laylarından təşkil olunmuş kanyonların və yarğanlı qayaların bir-birini əvəz etməsi, ərazilərin bu kompleks fiziki-coğrafi xüsusiyyətləri baxımından turistlərin cəlbediciliyini daha da artırmış olacaqdır.

Nəticə

1. Nəticə olaraq, ölkəmizin ərazisində olan kanyonların inkişafı üçün əsaslı turizm infrastrukturları, nəqliyyat yolları və gecələmə obyektləri və s. təşkil edilməlidir. Respublikanın bu tip turizm növünün inkişaf etdirilməsində kompleks işlər həyata keçirilməlidir.
2. Həmçinin, ölkəmizin ərazisinin müxtəlif təsərrüfatlarına insan qayğısı, ərazilərin təsərrüfatlarından daha mütəşəkkil formada istifadəsi, bu ərazilərdə əhalinin maariflənməsinə və regionların ərazisində olan çox saylı turizm növlərini diqqətdən keçirib, bu turizm növləri haqqında ətraflı elmi biliyə yiyələnməklə yanaşı perspektiv planda ölkədə turizm zonalarının planlaşma istiqamətində fundamental işlərə nail olmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Kəngərli T.N., Babayev Ş.A. (2013). Azərbaycan Respublikasının geoloji irsi. Bakı, səh. 31-38. 148 s.
2. Салманов А.А. (1987). Курортно-туристические ресурсы. Природно-ресурный потенциал Большого Кавказа. Баку Элм. с. 117-118. с. 178.
3. Климат Азербайджана (под редакцией Э.М. Шихлинского и А.А. Мадатзаде). (1968). Баку. страница 180-181. с. 344.
4. Кашкай М.А. (1952). Минеральные Источники Азербайджана. Баку. Страница 51-56, 73-74, с. 537.
5. Paşayev N.Ə., Ağakişiyev G.R. (2014). Təbii fəlakətlərin Azərbaycan Respublikasının turizm təsərrüfatının ərazi təşkilinə təsiri. *"Azərbaycan Hava Yolları" QSC. Milli Aviasiya Akademiyasının Elmi Məcmuələr jurnalı. XVI Cild.* 2(1), Bakı, səh. 84-90.
6. Nəbiyev H.L. (2006). Böyük Qafqazın cənub yamacında sellərin statistik təhlili və onların yaranmasının sinoptik-iqlim şəraiti. *Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti.* 10(1). Bakı. səh. 538-542.
7. Paşayev N.Ə. (2003). Dağlıq ərazilərdə təbii fəlakətlərin məskunlaşmaya və təsərrüfatın ərazi təşkilinə təsirinin öyrənilməsinin metodoloji və praktik əhəmiyyəti. *Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti.* 8(1). Bakı. səh. 153-159.
8. Müseyibov M.A. (1998). Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı, Marif, səh. 76-92. 400 s.

9. Azərbaycanda Kanyon Turizm növünün inkişaf etdirilməsinin məqsədəuyğunluğu. (2020). *Beynəlxalq jurnal*. 9(1), səh. 32-38.
10. Məmmədov Q.Ş. (2012). Azərbaycanın Ekoturizm potensialı. II Cild. Bakı. "Şərq-Qərb" nəşri, səh. 142-205. 420 s.
11. Bilalov B.Ə., Gülalıyev Ç.G. (2015). Turizmin əsasları. Bakı, "QHT Nəşriyyatı", səh. 366-389, 432-436. 496 s.
12. Manuel Ramón González Herreraa, Vinod Sasidharanb, Julian Alberto Álvarez Hernándeza, Luis Daniel Azpeitia Herreraa. (2018). Quality and sustainability of tourism development in Copper Canyon, Mexico: Perceptions of community stakeholders and visitors. *Tourism Management Perspectives.* file:///D:/T-U-R-A-L/Dissertasiya%20i%C5%9Fi/Canyon%20Tourism%20M%20Glez%202018.pdf. 27(1), pp. 91-103.
13. Ni Wayan Rena Mariani və Firlie Lanovia Amir. (2016). Role of Social Media in the Promotion of 'Hidden Canyon' Tourism Object. Advances in Economics, Business and Management Research. *1st International Conference on Tourism Gastronomy and Tourist Destination* (ICTGTD). 28(1), pp. 152-155.
14. Canan Tanrisever, Bilgin Ünal İbret, Duran Aydinözü, Emin Cansiz. (2016). Geomorphologic Features And Tourism Potential Of The Valla CanyonKastamonu (Turkey). *Karadeniz Araşdırmaları*. 50(2), pp. 191-202.
15. Raziye Çakıcıoğlu Oban və Hediye Arzu Gökçe Gündüzoğlu. (2017). The perception of local people about the tourism potential in Ulubey canyon (Usak province). *Journal of Human Sciences.* 14(2), pp. 2078-2089.
16. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. (2008). Naxçıvan, səh. 68, 82-85, 476-477. 521 s.
17. Elnarə İsmayılova. (2017). Tarixi və Mədəni Turizm. Bakı, səh. 175-186, 248-263. 496 s.

РЕЗЮМЕ

МАМЕД САДЫГОВ, ИЛЬГАР МАММАДОВ, АЙУЛДУЗ ОЗАЙ

КАНЬОННЫЙ ТУРИЗМ, КАК ВИД ТУРИЗМА

В индустрии туризма существует множество видов туризма, которые сильно отличаются друг от друга. Туризм каньона, самый новый и самый молодой, также привлекает внимание с точки зрения его величия, привлекательности и очарования.

Специалистов по каньоном туризму в Азербайджане практически нет. Эта статья М.О.Садыкова почти как приоритет для Азербайджана шаг новичка. По нашему мнению, эти шаги помогут поднять перспективные проекты индустрии туризма Азербайджана на вершину.

Ключевые слова: Туризм, рекреационные ресурсы, виды туризма, альпинизм, каньон туризм, экотуризм.

SUMMARY

MAMMAD SADIGOV, ILQAR MAMMADOV, AYULDUZ OZAY

CANYON TOURISM, AS A TYPE OF TOURISM

There are so many completely different tourism types in the industry. The newest and most recent type is the canyon tourism which draws attention in terms of its majesty, attractiveness and charm.

There are roughly no specialists who work in the Canyon Tourism field of Azerbaijan. M.O. Sadigov's this article can be called as an initial step for Azerbaijan alongside its priority. In our opinion these steps will help to elevate prospect projects of Azerbaijan Tourism Industry to the top.

Key words: Tourism, recreation resources, types of tourism, mountaineering, canyon tourism, ecotourism.

(*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent E.İsayev tərəfindən təqdim edilmişdir*)

“NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, №1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, № 1

PEDAQOGİKA

UOT:37

ABDULLA MUSTAFAYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
“Ümumi tarix” kafedrasının dosenti
mustafayevabdulla78@gmail.com

MÜNƏVVƏR SÜLEYMANOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
“Ümumi tarix” kafedrasının müəllimi
alexandratarverdiyeva@mail.ru

NAZLI SEYIDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
“Ümumi tarix” kafedrasının müəllimi
nazliseyidova2@gmail.com
DOI: 10.5281/zenodo.10986293

AKTİV (FƏAL) TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİNİN NƏZƏRİ PRİNSİPLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə aktiv (fəal) təlim metodlarının tətbiqinin nəzəri prinsipləri araşdırılır. Qeyd olunur ki, bir sıra fənlərin tədrisində olduğu kimi, tarixin tədrisi prosesində də təlimin müxtəlif üsullarından-passiv, aktiv və interaktiv üsullardan istifadə olunur. Hər bir üsulun özünəməxsus xüsusiyyətləri məqalədə təhlil edilmişdir.

Göstərilmişdir ki, təlimin fəal metodları yalnız müəllimin deyil, eyni zamanda, şagirdlərin də fəal olmasını tələb edir, yalnız bu zaman onların tədris-idrak fəaliyyəti aktivləşir.

Qeyd olunmuşdur ki, müasir dövrdə təhsil prosesində şagirdlərə yalnız bilik verilmir, eyni zamanda onlarda bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşır. Ona görə də şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında ən mühüm amil onlarda təfəkkürün inkişaf etdirilməsidir.

Tədris prosesində fəal təlim metodlarından istifadənin dərsin keyfiyyətinin artırılmasında böyük əhəmiyyətə malik olduğu vurğulanır və bu metodların şagirdlər arasında dialoq ünsiyyətinə əsaslandığı göstərilir. Dialoq prosesində isə ünsiyyət bacarıqları ilə yanaşı, problemi kollektiv şəkildə həll etmək bacarığının, ən başlıcası isə şagirdlərdə nitq qabiliyyətinin inkişaf etməsi önə çəkilir.

Məqalədə eyni zamanda, fəal təlim metodlarının təlimin məzmununun öyrənilməsi və onun tətbiqinin səmərəliliyinin artırılmasında əhəmiyyəti də araşdırılır. Sonda belə bir nəticəyə gəlinir ki, tədris prosesində fəal təlim metodlarından istifadə şagirdlərdə passivliyi aradan qaldırır, təfəkkürü inkişaf etdirir, yaradıcılıq qabiliyyətini formalaşdırır, təlimin keyfiyyətini yüksəldir.

Açar sözlər: *Aktiv təlim üsulları; İşgüzar oyun; Tədris prosesi; Tədris-idrak fəaliyyəti; Rollu oyun: İşgüzar oyun*

Pedaqogikada olduğu kimi, tarixin tədrisi prosesində də təlimin passiv, aktiv və interaktiv üsullarından istifadə olunur. Passiv üsullarda şagird təlim prosesinin obyekti kimi çıxış edir. Belə ki, o müəllimin verdiyi materialı qavrayaraq təkrar etməlidir. İnteraktiv üsullarda təlim prosesi qarşılıqlı əlaqə üzərində qurulur və kollektiv, əməkdaşlıq fəaliyyətinə əsaslanır. Aktiv üsullarda isə şagird təlimin subyekti olur. Burada onlar müəllimlə dialoqa girərək yaradıcı tapşırıqları həll edirlər [2, Əmirov. 2011: s. 363-365]. Bu yazıda biz təlimin fəal (aktiv) metodlarının tətbiqinin nəzəri prinsiplərini nəzərdən keçirəcəyik.

Tədris prosesi zamanı tələbələrin fəal təhsil və idrak fəaliyyətinə bilavasitə cəlb edilməsi fəal təlim metodlarının ümumi adını almış texnika və metodlardan istifadə ilə bağlıdır.

Fəal təlim metodları təkcə müəllimin deyil, həm də şagirdlərin fəal olduğu zaman, materialın mənimsənilməsi prosesində onları fəal əqli və praktik fəaliyyətə sövq edən şagirdlərin tədris-idrak fəaliyyətini aktivləşdirmə üsullarıdır. Fəal təlimdə müəllim istiqamət verməklə öyrədir, şagird isə öyrənir və ondan öyrənilir. Burada şagirdlər passiv dinləyici deyil, fəal iştirakçılardır. Burada müəllimlərlə şagirdlər arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq vardır [4, s. 10].

Şagird fəaliyyəti onların bilik, bacarıq və vərdişlərinin öyrənilməsi və tətbiqi prosesində intensiv fəaliyyəti və praktiki hazırlığıdır. Təhsildə fəaliyyət bilik, bacarıq və vərdişlərin şüurlu mənimsənilməsi üçün şərtdir. Başqa cür ifadə etsək, müasir dövrümüzdə təhsil prosesi şagirdlərə yalnız bilik verməyi deyil, həmçinin onlarda bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsini də tələb edir. Bu baxımdan, şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmalarında təfəkkürün inkişaf etdirilməsi çox mühüm və vacib amil sayılır [6, Mahmudov. 2019)].

İdrak fəaliyyəti-müstəqil düşünmək, bir vəzifənin (problemin) həllinə öz yanaşmasını tapmaq istəyi, müstəqil bilik əldə etmək istəyi, başqalarını mühakimə etməyə tənqidi yanaşma və öz düşüncələrinin müstəqilliyini formalaşdırmaqdır. Bunun üçün lazımi şərait olmadıqda tələbə fəaliyyəti yox olur. Müasir təlim konsepsiyalarında müəllimin əsas vəzifələrindən biri dərslərin şagirdlərin müstəqil idrak fəaliyyəti əsasında təşkil edilməsidir. Lakin bəzən müəllimlərin bu fəaliyyəti təşkil etməkdə çətinlik çəkdiklərinin şahidi oluruq [1, Əlizadə. 2023].

Beləliklə, aktiv öyrənmə üsulları edərək, etməklə öyrənməkdir. Məhz müəllimin istiqamətləndirdiyi fəal fəaliyyətdə şagirdlər öz peşə fəaliyyəti üçün zəruri bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnir, yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirirlər. Dünyada aparılan təcrübələr sübut edir ki, fəal təlim metodundan istifadə dərsin keyfiyyətinin artırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu metod şagirdlər üçün cəlbedici olmaqla yanaşı, eyni zamanda maraqlıdır [9,Veysova. 2007: s. 4].

Fəal metodlar həm müəllimlə şagirdlər arasında, həm də tələbələrin özləri arasında dialoq ünsiyyətinə əsaslanır [10]. Dialoq prosesində ünsiyyət bacarıqları, problemləri kollektiv şəkildə həll etmək bacarığı, ən əsası isə şagirdlərin dili inkişaf edir. Fəal təlim metodları tələbələri müstəqil idrak fəaliyyətinə cəlb etməyə, hər hansı idrak tapşırıqlarının həllinə şəxsi maraq oyatmağa, əldə edilmiş bilikləri tətbiq etmək imkanı əldə etməyə yönəldilmişdir. Aktiv və yaxud fəal metodların məqsədi ondan ibarətdir ki, bütün psixi proseslər (dil, yaddaş, təxəyyül və s.) bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsində iştirak edir.

Fəal təlimin ən böyük üstünlüyü ondadır ki, bu zaman real idrak motivasiyası, yəni tələbələrin biliklərə yiyələnmək həvəsi yaranır ki, bu isə idrak fəaliyyətinin gedişində onların (şagirdlərin, tələbələrin) təfəkküründə gerçək ziddiyyətlərin həlli imkanlarına əsaslanır. Bu ziddiyyətlərdən yaranan emosiyalar isə əqli ehtiyatların səfərbərliyini təmin edir və imkan yaradır ki, diqqət uzun müddət bir yerə cəmlənsin [2,Əmirov. 2011: s.389]. Fəal təlim metodları tələbələri təhsil və idrak fəaliyyətinə cəlb etməyin ən təsirli vasitələrindən biridir. Fəal təlim həm məzmunun öyrənilməsinin, həm də onun tətbiq edilməsinin səmərəliliyini artırır, şagirdlərin dərketmə fəaliyyətini fəallaşdırır [9,Veysova. 2008: s.95-102]. Təqlid etməyən və imitasiyaya bölünən aktiv təlim metodlarının təsnifatını nəzərdən keçirək.

Simulyasiya (və yaxud modelləşdirmə) üsulları oyun və qeyri-oyunlara bölünür. Oyunlar üçün işgüzar oyunların aparılması, oyun dizaynı və s., qeiri-oyunlar üçün isə konkret vəziyyətlərin təhlili, situasiya tapşırıqlarının həlli və s. xarakterikdir [10].

Sxematik olaraq bu təsnifatı aşağıdakı kimi təqdim etmək olar

Şəkil 1: Aktiv təlim metodlarının təsnifatı

Aktiv öyrənmə üsulları		
Təqlid deyil	Təqlid	
	Oyun	Qeyri-oyun
-problemli mühazirə, planlaşdırılmış səhvlərlə mühazirə, cütlük mühazirə, mühazirə mətbuat konfransı; - evristik söhbət; -təhsil müzakirəsi; -ədəbiyyatla müstəqil iş; -seminar	- iş oyunu; -pedaqoji vəziyyətlər; -pedaqoji vəzifələr; - vəziyyət -müxtəlif fəaliyyətlərin dramatizasiyası	-kollektiv zehni fəaliyyət; -İVHN (İxtiraçı Vəzifələrin Həlli Nəzəriyyəsi);

Aşağıdakı formaları da oyun simulyasiya formalarına aid etmək olar. İş rolunun icrası ilə staj xüsusi tipli fəal öyrənmənin forma və üsuludur, burada “model” reallığın özüdür, modelləşdirmə isə əsasən rolun (tapşının) yerinə yetirilməsidir. Simulyasiya videooyunu gerçək hadisələri yaxından simulyasiya etmək üçün nəzərdə tutulan videooyunlardır. Belə ki, simulyasiya oyunları müxtəlif məqsədlər üçün real həyatdan götürülmüş müxtəlif hadisələri oyun şəklində təkrarlanır. Bu oyunlar zamanı qarşıya qoyulan dəqiq məqsədlər olmadığı üçün oyunçuya imkan verilir ki, personajı və yaxud da mühiti sərbəst şəkildə təqdim etsin [11]. Müharibə oyunlarını, iş oyunlarını nümunə kimi göstərmək olar.

“Model” anlayışı “tədris metodu” anlayışına çox yaxındır, çünki tədris metodu həm də müəllimlə şagird arasında davamlı qarşılıqlı əlaqəni nəzərdə tutur və bu zaman müəllim şagirdin “tədris metodu” ilə bağlı fəaliyyətini təşkil edir [12].

Modelləşdirmə (ingiliscə elmi modelləşdirmə, simulyasiya) müəyyən bir tədqiqat obyektini (orijinal) başqası ilə əvəz etməyə əsaslanan bilik obyektlərinin (hadisələr, cihazlar, proseslər) tədqiqi üsuludur [13]. Modelləşdirmə bilik obyektlərinin onların modelləri əsasında öyrənilməsi, real obyektlərin, proseslərin və ya hadisələrin izahatlarını əldə etmək, habelə tədqiqatçıları maraqlandıran hadisələri proqnozlaşdırmaq məqsədi ilə real obyektlərin, proseslərin və ya hadisələrin modellərinin qurulması və öyrənilməsidir. Geniş mənada modelləşdirmə (simulyasiya), subyektin bilavasitə idrak obyekti əvəzinə ona bənzər köməkçi əvəzedici obyekti (modeli) seçdiyi və ya yaratdığı, onu tədqiq etdiyi və idrakın əsasını köçürdüyü zaman xüsusi idrak prosesi, nəzəri və praktik vasitəli idrak üsuludur. Modelləşdirmə (simulyasiya) modeli yaratmaq və tədqiq etmək prosesidir, model isə elmi biliyin vasitəsi, formasıdır. Modelləşdirmə (simulyasiya) mürəkkəb, vaxt aparan və məsuliyyətli elmi işdir. Bəzən modellərdən istifadə etməklə tədqiqat texnoloji prosesləri eksperimental şəkildə öyrənmək üçün yeganə mümkün yoldur. Beləliklə, uzun illər davam edən proseslər qısa müddət ərzində modellər üzərində öyrənilə bilər. Əksinə, tez gedən proseslər modellər üzərində daha uzun müddət öyrənilir.

Modelləşdirmə (simulyasiya) müxtəlif xarakterli sistemlərin öyrənilməsində geniş istifadə olunur, lakin sistem yanaşmasının metodologiyası çərçivəsində sosial idarəetmədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Simulyasiya təlimi müxtəlif texniki vasitələr və cihazlarla müəyyən xüsusi bacarıqların və iş vərdişlərinin tətbiqini nəzərdə tutur. Rol oyunu (səhnələşdirmə) və yaxud da rollu oyun komandadakı münasibətlər problemlərinə, liderlik üslubunun və üsullarının təkmilləşdirilməsi problemlərinə əsaslanan xüsusi vəziyyətləri təhlil etməyin oynaq üsuludur. Bu oyun uşaqların özlərinə rol təyin etdikləri və mənimsəyərək oynadıqları bir oyundur. Çoxlu formaları olan bu oyun sadəcə rola girmək kim görsəndə də, inkişafetdirici öyrənmə prosesinin tərkib hissələrindən biridir [7].

Oyun dizaynı praktiki fəaliyyətdir, mahiyyəti reallığı mümkün qədər təkrarlayan mühəndislik, dizayn, texnoloji və digər layihələrin oyun şəraitində inkişafıdır. Didaktik oyun müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə həyata keçirilən bir model, yəni real obyektin, prosesin və ya hadisənin dəyişdirilməsidir. Bu oyun məktəbəqədər yaşda olan uşaqların zehni tərbiyəsində çox mühüm rol oynayır. Bu oyun zamanı şagirdlər təkcə nəinki qazandıqları bilikləri aydınlaşdırır və möhkəmləndirirlər, həmçinin oyun və idrakın birləşməsi sayəsində yeni biliklər əldə edirlər [3].

Bu cür oyunlar şagirdlərdə qavrama, düşüncə və təxəyyül arasında əlaqə yaratmağa, obyektləri dəyişdirməyə və s. kömək edir. Bu zaman şagirdlərdə nəinki dünyanı tanımaq, eyni zamanda onu dəyişdirməyə istək kimi bir mövqe yaranır. Didaktik oyunlar zamanı şagirdlərin bir-birləri ilə ünsiyyət yaratmaları mübahisəli məsələlərin həll edilməsinə imkan yaradır. Bu zaman isə onlarda nitq və diqqət inkişaf edir.

Fəal təlim metodları təhsil prosesinin müxtəlif mərhələlərində istifadə edilə bilər:

1-ci mərhələ-biliklərin ilkin mənimsənilməsi (problemli mühazirə, evristik söhbət, maarifləndirici müzakirə və s.) mərhələsidir.

2-ci mərhələ-biliyə nəzarət (bərkitmə) (kollektiv zehni fəaliyyət, sınaq və s.) mərhələsidir.

3-cü mərhələ-peşəkar bacarıqların, biliklərə əsaslanan bacarıqların formalaşdırılması və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı (simulyasiya edilmiş təlim, oyun və qeyri-oyun üsulları) mərhələsidir.

Ən təsirli aktiv (fəal) öyrənmə üsullarından biri işgüzar oyundur. 1932-ci ildə Leninqradda M.M. Birşteyn təhsildə ilk dəfə oyun metodundan (iş oyunu) istifadə etmişdir. 1991-ci ilə qədər dünyada 2000-dən çox işgüzar oyundan istifadə edilmişdir ki, onlardan 1200-dən çoxu yalnız keçmiş SSRİ və ABŞ-da istifadə edilmişdir. Digər ölkələrdə də, məsələn, İngiltərə, Kanada, Yaponiya, Fransa, Almaniya, Polşa, Çexiya, Slovakiya və s. ölkələrdə işgüzar oyunlar yayılmış və həyata keçirilmişdir [10].

İşgüzar oyunlar tədris prosesində tarixi biliklərin mənimsənilməsində çox mühüm əhəmiyyətə malik olan aktiv bir metoddur. Bu oyunlar müəllim tərəfindən verilən tapşırıq əsasında münasib işgüzar qərarın qəbul edilməsini tələb edir. Ona görə də şagirdlər bu zaman tədris prosesində adi bir dinləyici kimi deyil, çox fəal şəkildə iştirak edirlər. İşgüzar oyunların məqsədi şagirdlərdə tarixi bilikləri öyrətməklə yanaşı, bu bilikləri möhkəmləndirməkdir [14]. Bu oyunlar zamanı dil, nitq, qrafiklərdən, cədvəl və sənədlərdən istifadə etməklə reallığı əks etdirəcək bir mühit formalaşdırılılmaqla yanaşı, vaxt baxımından ümumiləşdirilmiş vəziyyət əks etdirilir [8, 2015: s.27].

Tədqiqatçılar müəyyən ediblər ki, material bu formada, yəni, işgüzar oyun formasında təqdim edildikdə məlumatın təxminən 90%-i mənimsənilir. Belə ki, işgüzar oyun zamanı şagirdlərin fəallığı aydın şəkildə təzahür edir, uzunmüddətli xarakter daşıyır və onları fəal olmağa "məcbur edir".

Oyun metodunun üç tətbiq sahəsi var: 1) təhsil sahəsi: oyun üsulları tələbələr üçün təhsil proqramında, peşəkar inkişafda istifadə olunur; 2) tədqiqat sahəsi: qərarların qəbul edilməsinin öyrənilməsi, təşkilati strukturların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və s. məqsədilə gələcək peşəkar fəaliyyətlərin modelləşdirilməsi üçün istifadə olunur; 3) praktik sfera: oyun metodu konkret sistemlərin elementlərini təhlil etmək, təhsil sisteminin müxtəlif elementlərini inkişaf etdirmək üçün istifadə olunur.

İşgüzar oyunun pedaqoji mahiyyəti tələbələrin təfəkkürünü aktivləşdirmək, gələcək mütəxəssisin müstəqilliyini artırmaq, təhsilə yaradıcılıq ruhunu daxil etmək, onları peşəkar praktik fəaliyyətə hazırlamaqdan ibarətdir. Problemli təlimdə əsas sual "niyə", işgüzar oyunda isə "əgər... nə olardı" sualıdır.

Bu üsul şagirdin şəxsi potensialını üzə çıxarır: hər bir iştirakçı fərdi olaraq, eləcə də digər iştirakçılarla birgə fəaliyyətdə öz imkanlarını diaqnostika edə bilər.

İşgüzar oyunun hazırlanması və keçirilməsi prosesində hər bir iştirakçının özünü təsdiq etmə və özünü inkişaf etdirmək imkanı olmalıdır. Müəllim şagirdə oyunda istədiyi şəxs olmağa, ona ünsiyyət zamanı üzə çıxa bilən ən yaxşı keyfiyyətlərini göstərməyə kömək edir.

İşgüzar oyun idarə olunan sistemdir, çünki oyun proseduru müəllim tərəfindən hazırlanır və düzəldilir. Oyun planlaşdırılmış rejimdə keçərsə, müəllim oyun münasibətinə qarışmaya bilər, yalnız şagirdlərin oyun fəaliyyətini müşahidə edib qiymətləndirə bilər. Amma hərəkətlər plandan kənara çıxarsa, dərsin məqsədini pozarsa, müəllim oyunun istiqamətini və onun emosional vəziyyətini tənzimləyə bilər.

Tədris prosesində işgüzar oyundan istifadə etməzdən əvvəl simulyasiya məşqlərini yerinə yetirmək tövsiyə olunur. Onlar daha kiçik həcm və həll olunan tapşırıqların məhdudlaşdırılması ilə fərqlənirlər.

Simulyasiya məşqləri öyrədici oyunlara daha yaxındır. Onların məqsədi tələbələrə yaradıcı mühitdə müəyyən bacarıqları möhkəmləndirmək, diqqəti müəyyən mühüm konsepsiya, kateqoriya və ya qanuna yönəltmək imkanı verməkdir. Şərtdə məcburi bir ziddiyyət olmalıdır, yəni simulyasiya məşqində çətinlik elementi var. İşgüzar oyunun hazırlanmasında aşağıdakı əməliyyatları ayırd etmək olar:

Mövzunun seçilməsi və ilkin vəziyyətin diaqnozu. Oyunun mövzusu təhsil kursunun demək olar ki, hər hansı bir bölməsi ola bilər. Tədris materialının peşəkar fəaliyyət üçün praktiki çıxışı olması arzu edilir.

Təkcə mövzunu deyil, həm də ilkin vəziyyəti nəzərə alaraq məqsəd və vəzifələrin formalaşdırılması. Bir vəziyyətdə oyun qurmaq lazımdır.
Məqsəd, tapşırıqlar, mövzu, iştirakçıların tərkibi nəzərə alınmaqla strukturun müəyyən edilməsi.
İşgüzar oyun iştirakçılarının oyun keyfiyyətlərinin diaqnostikası. Müəllimin hərəkətləri mücərrəd şagirdə deyil, konkret şagirdə və ya qrupa yönəldilsə, məşğələlərin oynaq formada aparılması daha səmərəli olar.
Obyektiv vəziyyətin diaqnozu. Oyunun harada, necə, nə vaxt, hansı şəraitdə və hansı əyani vasitələrlə oynanacağı məsələsi nəzərdən keçirilir.

İşgüzar oyun hazırlamaq üçün bütün didaktik üsullardan- izahlı-illüstrativ, reproduktiv, problemin təqdimatı, qismən axtarış, tədqiqat üsullarından istifadə etmək olar. Bu zaman aşağıdakı metodoloji tələblərə riayət etmək lazımdır: 1) Oyun akademik intizamın müəyyən bir nəzəri mövzusunun məntiqi davamı və tamamlanması, bütövlükdə fənnin öyrənilməsinə praktiki əlavə olmalıdır; 2) Real peşəkar şəraitə maksimum yaxınlıq; 3) axtarış və rahatlıq mühitinin yaradılması; 4) tədris və metodiki sənədlərin diqqətlə hazırlanması; 5) göstərilən problemin mümkün həll yollarının müəyyən edilməsi; 6) zəruri əyani vəsaitlərin olması (10).

İşgüzar oyunun istifadəsində müsbət və mənfi məqamları qeyd etmək olar. İşgüzar oyunların tətbiqində müsbət məqamlar bunlardır: yüksək motivasiya, öyrənmə prosesinin emosional doyması; peşə fəaliyyətinə hazırlıq, bilik və bacarıqların formalaşdırılması, öz biliklərinin tətbiqi; oyundan sonrakı müzakirə vasitəsilə biliklərin möhkəmləndirilməsi.

İşgüzar oyunların tətbiqində mənfi məqamlar bunlardır: müəllim üçün dərsin yüksək əmək intensivliyi, o, oyunun gedişində diqqətli və xeyirxah rəhbər olmalıdır; müəllim üçün daha böyük gərginlik, davamlı yaradıcı axtarışa konsentrasiya, aktyorluq məlumatlarının mənimsənilməsi; tələbələrin işgüzar oyundan istifadə etməyə hazır olmaması; oyunu aparan müəllimi əvəz etməkdə çətinliklər.

Azərbaycanda təhsil sisteminin yüksək səviyyədə inkişaf etməsinə baxmayaraq, bu sahədə təkmilləşdirilməsi zəruri olan və dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunması vacib hesab edilən çoxlu görülməli işlər vardır. Bu sahədə aparılan işlər yenilənməni tələb edir və bu proses fəal və interaktiv metodların tətbiq edilməsinin təkmilləşdirilməsini aktuallaşdırır. Tədris prosesinin təşkilinin səmərəliliyinin artırılmasının müxtəlif yolları vardır. Tələbə fəallığının və bütün tədris prosesinin səmərəliliyinin artırılmasının aşağıdakı əsas yollarını müəyyən etmək olar:
- tələbələrin təhsil motivasiyasının daxili və xarici motivlər (stimul motivləri) hesabına gücləndirilməsi;
- yeni və daha yüksək motivasiya formalarının formalaşması üçün şəraitin yaradılması (məsələn, şəxsiyyətin özünü aktuallaşdırmaq istəyi; təlim prosesində özünü ifadə etmək və özünü bilmək istəyi);
- tələbənin yeni fəaliyyət növlərini, bilik və bacarıqlarını fəal şəkildə mənimsəmək niyyətlərini həyata keçirmək üçün yeni və daha effektiv vasitələrlə təmin edilməsi;
- onun məzmununu öyrənmək üçün daha münasib təşkilati formaların və vasitələrin təmin edilməsi;
- dərs vaxtının daha səmərəli istifadəsi hesabına tələbələrin əqli əməyinin intensivləşdirilməsi, tədris prosesinin iştirakçıları arasında ünsiyyətin intensivləşdirilməsi;
- öyrəniləcək materialın məntiqi təhlili və əsas (invariant) məzmununun seçilməsi əsasında elmi əsaslarla seçilməsini təmin etmək;
- tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq.

Fəal təlim metodlarının xüsusi versiyalarında öyrənmənin səmərəliliyini artırmaq üçün yuxarıda sadalanan metodlardan birinə və ya bir neçəsinə diqqət yetirilir, lakin məlum metodların heç biri bütün üsullardan eyni dərəcədə istifadə edə bilməz.

Təlim metodlarının seçimi aşağıdakılarla müəyyən edilə bilər: 1) Tələbələrin təhsilinin, tərbiyəsinin, inkişafının və psixoloji hazırlığının ümumi məqsədləri ilə; 2) Konkret təhsil fənninin tədrisi metodikasının xüsusiyyətlərini və onun didaktik metodların seçilməsi üçün tələblərinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması yolu ilə; 3) Müəyyən bir dərsin məqsədləri, vəzifələri və materialının məzmunu ilə; 4) Bu və ya digər materialın öyrənilməsinə ayrılan vaxt ilə; 5) Tələbələrin hazırlıq səviyyəsi ilə; 6) Maddi təchizat səviyyəsi, avadanlıqların, əyani vəsaitlərin,

texniki vasitələrin mövcudluğu ilə; 7) Müəllimin özünün hazırlıq səviyyəsi və şəxsi keyfiyyətləri ilə.

Beləliklə, tədris prosesində fəal (aktiv) təlim metodundan istifadə edilməsi şagirdlərdə passivliyin aradan qalxmasına, təfəkkürün inkişafına, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasına, təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır [5, Quliyev: (2019), s. 4].

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə H. Müstəqil təlim fəaliyyəti idrak fəallığının başlanğıcı kimi. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 28 aprel, 2023. https://muallim.edu.az
2. Əmirov M. Tam orta məktəbdə tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası (Ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı, 2011, 707 səh.
3. Həmidova X. Uşaqlara didaktik oyunlardan istifadə nə verir. https://www.eudi.az
4. Yeni təlim texnologiyaları. Fəal və interaktiv təlim. 99 səh. https://azkurs.org
5. Quliyev Ə. Tədris prosesinin səmərəliləşdirilməsi yolları. SDU, "Elmi xəbərlər". Sosial və humanitar elmlər bölməsi, Bakı, 2019, cild 15, № 1, səh.4
6. Mahmudov V. Təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 21 aprel, 2019. https://www.muallim.edu.az
7. Rollu oyun nədir və onun faydası https://www.ilk5il.az
8. Tədris prosesində təlim metodlarının tətbiqinə dair Metodiki tövsiyələr. Tədris Mərkəzinin 2 dekabr 2-15-ci il tarixli 159504100218400 nömrəli əmrinə 2 saylı əlavə. Bakı, 2015, 31 səh. https://tedris.taxes.gov.az
9. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Bakı:2007, 156 səh.

İnternet saytları:

10. https://elib.Intu.edu.ua
11. https://az.wikipedia.org
12. https://studfile.net
13. https://uk.wikipedia.org
14. https://zamanintelebi.blogspot.com

РЕЗЮМЕ

АБДУЛЛА МУСТАФАЕВ,ИЛЬГАР КЕНГЕРЛИ,НАЗЛИ СЕИДОВА

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ПРИМЕНЕНИЯ АКТИВНЫХ (АКТИВНЫХ) МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ

В статье рассматриваются теоретические основы активных методов обучения. Отмечается, что, как и при преподавании ряда предметов, в процессе преподавания истории используются различные методы обучения – пассивные, активные и интерактивные. В статье анализируются особенности каждого метода.

Показано, что активные методы обучения требуют активности не только преподавателя, но и учащихся, только тогда активизируется их учебно-познавательная деятельность. В активном процессе обучения взаимное сотрудничество учителя и учащихся помогает освоить урок.

Было отмечено, что в современную эпоху учащимся не только даются знания, но одновременно у них формируются знания, умения и навыки. Поэтому важнейшим фактором формирования учащихся как личности является развитие их мышления.

Подчеркивается, что использование в учебном процессе активных методов обучения имеет большое значение в повышении качества урока, и показано, что эти методы основаны на диалогическом общении между учащимися. В процессе общения, помимо коммуникативных навыков, выделяется умение коллективно решать проблемы, а главное, развитие речевой способности учащихся.

При этом в статье рассматривается значение активных методов обучения в усвоении содержания обучения и повышении эффективности его применения. В итоге делается вывод, что использование активных методов обучения в учебном процессе устраняет пассивность учащихся, развивает мышление, формирует творческие способности, повышает качество обучения.

Ключевые слова: *Активные методы обучения; Деловая игра; Учебный процесс; Учебно-познавательная деятельность; Ролевая игра: Деловая игра.*

SUMMARY

ABDULLA MUSTAFAYEV ,ILGAR KANGARLI,NAZLI SEYIDOVA

THEORETICAL PRINCIPLES OF APPLICATION OF ACTIVE (ACTIVE) LEARNING METHODS

The article examines the theoretical principles of active learning methods. It is noted that, as in the teaching of a number of subjects, in the process of teaching history, various methods of training are used - passive, active and interactive methods. The specific features of each method are analyzed in the article.

It has been shown that active methods of training require not only the teacher, but also the students to be active, only then their teaching-cognitive activity becomes active. In the active learning process, mutual cooperation between the teacher and students helps to master the lesson.

It was noted that in the modern era, students are not only given knowledge, but at the same time, knowledge, skills and habits are formed in them. Therefore, the most important factor in the formation of students as a personality is the development of their thinking.

It is emphasized that the use of active learning methods in the teaching process is of great importance in increasing the quality of the lesson, and it is shown that these methods are based on dialogic communication between students. In the process of dialogue, in addition to communication skills, the ability to solve problems collectively, and most importantly, the development of students' speaking ability, is highlighted.

At the same time, the article examines the importance of active training methods in learning the content of training and increasing the efficiency of its application. In the end, it is concluded that the use of active teaching methods in the teaching process eliminates passivity in students, develops thinking, forms creativity, and improves the quality of teaching.

Keywords: *Active learning methods; Business game; Teaching process; Educational-cognitive activity; Role-playing game; Business game.*

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor F.Rüstəmov tərəfindən təqdim edilmişdir)

"NAXÇIVAN" UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
"NAKHCHIVAN" UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, №1
УНИВЕРСИТЕТ "НАХЧЫВАН"/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, № 1

UOT:37

VÜSALƏ ƏLİZADƏ
"Naxçıvan" Universiteti
Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi ixtisası üzrə II kurs magistrant
DOI: 10.5281/zenodo.10986335

YENİ PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ ZAMANI MÜƏLLİMİN METODİKİ FƏALİYYƏTİ

Məqalədə müasir dərs prosesində müəllimin müasir pedaqoji texnologiyalardan istifadə zamanı metodiki fəaliyyətə hazırlığının nəzəri məsələləri təhlil edilir. Təhsilin müasirləşməsi, dəyişən təhsilə keçid, pedaqoji yaradıcılıq azadlığı müəllimlərdən müxtəlif texnologiya və metodlardan istifadə etməyi, onları adekvat qiymətləndirməyi, məlumatlı seçim etməyi tələb edir. Bütün bunlar müəllimlərin pedaqoji sistemlərin, texnologiyaların, metodların məzmununu dərindən təhlil etmək səriştəsinə malik olduğunu güman edir ki, onlardan təhsil alanların inkişafı üçün məkanın layihələndirilməsi üçün onlardan istifadə etsinlər. Məqalədə metodoloji fəaliyyətin inkişafının məntiqini peşəkar inkişaf mərhələlərindən keçmə prosesi kimi təqdim edirək metodoloji savadlılıq, metodik fəaliyyətə hazırlıq və metodoloji səriştə şərh edilmişdir.
Açar söz: *metodiki fəaliyyət, müasir dərs, pedaqoji texnologiyalar, metodoloji savadlılıq, metodiki fəaliyyətə hazırlıq, metodoloji səriştə.*

Müasir dövrdə Azərbaycanın dünyəvi, demokratik və hüquqi dövlət kimi formalaşması və iqtisadi münasibətlərin təzahür etdiyi bir şəraitdə onun təhsil sisteminin inkişaf etmiş ölkələrin təhsil sisteminə inteqrasiya etməsi mühüm inkişaf göstəriclərindən biridir. Təhsil sisteminin inkişafı hazırda iqtisadiyyatda və cəmiyyətdə yeni nailiyyətlərin bərqərar olunmasının formalaşma tendensiyası ilə birgə artır.

Dünyada baş verən qloballaşma prosesləri təhsilin də qloballaşmasına səbəb olmuşdur. İqtisadiyyatda və cəmiyyətdə yeni nailiyyətlərin bərqərar olunmasının zəruri amili kimi təhsilin əhəmiyyəti insan kapitalının formalaşma tendensiyası ilə birgə artır.

Hazırda dünyada təhsil inkişaf edir və kadr hazırlığı işi böyük strateji əhəmiyyət daşıyır. Təhsil sisteminin və kadr hazırlığının qarşısında xüsusi vəzifələr, tələblər qoyulur. Gənc nəsil daim texniki dəyişikliklərin əmələ gəlməsini, biliklərin nisbi olmasını bilməli və bu məzmunda hazırlanmalıdır..

Qlobal dünyanın informasiya bolluğu şəraitində təhsilin vəzifələri dəyişir. Ağılın, intellektin inkişaf etdirilməsi ön plana keçir. Dünyanın təhsil məkanında sadəcə bilik və bacarıqlar deyil, dəyərlər, səriştələr şəxsiyyətin inkişafında mühüm atributlar kimi qiymətləndirilir. Azərbaycan da müstəqillik əldə etmiş ölkələrdən biri kimi bütün sahələrdə o cümlədən təhsildə islahatlar aparır.

2007-ci ildə "Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının Konsepsiya və Strategiyasının təsdiq edilməsi haqqında" (3) Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi qərarda "Müasir dövrdə müəllimin peşəkarlığına və fəaliyyətinə qoyulan tələblər" müəyyənləşdirilmişdir. Həmin bənddə müəllimin bacarığı aşağıdakı amillərlə təyin olunur:

- metodoloji (pedaqoji-psixoloji) bacarıqlar;
- ümumi mədəni səviyyəni əks etdirən bacarıqlar;
- fənnyönümlü bacarıqlar (3).

Konsepsiyada qeyd olunur ki, "pedaqoji fəaliyyətin yaradıcı istiqamətlənməsi müəllimdən aşağıdakıları tələb edir:

- öz imkanlarını obyektiv qiymətləndirmək, öz sənəti üçün əhəmiyyətli olan zəif və güclü cəhətlərini müəyyən edə bilmək (özünüidarə, özünüqiymətləndirmə, emosionallıq, kommunikativ, didaktik qabiliyyətlər və s.);
- intellektual fəaliyyət (düşüncə, yaddaş, qavrama, təsvir, diqqət) davranış mədəniyyətinə, ünsiyyət mədəniyyətinə, o cümlədən pedaqoji mədəniyyətə malik olmaq;

- inteqrasiya proseslərinə, dünya təhsil məkanının inkişaf tendensiyasına uyğunlaşa bilmək" (3).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 19 iyun 2009-cu ildə imzalanmış "Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu"nda müəllimin vəzifələri kimi aşağıdakılar göstərilmişdir: "Təhsil alanlarda mövqeyi formalaşdırmaq, onları vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ruhunda tərbiyə etmək, müstəqil həyata və əmək fəaliyyətinə hazırlamaq... pedaqoji etika və əxlaq normalarına riayət etmək, müəllim nüfüzunu yüksək tutmaq, ziyalılıq nümunəsi göstərmək, ...ixtisas və elmi-pedaqoji səviyyəsini yüksəltmək, elmi araşdırmalar aparmaq, əlavə məşğələlər, sinifdənkənar və məktəbdənkənar tədbirlər keçirmək istiqamətində gənc müəllimlərin formalaşdırılmasına diqqət yetirmək lazımdır".

Təhsilin təkmilləşdirilməsi, yeniləşdirilməsi və modernləşdirilməsi dövlətin daim diqqətində olumş, bu məqsədlə bir çox sərəncamlar, fərmanlar və qərarlar qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" (4) təsdiq edilmişdir. Bu strategiya Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafında, pedaqoji elmin inkişafında yeni bir mərhələnin açılmasını şərtləndirdi. Strategiyanın məqsədi ölkədə şəriştəli müəllim kadrları hazırlığı üçün, ən yeni texnologiyalara əsaslanan, müasir infrastruktura malik, yüksək keyfiyyət nəticələrinə görə dünya ölkələri sırasında qabaqcıl mövqe tutan Avropa standartlarına uyğun, mükəmməl təhsil sistemi yaratmaqdır. Bu məqsəddən irəli gələrək səriştəli müəllim kadrlarının hazırlanması, müəllimlərin peşə hazırlıqlarının müasir tələblər səviyyəsində təkmilləşdirilməsi, onların innovativ metodlarla tədris prosesini qurması, təhsilin məzmununun cəmiyyətin tələblərinə, iqtisadi inkişafın tələblərinə uyğun şəkildə qurulması, müəllimin idarəedicilik funksiyasını artırması, ilboyu təhsillə, özünütəhsil və özünütəkmilləşdirmə ilə məşğul olması, təhsil müəssisələrinin maliyyələşdirmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələləri xüsusi vurğulanmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyev hələ 1980-ci illərdə ali məktəb işçilərinin respublika müşavirəsindəki çıxışında yeni bir pedaqoji anlayış kimi səriştəli müəllim problemini irəli sürür və yeni müəllim kadrlarının yetişdirilməsini bir vəzifə olaraq təhsil nümayəndələrinin qarşısına qoyurdu. Müəllimin peşəkarlıq səviyyəsinə, səriştəliliyinə yüksək qiymət verərək, səriştəli müəllim obrazının səciyyəsini ulu öndər belə təsvir etmişdir: " ...hər bir ali məktəb müəllimi gərək öz sahəsində səriştəli olsun, geniş ümumi məlumata, pedaqoji qabiliyyət və yaxşı vərdişlərə, mühazirə oxumaq, dərs demək, öyrətmək, tərbiyə etmək üçün bütün başqa zəruri keyfiyyətlərə malik olsun. Bunun üçün gərək ali məktəb müəllimi elmi biliklərdən əlavə, yaxşı nitq, dil qabiliyyətinə, natiqlik məharətinə, bütün başqa pedaqoji keyfiyyətlərə və vərdişlərə yiyələnsin ki, bütün bunlar üst-üstə ona həqiqətən yaxşı tərbiyəçi olmaq imkanı versin" (7, 91).

Ölkəmizdə təhsil sisteminin beynəlxalq standartlara uyğun islahatların aparılması, həmin islahatların həyata keçirilməsini sistemli şəkildə təşkil etmək məqsədilə ümummilli lider H.Əliyev 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramını imzalamışdır. Proqramda təhsilin gələcək inkişaf konsepsiyası və strategiyası müəyyən edilməklə, mərhələlər üzrə təhsil sisteminin quruluşunda, idarə edilməsində, məzununda, maddi-texniki bazasında, iqtisadiyyatında kadr hazırlığı və təminatında islahatların aparılması nəzərdə tutulmuşdur.

Respublikamızda müstəqillik əldə edildikdən sonra, xüsusilə 1999-cu ildən həyata keçirilən islahatlar təhsil sisteminin müasirləşməsi, qlobal dünyanın yeni inkişaf tendensiyasına uyğunlaşmağa və dünyanın iqtisadi inkişafından bilavasitə asılı olaraq yaranan tələbat və zərurət meyllərindən asılı olaraq yaranmış və həyata keçirilmişdir. Təbii ki, həyata keçirilən islahat və yeniliklər ali məktəblərdə müəllimlərinin peşə hazırlığına yeniliklərin daxil olması ilə müşayiət olunmuş, zamanla təkmilləşmə yolu keçmişdir.

Müəllim məktəb, təhsil, ailə arasında bağlılıq yaradan, aktiv təsiredici şəxs olmaqla, şüurları, əqidələri, baxışları, milli xüsusiyyətləri yad təsirlərdən qoruyan və təlqin edən pedaqoji ötürücüdür. Müstəqil düşünə bilən, sağlam rəqabətə hazır olan, müasirliyi özündə daşıya bilən, vətəninə və ailəsinə gərəkli olan vətəndaşlar yetişdirmək XXI əsrin müəllim kadrlarından tələb olunan göstəricilərdir.

Ulu öndər Heydər Əliyev hələ 1980-ci illərdə ali məktəb işçilərinin respublika müşavirəsindəki nitqində yeni bir pedaqoji anlayış kimi səriştəli müəllim problemini irəli sürürdü. O, müəllimin peşəkarlıq səviyyəsinə, səriştəliliyinə yüksək qiymət verir və səriştəli müəllim obrazının keyfiyyətlərini göstərirdi: "…hər bir ali məktəb müəllimi gərək öz sahəsində səriştəli olsun, geniş ümumi məlumata, pedaqoji qabiliyyət və yaxşı vərdişlərə, mühazirə oxumaq, dərs demək, öyrətmək, tərbiyə etmək üçün bütün başqa zəruri keyfiyyətlərə malik olsun. Bunun üçün gərək hər bir ali məktəb müəllimi elmi biliklərdən əlavə, yaxşı nitq, dil qabiliyyətinə, natiqlik məharətinə, bütün başqa pedaqoji keyfiyyətlərə və vərdişlərə yiyələnsin ki, bütün bunlar üst-üstə ona həqiqətən yaxşı tərbiyəçi olmaq imkanı versin" (5, s.16).

Pedaqoji fəaliyyət təəccüblü dərəcədə çoxşaxəlidir ki, bu da onun funksiyalarının məlumatlandırıcı, inkişaf etdirici, tədris, idrak, yaradıcı, təhsil, transformasiya, səfərbər, tədqiqat, proqnostik, konstruktiv, ünsiyyət, nitq ilə də təsdiqlənir. Bu psixi və fiziki xüsusiyyətlər müəllimin tutduğu vəzifəyə uyğunluğunu qiymətləndirməyə imkan verir. Müəllimin peşəkarlığını həm də diqqət, yaddaş, ixtisas, psixotip, xarici görünüş müəyyən edir. Professioqram, peşənin tələb etdiyi peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətlərin psixofiziki təhlili, təsviri və xarakteristikasıdır.

Hazırda "peşə uyğunluğu" anlayışı nə ali, nə də orta məktəbləri qane edə bilmir, çünki kifayət qədər aşağı və ya həddindən artıq hallarda pedaqoji mədəniyyətin orta səviyyəsinə daha çox rast gəlirik.

YUNESKO-nun tövsiyəsi və müasir dünyada texnolji imkanların genişlənməsi indi daha çox peşəkar bacarıqlar, peşəkar səriştə haqda müzakirələrə səbəb olur. Müəllimdə pedaqoji səriştələrin rəngarəng palitrası olmalıdır. Peşəkar səriştə müəllimin peşəkarlığının xarakterik xüsusiyyətidir, onun pedaqoji fəaliyyətə nəzəri və praktiki hazırlığının vəhdətini ifadə edir.

Məlumdur ki, orta və ali təhsil müəssisələrində müəllim təhsilinin müasirləşdirilməsi proqramı irəli sürülür. Gələcək müəllimlərin hazırlanmasını həyata keçirmək, təkcə təhsilin məzmununu deyil, həm də mütəxəssis hazırlığının keyfiyyətini yeniləmək vəzifəsindən irəli gəlir. Əsas məqsəd gələcək müəllimlərin yeni şəraitdə işləməyə hazırlığını təmin etmək, daimi təhsil və özünütəhsil həvəsini aşılamaq, səriştəlilik formalaşdırmaqdır.

Tələbələrin şəxsi və peşəkar inkişafının, o cümlədən özünü təkmilləşdirmə prosesində öz potensialının stimullaşdırılması peşəkar məktəb üçün son dərəcə aktual problem olaraq qalır. Bunu həll etmək cəhdi portfel texnologiyasından istifadə etməkdir.

Bu texnologiya təhsilin keyfiyyətinə və inkişafın özünə nəzarət mexanizmlərinin təhsil prosesinə daxil edilməsinə zəmin yaradır. Birləşmiş Ştatlarda bu metod nəticəyə əsaslanan qiymətləndirmə ilə təsnif edilir və ilk növbədə səriştə əsaslı yanaşmaya əsaslanan təlimdə istifadə olunur.

Təhsilin müasirləşməsi, dəyişən təhsilə keçid, pedaqoji yaradıcılıq azadlığı elan olunur ki, bu da müəllimlərdən müxtəlif texnologiya və metodlardan istifadə etməyi, onları adekvat qiymətləndirməyi, məlumatlı seçim etməyi tələb edir. Bütün bunlar müəllimlərin pedaqoji sistemlərin, texnologiyaların, metodların məzmununu dərindən təhlil etmək səriştəsinə malik olduğunu güman edir ki, onlardan uşaqların inkişafı üçün məkanın layihələndirilməsi üçün onlardan istifadə etsinlər. Pedaqoji fəaliyyətin sistem formalaşdıran komponenti bir tərəfdən tədris metodları ilə, digər tərəfdən isə tərbiyə metodları ilə əlaqəli olan metodik fəaliyyətdir.

Pedaqoji fəaliyyət haqqında fikirlər və metodlar,bu metodların layihələndirilməsi, seçilməsi və müəllimin məktəblilərin təhsil və idrak fəaliyyətinin təşkili yolları kimi istifadə edilməsinə yönəlmiş konkret hərəkətlər meydana çıxır.

Yuxarıda göstərilənlərin hamısı müasir müəllimin metodik fəaliyyətinin elmi əsaslandırılması ehtiyacını aktuallaşdırır.

"Metodik fəaliyyət" anlayışı, bir tərəfdən, "tədris metodları" anlayışı ilə, digər tərəfdən, pedaqoji fəaliyyət ideyası ilə əlaqələndirilir ki, onun genesizi müəyyən fəaliyyətlərin qurulmasına yönəldilir, şagirdlərin fəaliyyətində bu üsulların müəllim tərəfindən tədris və idrak fəaliyyətinin təşkili üsulları kimi seçilməsi və istifadə edilməsi nəzərdə tutulur.

Metodoloji fəaliyyət dedikdə, məzmunun mənimsənilməsinə şərait yaratmaq üçün müasir təlim metodlarının ideyalarının mənimsənilməsini və tətbiqini təmin edən spesifik təfəkkür formasını özündə birləşdirən tələbələrin inkişafına yönəlmiş müəllimin obyektiv fəaliyyətinin sistemi nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, metodik fəaliyyət pedaqoji fəaliyyətinin əqli modelləşdirilməsidir ki, bu da belə fəaliyyətin normativ təqdimatlarının (modellərinin) formalaşmasını və onun layihələrinin praktikada həyata keçirilməsini əhatə edir.

Bundan əlavə, şərti ümumiləşdirilmiş versiyada metodoloji fəaliyyətin inkişafının məntiqini peşəkar inkişaf mərhələlərindən keçmə prosesi kimi təqdim edirik: metodoloji savadlılıq - metodik fəaliyyətə hazırlıq - metodoloji səriştə.

Bu anlayışların hər birini xarakterizə edək. “Savadlılıq” anlayışını təqdim etməklə biz onu aşağıdakı müddəalara əsasən əsaslandırırıq. Savadlılıq müəyyən dərəcədə bilik və qaydalardır. Savadlılıq istənilən sahə üzrə uğur qazanmaq üçün lazım olan anlayış və nəzəriyyəni əls etdirən biliklərə sahib olmaqdır.

Pedaqogikada insanın təhsilinin vahid konsepsiyası işlənib hazırlanmışdır ki, bu konsepsiyada savad insan təhsilinin səviyyələrindən biri və ya mərhələlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. O.E.Lebedev, A.P.Tryapitsina və başqalarının (8, 126) əsərlərində təhsilin formalaşması aşağıdakı səviyyələr çərçivəsində nəzərdən keçirilir:

- ibtidai savadlılıq - tədris və idrak fəaliyyətinin elementar vasitələrinin (oxu, yazma, sayma) inkişafı;
- funksional savad tətbiqi biliklərə əsaslanaraq müxtəlif fəaliyyət sahələrində həyat problemlərini həll etmək bacarığı;
- səriştə nəzəri biliklər əsasında həyatın müxtəlif sahələrində problemləri həll etmək bacarığıdır.

Pedaqoji savad dedikdə “əldə edilmiş bilikləri və sosial təcrübəni başqalarına ötürmək üçün bilik, bacarıq və vərdişlərin məcmusu başa düşülür; sosial-mədəni təcrübəni yaradan, saxlayan və zənginləşdirənlərlə mənimsənilməsi lazım olanlar arasında vasitəçi olmaq bacarığı nailiyyətləri pedaqoji savadlılıqdır. Pedaqoji savad, subyektin cəmiyyətdəki mövqeyinə görə motivasiya haqqında bilikləri, fəaliyyət psixologiyasının xüsusiyyətlərini, yaş və cins xüsusiyyətlərini dərk etməyi; qarşıya qoyulan məqsədlərə adekvat olan iş forma və üsullarını seçmək bacarığını əhatə edir.

İ.L.Parşukovanın tədqiqatında peşə-metodiki savad “fəaliyyətin sosial və şəxsi əhəmiyyətli nəticəsini əldə etmək üçün peşəkar zəruri kompleks olan metodik qaydanın bilik, bacarıq və vərdişlərin məcmusu” kimi şərh olunur [8,18]. Metodik savad təlim prosesinin komponentləri haqqında metodik biliklər sistemi, təlim fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün metodiki bacarıqlar sistemidir.

Pedaqoji fəaliyyətin mahiyyətinin müəllimin peşəkar şüurunun məzmununun xüsusiyyətlərindən asılılığını aşkar edən psixoloji tədqiqatlar, tədris prosesinin təşkilinin təbiəti və keyfiyyətinin, deməli, onun effektivliyi haqqında fərziyyə irəli sürməyə imkan verir və ilk növbədə müəllimin metodik savadı ilə müəyyən edilir.

E.V.Titovanın (10) araşdırmaları göstərdi ki, metodik savad, özlüyündə nə qədər vacib olsa da, həqiqi peşəkar pedaqoji fəaliyyəti qiymətləndirmək üçün etibarlı və kifayət qədər meyar rolunu oynaya bilməz: onun metodikliyi, potensial effektivliyi və s. Tədris prosesinin səmərəli təşkilini təmin etmək üçün müəllimlərin metodik savadlılığı zəruri olsa da, bu kifayət etmir, çünki onların real fəaliyyəti təkcə bununla müəyyən edilmir. V.V.Davıdov, V.P.Zinçenko haqlı olaraq hesab edirlər ki: “Təhsil artıq insana təkcə əsas biliklərin miqdarını deyil, həm də yeni şeyləri- yeni bilikləri, işin yeni növləri və formaları, yeni təşkilati üsullar, yeni estetik və mədəni dəyərlər” və s. idarəetməni qavramaq və mənimsəmək bacarığını verməlidir (11, 16.)

Metodik fəaliyyətə hazırlığa aşağıdakı komponentlərin formalaşması daxildir:

- koqnitiv (şəxsin əsas mədəniyyəti, peşəkar biliklərin mövcudluğu);
- motivasiya (pedaqoji fəaliyyətin şəxsi və sosial əhəmiyyətinin dərk edilməsi);
- prosessual (biliklərin ötürülməsi, bacarıq və bacarıqların formalaşdırılması üçün metodiki bacarıq və bacarıqların inkişafı);

- təşkilati (vaxtdan səmərəli istifadə, özünüqiymətləndirmə, özünə nəzarət);
- mənəvi-iradi (maraq, işləmək bacarığı, məqsədyönlülük).

Müəllimin metodik fəaliyyətə hazır olması ilə biz didaktik, psixoloji və metodik meyarlardan istifadə etməklə müxtəlif metodik problemlərin həlli prosesində onun özünü əks etdirmə qabiliyyətini nəzərdən keçirməyə çalışırıq.

Müəllimin metodik səriştəsinə gəlincə, biz onu şəxsiyyətin, ünsiyyətin və peşəkar fəaliyyətin ayrılmaz çoxsəviyyəli peşəkar əhəmiyyətli xüsusiyyəti kimi müəyyən edirik.

Metodiki hazırlıq müəllim hazırlığının və peşəkar inkişafının tərkib hissəsidir. Metodikiliyin formalaşmasında ümumi mədəni, psixo-pedaqoji, metodik və xüsusi fənlərin öyrənilməsi prosesində təkcə onların təhsil prosesinə daxil edilməsi ilə deyil, həm də özünütəhsil və özünütəhsil yolu ilə bilik, bacarıq və metodik əks etdirmə kimi müəllimlərin sistemli, məqsədyönlü fəaliyyətini nəzərdə tutur.

Təhsil fəaliyyətinin fəlsəfəsi də nəzərəçarpacaq dərəcədə dəyişmişdir. Onlar indi müəllim və tələbələr arasında birgə fəaliyyət kimi öyrənmə prosesinə daha az diqqət yetirirlər və daha çox öyrənənlərin özlərinin öyrənməsinə yönəlirlər. Təhsilin fəlsəfəsi pedaqoji konstruktivizm adlanır. O, pedaqoji elmin klassik nümayəndəsi A.Disterveqin fikrinə əsaslanır: bilik tələbəyə hazır formada ötürülə bilməz.

Müəllim təhsil fəaliyyətində olmaqla, əlbəttə ki, öz hərəkətinin və bütövlükdə təhsil prosesinin situasiyanın əks etdirməsinə keçid edir. Bununla belə, hələ də çətinliklərin fərdi mülahizəsinə əlavə olaraq, onların səbəbləri və izləmə yollarının dəyişdirilməsi təhlil meyarlarını ehtiva etmir.

Qeyd edilməlidir ki, hec bir təhsil sisteminin keyfiyyəti müəllimlərinin keyfiyyə-tindən üstün ola bilməz. Ən yaxşı təhsil sistemləri müəllim heyətini diqqətlə secir və öyrədir. Ölkəmizdə həyata kecirilən islahatlar və yeni mexanizmlər müəllim fəaliyyətinin yüksəldilməsi və keyfiyyətin artırılmasına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanova Ü. Müasir pedaqoji texnologiyalardan istifadənin səmərəsi // “Azərbaycanda təhsil siyasətinin prioritetləri: müasir yanaşmalar” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. Naxçıvan, 25 noyabr, 2016-cı il, s. 60.
2. Azərbaycan respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (milli kurikulum). http://www.e-qanun.az/framework/11562
3. Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının Konsepsiya və Strategiyası. https://e-qanun.az/framework/13540
4. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. https://president.az/az/articles/view/9779
5. Bünyatova F., B.Abdulla. Təlim və tərbiyədə interaktiv texnologiya. Bakı, 2000.
6. Əhmədov H.H., Zeynalova N.E. Pedaqogika. Dərslik. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 456 s.
7. Hüseynzadə R., Əzizova Z., Əliyev S., Verdiyeva Ü. PEDAQOGİKA. Dərslik. Bakı: Mütərcim, 2021, 488 s.
8. Образовательная программа-маршрут ученика. Ч. 2 / Под ред. А.П.Тряпицыной. СПб., 2000. 228 с.
9. Компетентный педагог 21 века. Принципы качественной педагогики: Материалы международной науч.-практ. конф. / Под общ. ред. И.Л.Паршуковой. СПб, 2013. 168 с.
10. Титова Е.В. Если знать, как действовать. М.: Просвещение, 1993. 192 с.
11. Давыдов В.В., Зинченко В.П. Культура, образование, мышление // Перспективы: вопросы образования. 1992. № 2.

РЕЗЮМЕ

ВУСАЛА АЛИЗАДЕ

ИЗ НОВЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ МЕТОДИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧИТЕЛЯ ВО ВРЕМЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

В статье анализируются теоретические вопросы подготовки учителя к методической деятельности при использовании современных педагогических технологий в современном учебном процессе. Модернизация образования, переход к меняющемуся образованию, свобода педагогического творчества требуют от учителей использования различных технологий и методов, их адекватной оценки и осознанного выбора. Все это

предполагает наличие у преподавателя компетенции глубоко анализировать содержание педагогических систем, технологий, методов, чтобы использовать их для проектирования пространства развития учащихся. В статье представлена логика развития методической деятельности как процесса прохождения стадий профессионального развития, методической грамотности, подготовки к методической деятельности, методической компетентности.

Ключевые слова: *методическая деятельность, современный урок, педагогические технологии, методическая грамотность, подготовка к методической деятельности, методическая компетентность.*

SUMMARY

VUSALA ALİZADE

FROM NEW PEDAGOGİCAL TECHNOLOGİES
METHODOLOGİCAL ACTİVİTY OF THE TEACHER DURİNG USE

The article analyzes theoretical issues of preparing a teacher for methodological activities when using modern pedagogical technologies in the modern educational process. Modernization of education, transition to a changing education, freedom of pedagogical creativity require teachers to use various technologies and methods, their adequate assessment and informed choice. All this presupposes that the teacher has the competence to deeply analyze the content of pedagogical systems, technologies, and methods in order to use them to design a space for student development. The article presents the logic of the development of methodological activity as a process of passing through the stages of professional development, methodological literacy, preparation for methodological activity, and methodological competence.

Key words: *methodological activity, modern lesson, pedagogical technologies, methodological literacy, preparation for methodological activity, methodological competence*.

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor F.Rüstəmov tərəfindən təqdim edilmişdir)

“NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, № 1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, № 1

UOT:821.09

SƏXAVƏT ƏLİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
saxavat aliyeva@ bsu.edu.az
https://orcid.org/0000-0002-5136-677X
DOI: 10.5281/zenodo.10986360

KİŞİ VƏ QADININ PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ TƏSİR EDƏN BİOLOJİ AMİLLƏR

Bu məqalə, bioloji amillərin təsirinə xüsusi diqqət yetirməklə, kişiləri və qadınları fərqləndirən psixoloji xüsusiyyətləri araşdırmaq məqsədi daşıyır. Gender fərqlərinin müxtəlif sahələrdə mövcud olduğu geniş şəkildə qəbul edilsə də, biologiya və psixologiya arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni başa düşmək, bu fərqlər haqqında hərtərəfli fikir əldə etmək üçün vacibdir. Biz burada kişilər və qadınlar arasında psixoloji fərqlərin formalaşmasında hormonal, nevroloji və genetik faktorların rolunu araşdıraraq, mövzu ilə bağlı mövcud tədqiqatları nəzərdən keçiririk.
***Açar sözlər**: hormonlar, nevroloji amillər, genetik amillər, gender fərqləri, biologiya, gender rolları*

Giriş

Gender fərqlərinin tədqiqi uzun müddət bioloji, sosial və psixoloji amillərin qarşılıqlı təsirini araşdıran mürəkkəb və çoxşaxəli bir sahə olmuşdur. Cəmiyyət və mədəni təsirlər, şübhəsiz ki, gender rollarının və gözləntilərinin formalaşmasında mühüm rol oynasa da, kişi və qadınları fərqləndirən psixoloji xüsusiyyətlərə bioloji amillərin daxili töhfəsini tanımaq vacibdir.

Bioloji amillər fərdin idrak, emosional və davranış modellərinə kollektiv şəkildə təsir edən genetika, hormonlar və beyin strukturu da daxil olmaqla bir sıra elementləri əhatə edir. Bu bioloji amillərin psixoloji xüsusiyyətlərlə necə kəsişdiyini başa düşmək gender fərqlərinin incəliklərini açmaq üçün çox vacibdir.

Biz gender fərqlərinin bioloji əsaslarını araşdırarkən mövzuya həssaslıqla yanaşmaq, hər bir cinsə xas dəyişkənliyi dərk etmək çox vacibdir. Bioloji amillər və ətraf mühitin təsirləri arasında qarşılıqlı əlaqə mürəkkəbdir və gələcək tədqiqat səyləri genderlə əlaqəli psixoloji xüsusiyyətlərin mürəkkəb strukturunu açmaq üçün, fənlərarası yanaşma tətbiq etməlidir. Bununla, insan müxtəlifliyi və davranışının daha əhatəli başa düşülməsinə nail olmaq olar.

1. Hormonal təsirlər

Kişilər və qadınlar arasında psixoloji fərqlərə səbəb olan əsas bioloji amillərdən biri hormonal variasiyadır. Kişilərdə və qadınlarda müvafiq olaraq əsas cinsi hormonlar olan testosteron və estrogen davranışların və idrak funksiyalarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Tədqiqatlar göstərir ki, testosteron iddialılıq, dominantlıq və risk alma davranışları ilə, estrogen isə tərbiyə, empatiya və sosial idrakla əlaqələndirilir. Bu hormonların psixoloji xüsusiyyətlərə təsirini başa düşmək, cinsə məxsus davranışlar haqqında dəyərli fikirlər verir.

Hormonlar insan orqanizmində mühüm xəbərçi kimi davranışların, duyğuların və idrak funksiyalarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Onların təsir mexanizmlərini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

✓ *Testosteron və kişi psixoloji xüsusiyyətləri*

Kişilərdə əsas cinsi hormon olan testosteron kişiləri qadınlardan fərqləndirən çoxsaylı psixoloji xüsusiyyətlərlə əlaqələndirilir. Tədqiqatlar testosteron səviyyələri ilə iddialılıq, dominantlıq və risk alma davranışı kimi xüsusiyyətlər arasında müsbət korrelyasiya olduğunu göstərirlər. Bu hormon təkcə fiziki inkişafa təsir etmir, həm də kişilərdə idrak və duyğuları idarə edən sinir dövrələrinin formalaşmasında mühüm rol oynayır [Dabbs 601-602].

Testosteron kişiləri qadınlardan fərqləndirən bir sıra davranış xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir. Tədqiqatlar yüksək testosteron səviyyələri ilə iddialılıq, üstünlük və rəqabət

qabiliyyəti kimi xüsusiyyətlər arasında müsbət korrelyasiya olduğunu göstərir. Bu xüsusiyyətlər çox vaxt sosial və peşəkar davranışlarla əlaqələndirilir, cəmiyyətdə genderə xas rolların və gözləntilərin formalaşmasına töhfə verir [Davies 38].

Testosteronun təsiri, davranış xüsusiyyətlərindən kənara çıxaraq koqnitiv funksiyaları əhatə edir. Tədqiqatlar göstərir ki, testosteron səviyyələri məkan qabiliyyətləri, riyazi qabiliyyət və vizual-məkan emal ilə əlaqələndirilir. Testosteronun koqnitiv funksiyalara təsirini başa düşmək müxtəlif sahələrdə, o cümlədən akademik və peşəkar fəaliyyətlərdə müşahidə edilən gender fərqləri haqqında dəyərli fikirlər verir [Carruth 933-934].

Testosteron kişilərdə aqressivlik və risk alma davranışına da təsir göstərir. Daha yüksək testosteron səviyyələri, xüsusən rəqabət vəziyyətlərində artan aqressiya ilə əlaqələndirilir. Əlavə olaraq, testosteronun risk seçimlərinin formalaşmasında rol oynadığı görünür, yüksək səviyyələr risk alma davranışlarına daha çox meyl ilə əlaqələndirilir [Cohen-Bendahan 914].

Testosteronun təsiri sosial və cinsi davranışlara uzanır, cütləşmə seçimlərinə, cinsi motivasiyaya və sosial üstünlüklərə təsir göstərir. Tədqiqatlar göstərir ki, testosteron səviyyələri reproduktiv uğur üçün, həyat yoldaşı seçiminə təsir göstərir. Üstəlik, testosteron sosial dominantlığın artması və kişi sosial qruplarında iyerarhiyaların qurulması ilə əlaqələndirilir [Davies 41].

Testosteronun kişilərin psixoloji xüsusiyyətlərinə təsirini başa düşmək, müxtəlif inkişaf mərhələlərində hormonal dinamikanın tanınmasını tələb edir. Əhəmiyyətli hormonal dəyişikliklərlə xarakterizə olunan kritik bir dövr olan yetkinlik, davranış, idrak və emosional tənzimləmə üzərində testosteronla əlaqəli təsirlərin başlanğıcını qeyd edir [Davies 37].

Testosteronun kişilərin psixoloji xüsusiyyətlərinə təsirini araşdırmaqdan əldə edilən fikirlər psixologiya, təhsil və səhiyyə də daxil olmaqla müxtəlif sahələrə təsir göstərir. Davranışların və idrak funksiyalarının formalaşmasında testosteronun rolunun qəbul edilməsi, genderə xas xüsusiyyətlərin daha incə bir şəkildə başa düşülməsini təmin edə bilər [Cohen-Bendahan 912].

Ümumiyyətlə, testosteron kişiləri qadınlardan fərqləndirən psixoloji xüsusiyyətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Testosteronun davranışlara, idrak funksiyalarına və sosial qarşılıqlı təsirlərə təsirini anlamaq, gender fərqləri kontekstində biologiya və psixologiya arasında qarşılıqlı əlaqəyə hərtərəfli perspektiv təqdim edir.

✓ *Estrogen və qadın psixoloji xüsusiyyətləri*

Qadınlarda üstünlük təşkil edən cinsi hormon olan estrogen, fərqli psixoloji xüsusiyyətlər toplusuna kömək edir. Tədqiqatlar göstərir ki, estrogen tərbiyəvi davranışlar, empatiya və yüksək sosial idrakla əlaqələndirilir. Estrogenin təsiri reproduktiv funksiyalardan kənara çıxır, qadınlarda emosional emal və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin ayrılmaz hissəsi olan beyin strukturlarına və neyrotransmitter sistemlərinə təsir göstərir [Abrahám 947].

Hormonal təsirlərin statik olmadığını qəbul etmək vacibdir; onlar həyat boyu dalğalanmalara məruz qalır, həm kişilərdə, həm də qadınlarda davranış dəyişkənliyinə təsir göstərir. Yetkinlik, menstruasiya, hamiləlik və menopoz əhəmiyyətli hormonal dəyişikliklərlə xarakterizə olunan əsas həyat mərhələləridir və hər biri cinslə əlaqəli psixoloji xüsusiyyətlərin dinamik təbiətinə təsir edir [Anderson 375].

Tədqiqatlar estrogen səviyyələri ilə qadınlarda emosional tənzimləmə arasında əhəmiyyətli bir əlaqə olduğunu göstərir. Estrogen reseptorları beynin amigdala və hipokampus kimi emosiya ilə əlaqəli bölgələrində boldur. Tədqiqatlar göstərir ki, estrogen qadınların emosional mənzərəsini birlikdə formalaşdıran emosional dözümlülüyün, empatiyanın və üz ifadələrinin daha yaxşı tanınmasına kömək edir [Balthazart 245].

Estrogen yaddaş, diqqət və şifahi qabiliyyətlər də daxil olmaqla idrak funksiyalarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Tədqiqatlar göstərdi ki, estrogen beyinə neyroprotektiv və sinaptik plastisiyaya təsir göstərir. Bu neyrobioloji dəyişikliklər, şifahi yaddaşın təkmilləşdirilməsi və müəyyən idrak sahələrində müşahidə olunan gender fərqlərinə töhfə verən idrak çevikliyinin artması ilə əlaqələndirilir [Andreano and Cahill 467].

Estrogenin təsiri qadınların mürəkkəb sosial vəziyyətləri və münasibətləri idarə etmək qabiliyyətinə təsir edərək sosial idrakı əhatə edir. Tədqiqatlar estrogenin sosial qavrayışı,

empatiyanı və şifahi olmayan işarələri şərh etmək qabiliyyətini gücləndirdiyini göstərir. Bu psixoloji xüsusiyyətlər qadına xas münasibətlərin dinamikasına təsir edərək sosial bağların formalaşmasına və saxlanmasına kömək edir [Bakker 222].

Menstruasiya dövrü, hamiləlik və menopozda, estrogen dalğalanmaları qadınların əhval-ruhiyyəsi və psixi sağlamlıq nəticələri ilə əlaqələndirilir. Estrogen səviyyələrindəki dəyişikliklər əhval-ruhiyyə, narahatlıq və depressiya kimi əhval pozğunluqlarına həssaslıqdakı dəyişikliklərlə əlaqələndirilmişdir. Bu hormonal dinamikanı başa düşmək, müxtəlif həyat mərhələlərində qadınlara məqsədyönlü müdaxilələr və dəstək hazırlamaq üçün çox vacibdir [Andreano 878].

Estrogenin qadın psixoloji xüsusiyyətlərinə təsiri müxtəlif inkişaf mərhələlərində dəyişir. Yetkinlik, menstruasiya, hamiləlik və menopoz əhəmiyyətli hormonal dəyişikliklərlə xarakterizə olunan kritik dövrləri təmsil edir və hər biri psixoloji xüsusiyyətlərə fərqli şəkildə təsir göstərir. Bu hormonal dinamikanın hərtərəfli başa düşülməsi genderə xas psixoloji profillərin mürəkkəbliyini qiymətləndirmək üçün vacibdir [Andreano 879].

Estrogenin qadın psixoloji xüsusiyyətlərinə təsiri ilə bağlı anlayışlar, tədqiqat və praktik tətbiqlər üçün geniş təsirə malikdir. Estrogenin emosional tənzimləmənin, idrak funksiyalarının və sosial idrakın formalaşmasında rolunun dərk edilməsi, fərdin hormonal profilini nəzərə alan fərdi yanaşmaları təşviq edərək, psixi sağlamlıq, təhsil və fərdiləşdirilmiş səhiyyə kimi sahələrdə müdaxilələr barədə məlumat verə bilər [Bakker 223].

Ümumiyyətlə, estrogen qadınları kişilərdən fərqləndirən psixoloji xüsusiyyətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Estrogenin emosional tənzimləmə, idrak funksiyaları və sosial idrak üzərində çoxşaxəli təsirini başa düşmək gender fərqləri kontekstində biologiya və psixologiya arasında qarşılıqlı əlaqəyə hərtərəfli perspektiv təqdim edir. Bu sahədə əlavə tədqiqatlar estrogenin qadın psixoloji xüsusiyyətlərinə təsirini başa düşməmizi inkişaf etdirmək və genderə xas xüsusiyyətlərin daha incə şəkildə başa düşülməsinə töhfə vermək potensialına malikdir.

- ✓ *İkili perspektivlərdən kənar*

Testosteron və estrogen tez-tez müvafiq olaraq kişi və qadın xüsusiyyətləri ilə əlaqəli olsa da, fərdlərin bir sıra hormonal profillər nümayiş etdirdiyini etiraf etmək çox vacibdir. İnterseks varyasyonları, hormonal pozğunluqlar və transseksual təcrübələr bəsit ikili perspektivlərə meydan oxuyaraq insan populyasiyasındakı müxtəlifliyi daha da vurğulayır. Hormonlar və psixologiya arasındakı qarşılıqlı əlaqənin geniş bir şəkildə başa düşülməsi, bu müxtəlifliyin tanınmasını tələb edir.

Testosteron tez-tez iddialılıq, dominantlıq və risk alma davranışı kimi stereotipik kişi xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilsə də, kişi populyasiyasında müxtəlifliyi tanımaq çox vacibdir. Araşdırmalar göstərir ki, testosteronun psixoloji xüsusiyyətlərə təsiri dəyişir, empatiya, sosial davranış və idrak qabiliyyətləri kimi xüsusiyyətlərə təsir göstərir [Bocklandt 251].

Eynilə, estrogenin təsiri ənənəvi qadın xüsusiyyətlərindən kənara çıxır, dar stereotiplərə meydan oxuyur. Reproduktiv sağlamlıqdakı rolundan əlavə, estrogen emosional tənzimləmə, koqnitiv funksiyalar və sosial idrakda həlledici rol oynayır. Estrogenlə əlaqəli müxtəlif psixoloji xüsusiyyətlərin tanınması qadınlıq təcrübələrinin mürəkkəbliyini əhatə edərək, qadınlığın daha hərtərəfli başa düşülməsinə kömək edir [Brailoiu 318].

Kişilərdə testosteronun və qadınlarda estrogenin ikili perspektivi interseks varyasyonları və hormonal müxtəliflik ilə daha da çətinləşir. Atipik hormonal profilləri olan şəxslər ənənəvi kateqoriyalara səliqəli şəkildə uyğun gəlməyə bilər, bu da daha əhatəli yanaşmanın zəruriliyini vurğulayır. Müxtəlif hormonal profillərin mövcudluğunu qəbul edərək, biz psixoloji mənzərənin daha dəqiq təsvirinə doğru irəliləyirik [Caldú and Dreher 55].

Hormonların təsirini başa düşmək həyat boyu hormonal dalğalanmaların dinamik təbiətini qiymətləndirməyi tələb edir. Yetkinlik, menstruasiya, hamiləlik və menopoz əhəmiyyətli hormonal dəyişikliklərlə xarakterizə olunan və psixoloji xüsusiyyətlərə müxtəlif yollarla təsir edən kritik dövrləri təmsil edir [Bocklandt 252].

Hormonal müxtəlifliyin və psixoloji xüsusiyyətlərin mürəkkəbliyinin tanınması, tədqiqat və praktiki tətbiqlərə təsir göstərir. Müdaxilələrin sərt gender gözləntilərinə deyil, fərdin hormonal

profilinə əsaslanaraq uyğunlaşdırılması psixi sağlamlıq, təhsil və səhiyyə kimi sahələrdə daha təsirli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Hormonal təsirlərdə müxtəlifliyi qəbul etmək daha əhatəli və fərdi yanaşmaya kömək edir [Brailoiu 319].

İkili perspektivlərdən kənara çıxmaq, kişilərdə və qadınlarda hormonal təsirlər və psixoloji xüsusiyyətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni hərtərəfli başa düşmək üçün vacibdir. Tez-tez ənənəvi gender rolları ilə məhdudlaşan testosteron və estrogen əlamətlər spektrinə müxtəlif təsirlər göstərir. Bu müxtəlifliyi qəbul etmək stereotiplərə meydan oxuyur və biologiya ilə psixologiya arasındakı mürəkkəb əlaqəni anlamaq üçün daha əhatəli yanaşmanı təşviq edir. Bu sahədə əlavə tədqiqatlar hormonal təsirlər haqqında anlayışımızı inkişaf etdirmək və genderə xas xüsusiyyətlərin daha incəlikli qavranılmasını təşviq etmək üçün çox vacibdir [Daniel, 2006, 790].

Hormonal təsirləri başa düşmək üçün testosteron və estrogenin psixoloji xüsusiyyətlərə geniş təsirlərini qəbul etmək lazımdır. Testosteron şərti olaraq iddialılıq və risk alma kimi kişi xüsusiyyətləri ilə, estrogen isə empatiya və emosional tənzimləmə kimi qadın xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilsə də, araşdırmalar daha geniş təsir spektrini ortaya qoyur. Məsələn, testosteron stereotipik kişi xüsusiyyətlərindən kənarda sosial davranışlara və idrak funksiyalarına, estrogen isə, qadınlarda inadkarlıq və məkan qabiliyyətlərinə təsir göstərə bilər [Dluzen 486].

İkili perspektivlərdən kənar müxtəlif hormonal təsirlərin tanınması həm tədqiqat, həm də praktik tətbiqlər üçün dərin təsirlərə malikdir. Testosteron və estrogenin kişi və qadınların psixoloji xüsusiyyətlərinə geniş təsirlərini başa düşməklə, biz psixi sağlamlıq, təhsil və digər sahələrdə daha fərdi və effektiv müdaxilələr barədə məlumat verə bilərik. Bu inklüziv yanaşmanı mənimsəmək təkcə elmi anlayışımızı inkişaf etdirmir, həm də daha qəbuledici və ədalətli cəmiyyətin yaradılmasına töhfə verir. Əlavə tədqiqat və maarifləndirmə təşəbbüsləri biologiya və psixologiya arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqənin hərtərəfli və dərin dərk edilməsi istiqamətində irəliləyişi davam etdirmək üçün çox vacibdir [Federman, 1510].

2. Nevroloji fərqlər (Neurological Variances)

Müxtəlif beyin strukturlarında və funksiyalarında kişi və qadınlar arasında nevroloji bərabərsizliklər müşahidə edilmişdir. Qabaqcıl neyroimaging üsullarından istifadə edilən tədqiqatlar müəyyən beyin bölgələrinin ölçüsündə və əlaqəsində fərqliliklər aşkar etdi. Məsələn, tədqiqatlar göstərir ki, interhemisferik ünsiyyətdən məsul olan korpus kallosum, cinslər arasında strukturda fərqlənə bilər, idrak prosesinə və emosional tənzimləməyə potensial təsir göstərir. Bu nevroloji fərqləri araşdırmaq biologiyanın koqnitiv və emosional fərqlərə necə təsir etdiyini anlamamızı gücləndirir [Forger, 396].

✓ *Sinir quruluşu və funksiyası*

İnsan beyni kişilər və qadınlar arasında struktur fərqləri olan mürəkkəb bir orqandır. Fərdi varyasyonlar mövcud olsa da, neyroimaging üsullarından istifadə edilən tədqiqatlar müəyyən beyin bölgələrində ardıcıl uyğunsuzluqları müəyyən etmişdir. Ən diqqətəlayiq fərqlər amigdala, hipokampus və korpus kallosumun ölçüsü və əlaqəsini əhatə edir [Baron-Cohen 55].

Tədqiqatlar göstərir ki, qadınlar kişilərlə müqayisədə beynin emosional mərkəzi olan daha böyük amigdalalara malikdirlər. Bu ölçü fərqi cinslər arasında emosional emal, empatiya və sosial idrakda dəyişikliklərə səbəb olur [Forger, 394].

Yaddaş və məkan naviqasiyası üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən hipokampus, kişi və qadınlar arasında struktur fərqləri nümayiş etdirir. Tədqiqatlar göstərir ki, qadınların ümumiyyətlə proporsional olaraq daha böyük hipokampusu var, bu da yaddaşla əlaqəli vəzifələrə və emosional yaddaşın işlənməsinə potensial təsir göstərir [Breedlove 9-10].

Beynin yarımkürələri arasında əlaqədən məsul olan korpus kallosum da cinsiyyətə xas fərqlər nümayiş etdirir. Qadınlar, adətən, daha böyük korpus kallosumuna malikdirlər ki, bu da daha yüksək interhemisferik ünsiyyəti təşviq edir və bu, üstün çoxşaxəli bacarıqlara və şifahi ünsiyyət bacarıqlarına kömək edir [Dennis 391].

Struktur uyğunsuzluqlardan başqa, sinir funksiyası kişilər və qadınlar arasındakı psixoloji fərqləri başa düşməkdə həlledici rol oynayır. Funksional maqnit rezonans görüntüləmə (fMRI)

tədqiqatları koqnitiv tapşırıqlar zamanı beynin aktivasiya modellərindəki dəyişiklikləri vurğulayır və müxtəlif idrak emal üslublarına işıq salır [Savic-Berglund 33].

Kişilər və qadınlar koqnitiv emal üslublarında fərqlər nümayiş etdirə bilər, kişilər tez-tez müəyyən bir tapşırıq üçün bir yarımkürəyə güvənərək daha çox birtərəfli bir yanaşma nümayiş etdirirlər. Bunun əksinə olaraq, qadınlar daha bütöv bir emal tərzini təşviq edərək, hər iki yarımkürə ilə məşğul olmağa meyllidirlər [Ильин 88].

Emosional stimullara sinir reaksiyaları da cinslər arasında fərqlənir. Tədqiqatlar göstərir ki, qadınlar emosional tapşırıqlar zamanı amigdala və prefrontal korteksdə artan aktivliklə yüksək emosional reaksiya göstərirlər [Hahn 1248].

İctimai və mədəni amillərin təsirini etiraf etməklə yanaşı, kişiləri və qadınları fərqləndirən psixoloji xüsusiyyətlərin formalaşmasında bioloji amillərin, xüsusilə də nevroloji fərqlərin rolunu tanımaq vacibdir. Sinir strukturu və funksiyası arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqə cinslər arasında müşahidə olunan müxtəlif idrak və emosional xüsusiyyətlərə kömək edir.

✓ *Koqnitiv qabiliyyətlər*

Tədqiqatlar göstərir ki, kişilər çox vaxt fəza naviqasiyası və obyektlərin manipulyasiyası ilə bağlı vəzifələrdə qadınları üstələyir. Bu, çox vaxt, hipokampal quruluşdakı fərqlərlə əlaqələndirilir. Neyroimaging tədqiqatları kişi və qadınların beyinlərində struktur fərqləri aşkar edib. Məsələn, yaddaş üçün vacib bir bölgə olan hipokampus qadınlarda daha böyük, emosional emal ilə əlaqəli amigdala isə, kişilərdə daha böyük olur. Bu struktur fərqlər, koqnitiv fəaliyyətdə dəyişikliklərə şərait yaradır [Ellis 715].

Serotonin, dopamin və oksitosin kimi neyrotransmitter sistemlərindəki fərqlər koqnitiv proseslərə və emosional tənzimləməyə təsir edir. Bu nörotransmitterlərin müxtəlif səviyyələri və işləməsi, kişilər və qadınlar arasında əhval-ruhiyyə, diqqət və sosial idrakda bərabərsizliklərə şərait yaradır [Fivush 1575].

Tədqiqatlar ardıcıl olaraq göstərir ki, qadınlar şifahi və dil tapşırıqlarında kişiləri üstələyirlər. Qadınlarda sol yarımkürənin daha böyük həcmi kimi nevroloji korrelyasiya bu fərqləri izah edə bilər. Dilin işlənməsində iştirak edən neyron mexanizmləri başa düşmək, hər bir cinsə uyğunlaşdırılmış təhsil strategiyaları və müdaxilələri haqqında məlumat verir [Hankin 785].

Əksinə, kişilər çox vaxt məkan və riyazi tapşırıqlarda üstün olurlar. Parietal lob kimi məkan emalı ilə əlaqəli beyin bölgələrindəki struktur fərqlər, bu bərabərsizliklərə şərait yaradır. Bu tapıntıların nəticələri, uyğunlaşdırılmış yanaşmaların təlim nəticələrini artıra biləcəyi təhsil və peşəkar şəraitə şamil edilir [Kimura 33-34].

Həyat boyu hormonal dalğalanmalar, xüsusən də yetkinlik, hamiləlik və menopoz zamanı kişilərdə və qadınlarda koqnitiv qabiliyyətlərə fərqli təsir göstərir. Məsələn, estrogen şifahi yaddaşı gücləndirir, testosteron isə, məkan qabiliyyətlərinə təsir göstərir. Hormonlar və idrak performansı arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni aydınlaşdırmaq üçün əlavə tədqiqatlara ehtiyac var [Бем 44].

Nevroloji variasiyaların və idrak qabiliyyətlərinin kəsişməsi, gender fərqləri haqqında dərin bir perspektiv təmin edir. Biologiya və psixologiya arasındakı qarşılıqlı əlaqənin tanınması təhsil, psixi sağlamlıq və işçi qüvvəsi şəraitində daha məqsədyönlü müdaxilələrin inkişafı üçün çox vacibdir. Gələcək tədqiqatlar genetikanın, ətraf mühitin və fərdi təcrübələrin dinamik qarşılıqlı təsirini nəzərə alaraq bu fərqlərin çoxşaxəli təbiətini araşdırmaqda davam etməlidir. Gender fərqləri ilə bağlı psixoloji xüsusiyyətlərin hərtərəfli başa düşülməsi, müxtəlif sahələrdə daha əhatəli və effektiv yanaşmaların inkişafına kömək edə bilər [Martin 921-922].

✓ *Emosional emal*

Emosional intellekt və empatiyadakı gender fərqləri, ehtimal ki, amigdala və güzgü neyron sistemlərinin quruluşu və funksiyasındakı dəyişikliklərlə əlaqələndirilir. Stressə cavab mexanizmlərindəki fərqlər, o cümlədən "mübarizə və ya qaç" reaksiyası, mübarizə strategiyalarında müşahidə edilən gender fərqlərinə təsir edir.

Neyroimaging tədqiqatları emosional emaldan məsul olan sinir dövrələri haqqında dəyərli fikirlər təmin etmişdir. Amigdala, prefrontal korteks və limbik sistem emosiyaların kodlaşdırılmasında, şərhində və tənzimlənməsində əsas rol oynayır. İnkişaf zamanı hormonal

dalğalanmalardan təsirlənən beyin quruluşu və funksiyasındakı gender fərqləri müxtəlif emosional emal modellərinə kömək edir [Amin 461].

Bioloji faktorlar, xüsusən də hormonal təsirlər, cinsin emosional emalına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Testosteron və estrogen, kişilərdə və qadınlarda əsas cinsi hormonlar, emosional reaksiyalarla əlaqəli əsas beyin bölgələrində sinir əlaqəsini və reseptor ifadəsini modullaşdırır. Bu hormonal fərqlər, emosional tənzimləmə və ifadədə dəyişikliklərə təsir edir [Bradley 315].

Sosiallaşma prosesləri emosional emalda gender fərqləri ilə əlaqəli psixoloji xüsusiyyətləri daha da formalaşdırır. Erkən yaşdan cəmiyyətin gözləntiləri və mədəni normalar kişilər və qadınlar üçün uyğun hesab edilən xüsusi emosional ifadələri təyin edir. Bu öyrənilmiş davranışlar əsas nevroloji fərqlərlə qarşılıqlı əlaqədə olur və emosional ifadə və tənzimləmənin fərqli nümunələrinə gətirib çıxarır [Feldman 1030].

Duyğuları qavramaq, anlamaq və idarə etmək qabiliyyətini əhatə edən emosional intellekt anlayışı genderə xas tendensiyaları nümayiş etdirir. Tədqiqatlar göstərir ki, qadınlar emosional zəka ilə bağlı vəzifələrdə çox vaxt kişiləri üstələyirlər. Bu, biologiya və psixologiya arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni vurğulayan qadın beynində müşahidə edilən dərin emosional emal nümunələri ilə əlaqələndirilə bilər [Gard 431].

Emosional emalda gender fərqləri ilə əlaqəli psixoloji xüsusiyyətlərin dərk edilməsi klinik əhəmiyyətə malikdir. Nevroloji fərqlərin mövcud olduğunu qəbul etmək, fərdi ehtiyaclara uyğunlaşdırılmış terapevtik müdaxilələr haqqında məlumat verir. Üstəlik, bu fərqlərin fərqində olmaq, cinslər arasında fərqlənə bilən müəyyən emosional ifadələrin destiqmatlaşdırılmasına (istənilən kateqoriyadan olan insanlara qarşı sosial-psixoloji ayrı-seçkiliyinin aradan qaldırılması) təsir edir. [Goldin 580]

Texnologiya və metodologiyalar irəlilədikcə, gələcək tədqiqatlarda cinsiyyətə xas emosional emalın mürəkkəbliklərini açmaq üçün, uzun müddətli tədqiqatlar və daha mürəkkəb neyroimaging üsulları istifadə edilir. Bundan əlavə, sosial dəyişikliklərin bu psixoloji xüsusiyyətlərə təsirini araşdırmaq, biologiya və psixologiya arasında inkişaf edən dinamikanın hərtərəfli başa düşülməsini təmin edi.

3. Genetik meyllər

Gender fərqləri ilə bağlı psixoloji xüsusiyyətlərin formalaşmasında genetik amillər də rol oynayır. Genetikanın davranışa təsiri mürəkkəb və çoxşaxəli olsa da, tədqiqatlar müəyyən xüsusiyyətlərlə əlaqəli spesifik genetik markerləri müəyyən etmişdir. Davranış genetikası ilə bağlı araşdırmalar, genlər və ətraf mühit amilləri arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni üzə çıxarmaq, cinsə xas davranışlara kömək edə biləcək psixoloji xüsusiyyətlərin irsiyyətinə işıq salmaq məqsədi daşıyır.

Fərqli cinsi xromosomların olması, kişilər və qadınlar arasında genetik dəyişikliklərə kömək edir. X və Y xromosomları fiziki və psixoloji xüsusiyyətlərin inkişafına təsir edən genləri daşıyır. Məsələn, X xromosomunda olan genlər şifahi qabiliyyətlərlə əlaqələndirilmişdir, Y xromosomunda olanlar isə məkan bacarıqlarına təsir göstərir [Silventoinen 26-27].

DNT metilasiyası və histon modifikasiyası da daxil olmaqla epigenetik mexanizmlər gen ifadəsini tənzimləyə bilər. Tədqiqatlar beyində neyronların inkişafına və funksiyasına təsir edən gen ifadəsinin genderə xas nümunələrini müəyyən etmişdir. Genlərin necə tənzimləndiyini anlamaq, genderlə əlaqəli psixoloji fərqlərin molekulyar əsasları haqqında anlayışlar təmin edir [Arnold and Burgoyne 8-9].

Bioloji amillər və psixoloji xüsusiyyətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə psixi sağlamlıq üçün təsir göstərir. Depressiya, narahatlıq və nöro-inkişaf pozğunluqları kimi vəziyyətlər bu əsas bioloji varyasyonlara görə kişilərdə və qadınlarda fərqli şəkildə özünü göstərir. Qabaqcıl neyroimaging üsulları və geniş miqyaslı genomik tədqiqatlar da daxil olmaqla texnologiyadakı irəliləyişlər biologiya və psixologiya arasındakı mürəkkəb əlaqəni dərk etmək üçün maraqlı perspektivlər təklif edir. Həyat boyu bu amillərin dinamik xarakterini nəzərə alan uzun müddətli tədqiqatlar gender fərqlərinin daha əhatəli başa düşülməsinə kömək edəcəkdir [Thornhill 55].

Kişilərin və qadınların psixoloji xüsusiyyətlərinə bioloji və ətraf mühit amillərinin mürəkkəb qarşılıqlı təsiri özünü göstərir. Nevroloji variasiyalar və genetik meyllər cinslər arasında

idrak, emosional və davranış fərqlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu amillərin hərtərəfli başa düşülməsi psixi sağlamlığın möhkəmləndirilməsi, məqsədyönlü müdaxilələrin işlənib hazırlanması və psixologiyada gender müxtəlifliyinin dərin qiymətləndirilməsinin təşviq edilməsi üçün vacibdir.

4. Cəmiyyət üçün təsirləri

Bioloji amillərlə əlaqəli psixoloji xüsusiyyətlərin dərk edilməsi daha inklüziv və məlumatlı cəmiyyəti inkişaf etdirmək üçün çox vacibdir. Həm biologiyanın, həm də ətraf mühitin gender fərqlərinə töhfə verdiyini etiraf etmək, stereotipləri aradan qaldırmağa və fərdi fərqlərə dair daha dərin perspektivi təşviq etməyə kömək edir. Bundan əlavə, bu bilik, müxtəlif psixoloji profillərə uyğunlaşmaq üçün, fərdi yanaşmaların hazırlana biləcəyi təhsil, səhiyyə və iş yerinin dinamikası kimi sahələrə təsir göstərir.

Genetika sahəsində son nailiyyətlər psixoloji xüsusiyyətlərin formalaşmasında xromosomların rolu haqqında dəyərli fikirlər təmin etmişdir. Kişilər və qadınlar arasındakı genetik varyasyonlar idrak qabiliyyətlərində, temperamentində və müəyyən psixi sağlamlıq vəziyyətlərinə həssaslıqda fərqlərə təsir edir [Fausto-Sterlinq 44-45].

Hormonlar, xüsusən də testosteron və estrogen kimi cinsi hormonlar beynin inkişafı və funksiyasının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Hormonal dalğalanmaların həyat boyu, prenatal inkişafdan cinsi yetkinliyə və ondan sonrakı dövrlərə təsiri, idrak prosesində, emosional tənzimləmədə və sosial davranışda dəyişikliklərə təsir edir [Gross 354].

Neyroimaging tədqiqatları kişi və qadınların beyinlərində struktur fərqlərini ortaya qoyur. Hipokampus və amigdala kimi spesifik beyin bölgələrinin ölçüsü və əlaqəsindəki dəyişikliklər yaddaş, emosional emal və sosial idrakda dəyişikliklərə təsir edir [Hamann 413].

Beyindəki kimyəvi xəbərçilər olan neyrotransmitterlər də cinsiyyətlə bağlı fərqlər nümayiş etdirirlər. Məsələn, əhval-ruhiyyənin tənzimlənməsi və mükafatın işlənməsi üçün çox vacib olan serotonin və dopamin sistemləri kişilərdə və qadınlarda fərqli fəaliyyət göstərərək əhval pozğunluqlarına və asılılığa həssaslığa təsir göstərirlər [Labouvie-Vief 118].

Tədqiqatlar göstərir ki, kişilər və qadınlar müxtəlif idrak sahələrində üstün ola bilərlər. Kişilər məkan mülahizələrində və riyazi qabiliyyətlərdə güclü tərəflərini göstərə bilsələr də, qadınlar şifahi ünsiyyətdə və çoxlu tapşırıqlarda üstün bacarıqlar nümayiş etdirirlər. Bu dəyişikliklərin təhsil və peşə seçimlərinə təsiri var [Ochsner 1222].

Nevroloji fərqlər kişilərdə və qadınlarda fərqli emosional emallara kömək edir. Qadınlar tez-tez yüksək emosional empatiya nümayiş etdirirlər, kişilər isə, stress amillərinə daha aydın reaksiyalar göstərirlər. Bu fərqləri başa düşmək şəxslərarası münasibətləri və psixi sağlamlıq müdaxilələrini gücləndirir [Wager 524].

Psixoloji xüsusiyyətlərə təsir edən bioloji amillərin tanınması, ənənəvi gender rollarına və stereotiplərə meydan oxuyur. Bu fərqlərin qəbul edilməsi, daha ədalətli təhsil və peşə təcrübələri, fərdiləşdirilmiş səhiyyə yanaşmaları və fərdlərin müxtəlif ehtiyaclarını ödəyən inklüziv sosial siyasətlər haqqında fikirlər formalaşdırır.

Yekun olaraq, gender fərqlərinin psixoloji xüsusiyyətlərinə təsir edən bioloji amillərin tədqiqi genetika, hormonlar, beyin strukturu və təkamül tarixi arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni ortaya qoyur. İctimai və mədəni amillər şübhəsiz ki, gender rollarının müxtəlifliyinə kömək etsə də, aydındır ki, biologiya kişi və qadınları fərqləndirən idrak, emosional və davranış xüsusiyyətlərinin formalaşmasında da mühüm rol oynayır.

Genetik təsirlər fərdin cinsiyyətinin əsasını qoyur, psixoloji xüsusiyyətlərə təsir göstərə biləcək xas meyllərə kömək edir. Testosteron və estrogen kimi hormonlar fiziki inkişafdan kənara çıxan, davranış modellərinə və idrak fəaliyyətinə təsir edən mürəkkəb prosesləri idarə edir. Kişilərin və qadınların beyinlərində müşahidə olunan struktur və funksional uyğunsuzluqlar idrak qabiliyyətlərində, emosional emalda və ünsiyyət üslubunda dəyişikliklərə təsir edir.

Təkamül perspektivi anlayışımıza dərinlik qatır, müəyyən psixoloji xüsusiyyətlərin əcdadlarımızın üzləşdiyi problemlərə uyğunlaşan cavablar kimi inkişaf edə biləcəyini təklif edir.

Əcdad cəmiyyətlərində cinslər arasında əmək bölgüsü, ehtimal ki, bu gün də davam edən idrak və davranış meyllərinin formalaşmasında rol oynamışdır.

Bununla belə, mövzuya ətraflı yanaşmaq və hər bir cins daxilində əhəmiyyətli dəyişkənliyi qəbul etmək çox vacibdir. Bioloji amillərlə ətraf mühitin təsirləri arasında qarşılıqlı əlaqə dinamik və çoxşaxəlidir, insan təcrübələrinin müxtəlifliyinə töhfə verir. Bundan əlavə, mədəni və sosial gözləntilərin təsirini qiymətləndirməmək olmaz. Çünki onlar, fərdlərin özlərinə xas olan bioloji meyllərini necə ifadə etdiyini və yaşamasını formalaşdırır.

Gələcək tədqiqatlar gender fərqlərinin mürəkkəblikləri üzə çıxarmaq üçün həm bioloji, həm də ətraf mühit amillərini nəzərə alaraq fənlərarası yanaşma tətbiq etməyə davam etməlidir. Bu yanaşma, insan müxtəlifliyinin daha dəqiq başa düşülməsinə kömək edəcək və genderlə bağlı psixoloji xüsusiyyətlərin zəngin strukturunu həddən artıq sadələşdirən stereotipləri dağıtmağa kömək edəcəkdir.

Gender fərqləri haqqında diskursda biologiya, mədəniyyət və fərdi təcrübələrin qarşılıqlı əlaqəsini dərk etmək vacibdir. Bununla biz, insan davranışlarının və xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyinə töhfə verən saysız-hesabsız amillərin daha əhatəli və hərtərəfli başa düşülməsinə kömək edə bilərik.

ƏDƏBIYYAT

1. Abrahám, IM, Herbison AE. Major sex differences in non-genomic estrogen actions on intracellular signaling in mouse brain in vivo. Neuroscience - 131: 2005, pp. 945–951.
2. Amin, Z, Epperson C.N, Constable R.T, Canli T. Effects of estrogen variation on neural correlates of emotional response inhibition. NeuroImage -32, - 2006, pp. 457–464.
3. Anderson, L.I, Leipheimer R.E, Dluzen D.E. Effects of neonatal and prepubertal hormonal manipulations upon estrogen neuroprotection of the nigrostriatal dopaminergic system within female and male mice. Neuroscience - 130: 2005, pp. 369–382.
4. Andreano, J.M, Arjomandi H, Cahill L. Menstrual cycle modulation of the relationship between cortisol and long-term memory. Psychoneuroendocrinology 33: 2008, pp. 874–882.
5. Andreano, J.M, Cahill L. Glucocorticoid release and memory consolidation in men and women. Psychol Sci - 17: 2006, pp. 466–470.
6. Arnold, A.P, Burgoyne P.S. Are XX and XY brain cells intrinsically different? Trends Endocrinol Metab – 2004, pp. 15:6–11.
7. Bakker, J, De Mees C, Douhard Q, Balthazart J, Gabant P, Szpirer J, Szpirer C. Alpha-fetoprotein protects the developing female mouse brain from masculinization and defeminization by estrogens. Nat Neurosci - 9: 2006, pp. 220–226.
8. Balthazart, J, Ball GF. Is brain estradiol a hormone or a neurotransmitter? Trends Neurosci - 29: 2006, pp. 241–249.
9. Baron-Cohen S. The Essential Difference: Men, Women and the Extreme Male Brain. Penguin/Basic Books. 2003.
10. Becker, J., Hampson, E., Berkley, K. J., Geary, N., & Herman, J. Sex differences in the brain: From genes to behavior. New York: Oxford University Press 2007.
11. Bocklandt, S, Vilain E. Sex differences in brain and behavior: hormones versus genes. Adv Genet - 59: 2007, pp. 245–266.
12. Bradley, MM, Codispoti M, Sabatinelli D, Lang PJ. Emotion and motivation. II: Sex differences in picture processing. Emotion 1, 2001; pp. 300–319.
13. Brailoiu, E, Dun SL, Brailoiu GC, Mizuo K, Sklar LA, Oprea TI, Prossnitz ER, Dun NJ. Distribution and characterization of estrogen receptor G protein-coupled receptor 30 in the rat central nervous system. J Endocrinol - 193: 2007, pp. 311–321.
14. Breedlove, S. M., Cooke, B. M., & Jordoan, C. L. The orthodox view of brain sexual differentiation. Brain, Behavior and Evolution 54, 1999, pp. 8–14.
15. Caldú, X, Dreher JC. Hormonal and genetic influences on processing reward and social information. Ann NY Acad Sci - 1118: 2007, pp. 43–73.
16. Carruth, L. L., Reisert, I., & Arnold, A. P. Sex chromosome genes directly affect brain sexual differentiation. Nature Neuroscience, 5, 2002, pp. 933–934.
17. Cohen-Bendahan, C.C., Buitelaar, J. K., van Goozen, S. H. M., & Cohen-Kettenis, P. T. Prenatal exposure to testosterone and functional cerebral lateralization: A study in same-sex and opposite-sex twin girls. Psychoneuroendocrinology- 29, 2004, pp. 911–916.
18. Dabbs, J. M., Riad, J. K., & Chance, S. E. Testosterone and ruthless homicide. Personality and Individual Differences, 31, 2001, pp. 599–603.
19. Davies, W., & Wilkinson, L. S. It is not all hormones: Alternative explanations for sex differentiation of the brain. Brain Research, 1126, 2006, pp. 36–45.

20. Daniel, J.M. Effects of oestrogen on cognition: what have we learned from basic research? J Neuroendocrinol - 18: 2006, pp. 787–795.
21. Dennis, C. Brain development: The most important sexual organ. Nature, 427, 2004, pp. 390–392.
22. Dluzen, D.E. Unconventional effects of estrogen uncovered. Trends Pharmacol Sci - 26: 2005, pp. 485–487.
23. Ellis, L. Evolutionary Neuroandrogenic Theory and Universal Gender Differences in Cognition and Behavior. Sex Roles 64, 2011, pp. 707–722
24. Fausto-Sterlinq, A. Sex/Gender: Biology in a Social World. New York: Routledge. 2012
25. Federman, D.D. The biology of human sex differences. N Engl J Med - 354: 2006, pp. 1507–1514
26. Feldman, Barrett L, Lane RD, Sechrest L, Schwartz GE. Sex differences in emotional awareness. Personality and Social Psychology Bulletin - 26, 2000; pp.1027–1035.
27. Fivush, R., Haden, C. A., & Reese, E. Elaborating on elaborations: Role of maternal reminiscingstyle on cognitive and socioemotional development. Child Development, 77, 2006, p. 1568–1588.
28. Forger, N.G. Control of cell number in the sexually dimorphic brain and spinal cord. J Neuroendocrinol - 21: 2009, pp. 393–399.
29. Gard, M.G, Kring A.M. Sex differences in the time course of emotion. Emotion - 2, 2007, pp. 429–437.
30. Goldin, P.R, McRae K, Ramel W, Gross JJ. The neural bases of emotion regulation: Reappraisal and suppression of negative emotion. Biological Psychiatry – 63, 2008; pp.577–586.
31. Gross, J.J, John OP. Individual differences in two emotion regulation processes: Implications for affect, relationships, and well-being. Journal of Personality and Social Psychology - 85, 2003; pp.348–362.
32. Hahn, N., Jansen, P., & Heil, M. Preschoolers' mental rotation: Sex differences in hemispheric asymmetry. Journal of Cognitive Neuroscience, 22, 2010, p. 1244–1250.
33. Hamann, S, Herman R.A, Nolan C.L, Wallen K. Men and women differ in amygdala response to visual sexual stimuli. Nature Neuroscience -7. 2004; pp. 411–416.
34. Hankin, B. L., & Abramson, L. Y. Development of gender differences in depression: An elaborated cognitive vulnerability-transactional stress theory. Psychological Bulletin, 127, 2001, p. 773–796.
35. Kimura, D. Sex and Cognition. Cambridge, 2000
36. Labouvie-Vief, G, Lumley MA, Jain E, Heinze H. Age and gender differences in cardiac reactivity and subjective emotion responses to emotional autobiographical memories. Emotion - 3. 2003; pp.115–126.
37. Martin, Carol L., Diane N. Ruble, & Joel Szkrybalo. "Cognitive theories of gender development." Psychological Bulletin 2002, 128, pp. 903-933.
38. Ochsner, K.N, Bunge S.A, Gross J.J, Gabrieli J.D. Rethinking feelings: An fMRI study of the cognitive regulation of emotion. Journal of Cognitive Neuroscience -14. 2002; pp.1215–1229.
39. Savic-Berglund, I. Sex differences in the human brain. Amsterdam: Elsevier 2010.
40. Silventoinen, K., Kaprio, J., Lahelma, E., Viken, R. J., & Rose, R. J. Sex differences in genetic and environmental factors contributing to body-height. Twin Research and Human Genetics, 4, 2001, p. 25–29.
41. Thornhill, R., & Palmer, C. A natural history of rape: Biological bases of sexual coecion. Cambridge: MIT Press 2000.
42. Wager, TD, Phan KL, Liberzon I, Taylor SF. Valence, gender, and lateralization of functional brain anatomy in emotion: A meta-analysis of findings from neuroimaging. NeuroImage -19. 2003; pp.513–531.
43. Бем, С. Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов / С. Бем. - М., 2004. - 336 с.
44. Ильин, Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, – 2007.

SUMMARY

SAKHAVAT ALİYEVA

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF MEN AND WOMEN BIOLOGICAL FACTORS AFFECTING

This article aims to examine the psychological characteristics that distinguish men and women, with special emphasis on the influence of biological factors. Although it is widely accepted that gender differences exist in a variety of domains, understanding the complex interplay between biology and psychology is essential to gaining a comprehensive understanding of these differences. Here, we review existing research on the topic, examining the role of hormonal, neurological, and genetic factors in the formation of psychological differences between men and women.

Keywords: hormones, neurological factors, genetic factors, gender differences, biology, gender roles

(Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor F.Rüstəmov tərəfindən təqdim edilmişdir)

“NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
“NAKHCHIVAN” UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, №1
УНИВЕРСИТЕТ “НАХЧЫВАН”/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, № 1

RİYAZİYYAT

UOT 517.9

ELŞAD AĞAYEV
“Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru,dosent
elsad.agayev.56@mail.ru

SAHIB ƏLIYEV
“Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru,dosent
sahibaliyev60@mail.ru

SƏFA ƏLIYEV
“Naxçıvan” Universiteti
aliyev_sefa8@mail.ru
DOI: 10.5281/zenodo.10983647

ÜMUMILƏŞMIŞ MƏNADA TÖRƏMƏNIN RIYAZI ANALIZ KURSUNDA TƏLIMI

Riyazi analiz kursunda kəsilən funksiyaların törəmələrinin tapılması məsələsini funksiyanın klassik mənada törəməsi anlayışı çərçivəsində həll etmək mümkün olmur.Ancaq ümumiləşmiş törəmə anlayışından istifadə etməklə bu məsələni həll etmək olur.Bu nöqteyi nəzərdən məqalədə Delta funksiyasının tətbiqi ilə birinci növ izolə edilmiş kəsilmə nöqtəsinə malik olan funksiyaların törəmələrinin tapılması məsələsi tədqiq edilmişdir.Baxılan məsələnin həllində hissə-hissə kəsilməz funksiyaların birinci tərtib törəmələri üçün riyazi fizikadan məlum olan düsturdan köməkçi riyazi aparat kimi istifadə edilmişdir [5.s.24-28]

Açar sözlər :*ümumiləşmiş funksiya***,** *ümumiləşmiş törəmə***,***riyazi analiz, kəsilən funksiya.*

1. Əsas anlayışlar və təriflər. Ali təhsilin bakalavr pilləsinin Riyaziyyat, Riyaziyyat-İnformatika və Fizika ixtisaslarında tədris olunan “Riyazi analiz” kursunda klassik funksiya anlayışı daxilində birinci növ kəsilmə nöqtəsi olan funksiyaların törəmələrinin tapılması məsələsi mümkün olmadığından ümumiləşmiş funksiyalar nəzəriyyəsindən köməkçi riyazi aparat kimi istifadə etmək məqsədəuyğun hesab edilir.

Ümumiyyətlə, $\delta(x)$ - Dirak funksiyasinin tətbiqi ilə kəsilən funksiyaların törəmələrinin tapılması məsələsi xüsusi elmi maraq doğurur.

İndi isə kəsilən funksiyaların törəmələrinin tapılmasi məsələlərinə baxaq.

Tutaq ki, f (x) elə hissə-hissə kəsilməz funksiyadır ki,

$$f \in c^{'}(x < x^{0}) \cap c^{'}(x > x^{0})$$

munasibəti ödənir.

Onda $D^{'}(R^{'})$ ümumiləşmiş funksiyalar fəzasında

$$f^{'1} = \left\{ f^{/}(x) \right\} + [f]_{x}^{0}\, \delta(x - x^{0})$$

(1)

bərabərliyi doğrudur. Burada $[f]_{x}^{0}=f(x^{0}+0)-f(x^{0}-0)$ f funkisaysının x^{0} nöqtəsindəki sıçrayışdır, x^{0} isə bu funksiyanın 1-ci növ izolə edilmiş kəsilmə nöqtəsidir. $\left\{ f^{/}(x) \right\}$ simvolu isə (x_0 nöqtəsi istisna olmaqla) klassik mənada törəməni göstərir.

Doğrudan da, əgər $\varphi \in D(R^{'})$ olarsa, ($D(R^{'})$ əsas funksiyalar fəzasıdır), onda ümumiləşmiş funksiyanın törəməsinin tərifinə əsasən alarıq:

$$(f^{/}, \varphi) = -(f, \varphi^{/}) = -\int_{-\infty}^{+\infty} f(x)\, \varphi^{'}(x)dx = -\int_{-\infty}^{x^{0}} f(x)\varphi'(x)dx - \int_{x^{0}}^{+\infty} f(x)\varphi'(x)dx = i_{1} + i_{2}$$

Buradan $i_1 = -\int_{-\infty}^{x^0} f(x)\varphi'(x)dx = -\int_{-\infty}^{x^0} f(x)d\varphi(x) = -f(x)\cdot\varphi(x)|_{-\infty}^{x^0} + \int_{-\infty}^{x^0} f'(x)\varphi(x)dx =$

$$-f(x^0-0)\varphi(x^0) + \int_{-\infty}^{x^0}\{f'(x)\}\varphi(x)dx$$

$$i_2 = -\int_{x^0}^{\infty} f(x)\varphi'(x)dx = -\int_{x^0}^{\infty} f(x)d\varphi(x) = -f(x)\cdot\varphi(x)\Big|_{x^0}^{+\infty} + \int_{x^0}^{+\infty}\{\ f'(x)\ \}\varphi(x)dx =$$

$$f(x^0+0)\varphi(x^0) + \int_{x^0}^{+\infty}\{f'(x)\}\varphi(x)dx$$

i_1 və i_2 ifadələrinin yuxarıdakı qiymətlərini nəzərə alsaq alırıq:

$$(f',\varphi) = i_1 + i_2 = -f(x^0-0) + \int_{-\infty}^{x^0}\{\ f'(x)\ \}\varphi(x)dx + f(x^0+0)\cdot\varphi(x^0) + \int_{x^0}^{+\infty}\{\ f'(x)\ \}\varphi(x)dx =$$

$$[\ f(x^0+0) - f(x^0-0)\ ] + \int_{-\infty}^{x^0}\{f'(x)\}\varphi(x)dx + \int_{x^0}^{+\infty}\{f'(x)\}\varphi(x)dx = [f(x)]_{x=x^0}\phi(x^0) +$$

$$\int_{-\infty}^{+\infty}\{f'(x)\}\phi(x)dx = (\{f'(x)\} + [f(x)]_{x=x^0}\cdot\delta(x-x^0), \varphi(x))$$

Deməli, $f' = \{f'(x)\} + [f]_{x^0}\,\delta(x - x^0)$ bərabərliyi doğrudur.

Xüsusi halda, $f(x) = \theta(x) = \{ {1, x\geq 0 \atop 0, x<0}$ Hevisayd funksiyası olarsa, onda alarıq:

$$\theta'(x) = \{Q'(x)\} + [Q(x)]_{x^0=0}\cdot\delta(x) = 0 + (1-0)\delta(x) = \delta(x)$$

olar.

Burada $\delta(x-x^0)$-tərpənmiş Delta(və ya dirak) funksiyası olub, aşağıdakı qaydada təyin olunur:

$$(\delta(x-x^0), \varphi(x)) = (\delta(x), \varphi(x+x^0)) = \varphi(x^0), \ \ \varphi\in D(R^{/})$$

Başqa sözlə,

$$\theta'(x) = \delta(x) \qquad (2)$$

Burada $\delta(x)$ – Dirak funksiyasıdır.Bu funksiya $\delta(x) = \begin{cases}0, x\neq 0\\ +\infty, x=0\end{cases}$ bərabərliyi ilə təyin olunur və hər bir sonlu a ədədi üçün

$$\int_{-a}^{a}\delta(x)dx = \int_{-a}^{a}\delta(x)\cdot 1dx = 1(0) = 1$$

olur.

$\delta(x)$ funksiyası aşağıdakı xassələrə malikdir:

1) $\delta(-x) = \delta(x)$

2) $\delta(\alpha x) = \frac{1}{\alpha}\delta(x)$

3) $\int_{-\infty}^{+\infty}\varphi(x)\delta(x-x^0) = \varphi(x^0)$

4) $\delta'(x) = \frac{-1}{\alpha}\delta(x)$

5) $\frac{d^n}{dx^n}\delta(x) = (-1)^n\cdot\frac{n!}{x^n}\delta(x)$

Elektrik dövriyyəsi nəzəriyyəsində Hevisayd funksiyası birpilləli funksiya, δ(x) isə vahid impuls adlanır.

$\theta'(x) = \delta(x)$ düsturu təsdiq edir ki, vahid impuls bir pilləli funksiyanın törəməsinə bərabərdir.

2. Kəsilən funksiyaların törəmələrinin hesablanması

Misal 1 : $(\operatorname{sgn} x)^{(m)}$, $m \geq 1$ törəməni tapaq.

Bunun üçün (1) düsturunu tətbiq edək:

$$(\operatorname{sgn} x)' = \{\operatorname{sgn} x\}' + [\operatorname{sgn} x]_{x=0} \cdot \delta(x) = 0 + (1-(-1)) \cdot \delta(x) = 2 \cdot \delta(x)$$

$$(\operatorname{sgn} x)'' = 2\,\delta'(x$$

$$(\operatorname{sgn} x)''' = 2\,\delta''(x)$$

$$(\operatorname{sgn} x)^{m} = 2\,\delta^{(m-1)}(x)$$

Misal 2: $|x|^{(m)}$, $m \geq 2$ törəməni tapaq.

Bunun üçün $|x|' = \operatorname{sgn} x$ $(x \neq 0)$ doğru bərabərliyindən istifadə edib (1) düsturunu tətbiq edək.Onda alarıq:

$$|x|'' = (\operatorname{sgn} x)' = \{\operatorname{sgn} x\}' + [\operatorname{sgn} x]_{x=0} \cdot \delta(x) = 2 \cdot \delta(x)$$

$$|x|''' = 2 \cdot \delta'(x)$$

$$|x|^{(IV)} = 2 \cdot \delta''(x)$$

$$|x|^{(m)} = 2 \cdot \delta^{(m-2)}(x)$$

Misal 3. $y = \begin{cases} x, & x < 1 \\ x-2 & x > 1 \end{cases}$ funksiyasinin törəməsini hesablayaq:

Həlli:

Göründüyü kimi bu funksiya $x = 1$ nöqtəsində kəsilir və bu kəsilmə nöqtəsində sıçrayışı

$$[\,f\,]_{x=1} = y(1+0) - y(1-0) = 1 - 2 - 1 = -2$$

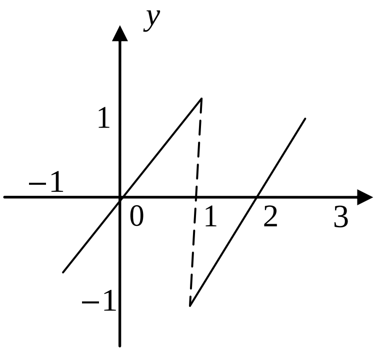

olur. (1) dusturunu tətbiq etsək alarıq:

$$\frac{dy}{dx} = 1 - 2 \cdot \delta(x-1)$$

Misal 4. $y = \begin{cases} -x^2, & x < 1 \\ x^2 & x > 1 \end{cases}$ funksiyasinin törəməsini hesablayaq:

Həlli:

Bu funksiyanin klassik mənada törəməsi

$$y = \begin{cases} -2x \ , & x < 1 \\ 2x & x > 1 \end{cases}$$ olar.

Baxilan funksiya x = 1 nöqtəsində kəsilir və bu kəsilmə nöqtəsində funksiyanin sicrayışı

[f] = y (1 + 0) - y (1 -0) = 1 – (– 1) = 2

İndi isə biz x = 1 nöqtəsini oblastin sol hissəsinə birləşdirə bilərik.

Onda alarıq:

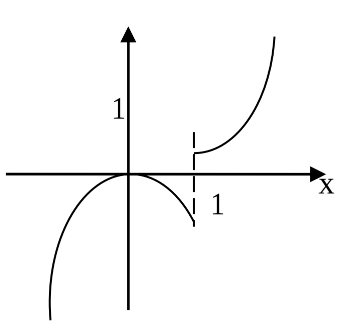

$$y' = \begin{cases} -2x + 2\delta(x-1), & x \le 1 \\ 2x & x > 1 \end{cases}$$

Digər variantla x = 1 nöqtəsini oblastın sağ hissəsinə birləşdirsək, alarıq:

$$y' = \begin{cases} -2x \ , & x < 1 \\ 2x + 2\delta(x-1), & x \ge 1 \end{cases}$$

Beləliklə ,baxilan funksiyanin birinci tərtib törəməsini $y' = \varphi(x) + 2\,\delta(x-1)$ şəklində yazmaq olar.

Burada,

$$\varphi(x) = \begin{cases} -2x \ , & (x < 1) \\ 2x, & (x > 1) \end{cases}$$

ƏDƏBIYYAT

1. В.С Владимиров. Уравнения матаматической физики. Москва 1998, 512 с.
2. В.Я Арсенин. Методы математической физики и специальные функции. Москва 1988, 382 с.
3. E.V.Ağayev, S.H.Vəliyev. Riyazi fizikanın üsulları.Metodik vəsait.Bakı 1999,46 s .
4. S.H.Vəliyev, E.V.Ağayev. Diferensial tənliklər. Metodik vəsait. Naxçıvan 2001

5.E.V.Ağayev,N.S.Məmmədova. Dirak funksiyasının tətbiqi ilə n tərtibli sabit əmsallı xətti diferensial tənliklərin fundamental həllinin qurulması. NMİ, Xəbərlər,2009 № 2 (18),

6.Владимиров, В.С. Обобщенные функции в математической физике[Текст] / В.С. Владимиров. – М.: Наука, 1981.

7.Владимиров, В.С. Обобщенные функции и их применение [Текст] / В.С. Владимиров. – М.: Знание, 1990.

8.Дирак, П. Принципы квантовой механики [Текст]/ П.Дирак. - М.: Наука, 1979.

РЕЗЮМЕ

ЭЛЬШАД АГАЕВ , САХИБ АЛИЕВ , СЕFA АЛИЕВ

ОБУЧЕНИЕ ОБОБЩЕННЫХ ПРОИЗВОДНЫХ В КУРСЕ МАТЕМАТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА.

В работе были изучены импульсная функция и дельта- функция Дирака. В ходе рассмотрения применений этих функций было установлено их значение в области математического анализа, физики(особенно в разделе механики).

В работе поставленные цел достигнуты, то есть были достаточно подробно рассмотрены математический и физический подходы к определению функции Дирака, причем физический подход к определению осуществлен через решение физических задач об импульсе и плотности материальной точки. Применение функции Дирака для нахождения производных разрывных функций было проиллюстрировано с помощью математических и физических примеров, выявлена целесообразность применения дельта-функции для нахождения производных разрывных функций. Теоретический материал подтверждается решением различных примеров.

Таким образом, функция Дирака – одно из наиболее необходимых и широко применяемых понятий, как в физике, так и в математическом анализе.

Ключевые слова: Обобщенная функция, Обобщенные производные,математический анализ,разрывная функция

SUMMARY

ELSHAD AGAYEV , SAHIB ALIYEV , SEFA ALIYEV

GENERALIZED DERIVATIVE OF TRAINING IN THE COURSE OF MATHEMATICAL ANALYSIS

This article deals with the study of impulse function and delta Dirac function. During the process of consideration of application of these functions, their meaning in the field of Mathematical analysis, Physics (and especially in Mechanics) was determined. The aims of the work have been achieved, i.e. mathematical and physical approaches to definition of Dirac function have been properly considered. The physical approach to definition has been realized through solution of problems in Physics about impulse and density of material point.

The application of Dirac function for finding the derivatives of discontinuous functions has been demonstrated with problems in Mathematics and Physics, the expediency of application of delta function for finding derivatives of discontinuous functions. Theoretical material is supported by solution of different examples.

In this way delta Dirac function is one of the most important and widely used definitions both in Physics and in Mathematical analysis.

Key words: generalized function, generalized derivative ,mathematical analysis , truncated function

(Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent M.İsmayılov tərəfindən təqdim edilmişdir)

"NAXÇIVAN" UNİVERSİTETİ / ELMİ ƏSƏRLƏR/ 2024, № 1
"NAKHCHIVAN" UNIVERSITY/ SCIENTIFIC WORKS/ 2024, №1
УНИВЕРСИТЕТ "НАХЧЫВАН"/ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ/ 2024, № 1

UOT:512

DAŞQIN SEYİDOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti
dasqinseyidov@ndu.edu.az
DOI: 10.5281/zenodo.10983618

$\sum_3$ YIĞILAN QÜVVƏT SIRALARI CƏBRİNİN REZONANSLI OLMAYAN ENDOMORFİZMLƏRİNİN SPEKTRAL XASSƏLƏRİ

Bu məqalədə $\sum_3$ yığılan qüvvət sıraları cəbrinin $T:\sum_3 \to \sum_3$,$Tf = f \circ \varphi$, $\varphi : C^3 \to C^3$ şəklində rezonanslı olmayan endomorfizmlərin spektral xassələri tədqiq olunmuşdur. Rezonanslı olmayan və rezonans monomları olmayan halda bu operatorun məxsusi qıymətləri hesablanmışdır. Həmçinin alınan məxsusi ədədlərə uyğun məxsusi funksiyaların ümumi forması təyin edilmişdir. Məxsusi ədədə uyğun məxsusi altfəzaların ölçüləri müəyyənləşdirilmişdir.
Açar sözlər: *endomorfizm, cəbr, qüvvət sırası, spektr, məxsusi ədəd, məxsusi altfəza.*

Klassik müntəzəm cəbrlərin əksəriyyətində və o cümlədən analitik strukturlu funksiyalar cəbrində təsir edən endomorfizmlərin, çəkili endomorfizmlərin spektral xassələrinin araşdırılması formal yığılan qüvvət sıraları vasitəsi ilə aparılır. Belə ki, analitik strukturlu müntəzəm cəbrlərdə müəyyən qeyd olunmuş tərpənməz nöqtədə analitik funksiyaların rüşeymlərinin, yəni bu nöqtənin kiçik ətrafında bir yığılan qüvvət sırasına ekvivalent olan funksiyaların sinfinin tədqiqi sıra vasitəsi ilə aparılır. Bu baxımdan analitik strukturlu müntəzəm cəbrlərdə endomorfizmlərin və çəkili endomorfizmlərin spektral xassələrinin araşdırılması yığılan qüvvət sıralarına əsaslanır. Müntəzəm cəbrlərdə kompakt və kvazi-kompakt çəkili endomorfizmlərin spektrləri bu endomorfizmləri yaradan inikasların tərpənməz nöqtələrində xətti hissələrinin məxsusi ədədləri ilə tədqiq olunur. Qeyd edək ki, [1] işində isbat olunmuş teoremə əsasən bu məxsusi ədədlərdən modulu vahiddən kiçik olanlar, spektirlərin tədqiqində istifadə olunur. Bu işdə biz endomorfizmi doğuran inikasın koordinat başlanğıcında xətti hissəsinin məxsusi ədədlərinin modulca vahiddən kiçik olduğunu nəzərə alacağıq. Təbii ki, *n*-nin bütün mümkün qiymətlərində $\sum_n$ yığılan qüvvət sıraları cəbrində təsir edən endomorfizmin məxsusi ədədlərinin tapılması, məxsusi altfəzalarının araşdırılması mürəkkəb hesablama tələb edir və bəzi hallarda (rezonanslıq monomlarından asılı olaraq) mümkünsüz olur. *n*=2 olduqda $\sum_2$ cəbrində təsir edən endomorfizmin rezonanslı olmayan, rezonanslı monomları olmayan, rezonanslı monomları olan rezonanslı kimi halları [2], [3], [4] işlərində ətraflı şəkildə araşdırılmışdır.

$\sum_3$ cəbri (z_1, z_2, z_3) kompleks dəyişənlərinin formal və ya yığılan adlandırılan qüvvət sıraları cəbridir. Bu cəbrin elementləri $\sum\limits_{n,m,k} z_1^n z_2^m z_3^k$ şəklində formal və yığılan adlandırılan qüvvət sıraları cəbridir. Burada $T:\sum_3 \to \sum_3, f \mapsto f \circ \varphi (f \in \sum_3)$ şəklində endomorfizmin məxsusi ədədlərin, onlara uyğun məxsusi funksiyaları və altfəzaların ölçülərini təyin edəcəyik. $\varphi : C^3 \to C^3$ inikası koordinat başlanğıcında xətti hissəsinin matrisi

$$\begin{pmatrix} \alpha_1 & 0 & 0 \\ 0 & \alpha_2 & 0 \\ 0 & 0 & \alpha_3 \end{pmatrix}$$

şəklində olan inikasdır. $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3$ ədədləri arasında rezonanslıq əlaqəsi mövcud deyil, sıfırdan fərqli və mütləq qiymətcə vahiddən kiçikdirlər. Əvvəlcə $f(z_1, z_2, z_3) = \sum\limits_{nmk} a_{nmk} z_1^n z_2^m z_3^k$ funksiyası üçün

məxsusi ədəd problemini araşdıraq. Təbbi ki, bu halda $(Tf)(z_1, z_{2,} z_3) = \lambda f(z_1, z_2, z_3)$ tənliyini nəzərdən keçirməliyik. Onda

$$(f \circ \varphi)(z_1, z_2, z_3) = \lambda f(z_1, z_2, z_3)$$

$$\sum_{nmk} a_{nmk}(\alpha_1 z_1)^n (\alpha_2 z_2)^m (\alpha_3 z_3)^k = \lambda \sum_{nmk} a_{nmk} z_1^n z_2^m z_3^k$$

$$\sum_{nmk} a_{nmk} \alpha_1{}^n \alpha_2{}^m \alpha_3{}^k z_1^n z_2^m z_3^k = \lambda \sum_{nmk} a_{nmk} z_1^n z_2^m z_3^k$$

olar. Burada $n, m, k \geq 0$ indeksləri üçün $a_{nmk}(\alpha_1^n \alpha_2^m \alpha_3^k - \lambda) = 0$ münasibətini almış oluruq. Hər hansı $a_{n_0 m_0 k_0}$ əmsalı sıfırdan fərqli olarsa, onda biz $\lambda = \alpha_1^{n_0} \alpha_2^{m_0} \alpha_3^{k_0}$ almış oluruq. Təsadüfən başqa bir $\{n_1, m_1, k_1\}$ çoxluğu $\{n_0, m_0, k_0\}$çoxluğundan fərqlənməklə $a_{n_1 m_1 k_1} \neq 0$ olduğu halda λ məxsusi qiyməti üçün hədbəhəd müqayisədən $\lambda = \alpha_1^{n_1} \alpha_2^{m_1} \alpha_3^{k_1}$ qiymətidə alınır. Buradan $\alpha_1^{n_0} \alpha_2^{m_0} \alpha_3^{k_0} = \alpha_1^{n_1} \alpha_2^{m_1} \alpha_3^{k_1}$ bərabərliyini almış oluruq. Bu isə $\alpha_1^{n_1 - n_0} \alpha_2^{m_1 - m_0} \alpha_3^{k_1 - k_0} = 1$ olması deməkdir. Belə olduğu halda aşağıdakı şərtlərlə rastlaşmış oluruq.

1) $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3$ məxsusi ədədləri arasında multiplikativ asılılıq münasibəti olmaya bilər. Yəni sıfırdan fərqli bütün indekslər üçün $\alpha_1^n \alpha_2^m \alpha_3^k \neq 1$ olar. Bu halda biz aşağıdakı teoremi almış oluruq

Teorem 1. Əgər $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3$ məxsusi ədədləri rezonanslı deyillərsə və bu ədədlərin multiplikativ asılılığı yoxdursa, onda $T : \sum_3 \to \sum_3$ endomorfizminin məxsusi ədədləri $\lambda = \alpha_1^n\ \alpha_2^m\ \alpha_3^k$ şəklində və uyğun məxsusi funksiyaları $f(z_1, z_2, z_3) = z_1^n z_2^m z_3^k$ formasındadır.

Əgər λ məxsusi ədədinə uyğun məxsusi altfəzanın ölçüsünü $\dim E_T(\lambda)$ ilə işarə etsək, bu fəza bir funksiyanın yaratdığı altfəza kimi bir ölçülüdür.

2) Mümkün olan ikinci vəziyyəti nəzərdən keçirək. Bu halda $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3$ məxsusi ədədləri arasında multiplikativ asılılıq mövcuddur. Fərz edək ki, $\{n_0, m_0, k_0\}$ indeksləri sıfırdan fərqli olmaqla $\alpha_1^{n_0} \alpha_2^{m_0} \alpha_3^{k_0} = 1$ olur. Onda

$$\alpha_1^a \alpha_2^b \alpha_3^c = 1, 0 < |\alpha_1|, |\alpha_2|, |\alpha_3| < 1 \qquad (1)$$

tənliyinin tam həllərini təyin etməliyik. Tutaq ki, $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3$ ədədləri uyğun olaraq $\alpha_1 = \rho_1 e^{2\pi t_1}, \alpha_2 = \rho_2 e^{2\pi t_2}, \alpha_3 = \rho_3 e^{2\pi t_3}$ şəklindədirlər. Onda $0 \leq t_1, t_2, t_3 < 1$ şərti ödənilir. Buradan aşağıdakı sistemləri almış olarıq

$$\begin{cases} \rho_1^a \rho_2^b \rho_3^c = 1 \\ at_1 + bt_2 + ct_3 \in Z \end{cases} \qquad (2)$$

$$\begin{cases} a \log \rho_1 + b \log \rho_2 + c \log \rho_3 = 0 \\ at_1 + bt_2 + ct_3 \in Z \end{cases} \qquad (3)$$

Sonuncu (3) sistemindən (1)-in həlli üçün zəruri şərt $\dfrac{\log \rho_1}{\log \rho_3}, \dfrac{\log \rho_2}{\log \rho_3} \in Q$ şəklində almış oluruq. $\dfrac{\log \rho_1}{\log \rho_3} = \dfrac{u_1}{u_2}, \dfrac{\log \rho_2}{\log \rho_3} = \dfrac{u_2}{u_3}, u_1, u_2, u_3 \in Z$ işarələməsini aparaq. Burada $n_0 = \dfrac{-u_2 m_0 - u_3 k_0}{u_1}, m_0 = \dfrac{-u_1 n_0 - u_3 k_0}{u_2} \in Z$ olduğunu nəzərə alsaq $\lambda = \alpha_1^{n_0} \alpha_2^{m_0} \alpha_3^{k_0}$ məxsusi ədədinə uyğun məxsusi funksiya

$$f(z_1,z_2,z_3)=\sum_{\substack{n_0u_1+m_0u_2+k_0u_3=0\\ \frac{-u_2m_0-u_3k_0}{u_1}\geq 0\\ \frac{-u_1n_0-u_3k_0}{u_2}\geq 0\\ u_1,u_2,u_3\in Z}} z_1^{\frac{-u_2m_0-u_3k_0}{u_1}} z_2^{\frac{-u_1n_0-u_3k_0}{u_2}} z_3^{k_0} \qquad (4)$$

şəklinə düşər. Burada u_1,u_2,u_3 tam ədədlərinin Z tam ədədlər çoxluğu üzrə qiymətlərini nəzərə aldıqda uyğun məxsusi altfəza $\dim E_T(\alpha_1^{n_0}\alpha_2^{m_0}\alpha_3^{k_0})=\left|Z\cap\left[\frac{-u_2m_0-u_3k_0}{u_1},\frac{-u_1n_0-u_3k_0}{u_2}\right]\right|$ ölçülü olar. Burada $|A|$ simvolu ilə A çoxluğunun gücü işarə edilmişdir. Beləliklə biz aşağıdakı kimi teoremi almış oluruq.

Teorem 2. Əgər $\sum_3$ cəbrində təsir edən T endomorfizmini doğuran inikasın xətti hissəsinin $\alpha_1,\alpha_2,\alpha_3$ məxsusi ədədləri arasında rezonanslıq əlaqəsi yoxdursa, lakin bu ədədlər arasında multiplikativ asılılıq varsa, onda bu endomorfizmin məxsusi ədədi $\lambda=\alpha_1^{n_0}\alpha_2^{m_0}\alpha_3^{k_0}$ şəklində, uyğun məxsusi funksiyası (4) şəklində və uyğun məxsusi altfəzanın ölçüsü $\dim E_T(\alpha_1^{n_0}\alpha_2^{m_0}\alpha_3^{k_0})=\left|Z\cap\left[\frac{-u_2m_0-u_3k_0}{u_1},\frac{-u_1n_0-u_3k_0}{u_2}\right]\right|$ ədədinə bərabərdir.

T rezonanslı olmadığı halda φ inikasının xətti hissəsinin məxsusi ədədləri $\alpha_1=\alpha_2=\alpha_3=\alpha$ olmaqla bərabər olarsa, onda onun matrisi normal formada olmaqla aşağıdakı kimidir.

$$\begin{pmatrix}\alpha & 0 & 1\\ 0 & \alpha & 1\\ 0 & 0 & \alpha\end{pmatrix}$$

Bu hal rezonans monomu olan hala uyğun olmaqla $\lambda=\alpha^t$ şəklinə düşər [1]. Bu məxsusi ədədə uyğun məxsusi funksiya $f_t(z_1,z_2,z_3)=z_1^{t_1}z_2^{t_2},(t_1+t_2=t)$ kimi olar. Onda λ məxsusi ədədinə uyğun məxsusi altfəza bir ölçülü olur.

Endomorfizmi doğuran inikasın koordinat başlanğıcında xətti hissəsinin məxsusi ədədləri sıfra bərabər olduğu halda $\sum_2$ cəbrində tədqiq olunmuşdur[2]. $\sum_3$ cəbrində bu halda φ inikasının xətti hissəsinin məxsusi ədədlərindən birinin sıfır olduğu halı nəzərdən keçirək. Bu halda inikasın matrisi

$$\begin{pmatrix}\alpha_1 & 0 & 0\\ 0 & 0 & 0\\ 0 & 0 & \alpha_3\end{pmatrix}$$

şəklində olar. Spektral tənlikdə bunu nəzərə alsaq

$$(Tf)(z_1,z_2,z_3)=\sum_{nmk}a_{nmk}(\alpha_1z_1)^n(\alpha_3z_3)^k=\sum_{nk}a_{n0k}\alpha_1^n\alpha_3^kz_1^nz_3^k.$$

$$\sum_{nk}a_{n0k}\alpha_1^n\alpha_3^kz_1^nz_3^k=\lambda\sum_{nmk}a_{nmk}z_1^nz_2^mz_3^k.$$

Buradan

$$a_{nmk}(-\alpha_1^n\alpha_3^k+\lambda)+\sum_m a_{nmk}z_2^m=0$$

Nəticədə $\lambda = \alpha_1^n \alpha_3^k \neq 0$ alınar və məxsusi funksiya $f(z_1, z_2, z_3) = \sum_{nk} a_{nk} z_1^n z_3^k$ şəklinə düşər. Bu onu göstərir ki, bu halda məxsusi ədədlər $\lambda = \alpha_1^n \alpha_3^k$ şəklində olur və məxsusi funksiyalar $z_1^n z_3^k$ kimi monomlardan ibarətdir. Onda aşağıdakı kimi teorem isbat edilmiş olur.

Teorem 3. Əgər $\sum_3$ cəbrində təsir edən T endomorfizmini doğuran inikasın xətti hissəsinin məxsusi ədədlərindən biri sıfır olarsa, onda onun hər bir məxsusi qiyməti $\lambda = \alpha_1^n \alpha_3^k$ şəklindədir və bu ədədə uyğun məxsusi altfəza bir ölçülüdür.

ƏDƏBIYYAT

1.Shahbazov A.I., Seyidov D.A. Eigensubspaces of resonancing endomorphisms of algebra of convergent power series, Baku, Caspian journal of Applied Mathematics, Ecology and Economics, 2015,v.3,№2,p.77-84.

2. Shahbazov A.I., Seyidov D.A. Eigensubspaces of endomorphisms of algebra of convergent power series, Barcelona, Mathematica Aeterna, 2017,v.7,№3,p.233-240.

3. Seyidov D.A. Eigensubspaces of resonancing endomorphisms of algebra convergent power series $\sum_n$,Modern Problems of Mathematics and Mechanics PROCEDINGS of the International Conference dedicated to the 100-th anniversary of the National Leader Haydar Aliyev, Baku, 2023, p.368-369.

4. Seyidov D.A. Eigensubspaces of resonancing endomorphisms withresonancing monoms of convergent power series, 4th international e-conference on mathematical advances and applications, İstanbul, 26-29 may, 2021, p.72

РЕЗЮМЕ

ДАШГЫН СЕЙИДОВ

СПЕКТРАЛЬНЫЕ СВОЙСТВА НЕРЕЗОНАНСНЫХ ЭНДОМОРФИЗМОВ АЛГЕБРЫ СХОДЯЩИХСЯ СТЕПЕННЫХ РЯДОВ $\sum_3$

В данной статье исследованы спектральные свойства $T: \sum_3 \to \sum_3$ $, Tf = f \circ \varphi,\ \ \varphi : C^3 \to C^3$ образных нерезонансных эндоморфизмов алгебры сходящихся степенных рядов $\sum_3$ Вычислены собственные значения этого оператора в случае нерезонансных и без нерезонансных мономов. Также определьяется общий вид собственных функций, соответстующих полученным собственных значениям. Определены размеры собственных подпространство, соответстующих собственным значениям.

Ключевые слова: эндоморфизм, алгебра, степенные ряд, спектр, собственное значене, собственное подпространство.

SUMMARY

DASHQIN SEYIDOV

SPECTRAL PROPERTIES OF NONRESONANCING ENDOMORPHISMS OF ALGEBRA CONVERGENT POWER SERIES $\sum_3$

Spectral properties of $T: \sum_3 \to \sum_3$ $, Tf = f \circ \varphi, \varphi : C^3 \to C^3$ -shaped nonresonancing endomorphisms of the algebra convergent power series $\sum_3$ are studied in this paper. Eigenvalues of this endomorphism were calculated in case of nonresonancing and no resonancing monoms. Also, the general form of the eigenfunctions corresponding to the obtained eigenvalues is determined. The dimensions of the eigensubspaces corresponding to the eigenvalue are defined.

Keywords: endomorphism, algebra, power series, spectr, eigenvalue, eigensubspace.

(Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent M.İsmayılov tərəfindən təqdim edilmişdir)

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

Jurnalda iqtisadiyyat, filologiya, tarix, coğrafiya, pedaqogika və psixologiya, riyaziyyat üzrə aparılan elmi araşdırmaların nəticələrini əks etdirən başqa nəşrlərdə çap olunmamış məqalələr qəbul olunur.

Məqalənin həcmi qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 10-12 səhifədən artıq olmamalıdır.

Məqalə həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.

Məqalənin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların dürüstlüyünə bilavasitə müəllif cavabdehdir.

Məqalələr azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində təqdim oluna bilər.

Məqalənin yuxarı sağ küncündə "12" pt ölçüdə qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı, 1 interval ara verməklə aşağıda işlədiyi təşkilatın adı "12"pt ölçüdə adi və kiçik hərflərlə yazılır. Yenə 1 interval ara verməklə müəllifin (müəlliflərin) elektron poçt adresi göstərilir. Bunlardan sonra 1 sətir boş buraxılaraq ortadan "12"pt ölçüdə qalın və böyük hərflərlə məqalənin adı yazılır.

Daha sonra bir sətir boş buraxılaraq məqalənin yazıldığı dildə, məqalənin sonunda isə digər iki dildə xülasələr verilir. Digər dillərdə verilən xülasələrdən əvvəl sağ tərəfdə "12" pt ölçüdə məqalə müəllifinin (müəlliflərin) adı və soyadı, məqalənin adı isə qalın, böyük hərflərlə yazılır, sonra "12"pt ölçüdə adi hərflərlə xülasələrin mətni verilir. Hər xülasənin sonunda 10 sayda sözü keçməməklə açar sözlər yazılır. "Açar sözlər" söz birləşməsi qalın hərflərlə yazılır.

Xülasələr, ədəbiyyat siyahısı 1, məqalənin mətni 1,5 interval ara ilə yazılmalıdır.

Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı, məqalənin sonunda xülasələrdən əvvəl "12" pt ölçüdə 1 interval ara ilə kodlaşdırma üsulu və əlifba sırası ilə göstərilməlidir. "Ədəbiyyat" sözü səhifənin ortasında"12"pt ölçülü qalın və böyük hərflərlə yazılır.

Redaksiyaya təqdim olunmuş məqalələr (CD və çap variantı) geri qaytarılmır.

Məqalələr müəlliflərin çalışdığı şöbə, kafedra rəhbərlərinin razılıq məktubu ilə yaxud AMEA-nın həqiqi, müxbir üzvlərinin rəyi ilə birgə təqdim olunmalıdır.

Məqalələr, xülasə və açar sözlər WinWord proqramında, yalnız Times New Roman şriftində yazılaraq kompakt diskdə (CD) və A4 vərəqində təqdim olunmalıdır.

Redaksiyanın ünvanı:
Naxçıvan - Az 7000
Babək məhəlləsi. "Naxçıvan"
Universiteti şəhərciyi
Tel: (+99436) 550 83 41
E.mail:elmieserler@nu.edu.az

К СВЕДНИЮ АВТОРОВ

В наш журнал принимаются не опубликованные в других изданиях статьи, являющиеся результатами научных исследований по экономике, филологии, истории, географии, математике, педагогики и психологии.

Общий объем статьи включая графические материалы, фотографии, таблицы, список литературы и резюме не должен превышать 10-12 страниц.

Не желательно чтобы число соавторов превышало трех лиц.

Автор несет непосредственную ответственность за качество статьи и достоверность представленных в нем фактов.

Статьи могут быть представлены на азербайджанском, русском и английском языках.

На верхнем правом углу статьи в размере “12” pt жирными и заглавными буквами указываются имя и фамилия автора (авторов), ниже с интервалом 1, прописными буквами в размере “12” pt название организации, ещё ниже с интервалом 1 адресс электронной почты автора (авторов) обычными строчными буквами. Ниже после одной пустой строки указывается название статьи с заглавными буквами, в размере “12” pt жирным шрифтом.

Далее, пропуская одну строку приводится резюме с ключевыми словами на языке статьи, а в конце резюме и ключевые слова в двух других языках. Перед резюмах на других языках на правом углу указываются с жирными заглавными буквами в размере ”12” pt имя и фамилия автора (авторов), называние статьи, а сама резюме – строчными буквами. Ключевые слова не должны превышать 10 слов. Словосочетание «ключевые слова» пишется жирными буквами.

Резюме и список использованной литературы пишется с интервалом 1, а текст статьи -1,5.

Следует указать ссылки на научные источники по данной теме. Список использованной литературы указывается сразу после статьи перед резюме, с размером “12” pt, с интервалом 1, методом кодирования и в алфавитном порядке.

Слово «литература» пишется в середине страницы, в размере “12”pt жирными и заглавными буквами.

Представленные в редакцию статьи (CD и печатный вариант) не подлежат возврату.

Статьи должны быть представлены вместе с рекамендательным письмом руководителя отдела и кафедры с места работы автора или с отзывом действительного члена или члена-корреспондента Национальной Академии Наук Азербайджана.

Статьи представляются в программе WinWord, шрифтом Times New Roman, на белой бумаге А4.

Адрес редакции:
Нахчыван – Az 7000
Бабек. Университетский
городок НУ
Тел: (+99436) 550 83 41
E.mail:elmieserler@nu.edu.az

\

TO THE INFORMATION OF AUTHORS

Scientific journal accepts articles on economics, philology, history, geography, pedagogy and psychology, mathematics, still not published and having research results at a scientific level.

The total volume of the article including graphic materials, photographs, tables, references and a summary should not exceed 10-12 pages.

The number of co-authors of the article should not exceed 3 persons.

The author is directly responsible for the quality of the article and the accuracy of the facts indicated in the article..

Articles can be submitted in Azerbaijani, Russian and English.

The name and surname of the author (s) should be formatted in the right corner of the provided article by font size of "12" pt in bold and in capital letters. Immediately under the name with an interval of 1, the name of the organization should be indicated in capital letters by font size of 12 pt. Skipping 1 interval, the email address of the author (co-authors) should be indicated. After that, skipping one blank line should be given the title of the article in bold and in capital letters, in font size of "12" pt.

Further, skipping one line is a summary with keywords in the language of the article, and at the end of the summary and keywords in two other languages. Prior to the summary in other languages on the right corner should be indicated the author’s (co-authors) name and surname of the author(s) and the title of the article in bold and in capital letters, and then the summary should be given in lower case letters in the font size of “12” pt. Keywords should not exceed 10 words. The phrase "keywords" ishould be written in bold letters.

Summary and bibliography should be written with an interval of 1, and the text of the article -1,5.

Reference should be linked to the sources related to the The list of used literature is indicated immediately after the article before the summary, with a size of “12” pt, with an interval of 1, and encoded in alphabetical order.

The wordcombination “list of literature” should be written in the middle of the page, in the font size of “12” pt, in bold and capital letters.

Articles submitted to the editors (CD and printed version) are not refundable.

Articles should be submitted together with the recommendation letter of the head of the department and the department from the place of work of the author or with the response of the full member or corresponding member of the National Academy of Sciences of Azerbaijan.

Articles are presented in the program WinWord, font Times New Roman, on white A4 paper.

Editorial address:
Nakhchivan - Az 7000
Babek . University
town NU
Tel: (+99436) 550 83 41
E.mail: elmieserler@nu.edu.az

“Naxçıvan” Universitetinin “Nuh” nəşriyyatında çap olunmuşdur

Nəşriyyat direktoru: LEYLA TAĞIYEVA